

X 20998

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

ACTA HISTORIAE LITTERARUM
HUNGARICARUM

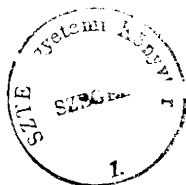
TOMUS XXIX

SZEGED

2006

A kötetet összeállította
FONT ZSUZSA
KESERÜ GIZELLA

Technikai szerkesztő
SINKA ZSÓFIA

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000448902

A kötet megjelenését támogatja a
SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KARA
és az EURÓPA ALAPÍTVÁNY

X 20998

Kiadja a
SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KARA

ISSN 0324-6523
ISSN 0586-3708

Készült a Dander Nyomdában,
Budapest 2006

A korai újkor irodalmának és művelődésének szegedi kutatói, oktatói és tanulói szeretnék föltámasztani periodikájukat; azt szeretnék elérni, hogy legalább két-három évenként a reneszánsz és a barokk köréből készült közleményekkel jelenjék meg újra az egyetemi magyar irodalomtörténeti *Acta*.

E törekvés első lépéseként – nem rövid szünet után – olyan huszonkilencedik tomusszal állunk elő, amelynek, ha könyv alakban jelennék meg, az

ÖTVÖS PÉTER FESTSCHRIFT

címet adnánk. Így köszöntenénk – köszöntjük! – tanárunkat, barátunkat, egykori tanítványunkat hatvanadik születésnapján.

A nem könnyen „összeállott” kötet sok szabálytalansága közül egy föltétlen kiemelést érdemel: tucatra megy itt a nagyon fiatal, kezdő publikálók száma (ami az emlékkönyv-gyakorlathoz képest vagy két évtizeddel alacsonyabb átlagéletkort jelent...). A merész szerkesztői eljárás próbája csak a „tanoncmunkák” minősége és olvashatósága lehet; magyarázata azonban napnál világosabb: a fiatalok Szegeden hagyományos, már-már közmondásos kényeztetésének sajátosan ötvöspéteri folytatása – a mérlegelő szelídség és a szkeptikus hezitálásra biztatás álorcájába bújt, kérlelhetetlen szigor. Olyan luxusbejáratú verem ez, amibe mindenki, aki a közelébe kerül, mosolyogva (van, aki vigyorogva vagy a mester aktuális adomáján röhögve) belesétál.

Ifjú szerzőink – talán mind – megjárták ezt a vermet.

Die Szegeder Forscher, Dozenten und Studierenden der Literatur und Kultur in der Frühen Neuzeit möchten ihre Publikationsreihe wiederbeleben; sie möchten erreichen, dass die *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* mindestens alle zwei-drei Jahre mit Publikationen über Renaissance und Barock erscheint. Als erster Schritt auf diesem Weg – nach einer gar nicht kurzen Pause – warten wir mit dem Band XXIX auf, der, wenn er in Buchform erscheinen würde, den Titel

ÖTVÖS PÉTER FESTSCHRIFT

tragen würde. Auf diese Weise würden wir unserem Lehrer und Freund, der für einige unter uns auch als Schüler gilt, zu seinem 60. Geburtstag gratulieren. Und das tun wir auch.

Von den vielen Unregelmäßigkeiten des nicht gerade leicht entstandenen Bandes verdient eine besondere Beachtung: Die Zahl der ganz jungen Beiträger beläuft sich auf das Dutzend (was im Vergleich zur Festschriftpraxis ein mindestens um zwei Jahrzehnte niedrigeres Durchschnittsalter bedeutet...). Die gewagte Vorstellung der Herausgeber bestand die Prüfung, wenn diese Meisterwerke (Bubenstücke?) lesbar sind. Die Erklärung für die jugendliche Invasion ist einleuchtend: die Fortsetzung der herkömmlichen, schon fast sprichwörtlichen Verwöhnung der Schüler auf Ötvös Péter-Art: die sich hinter der Maske abwägender Sanftmütigkeit und skeptischen Zögerns versteckende unerbittliche Strenge. Dies ist eine Grube mit anziehendem Eingang, in die jeder, der in ihre Nähe kommt, mit einem Lächeln auf dem Gesicht (mancher grinsend oder eben schallend über das aktuelle Histörchen des Meisters lachend) hineinspaziert. Unsere jungen Autoren bewanderten diese Grube.

Balázs Mihály–Keserű Gizella

KÉT ISMERETLEN RÉGI MAGYAR VERS

Az unitáriusok 16–18. századi prédikációs irodalma jóval kevésbé ismert, mint más felekezeteké. Egy-egy jelentős életmű bemutatására történtek ugyan kísérletek, s készült egy a modern korig eljutó nagy áttekintés is,¹ de az e felekezeten kívül élő szakértők már szinte nem is tudnak létezéséről. Nem válogatnak belőle az antológia-szerkesztők, nem veszik figyelembe a műfaj történetével foglalkozók. Sok oka van ennek, de a legjelentősebbnek kétségtelenül az látszik, hogy a 16. század hetvenes éveitől szinte a türelmi rendeletig csupán kéziratban terjeszthették egyházi beszédeiket is. Ennek a hatalmas terjedelmű kéziratok anyagnak a feltárása során ugyanakkor előkerülhetnek más műfajú szövegek, köztük versek is. Ezek közül mutatunk be kettőt.

1.

A kolozsvári egyetemi könyvtárban, vagyis az Erdélyi Múzeum Egyesület hajtani gyűjteményében *Gyalai Sámuel prédikációs kötete* cím alatt őrzik az Ms 1777 jelzetű negyedréti formátumú kéziratot.² A kódexbe közelebről nem ismert névadója a 17. század első felében másolt be magyar nyelvű unitárius prédikációkat és néhány további dokumentumot. Három ízben egy-egy prédikáció végére jutván szignálta is a másolatokat, s közölte azt is, hogy ez 1617-ben, 1620-ban és 1626-ban Tarczafalván történt. A modern számozás szerint 246 lapot számláló összeállítás nagyobb része tőle származik, de talán egy további 17. századi kéz jelenléte is kimutatható. A kötéstábla belső oldalán még egy tulajdonosi bejegyzés olvasható, eszerint 1785-ben egy bizonyos Josephus Fuki tulajdonában volt.

Az alapos tartalmi elemzésre érdemes kódexről eddig azt sikerült megállapítanunk, hogy bőségesen közöl 16. századi unitárius prédikációkat is. Mintegy nyolc esetben talán Enyedi egyházi beszédeinek esetenként erősen átdolgozott változatát őrizte meg, ám mivel a szerzők nevét nem tünteti fel, a teljes szöveganyag azonosítása roppant munkaigényesnek látszik, illetőleg valószínűleg nem is lehet-

¹ GELLÉRD Imre, *Négy száz év unitárius prédikációirodalma*, Kolozsvár, 2002. A mű 174–180. oldalán Pozsár Annamária összeállítása olvasható: *A 16–18. századi unitárius prédikációirodalom bibliográfiája*.

² A kódex korábbi leírását lásd Annamária POZSÁR, *Demeter Hunyadi = Ungarländische Antitrinitarier III. Demeter Hunyadi, Pál Karádi, Máté Toroczkai, György Válaszúti, János Várfalvi Kósa*, red. Mihály BALÁZS (Bibliotheca Dissidentium. Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles, XXIII), 42–43.

séges. Rendkívül érdekes egység kezdődik viszont a 93. oldalon. Itt előbb két olyan prédikációt olvashatunk, amelyek végén rendhagyó módon ott áll: „huniadiebol valo”, azaz a Dávid Ferenc elítélése után az erdélyi unitáriusok püspökévé megválasztott Hunyadi Demeter prédikációs kötetéből másolta ide vagy kóde-xünk esetleges forrásába valaki.³ A 107. lapon pedig több 17. századi unitárius zsinat határozataiból következnek kivonatok, az 1608. július 2-i kolozsvárral kezdődően. E két szöveg között olvasható az a vers, illetőleg verstördék (102-106.), amelyet az alábbiakban közlünk:

1. Gondviselő Isten, ki mar velem voltal,
Meniből aldasodot enream szállital,
Szentek seregiben engem beszamlalal,
Sok fäidalmim után testemben nyugotal.
2. Adiad Uram Isten <hogi> megszarhut testömet,
Mar nie keseritsed <meg> megepet lelkemet,
Az en Christusommal ad meg en reszetem,
Vegied szent markodban Uram en lelkemet.
3. Lassam Uram Isten az en nemzetimnek,
Hogy vezere voltál mint te hüveidnek,
Tündökliek előtted az Galfi nemzetnek
Az ő hírük, nevek, mint igaz hüveknek.
4. Fajdalmas testemben noha megtörödtem,
Miképpen egy szent Job ugyan megepettem,
Keserves kenomban hozad esedezttem,
Mert en segetsegöt masban nem esmertem.
5. Immár Uram Isten tölled ezt megniertem,
Hogy nagi kínaimbol immar kivetettem,
Koporsoban Uram kerlek hogy tetessem,
Ezzel földön kerlek hogi megtisztöltessem.
6. Kenomot minniajan földön kik lattatok,
Az en esetemet tü ne csudaliatok,
Mert bizonnial porok vagytok, jól lattiatok,
De az Urat, intlek, hogi tü szolgálلياتok.
7. Az tehet veletök <könierve>minden iot, hidgietök,
Meg ölhet, giogithat, betegsegre vethet,
Az örök életben csak ez reszeltethet,
Ha öt nem szolgálod, pokolra is vethet.

³ Hunyadi prédikációiból csak ez a kettő maradt ránk. Ezek eszmetörténeti méltatása Annamária POZSÁR, *Neues zur Biographie von Demeter Hunyadi = György Enyedi and Central European Unitarianism in the 16–17th centuries*, ed. Mihály BALÁZS, Gizella KESERÜ, Budapest, 2000, 289–295.

8. Tanats ez tünektök hogy megfogadgiatok,
Amaz gazdag utat tü hatra hadgyatok,
Szegegy Lazart, kerlek meg ne utalliatok,
Mert Istennel kedves ez lön, hallottatok.

9. Az Isten igeiet tü giakorolliatok,
Szerelmetök hozzá ebből mutassatok,
Hogy ha megvetitök Chrisztust, am halliatok,
Ördög fiainak mondgia, azt tudgiatok.

10. Semmi azért embert az ő igeietől,
Meg ne tartoztassa ő szent törvenietől,
Hogi el ne vettessek szent Istensegetől,
De hozza vetessek az ő io kedveből.

11. En beszedeim immar tova nem nyujthatom,
Mert nagy ut előtttem, mellien el kell mennem,
En magzatom után kell hamar sietnem,
Hogi megtalálhassam, azt fel kel keresnem.

12. Porra levő testöm ő agiashazaban,
Kerlek, szállitsatok be <agias hazaba> kamaraiaban,
Mint az Isten hatta, hogi nagy haragiaban
Rejtsek el magokot az földnek giomraban.

13. Engemet keserő, kesergő nemzetim,
Kik en nyavaliamban mellettem voltatok,
Eletemben neköm sok iokkal voltatok,
Jutalmat Istentől ezért tü varjatok.

14. Legelőszer tegőd, tisztelendő attiam,
Kerlek, hogy megbotsass, hogi engem tartottal,
Ha mit vetettem neked, hogy sok ioval voltall,
Istenert engedgi meg, miért hogy Atya voltal.

15. Immar nagy banattal megrakodott Aniam,
Ki faidalmas szüvel előtttem allottal,
Szerelmes ötsemmel rajtam ohajtottal,
<Faidalommal engem ez vilagra hoztal>
Megbocziass mert töllem semmit nem varhattal.

16. Tegedet pediglen, eletem istapja,
Kerlek, hogy megbotsas eletöm hü tarsa,
Mert en most elhagylak, az Ur akarattia,
.....

A 16. strófa utolsó sorát már nem adó másolat tehát nem tartalmazza a vers teljes szövegét, s könnyen megállapítható, hogy a befejezés nem utólagos fizikai

beavatkozás eredményeképpen maradt el.⁴ Elképzelhető, hogy a verset másoló Gyalainak – mert minden bizonnyal az ő kezével íródott le a szöveg – már forrása is töredékes volt, de az sem kizárt, hogy valamilyen okból abbahagyta a vers lemásolását, s később már nem tért vissza hozzá. Feltételezésekbe kell akkor is bocsátkoznunk, ha a vers eredeti terjedelmét próbáljuk meghatározni. Ebben valamelyest segítségünkre lehet az akrosztichon, amely a jelenlegi állapotban a következő: GALFI KATA SEPELIT. Ez nyilvánvalóan az UR-szótaggal egészítendő ki, s az így kapott teljes akrosztichon jelentése: Gálfi Kata eltemettetik. Ha a vers minden versszakkezdő betűje beépült az akrosztichonba, akkor két strófa és egy esetleges kolofon elveszését regisztrálhatjuk.

A halotti búcsúztatók között is találunk ilyenre példát a korabeli versanyagban, Bocskai Istváné például ilyen: neve betűinek megfelelően 13 strófából áll, s egy kolofon zárja a költeményt.⁵ De ennél a műfajnál maradvá akad példa az ellenkezőjére is, ahol az akrosztichon csak egy darabig szervezi a verset, a folytatásban már nem adnak ki értelmezhető jelentést a versszakkezdő betűk, nem határozzák meg ily módon a szöveg terjedelmét sem. Ilyen például egy másik erdélyi fejedelem, Báthory Gábor búcsúztatója, amelynek az elején kirajzolódik a PRINCEPS TRANSYLVANIE akrosztichonnak a későbbi másolás során szét-esett maradványa, de ez csak a 23. strófaig tart, a terjedelmes költemény további részében már nincs meg.⁶

Ezen az úton tehát nem jutunk el egyértelmű megoldáshoz, de más megfontolásból jóval valószínűbbnek tartjuk, hogy legfeljebb három strófa hiányzik a költeményből. Arra gondolunk, hogy a halotti búcsúztató poétikájának megfelelően az elhunyt Gálfi Kata is elbúcsúzik közvetlen hozzátartozóitól: mint fent látható, kapott egy-egy strófát apja, anyja, s a férjhez szóló soroknál szakadt meg. Bizonyára a további hozzátartozókhoz sem szólt ennél hosszabban, s így az esetleg a testvéreinek, valamint a lányának szentelt további két szakasszal be is fejeződhetett a költemény.⁷

Az adatok töredékes volta miatt végleges eredményre abban sem juthattunk, milyen környezetben és mikor keletkezhetett a vers, s két valószínűsíthető megoldásra teszünk javaslatot.

A) Mivel a 16–17. századi forrásokból név szerint egyetlen Gálfi Katáról tudunk, a *maros-kocsárdi* jelzővel is illetett, tanácsúrrá emelkedett, az 1580-as évek erdélyi politikai életében közismerten nagy szerepet játszó, s életének leírását is ránk hagyó unitárius főúr, Gálfi János leányáról – logikusan következtethetnénk

⁴ Nem téptek ki tehát lapokat, hanem a 106. oldal aljára érve egyszerűen nem folytatódik a vers szövege, hanem a 107-en az említett zsinati határozatokat találjuk. Mindennek okát persze csupán sejtjük.

⁵ RMKT XVII/1, 87. sz.

⁶ RMKT XVII/1, 103. sz.

⁷ Erről a Gálfi-családról lásd Nagy Ivánt, továbbá JAKAB Elek, *Kocsárdi Gálfi János és a Báthoriak*, Századok, 1895, 785–817. Az általa hasznított királyi könyvek regesztáinak legfrissebb, mutatókkal ellátott kiadása: *Báthory Zsigmond királyi könyvei, 1582–1602*, kiad. FEJÉR Tamás, RÁCZ Etelka, SZÁSZ Anikó, Kolozsvár, 2005 (Erdélyi Történelmi Adatok, VII/3), 606.

arra, hogy róla, illetőleg az ő családjáról van szó.⁸ Az akrosztichon ezt sugallja, s megerősíti a harmadik strófa is, ahol nemzetsége tündöklő híréről és nevéről beszél, tehát tekintélyes családot kell mögé képzelnünk. Ennek a Katának édesanyja Perneszi Erzsébet volt, férje pedig Bagosi Pál, akitől Borbála lánya (később Bánffy Farkas felesége) született. A versben megszólított szerelmes öccse Péter és Ferenc nevű fivérei közül lehet valamelyik, pontos életrajzi adataikat nem ismerjük. Mivel a családi viszonyok alakulását újabb levéltári forrásokkal gazdagító munkálatokra most nincs lehetőségünk, csupán azt jelezhetjük, hogy a versben olvashatók összhangban vannak eddigi ismereteinkkel.

A 11. strófa szerint a sok szenvedéséről beszélő asszony magzatát követve siet a halálba, azaz valószínűleg második, Borbála után világra hozott gyermeke születésekor halt meg a kicsivel együtt. A fejedelem drámai körülmények közepette 1593. január vége táján apját lefejeztette, itt azonban tőle is el tud búcsúzni, tehát ez előtt kellett meghaljon Gálfi Kata. Megtalálná a helyét ebben az esetben költeményünk dogmatikai üzenete is (9-10. vsz.), amelynek lényege a következő két sorban látszik megragadhatónak:

Hogy ha megvetitök Christust am halliatok,
Ördög fiainak mondgia, azt tudgiatok.

Az adott szövegösszefüggésben (a búcsúztató egy kizárólag unitárius szöveget tartalmazó kódexben olvasható) egyáltalán nem a szentháromságot vallók és az azt el nem ismerők vitájára utalhatnak e sorok, hanem az antitrinitáriusok belső polémiáira. Emlékeztetnénk itt arra, hogy versünk a Dávid Ferenc halála utáni rendcsinálás püspöke, a nonadorantistákat (Krisztus istenségét és imádsát tagadókat) elítélő Hunyadi Demeter prédikációi után áll, amelyek főként a radikális antitrinitárius gondolkodók filozófiai érdeklődését bírálják, s bár egész más a versbeli két sor hangneme, a püspök szélesebb értelemben vett állásfoglalásának része volt a Krisztust megvetők elmarasztalása. Egy újabban előkerült adat azt is bizonyítani látszik, hogy ez a kódexet író Gyalai Sámuel környezetében sem lehetett szokatlan. Enyedi György közismert *Explicationes*ének egy példányáról van szó, amely Gyalai, majd Oklándi Ferenc tulajdonában volt.⁹ E két tulajdonos kézírása nagyon hasonló, de úgy tűnik, hogy a hosszabb bejegyzések inkább Gyalai kezétől valók.

A számozatlan előzéklapokon két és fél oldalon összeállítást találunk azokról a bibliai helyekről amelyekkel bizonyítani lehet, hogy Krisztus nem olyan Isten,

⁸ Az apáról és fő művéről figyelmen kívül hagyott jezsuita forrásokat is felhasználó, megjelenés alatt álló dolgozatot írt MACZELKA Csaba, *Őn- vagy történetírás? Javaslat Gálfi János művének újraértelmezésére* címmel megjelenik a 2006-os kolozsvári konferencia kötetében.

⁹ Leírását lásd A Kolozsvári Akadémiai Könyvtár Régi Magyar Könyvtár gyűjteményének katalógusa, szerk. SIPOS Gábor, Kolozsvár, 2004, 543. (A kolozsvári ferences zárda könyvtára, F 34) Siposék leírása helyesbítésre, illetve kiegészítésre szorul: a címlapon olvasható későbbi possesorokat helyesen adják meg, ám éppen az első esetében tévednek: Sum Samuelis Grad....-ot olvasnak. Az áthúzott név azonban egészen bizonyosan Gyalai és nem Grad. További helyesbítéssel (a következő bejegyzőnél a *misque* helyett *suisque* áll) az is megállapítható, hogy Tarczafalván váltott gazdát a könyv, tehát Gyalaitól közvetlenül kerülhetett Oklándi Ferenchez.

mint az Atya, ami a szentháromságot vallók ellenében használható, s egyetemes unitárius nézőpontot tükröző gondolatmenet. A hátvédlapokon a Luk 2,1-3. egy prédikáció textusaként van megadva, ezután következik maga a prédikáció, amelynek elején különböző időpont-meghatározásokat találunk:

Ez historiában nyolc rendbeli dolgot kell eszünkbe vennünk es megtanolnunk. Először mikoron született az Jézus Christus, tudnia illik a Roma varosanak epitese utan 761 eszetendővel, világ kezdeti utan peniglen 3962, Augustus csaszar birodalmanak 42 esztendeieiben, az Christus születesétől fogva peniglen 1619.

A prédikáció végén olvasható *tanolságokból* ugyanakkor azt is megtudhatjuk, hogy szerzője Hunyadi követője, nem nonadorantista unitárius volt.

Mondam hogy masodszor arrol tanoljunk, mivel hogy az Jézus Christus Urrá és Christussá rendeltetett az feltámadás után valo uralkodasert es nem ez vilagi fejedelemséget. Miert mongia tehat az angial, hogy az ü attyanak, az Davidnak szekiben ül, es az Jachob hazan öröкке uralkodik. Voltanak nemelлык olyan vallasba, hogy az Christus az sidoknak testi fejedelemségre ígertetött volna es adatott volna Istentől, de hogy az sidok megöltek, nem viselhetette az ő tisztit közöttük. De nem jo ertelem ez, mert ü maga azt monda Pilatusnak, az mint szent Janosnak 8. reszeben meg vagyon irva, az en uralkodasom avagy orszaglasom nem ez vilagbol valo mostan. Im hallod, nilvan, hogy az ő orszaglása es birodalma nem ez vilagi birodalom volt, hanem következő, mellet az feltamadas utan meglatunk.

Ezután aztán hosszan ecseteli, hogy Krisztus most lelki király, tehát nyilvánvalóan vitatkozik azzal, amit Palaeologus mondott Krisztus eredeti küldetéséről, illetőleg annak átalakulásáról.¹⁰ Mindez azt jelentené, hogy versünk Gyalai egyéb megnyilatkozásaival összhangban védelmezi Krisztus imádhatóságát, frappáns és erőteljes támadást intéz a Gyalai kortársai körében jelen tudásunk szerint többségben lévő nonadorantisták ellen. Ezzel valószínűleg nem a vers lírai alanyának, nem is föltétlenül családjának, hanem inkább szerzőjének véleményét hangoztatja, aki (ha az 1593 előtti szereztetésnél maradunk) oly elkötelezett híve lehetett püspökének, hogy a műfaj szokványos dogmatikai üzenetét a Jézus imáadását kétségbevonók cáfolatával bővítette, ami persze a reformáció utáni temetési énekekben egyáltalán nem szokatlan. Tekintettel az elhunyt családjának nagy befolyására, ebben az esetben a temetési szertartást bemutató prédikátor valószínűleg a püspök közelebbi környezetéből került ki.¹¹

B) Az eddigiek tehát Gyalait másolónak tételezik, ám lehetséges egy másik hipotézis is a családjára vonatkozó mégoly szórványos adatok alapján. A jelzett

¹⁰ E prédikáció után egyébként egy egyoldalas *Compendium conciunculae ductae ex 4, cap. Jerem* olvasható: „Szantsatok uj agarat, ne vessetek többbe a tövisek köze.” A hátsótáblán már bizonyosan Oklándi kezével van: „Christus in suo genere habuit summam gloriam, Vide fol. 315, vero non absolute sed respective. Quoad genus Udvarhelyini in partiali negarunt multi argumenta per me opposita.”

¹¹ A század utolsó harmada antitrinitarizmusának sokszínűségéről lásd PIRNÁT Antal, *Arisztotelianusok és antitrinitáriusok. Gerendi János és a kolozsvári iskola*, Helikon 17(1971), 363–392. Az újabb szakirodalmat is áttekintő megközelítés: Gizella KESERŰ, *The Late Confessionalisation of Transylvanian Unitarians = Sozzini and His Heritage*, ed. Lech SZCZUCKI, Kraków, 2004, 163–188.

adatokat Szentmártoni Kálmán egy közleményében találjuk meg, aki a Gyalai-család történetéről írott hosszabb áttekintését a következőkkel kezdi:

A család első vezéregyénisége Gyallay Sámuel (Gialay, Gyallai Gialai) unitárius lelkész, aki Udvarhelyszéken, Magyarandrásfalván született, 1612-ben Tarczafalván, később Derzsben s 1622-től ismét Tarczafalván volt prédikátor. Feleségül vette Gálffy Miklós benczési birtokos nemes leányát, s olyan jó módba jutott, hogy már 1645-ben búcsút vehetett a papságtól, s mint vagyonos nemes birtokos élt tovább Keresztúrfi-szék közelében. Nevét nem közéleti szereplésével, hanem azzal tette marandóvá, hogy fennmaradt tőle egy kéziratos gyűjtemény...¹²

A kódex leírásából nyilvánvaló, hogy Szentmártoni egyik forrása éppen kolligátumunk volt, s Gyalai lelkézi szolgálatának helyszíneire vonatkozó adatait ebből merítette. Ám nem nevezi meg további forrásait, s így ezek újabb kézbevételeivel hiába próbálkoztunk az unitárius gyűjteményekben. Adatai éppen konkrétságuk miatt nem tűnnek légből kapottnak, ezért nem kizárható, hogy a vers éppen a Gálffy-lány Gyalainé temetésére született, azaz a keletkezés idejét későbbre, a 17. század második évtizedére kell (sajnos) tennünk. Persze az is elképzelhető, hogy a rokonság okán lelkesebben másolta a tündöklő Gálfi nemzet hírnevét is megéneklő költeményt.

A fenti javaslatok más-más – egyik szerint sem jelentéktelen – helyet jelölnek költeményünknek a műfaj történetében. Hadd emlékeztessünk arra, hogy halotti búcsúztatók óriási számban maradtak ugyan ránk a 17–18., de nem a 16. századból. 16. századi énekeskönyveink temetési énekei a gyászos alkalommal elmondott tanulságokban és intésekben természetesen nagyon gazdag dicséretes vagy könyörgések, s köztudottan van néhány a legszelesebb értelemben vett memento mori műfajához kapcsolódó terjedelmesebb szövegünk is. Jóllehet középkori szertartáskönyvek szerint a gyázmise után olyan antifónák kíséretében vitték a halottat a sírhoz, amelyek az elhunyt nevében hangzottak el,¹³ a halottat magát megszólaltató búcsúztató alig maradt fenn.¹⁴ Nem a halottak beszélnek tehát ezen szövegek többségében, s kivételnek számít a Bornemisza-énekeskönyvben olvasható *Bátorítás halál ellen* című, a kolofon szerint Szepetneki János által írt költemény, amelyben a halálra készülő ember a vers beszélője, ám műfaját confessióként, vagyis hitvallásként határozza meg. Nem is számlálja elő hozzátartozóit (s úgy gondoljuk, a búcsúztatóban ennek jelenléte a meghatározó, nem a prosopopeia), hanem enélkül, s általánosságban beszél a földi haza és a világ elhagyásáról.¹⁵ (Úgy tűnik egyébként, hogy maga a műfaji elnevezés még később honoso-

¹² SZENTMÁRTONI Kálmán, *Az alsóbenczési Gyallay-Pap család székelyszentmihályi ága*, Keresztény Magvető, 71(1939), 126–127.

¹³ MADAS Edit, *Középkori prédikációirodalmunk történetéből. A kezdetektől a XIV. század elejéig*, Debrecen, 2002 (Csokonai Universitas Könyvtár), 117.

¹⁴ Lásd a *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*, ed. Iván HORVÁTH et alii, Paris, 1992. (Ad corpus poeticarum) műfaji rendszerét és annak szempontunkból is fontos tanulságait megfogalmazó tanulmányokat H. HUBERT Gabriellától: *A XVI. századi protestáns népének mint műfaj*, *Néprajz és Nyelvtudomány*, 38(1980–1981), 339–363; Uő., *A régi magyar gyülekezeti ének*, Bp., 2004 (Historia Litteraria, 17).

¹⁵ További adatok a versről: RPHA, 580. sz.

dott meg, talán Tolnai F. István nevezett először így – *Búcsúztató versek* – 1670-ben egy verssorozatot.)¹⁶

Ismeretlen szerzőnk néhány megbicsaklás ellenére fegyelmezett formakultúrával megírt, 4 soros 12 szótagos strófákba rendezett, egyszerű rímelésű, a verselés szempontjából újtónak semmi esetre sem nevezhető költeménye tehát típusa tekintetében mindenképpen a legrégebbi az eddig ismertek között, s talán a kezdetben csupán kéziratban terjedő verstípus szerencsés véletlen következtében ránk maradt darabja.¹⁷

Ha a mostani változathoz csupán három további strófát képzelnénk hozzá, ki-fejezett érenként említhetnénk tömörségét is. Bárhogy is van, mindenképpen el- ismerésre méltó, hogy a sokszor hosszadalmas keret, s az azt lezáró, a halottnak a szót átadó, s bizony többnyire nem túlságosan könnyed átvezető formulák („Ily szokat halljatok...”, „Kit meghallgassatok...”) mellőzésével versünkben azonnal Gálfi Kata szólal meg. Az első szakasz hálaadás, hangja erősen rokon sok nép- énekből ismert imádságéval, bár azokhoz képest már itt is erősebb a személyes- ség.¹⁸ Talán az akrosztichon diktálta terjedelmi keret által is kényszerítve az invo- kációt követően narratív részletekkel egyedivé formált könyörgésben takarékos szóhasználattal képes bemutatni mind magát, mind Jóbéhoz hasonlított szenvedé- seit. A közvetlenül a túlélőkhöz szóló, elmaradhatalan intés és tanulság is nagyon tömör.

A verselő tehetségére, dogmatikai iskolázottságára és érzékenységére vall, hogy ennek keretében a szegény Lázár imitációjára felszólító, s kissé enigmati- kusnak látszó strófát követően az Isten ígéjéhez való ragaszkodás (önmagában persze nem egyedi) hangoztatása már nem szokványos krisztológiai követel- ménnyel párosul (lásd feljebb Krisztus imáadásáról 9-10. vsz.).

A könyörgés befejeztét az előtte álló nagy úttal indokló¹⁹ 11. strófával az első, általánosabb mondanivalót hordozó rész után következik a még több személyes- séget megszólaltató: a temetésről rendelkező, a távolabbi s közelebbi hozzátarto- zóktól való részletező búcsúzás.

A vers kimerítő értékelésére nem vállalkozhatunk első (kései) olvasóiként, kü- lönös tekintettel arra, hogy nem támaszkodhatunk alapos szövegelemzésekre is kiterjedő feldolgozásra a kora újkori halottbúcsúztatók vonatkozásában. Alszeghy Zsolt tanulmánya²⁰ hosszú időszakot tekint át, terjedelméből adódóan mégsem lehet több gondolatébresztő áttekintésnél; nagyon megfontoltak Csomasz Tóth

¹⁶ RMKT XVII/10, 119. sz.

¹⁷ Versünk cáfolni látszik azt a megállapítást, amely a 17. század végi arisztokrata udvarból származtatja a búcsúztatót. Eredetének feltárásához esetleg ötleteket adhat, hogy a zenetörténészek a máig fennmaradt siratókban többek között nagyon sokféle (pl. középkori egyházi) hagyomány egybeolvadását és transzformálását is kimutatták.

¹⁸ Pl. „Gondviselő Isten halat adok neked, / Mert szunniadozasod nem erkezik neked, / Alom szömeidre soha nem jön neked, / Oly nagy gondod vagion hiueidre teneked.” Sz. XVII/8. 127; má- solatai sok kódexben fellelhetők.

¹⁹ Vö. Uz Bálint testamentumával: „Nékem el kell mennem, látjátok, oly útra” RPHA 1478.

²⁰ ALSZEGHY Zsolt, *A magyar reformáció és antireformáció temetési énekei*, ItK, 1916, 1–21.

Kálmán észrevételei,²¹ Kiss Lajos és Rajeczky Benjámin *Síratók*hoz írt kitűnő előszava pedig sok lényeges kérdést vet föl, ám ezek megválaszolása azóta is várat magára.²²

Úgy gondoljuk, a folkloristák által *kántori búcsúztatónak* nevezett népénekek poétikája szerint íródott, amelynek ilyen korai darabját eddig nem ismertük. A verstípust a sorozatos tiltások ellenére (mint éppen e tiltások bizonyítják) a hagyománytisztelő, vagy csak gyülekezetük kívánságának kevésbé ellenálló egyháziak „beengedték” a temetési rendbe (amelyben helye változékony, legjellemzőbb mégis a sírnál). A tradíció szívósságát a néprajzosok által meghatározott funkciói magyarázzák: ők a túlélő közösség struktúrája átrendeződésének bizonyosságát és mutatóját, a gyász munka segítőjét, az elhunytat a közösség egykori tagjaként megnevező „emlékművet” látnak benne. Akkor is így van ez, ha a halott neve nem kerül be a versbe, csupán néhány meghatározott tulajdonsága alapján a rendelkezésre álló anyagból választanak ráillő darabot. A most közölt vers esetében is számolhatunk tehát (a keresztény imádságok első részbeni beépítése mellett) ilyen szöveggölcsonzással – s talán nemcsak azért, mert az egyénre szabott búcsúztató még főrendi asszonyoknak sem föltétlenül járt ki²³ – vagy mintakövetéssel. Másfelől a versfők Gálfi Kata nevére igazítása mellett egyéni lelemény a legerősebb teológiai aktualitást mutató strófa (a nemzetséget dicsőítő is topikus). Egyelőre nem ismerjük korabeli párját, amely hasonló harmóniában vezetne bennünket a haldokló elé, hogy mi is tanúi lehessünk rokonaitól való búcsújának. Csak az ismeretlen szerzési idejüként közölt, 1627-29 táján unitárius környezetben lejegyzett *Forrásra ki viszem fejem...*²⁴ kezdősorú gyönyörű verset érezzük erőteljesebbnek. Formai eltéréseik ellenére erősek a tartalmi hasonlóságok, amit a következő részlet bizonyíthat (2-5. vsz.):

2 Ember fenlő nőmessegem,
Meli hires uala nagí neuem,
Regí nemzetem,
Oh uilágh, uilágh.

3 Eltem fenies ekessege,
Nemzetös eleim neue,

²¹ CSOMASZ TÓTH Kálmán, *Halotti énekeink és a gyülekezeti éneklés*, Református Egyház, 4(1952), 11–19.

²² *Síratók*= *A Magyar Népzene Tára V.*, sajtó alá rend. és bev. KISS Lajos és RAJECZKY Benjámin, Bp., 1966.

²³ Főrangú asszonynak való megjelöléssel egyik 17. századi énekeskönyvünk nagyon szép síratót közöl (idézi *Síratók*, 24), ami a szövegek lehetséges funkcióváltását, a határok átjárhatóságát, ill. a beválogatás kritériumainak korai instabilitását is mutatja. A hősének, a történeti epika és az eposzok kollektív búcsúztatónak nevezett hősbúcsúztatói is természetesen férfiakat gyászoltak, *uo.*, 26.

²⁴ A gondolatmenetünk értelmében a fennmaradt énekeskönyvekből nem véletlenül kimaradt vers első közlője, Korzenszky Miklós Richárd (*Kassai István 1629-i énekgyűjteménye*, ItK 1973, 426–439.) vázolja az Erasmus által kiadott Újtestamentumhoz fűzött kézirat Baranyába kerülésének jelentőségét is.

Jaj mikent ueste,
Oh halal, halal.

4 Lelkőm mint keserőgh azon,
Edes magzatim hogi hagiom,
Tűlök hogi ualom,
Oh uilagh, uilagh.

5 El ualom, keserű sziumem,
Társomtul, kiuel eltem
Uolt kedues nekem,
Oh halal, halal.²⁵

A rokonversek korai tiltásának (ami természetes bizonyossága az eddig feltételezettnél korábbi elterjedésnek) okát másokkal ellentétben nem a kántor mint egyházi ember közreműködésében látjuk.²⁶ Eddig figyelmen kívül hagyott adat szerint a nyárádszentlászlói unitárius zsinat 1635-ben részletesen intézkedett a temetés rendjéről. Felszólította a híveket, időben értesítsék a lelkészt, hogy megfelelően felkészülhessen a prédikációra, elleneztek idegen lelkészek hívását a temetésre. Ajánlották még „hogy az prédikátor az halottat az élőkől el ne búcsúztassa.”²⁷ Hamarosan követik ezt a csupán a nemeseket felmentő első tiltások a reformátusoknál 1638-ben, 1642-ben.²⁸ Fontos adalékokat tartalmaz Pataki Istvánnak Vér Judithoz írt levele Teleki Mihály temetése előkészületeiről: „A’ búcsúztató versek irasat peniglen lelkem ismereti szerint nem javallom, s az Urfiaknak, ha kegyelmedet szannyak, magoknak nem kell azt meg engedni. A’ mennyi hijjaban valóságok abban vadnak, nem illik olyan temeteshez mint az szegeny Uré leszen s jól tudom maga sem engedte volna meg maga temetésen, noha masokén el szenyvedte.”²⁹

Feltételezésünk szerint a családот soroló rész okozta mindkét egyház ellenállását. A „csupán” egyetemes emberi szokást (a haldokló körül összegyűlnek búcsúvétel, utolsó rendelkezések meghallgatása, adósságok elintézése, bocsánatkérés és megbocsájtás stb. céljával)³⁰ megjelenítő, az egyedi embert főszereplővé tevő énektípus előadása a siratás lezárása után a két nagy protestáns felekezetben dog-

²⁵ RMKT XVII/8, 143. sz.

²⁶ *Siratók*, 21.

²⁷ Az Erdélyi Unitárius Egyház Levéltára. *Protocollum Generale Consist. T I. f.9.* 1635 júl. 12. Nyárádszentlászló. Zsinati határozatok.

²⁸ „rithmizálás pedig ne legyen, hanem ha nagy úr kívánságára”; „A ki temetésnél több prédikációt mondand, mint a mennyi már meg van határozva, vagy rithmizál: ha pap 3ft bírságot fizet; ha deák az oskolából csufosan kicsapassék.” H. HUBERT, 2004, 73.

²⁹ Versközlésében idézi FONT Zsuzsa, *Epicedium Michaelis Teleki = De la umanism la luminism*, red. Ioan Chiorean, Târgu Mureș, 1994, 59–66.

³⁰ A motívumok jelenlétét számtalan verstípusban (búcsúztatókban is) kimutatja SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Balassi Bálint búcsúverse és a prosopopeia = A magyar költészet műfajai és formátípusai a 17. században*, szerk. ÖTVÖS Péter, PAP Balázs, SZILASI László, VADAI István, Szeged, 2005, 375–409.

matikailag legalábbis problematikus viselkedésre készítette a gyászolókat. Ehhez hasonló versek a név kiiktatásával sem kerülhettek az első protestáns énekeskönyvekbe, hiszen összeállítóik éppen az Isten szavának tekinthető, s így kanonizálható szövegtörzset szűkítésére tettek sűrűn vitatkozva erőfeszítéseket.³¹

Ez a típus ráadásul legtöbbször azért sem ércnél maradandóbb emlékmű, mert a névre igazított darabokból egyszerű emberek esetében jóval később is sokszor csak egy példányt kaptak a gyászolók, az ő esetükben családi levéltár/os sem segített az ilyen emlékek megőrzésében, s az ismétlődő tiltások ellenére mindezeket lejegyző kántorok búcsúztatókönyveit tudomásunk szerint Rajeczkyék óta sem gyűjtötte össze senki. Az is erősen kétséges, hogy az adott korból fennmaradtak-e egyáltalán, hiszen még nyomtatott protestáns énekeskönyvek is kevés példányban őrződtek meg, az unitáriusoknál pedig – bármelyik időpontot is fogadjuk el – csak jóval a mű keletkezése utáni kiadások maradtak fenn. (A legkorábbi, 1660-as kiadású épp egy temetési énekgyűjtemény, amely a kanonizált protestáns hagyományból merít, és csupán Thordai három költeményének hozzátételében unitárius.)³²

A fentiekben számba vett elemeket harmonikus formai egységben ábrázoló vers szerzője nem mutatkozik humanistának, a verselés sem utal poeta doctusra, a toposzok biblikusak. Úgy gondoljuk, alkotása azok sorába tartozik, amelyek a reformáció után a protestáns egyházak egységesítése mellett a tan terjesztését is kellett szolgálják, és a műveltek rendszeres leszólásai ellenére tudatosan vállalták e kettősség mellett az egyszerűséget, hogy kivétel nélkül mindenki érthesse mondanójukat.³³

2.

A kolozsvári unitárius kollégium 262-es számot viselő kódexéről Lakó Elemér nem készített részletes leírást. Idő hiányában a katalógus angol nyelvű változatát gondozó munkaközösség is csupán azt közölte, hogy a 318. és a 335. oldal között

³¹ Uz Bálint testamentuma (1595) az 1635-ös lőcsei énekeskönyvben került először sajtó alá, ott a sírnál ajánlják mondani (RMNy 1628/4), s az akkor aktuális tőrés határt mutatja: Gálfi Kata búcsúztatója/búcsúja 2. része éppen csak utalásszerűen van jelen benne.

³² RMK I. 956. Erről lásd H. HUBERT, 2004, 315–320.

³³ A sok már feltárt párhuzam miatt is figyelmünkre érdemes lengyel protestáns énekköltészet temetésre írott korpuszáról írt monográfiájában Nowicka-Jezowa több példát hoz arra, hogy a művelt arisztokrata udvarokban erősen berzenkedtek az általuk koldusénekeknek csúfolt művek gyűlekezeti életben való használata ellen, hiába. Alina NOWICKA-JEZOWA, *Pieśni czasu śmiert. Studium z historii duchowości XVI–XVIII wieku*, Lublin, 1992, 40–44. – Talán Gálfi Kata új válaszokat segít adni Rajeczkyék – Révay Erzsébet levele nyomán – („Ha isten mostani terhemet elvonná, kérem ne hagyjon imitt-amott parasztul (koldusénekekkel) eltemettetni, hanem Isten parancsolatja szerint becsületes temetésem légyen, verseket mondasson, betévén beléjek sok keserves sorsomat s gyermekségemtől való keserves bujdosásimat, uramért tett keserves nyomorúságimat... (személyes élet részletei) ki is nyomattassa (tartós megörökítés)...”) nem biztos, hogy hibátlanul megfogalmazott kérdésére: „Arra következtessünk ebből, hogy a búcsúztató jó ideig csak főúri (ill. városi) temetések járuléka volt?”

Dalnoki Nagy Jánosnak a keresztségről és az úrvacsoráról írott értekezései olvashatók.³⁴ A kötettel újabban alaposabban foglalkozunk, hogy teljes, a bemásolt művek azonosításáig elmenő leírást készítsünk. Ezt a munkát még nem fejeztük be, ezúttal is csupán jelezzük a kódex fontosságát, hogy aztán közölhessük egyetlen verses részletét.

A 17. századi bőrkötéssel ellátott, negyedréti, s az újabban csaknem az elejétől végigvitt ceruzás számozás szerint 489 lapot számláló kódex siralmas állapotban van. A kötés már csak cafatokban lóg, az első és az utolsó, teleírt lapok szinte szétmállottak, némelyikét későbbi kezek félig ki is tépték, másokból pedig akkora darabokat rágtak ki a férgek, hogy szinte alig olvashatók. A szétesett bőrkötés hátlapjára ugyanakkor beragasztottak egy később ugyancsak megtépázott papírcsikot, amelyen kihagyásokkal az alábbi szöveg látszik kiolvashatónak: *Anno 1706 diebus Maji hic quoque liber... ab I[llustrissimo] D[omino] cantore Stephano Koncz oblatus est bibliothecae... Bibliothecarius Moyses Pákei mp. Conciones Vetustissimae.* A kódexet tehát Koncz István 1706 májusában juttatta el a kollégium könyvtárába Pákei Mózes könyvtárossága idején, s az állományba való felvételét végzők tisztában voltak azzal, hogy régebbi szövegeket tartalmazó gyűjteménnyel gazdagodtak, ezért jelölték meg a címben: nagyon régi prédikációk. Helyes volt a műfaj megjelölése is, hiszen, bár imák és értekezések is vannak a kötetben, legnagyobb részben prédikációkat tartalmaz. A modern beszámozáskor figyelmen kívül hagyott oldalakon Jézus genealógiáját tárgyaló beszéd, majd egy 250 oldalnyi nagy egységben kizárólag magyar nyelvű egyházi beszédek találhatók, amelyek bizonyos csoportjai az egyházi év rendjében látszanak követni egymást, ám a szöveg-egység vége felé már teljesen elmosódik ez a szerkezet. Műfaji szempontból is roppant érdekes ugyanakkor az a következő nagy egység, amely Dalnoki írásai mellett a következő *Exordia quorundam locorum per Clarissimum M. Dalnoki habita in urbe Claudiaca* címen prédikációkhoz alkalmazható bevezetőket tartalmaz, amelyekben alkalmanként arra is utalás van, hogy miképpen kéne folytatni, majd aplikálni az adott textust. Ezek a retorikailag rendkívül kimunkált szövegrészek mintaként szolgálhattak azoknak a lelkészeknek, akik kevésbé voltak leleményesek a gyülekezetnek a hallgatásra kedvet csináló „felütésben”, mint Dalnoki.³⁵ Fontosságukat növeli, hogy – míg a katolikusok vagy a reformátusok esetében komoly szakirodalom foglalkozhat azzal, milyen elméleti művek álltak a prédikációs gyakorlat hátterében, illetőleg milyen módszerei alakultak ki a gyakorlat áthagyományozódásának – az unitárius világból csak Enyedi György ilyen olvasmányairól tudunk valamit ránk maradt könyvbejegyzései alapján.³⁶

A vegyes tartalmú kódex további szöveganyaga az 1650-es évek végén állt össze, ám egészen bizonyosan tartalmaz olyan részeket is, amelyek korábban

³⁴ *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj/Kolozsvár*, compiled by Elemér LAKÓ, Szeged, 1997. MsU 262.

³⁵ Dalnoki Nagy Mihályról ill. testvéréről lásd BALÁZS Mihály lexikoncikkét Új Magyar Irodalmi Lexikon, Budapest, 1994, I, 393. továbbá KESERŰ Bálint, *Die ungarische unitarische Literatur nach György Enyedi (Über ideengeschichtlich relevante Werke aus der Zeit 1597–1636)* = György Enyedi and Central European Antitrinitarianism ..., i. m., 102–103, 124.

³⁶ Lásd Káldos János rekonstrukciós kísérletét *Bibliotheca Dissidentium*, XV, 151–154.

keletkeztek. Az 1648-ban elhunyt Dalnaki szövegei mellett ilyen az az imádságról szóló elmélkedés, amely szerint immár 1649 esztendeje egy próféta sem szállt alá az emberekhez az égből. Az egyelőre megfejthetetlennek tetsző, csupán a kezdőbetűkkel jelzett nevek mellett helyenként pontosabb dátumok és nevek is szerepelnek. Egy nagy retorikával megírt, s ráadásul nonadorantista hangoltságúnak látszó ima végén az 1651-es dátum olvasható. Egy másik szövegegység zárlatában pedig az áll, hogy *Finis anno 1651 Petrus Czokfalvi*. Egy újabb részlet kibetűzhető befejezése ugyanakkor arról tudósít bennünket, hogy *In anno 1654 die vero 31 Augusti, per me... Johannem Kolosi... in sede Marus*, vagyis hogy a mű megfogalmazását 1654 augusztus 31-én fejezte be valahol Marosszék területén, tehát a maroskörüi gyülekezetek valamelyikében Kolozsi János. Hogy a fenti esetekben a megírás és nem a lemásolás időpontjáról lehet szó, arra abból következtethetünk, hogy a kódex elején, közepén és végén is többször találkozunk az 1659-es esztendő megjelölésével, részint közvetlen, részint indirekten, azon panaszkodás kíséretében, hogy nincs az országnak feje, aki a mostani rettenetes csapásoknak és fenyegetéseknek ellene állhatna. A szövegösszefüggésből ugyanis nyilvánvaló, hogy itt II. Rákóczi György sikertelen lengyelországi kalandjának vészterhes következményein kesereg a szerző vagy a másoló.

A fentiekben meg is nevezett, szorgalmasan másoló két unitáriusról ugyanakkor lehangolóan keveset sikerült egyéb források alapján megállapítanunk. Csupán annyit mondhatunk, hogy voltak már a 17. században is Kolozsi névre hallgató unitárius lelkészek, s hogy egy bizonyos Csókfalvi Péter szerepel az 1659-ben avatott papok listáján.³⁷ Különösen róla lenne jó többet tudni, hiszen úgy tűnik, hogy a kódex összemásolásában, vagy másoltatásában neki nagy szerepe volt. (Az ő kézvonásaira emlékeztető, s jellegzetes barnás színű tintával írott szövegjavítások a teljes szövegállományban megfigyelhetők, tehát valószínűleg nem csupán megfogalmazott vagy bemásolt fontos részleteket, hanem gondolta és használta a szöveg egészét is. Ráadásul javításai arról tanúskodnak, hogy a prédikációk egy része esetében legalábbis összevetette a bekerült szövegeket forrásaikkal. Több helyütt megváltoztatta például a prédikációk sorszámát, vagy helyesbítette a korábbi összeállításbeli számot, áthúzott és átírt egyes szavakat, a margóra beszúrt olyan szókapcsolatokat vagy mondatokat, amelyeket a másoló kihagyott.)

Természetesen részletes vizsgálatok alapján lehet majd véleményt mondani a kötet egészének vagy egyes részeinek a legszélesebb értelemben vett dogmatikai álláspontjáról, vagyis arról, hova sorolhatók be a 17. századi unitarizmus sokszínű világában. Máris megállapítható azonban a kötet második fele prédikációinak sugallata és mondandója: egy nehéz sorsú, számban megfogyatkozott közösségnek minden körülmények között ki kell tartania, mert küldetése van, s helytállása és rendíthetetlen kitartása a záloga a nagyobb közösség, az ország megmaradásának is. Erdély azért létezhet még, mert megfogyva bár, de élnek itt igazak, azaz unitáriusok is. Az a koncepció jelenik meg tehát, amely ott munkál már Dávid Ferenc és társai korai unitárius műveiben, az Erzsébet angol királynőt Erdély különleges küldetésére emlékeztető könyvjárlás szövegében, *Palaeologus Cate-*

³⁷ Az Erdélyi Unitárius Püspökség tulajdonában lévő, a lelkészavatások névsorait tartalmazó kéziratot Kovács Sándor nézte meg számunkra.

chesis christiana (Keresztény tanítás) c. művében, s Enyedi Györgynek a kicsiny seregről és a szegeletkőről szóló prédikációiban.³⁸ Ennek az elképzelésnek állandó eleme, hogy az isteni gondviselésnek különleges tervei vannak az erdélyi unitáriusokkal, hiszen ők munkálkodtak a legkitartóbban a reformáció elveszett egységének megteremtésén, majd a kudarc után ők őrzik a világ egésze számára az igazságot, s így ébren tartják az isteni kegyelmet is.

Ilyen hangoltságú tehát az a kódex, amelynek legutolsó lapja mindkét oldalán egy-egy, a korábbiakkal összefüggésben nem álló töredék olvasható. A versón (489v) barna tintával, inkább csak emlékeztetőféle iratmaradvány: *Georgius Rakoci Dei gratia Princeps Transylvaniae Georgius Dei gratia Princeps Transylvaniae partium Fidelibus nostris universis et singulis egregiis nobilibus pariter*. Az oldal más részén a következő szentencia: *Dum mortem trepidas amittis gaudia vitae qui mortem*, amelynek kicsit más eredetije a halálfélelem ellen szól, élet-örömeire int (Linque metum leti; nam stultum est tempore in omni, / Dum mortem metuis, amittis gaudia vitae, *Disticha Catonis*, Liber II. 3., amely a középkortól sokáig a latin nyelvtanítás egyik alapkönyve volt)

Ennek az oldalnak rectóján – egy másik, talán a kódex első részét leíró kéztől – fekete tintával az alábbi, cím nélküli vers olvasható töredékesen, mivel félkör alakban egyszerűen kitépték a lap felét, s így a vers középső részéből csak fél sorok maradtak meg, további részek pedig a molyok áldozatává váltak. Az alábbiakban betűhíven, a szokásos jelöléseket alkalmazva közöljük szövegét.

O viperaknak fajzati merges fergeknek nemei
tisztességem aldozój, kik nem altaltok nyelvelni,

Ream tü <mind> kik fogat fentek, szabad nevemet törлитеk,
A (!) hirem nevem irigilitek, iomert gonoszszaal fizettek.

Beretek czalard Satannal legien edgjut tarsaiv[al]
kepmutato Sodamaval lakollyatok gjalazattal.

Olthatatlan nagi faydalmak ratok szallyon mit[öl] halnak
insegeteket mint mostohak, scorpiok ingien...

Kenköves Ethnanak tüzit...
Pluto belyegit erzitek Tantalus vizet...

Ilj insegetek gjötrelmetek legjen minnyai
iövenre idegenre kik enream fog...

Abiron mind ket tarsaval s Jeruzsalem...
Tü is ilyen gjalazatal vetköztetek meg...ne köztetek.

³⁸ Ezekről lásd BALÁZS Mihály, *A De falsa et vera unius Dei Patris, Filii, et Spiritus Sancti cognitione egy példányáról. Adalék az erdélyi unitáriusok angol kapcsolatainak történetéhez*, Keresztény Magvető, 109(2003), 21–34.

Nyugodalom ne adassek, czalard uld...
Titianak vagi Tisonak esete legj...

Ollyan insegh szallyon ratok szü mosd...
Mint pokolba sebes langba...

Soyhujtozvan kik kenlodnak es <kik> innen szabads...
erre viszi solgialati nyugodalmat nem le...

Idegenre iovenyre szegenyekre, Istennek...
szent igjere, beszede hirdetőire...

Ragalmazast az kik Istennek, hamissan az kik nyelvelnek
kepmutato.... ragalmazo tudomannal evezenek...

Az ki iram ez eneket szenvedek sok insegueket,
vers főben beiram nevemet az ezer hatszaz esztendo<ket<t

Az <ki iram ez eneket> ki szerzem ezt versekben ezer hatszaz negyven ki-
lenben
visznek vala tö[mlöcbe?] nevit nezd megh az vers főben

Mind az altal van Istentől az ki teremtetette attol
remensege jö az urtol, legien aldott mindenektől

Finis

Ha a sok rejtélyes félsor ellenére mégis versélmény marad bennünk a szöveg elolvasása után, az a mű bizonyos nagyon markáns jegyeinek köszönhető. A régi magyar verseket sokszor körülményessé és vontatottá tevő narratív exordiumot nélkülöző felütés erőssé teszi a verskezdetet. Költőnk tehát üdítően nem szól arról, milyen alkalomból és a tanítás vagy példaadás miféle szándékával szólal meg, így magából a címzettekre szórt szidalmakból és átkokból bontakozik ki egy nehéz élethelyzet megjelenítése. Az átkozódás ilyen pöre, kommentár és reflexió nélküli formája nem túl gyakori régebbi költészetünkben. Hadd emlékeztessünk arra, hogy az ismert bibliai szöveghez nyúló, klasszikus és nyelvileg roppant erős 16. századi szövegben Szkhárosi Horváth András is didaktikus kommentárral vezet be mondandóját, amely többek között arra int, hogy „Vedd eszedbe ki nem féled Istent beszédedbe / Mikínt leszen az te dolgod minden életedben.”

De kikerülhetetlenül reflexív keretben jelennek meg az átkok a zoltárfordításokban és parafrázisokban is, mint például Tordai *Psaltérium*ának 69. és 140. darabjában. Az utóbbiból idézünk:

Az mit reám szántak, azt fordítsad rájok,
Az nekem tölt mérget vegye az ő szájok,
Sebes lánggal égő tűz égesse fájok,
És maradgyon pusztán minden háza tájok,

Az mely árkot ástak essenek bé abba,
Elmerüllyenek, mint a mély tenger habban,
A' rágalmazó ne örvendgyen a' napban,
Hanem éjben élvén jusson rut halálban.³⁹

Az erős kezdés inkább a paszkvillus költészet legjobb darabjaival rokonítja versünket, s talán nem véletlen, hogy szövegünkhöz legközelebbi toposzokat a *Lipcsei-kódex* illetve Szentpáli egy-egy szövegében figyelhetünk meg.

8. Merges fulankia nieluőknek,
veret ki szitak lölkömnék
Nincz erősiége testemnek,
Ram tatua torka mindennek

11. Mérges kigioknak kölkei
Titesignek aroloi,
Ördögnek vadtok rabiai
Orszagat nektek keszetti

18. Pokol torkaban szalianak,
Mind karhozatra iussanak,
Kik ok nélkül ragalmaznak,
Nagy hertelen megh hallianak.⁴⁰

Kriva havassanak keserű gombaja
Sodoma mellett nőtt Tantalus almaja
Szász szívét emésztő Titius kánjaja
Rajtok hoherkodo lüderthes bírāja⁴¹

Az első strófákat követő mitologizálást a későbbi fejlemények felől nézve már sablonosnak érzékelhetjük, ám az antik és keresztény elemeknek az a vegyítése, amely olykor nagyon rafinált és keresett változatokban valósult meg a késői barokk tudósabb költészetében, itt még talán nem volt teljességgel elkoptatott. Mindenesetre az említett kettősség is elkülöníti az itteni átoksorozatot Szkhárosi Horváth András szigorúan biblikus szövegétől, de attól is, ahogyan a vágánsköltészet ránk maradt emlékeiben, így pl. a *Szendrői hegedős ének*ben a teljes fizikai lepusztulás kívánása megjelenik:

Nekik én azt ígéröm,
Székik papiros legyön,
Tetékön köröm-mérög keljön,
Hajok hegyesül legyön!

Talpok siketüljenek,
Könyökben vakok legyenek,

³⁹ RMKT XVII/4, 379. sz.

⁴⁰ RMKT XVII/8, 125. sz.

⁴¹ RMKT XVII/13, 5. sz.

Kenyerek hárslevél legyen,
Italjok piros bozza legyen!

Versünkben tehát a pokolba kívánt ellenfelek egyfelől megtapasztalják az Ethna kénköves tüzeit, hordozzák Plútó bélyegét, részesülnek Tantalosz, a hatalmas, viharhozó, sárkányfejekkel és kígyó-lábakkal ékes Tüphon (Tiso), valamint az óriás Titüosz (Titia) kínjaiban, akit a Létó elleni erőszakért Zeusz villámmal sújtott, az alvilágban pedig a Holddal mindig újránövő máját szüntelen rágja két keselyű (vagy egy kígyó). Másfelől pedig osztozik Szodoma lakóinak s a Mózes ellen lázadó Abirám (Abiron) és társai büntetésében (4Móz 16, Zsolt 106,16.), akik alatt megnyílt a föld és elevenen süllyedtek a pokolba. Mindezt – a költeményt eddig szigorúan a világi szférában tartva – csupán hírnevének megrontásáért rója ki ellenfeleire, ám a mitologizálást elhagyva a töredékes sorokból ezt követően már vallási sérelmeket olvashatunk ki. Szinte Bornemisza Péter *Cantio optimájára* emlékeztetően késleltetve, a szöveg befejező részében jön elő, hogy Isten ígéje idegennek és jövevénynek tartott hirdetőit érik itt megpróbáltatások. Roppant érdekesnek tarthatjuk azt is, hogy éppen akkor kezd beszélni a többeket is ért rágalmazásokról és talán betömlőcözésről is, amikor a szent ige és hirdetői, valamint rágalmozók szembeállításáig jut el. Versünk éppen ebben a befejező részében kerül összhangba a kódexnek a fentiekben csupán jelzett alapüzenetével: Erdélyben Isten ígéje kicsiny számú igaz követőinek a hamis tudományok embeivel és intézményeivel kell szembenézniük.

Hogy a vers lírai alanyának mikor kellett kiállnia az átkokkal viszonzott rágalmakat, sajnos nem tudhatjuk pontosan. Költeményünk akrosztichonos vers ugyan, egyéb adatok hiányában első renden mégis csupán az akrosztichon terjedelmet meghatározó, s a terjengősséget meggátló funkcióját regisztrálhatjuk amikor ezt olvassuk: ORBOK JANOS IRAM. Orbók Jánosról semmiféle adatot nem sikerült találnunk, csupán annyit mondhatunk, hogy a 18–19. században tudunk olyan Orbók névre hallgatókról, akik unitárius lelkészek voltak, ezért nem abszurd egy ilyen nevű unitárius oskolamestert vagy lelkészt elképzelnünk a 17. században, ám egyáltalán nem kizárt, hogy világi férfiúról van szó.

Hogy a 17. században keletkezett verssel állunk szemben, azt elárulják kolofonjai. Versünk ugyanis két kolofonnal is rendelkezik, amelyek közül természetesen csak az egyiket vettük figyelembe a fenti akrosztichon leolvasásakor. Hogy egy költemény valamelyest eltérő változatai eltérő kolofonokkal is maradtak ránk, nem teljesen szokatlan jelenség a régi magyar verses anyagban. Vadai István köszönettel vett tanácsára⁴² hadd hivatkozzunk csupán e kötet ünnepeltjének nagyon kedvelt szerzője, Illésházy István nagy versére. Az RMKT adott kötetének összeállításakor még csupán azokról a kiadásokról tudtak a szakértők, amelyek végén az Ötvös Péter által nemzedékek számára új és új invencióval elemzett következő sorok állnak:

⁴² Lásd VADAI István, *Körmendi Lukács 16. századi versszerző* c. kéziratát. A *Zarándokságimnak te vagy kaluza...* kezdetű vers kolofonja a Czerey János énekeskönyvben még 1599-es évszámot tüntet fel, a Kuun-kódexben szereplő változata azonban 1614-et ad.

Mikoron a madarak fákon fészket raknak tavasszal zöld erdőben
Béjárván sok földet, bujdosó fejemet megnyugotám egy völgyben
Ezt ugy szerzém, igyemet kesergém az ezer hat száz négyben.⁴³

Ám később Hubert Ildikó megtalálta Pápán egy kéziratos énekes könyvecskét,⁴⁴ amelyben Illésházy versének egy töredékes változata olvasható, s amelyben a kolofón – rejtélyességében is sokat mondóan – az alábbiakra módosult:

Mikor...(?) vezket rak...(?) szöld erdo...(?)
egi meszot...(?) met vigaz ...(?) ben
ezeket...(?) az eszer.....es az hu.....mban.

A közétező Hubert Ildikó 1623-at véli kiolvasni a harmadik sorból, ám azt is lehetségesnek tartja, hogy ez esetleg a másolás idejeként szerepelne a töredékben. Szerintünk a szövegmorzsalék ezt nem engedi meg, s jóval valószínűbb, hogy a pápai töredék egy olyan változatot őrzött meg, amelynek szerzője 1623-ben is aktuálisnak és alkalmazhatónak tartotta a vers morális szentenciában összegezhető üzenetét, s így egyszerűen frissített az évszámon.

Talán valami hasonló figyelhető meg az Orbók János névére írt költeményben is, jóllehet egészen kivételes módon itt csupán a kolofonók variálódását örököltette meg forrásunk. A versnek tehát két különböző évszámra aktualizált változata is létezett, s a másoló vagy már az ő forrása mindkettőt megőrizte. Ha nagyon modernnek szeretnénk lenni, s a számok interferenciájáról kívánnánk elmélkedni, akkor persze harmadik évszámként ide vehetnénk még az 1650-es évek valamelyikét is, hiszen másolónk minden bizonnyal azért írta le ez idő tájt az Orbók szájából megszólaló panaszokat, mert aktuálisnak tartotta őket.

A vers fentiekben erényként említett tömörsége ugyanakkor nagyon megnehezíti a keletkezés körülményeinek rekonstrukcióját.

Mivel jónéhány hasonló darab született a tizenöt éves háború időszakában, s mivel az unitáriusok közösségének közismerten nagy megpróbáltatásokat kellett átélnie már ebben az időszokban is, meglenne a költemény helye akkor is, ha a kolofón áthúzott sorának megfelelően 1600-ra vagy az 1600-as évek legelejére datálnánk. Köztudott azonban, hogy az unitáriusság egészét, s egy-egy radikálisnak tartott közösségét megpróbáltatások egész sora érte a 17. században, beleértve szombatosok és nonadorantisták tömlőcre vetését 1638-ban, s az azt követő esztendőök intézkedéseit. Az is rendre elhangzott a református vitatkozók műveiben, hogy idegenek (olaszok és lengyelek) hozták be Erdélybe a szentháromságtagadás különféle változatait, így az erre való utalás sem segít a pontosabb datálásban. Meg kell maradnunk tehát annál, hogy a bizonyosan 1659 előtt szerzett költemény olyan unitárius szerző műve, aki a század első felében megélt közösségi és egyéni sérelmeit beszéli ki szenvedélyesen átkozódó soraiban.

⁴³ RMKT XVII/1, 80. sz.

⁴⁴ HUBERT Ildikó, *A pápai énekeskönyv-töredék*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, T. XXV, 1988, 183–187.

ZWEI UNBEKANNTE ALTE UNGARISCHE GEDICHTE

Diese Studie entstand während der Bearbeitung der bislang unerschlossenen unitarischen Predigtbücher in Klausenburger Bibliotheken. Es sind dabei zwei Gedichtfragmente zum Vorschein gekommen: eine Leichenrede (~1590–1620) sowie ein verfluchendes Pasquill (vor 1649). Im Beitrag wird der Versuch unternommen, diese Texte gattungsgeschichtlich einzuordnen. Dabei wird die Leichenrede auf die Edelfrau Kata Gálfi als erster Vertreter eines Gedichttypus betrachtet, der bisher für wesentlich später angesetzt wurde.⁴⁵

⁴⁵ Tanulmányunk az MTA-SZTE Koraújkorai eszmetörténeti kutatócsoport és az OTKA Felekezeti és múltteremtés c. pályázata támogatásával készült. Külön köszönet illeti H. Hubert Gabriellát értékes tanácsaiért.

Balázs-Hajdu Péter

PANNA BENDŐJE¹

Egy 17. századi kurvacsúfoló retorikai olvasata

„Költészetünk irodalma a XVII. században még nem oly felette gazdag, hogy egy eddig ismeretlen költő műveit tekintetbe ne vehetnők. [...] Kétségtelen, hogy a költészetben Madách Rimay tanítványa, de valamint hogy Rimay János sem érte el nagy mesterét, Balassa Bálintot, úgy Madách sem mérkőzhetik mesterével. [...] Nyelve gyakran darabos, sok helyt döcögősek a sorok és gyarlók a rímek, de egészben véve a költői tehetség nem tagadható meg tőle” – írja Radvánszky Béla, mintha mentegetőzne, amiért közléteszi Madách Gáspár verseit.² Bár a közlés a mai napig behatárol(hat)atlan életműhöz képest (is) erősen töredékes, úgy tűnhet, mintha Radvánszkyknak sikerült volna kijelölnie azt a kétségbevonhatatlan státuszt, amelyet azután Madách az irodalomtörténetben betölteni kényszerül.

A Balassi–Rimay-féle költői hagyomány egyenes ágú leszármazottjaként meghirdetve, Rimayval való kapcsolatában a Balassi–Rimay viszony megismétlődését sugallva Madách bizonyos tekintetben nem is látszhat többnek tehetségtelen verselőnél, ugyanakkor speciális helyzete nem engedi perifériára szorulni sem. Egyes szövegei mégis kikíváncsoznak az epigonköltészet homogenitásából, ezek szerzősége azonban sűrűn megkérdőjeleződik.

Az egyik ilyen, a mai napig érdeklődésre számot tartó vers a *Bendő Panna komáromi asszony éneke* című kurvacsúfoló, amely a 17. század első harmada körül összeírt, Rimay–Madách kódex(ek) néven elhíresült egybekötött füzetek II. kötetében, az 1. füzet 33. lapján található, Madách Gáspár autográfjaként.

Az alábbi olvasat azt igyekszik bizonyítani, hogy a vers meghálálja az igyekezetet, amely nem engedi elfelejteni, amennyiben a tizenhetedik század első harmada fontos poétikatörténeti jellemzőjének hordozója lehet.

Noha a csúfolók célja alapvetően a gáncsolás (*vituperatio*), a *genus demonstrativum* eszközei a versben érezhetően mégis egy vádbeszéd (*accusatio*) érvrendszerévé terebélyesednek.³ A *causa* faja a rúttságot hangsúlyozó (*genus turpe*),

¹ A dolgozat első változata a XXVI. Országos Tudományos Diákköri Konferenciára (Veszprém, 2003. április 22–23.) készült. Témavezetőim Ötvös Péter és Szilasi László voltak, ezért nevüket a köszönetnyilvánításból el kellett hagynom. Ebből az alkalomból azonban végre erre is lehetőség nyílik, hiszen a munkámat kísérő szigorú és szeretetteljes figyelmet nehezen tudtam máshogy, hacsaknem beavatásként megélni. Köszönet érte.

² RADVÁNSZKY Béla, *Sztrégovai Madách Gáspár versei*, ItK, 1901, 129.

³ Retorikai olvasatom (ha másként nem jelölöm) a SZÖRÉNYI László, SZABÓ Zoltán, *Kis magyar retorika*, Bp., Helikon, 2000. című művön alapul.

minőségét tekintve az ügy aljasságát részletező (*genus apodicticum*), terjedelme szerint látszólag egy problémával kíván foglalkozni („*Fajtalan életedet elődben számlálná, / Mint egy tükörből, dolgaidot ábrázolná*”), noha (kevertsége okán) több aspektusból is. Az *inventio* kidolgozottsága pedáns. A rövidre szabott *exordium* (1. vsz.) átmenetet képez a tárgyaláshoz (2–9. vsz.), és nem marad el a behízelgés sem (*insinuatio*): „*Igaz ember volna, ki szemedre hányná.*” A *narratio* részét képező *digressio* és *propositio* átveszi az *argumentatio* szerepét. A *digressio* (2., 3., 8., 9. vsz.) e versben nem annyira kitérés, mint az *elocutio* eszközeivel visszatérés az *exordium*hoz, ismétlődő rámutatás a bűnökre.

Az *accusator* ha implicit módon is, de jól felismerhetően használja a *nem művészi bizonyítékokat*. Ily módon érti a hallgatóság ki nem mondott törvényeken a tízparancsolatot, és így változnak *művészi bizonyítékká* (amit a közvélemény elfogad) az unos-untalan felelőlegetett *tanúk*. A *közvetlen tanúk* (lovászkák és fajtalan ifjak) azonban nem szólaltatnak meg az ügyben, a *közvetett tanúk* viszont csupán bizonyos jelek (*signum*) a tanúi („*Szép friss ruhákban sétálsz az utcákon, / Arany láncsal kötözöd magad nyakon*”), melyek úgyszintén az *accusator interpretatio*ja során válnak bizonyító erejűvé.

A *művészi érveket* az *accusator* jórészt magából Pannából nyeri (*argumenta a persona*): vagyoni helyzetéből (*fortuna*: „*Főrendek közül tégedet számláltak, / Nagy jószágú vagy, felőled tartották*”); állapotából (*conditio*: „*Uradat ha háznál te nem érezed, / Egy mélyföldre ha eleredett, / Mely nem méltó, melléd fekteted*”); jellemvonásából (*animi natura*: „*Buja természeted hasonló disznóhoz*”); foglalkozásából (*studia*: „*Itt is Komáromban az seráruláshoz, / Az serért jártanak, mint egy bordélyházhoz*”); kívüllátnak alkotott önarcképéből (*quid affectet quisque*: „*Jámbor asszonyok közé nem is számlálhatnak*”); korábbi tetteiből és mondásai-ból (*ante acta dictaque*: „*Pestyéni hévízben te mit cselekedtél? / Fajtalan ifjakra gyakorta szemléltél*”); nevéből (*nomen*: „*Bendő Panna*”); és ismét számolni kell a szöveg rejtett pragmatikája által sugallt további érvekkel, mint a *sexus*, az *aetas*, és a *habitus corporis*.

De egyetlen kínálkozó lehetőséget sem mulaszt el kihasználni. Merít tárgyi érveket (*argumenta a re*) helyből (*argumenta a loco*), mint a nyilvános hely („*Pestyéni hévízben te mit cselekedtél? / Fajtalan ifjakra gyakorta szemléltél*”) és a hírhedt hely („*Itt is Komáromban, az seráruláshoz, / Az serért jártanak, mint egy bordélyházhoz*”); módból (*argumenta a modo*), azt szándékosnak tüntetve fel (*prudential ratio*: „*Fajtalan ifjakra gyakorta szemléltél*”); képességből (*argumenta a facultate*), egyrészt a végrehajtásoz szükséges körülményekből („*Uradat ha háznál te nem érezed, / Egy mélyföldre ha eleredett, / Mely nem méltó, melléd fekteted*”), másrészt az azt megkönnyítő eszközökből („*Arany láncsal kötözöd magad nyakon*”). És merít érveket összehasonlításból (*locus a comparatione*) is, részint nagyobbról a kisebbre utalva (*locus a maiore ad minus*: „*Hasonló vagy koslató kutya-hoz*”), részint a kisebbről a nagyobbra (*locus a minore ad maius*: „*Kleopátrát követed te ebben*”).

„*S kitől lehet, kést is cseréljen hüvelin*”, ér véget a kódexek ismeretlen szerzőjű tizenöt szerelmes éneke közül az egyetlen latrikánus.⁴ „*Telhessék eleven késsel*

⁴ RMKT XVII/12, 74.

hivele”, zárul a kódexek Madáchnak tulajdonított, paráznaságról írott prózai szövegének egyik versbetétje.⁵ Ezek ismeretében talán nem túlzás azt feltételezni, a *Bendő Panna éneke* először ott ér véget, ahol a vádló első ízben alkalmaz *súlyosbításként* egy valóban tömör, obszcén metonímiát: „*Csak telhessék nyers bőrrel hiveled*”. A lehengető érvrendszer éles kontrasztot képez a *peroratio* (10–12 vsz.) látszólagos sikerületlenségével, amennyiben a *recapitulatio* semmitmondásba torkollik, s a szöveg másodszor is hasonló stílusban zárul („*Itője ha nagy, vele örömet hálsz*”).

Ha azonban az „*Igaz ember volna, ki szemedre hányná*” fordulat nem csupán az *exordium* túlzott szerénykedésre épülő hízeltételezése, ha az *accusator* végül saját igaz voltát, érintetlenségét kényszerül bizonyítani, végül az aposztrophé természetéből adódóan használója ellen fordul⁶ („*Itője ha nagy, vele örömet hálsz*”), azon mintegy verbális kasztrációt hajt végre értő hallgatósága legnagyobb gyönyörűségére.

Az *accusator* közönségétől elfordulva mindvégig Pannához beszél. Gerézdi Rabán fontos megállapítása a vers kapcsán, hogy a „*vallás-erkölcsi feddő-oktató*” hangú aposztrophé legalább annyira jellemzi az asszonycsúfolót, mint a szerelmi költészet képeit idéző prosopopoeia a férficsúfolót.⁷

Az aposztrophé azonban semmi másra nem alkalmas, mint hogy az *accusator* a közönség számára konstituálja vele énképét, hiszen általában nem számol sem a válasszal, sem a válaszadás lehetőségével. Az *accusator* a jelek szerint szükségét érzi, hogy időről időre újrarendezze azt, akit Pannának szólít.⁸ A megszólítás *mostja* nem esik egybe az elbeszélésével: az aposztrophé – ellene dolgozva a narratívának – saját fiktív idővel bír, az *accusator* mégis már az *exordiumban* mintegy programszerűen jelöli meg aposztrophikus és narratív költészet eszközeinek együttes alkalmazását („*Fajtalan életedet elődben számlálná, / Mint egy tükörből, dolgaidot ábrázolná*”), a *narratio* és a *peroratio* során gondosan változtatva azokat, így a hallgatóság szintén egyszerre kényszerül az aposztrophé mozdatlan és a narratíva mozgásban lévő idejét figyelemmel kísérni.

A tükör tanúsága szerint (2–3. vsz.) Panna bent is rút („*Belől az testedre rút fekély fakadott*”), kint is rút („*Ragadó bojtorján ruhádra akadott*”). A kifakadó fekély érthető betű szerint, s akkor az utána következő, virágénekek szimbolikájához hasonlatos metafora okozata, vagy önmagában is lehet obszcén metafora, a következő sor ebben az esetben olyan tautológia, amely előtagját más regiszterből szólva hivatott megismételni. Panna erkölcséről („*Gonosz erkölcsök mert téged burítnak, / Cégéres vétkekben nagy gyakorta látnak*”) úgyszintén nem lehet el-

⁵ RMKT XVII/12, 691.

⁶ Az aposztrophé fogalmát és működését a terminus culleri leírásában értem. Jonathan CULLER, *Aposztrophé*, ford. SZÉLES Csongor, Helikon, 2000/3, 370–389.

⁷ GERÉZDI Rabán, „*Balassa János éneke solymocskájáru*”, ItK, 1965, 693.

⁸ Rögzültsége okán persze, de mégiscsak összecsengve Rimay Elogiumával: „*Komáromban lakó te Bendő Panna! / Igaz ember volna, ki szemedre hányná*” vö. „*Bálint, nevezetben ki voltál Balassa, / Munkádot kiadom, hogy minden szem lássa*”. RIMAY János *írásai*, összeáll., jegyz. ÁCS Pál, Bp., Balassi Kiadó, 1993 (Régi Magyar Könyvtár. Források, 1), 47.

dönteni, egy metaforával kiegészítve, de a cégéres vétkek szó szerinti okaként értendőek, vagy a két sor egyként metonimikusan írná körül ugyanazt. Túl azon tehát, hogy a latrikánus metaforákat didaktikus metonímiák váltották föl, a második és harmadik versszak tökéletesen tükörszimmetrikus.

Az aposztrophikus szakasz belső ok-okozatosságával együtt a fentieket Panna összességében csak elszenvedi. A valódi okoknak, amelyek Panna bűnösségét bizonyítanák, az ezt követő narratív részből kellene világossá válniuk (4–7. vsz.), azonban ezt a több helyütt elágazó idősíkok jelentősen megnehezítik. Mert az aposztrophé örök mostjából kiszabadulva az *accusator* a következő négy versszakban nem elégszik meg azzal, hogy végre kronologikus lehet, mesterséges rendet (*ordo artificialis*) alkalmaz, ami különösen hasznos, ha nehezen képviselhető ügyet szándékszik bizonyítani.

A narratív szakasz trópusai alig különböznek az eddigiektől: metaforái általában közköltészetiek („*Egy ízben sétálván igen gyönyörködél*”), néhol latrikánusak („*Végre lovászkák is az hasadra hágtak*”), metonímiája didaktikus („*Fejeden meglátod végre ítéletét*”).

A második aposztrophikus szakasz (8–9. vsz.) felépítése analóg az elsővel, amennyiben tesz egy meglehetősen közönséges állítást, majd megismétli egy másik regiszterből. A regiszterváltást azonban ez esetben nem a metaforikus és metonimikus beszédmód változtatása implikálja, hiszen mindkét versszak hasonlatokra épül („*Buja természeted hasonló disznóhoz*”, „*Hasonló vagy koslató kutyához*”, illetve „*Kleopátrát követed te ebben*”), vagyis a regiszterek különbözőségét az eredményezi, amihez az *accusator* hasonlít.

Az ezt követő narratív szakasz (10. vsz.) latrikánus metonímiája („*Csak tehessék nyers bőrrel hived*”) után már csak az összegzés marad hátra, mind narratív, mind aposztrophikus eszközökkel, de mindkét esetben metaforákkal ékesítve („*Lábadnak nyomát hogy mérjék az ágyon*”, illetve „*Itője ha nagy, vele örömet hálsz*”). Az előbbinél nyilvánvalóbb trágárságra volt már példa, ezt azonban pontosan burkolt volta teszi igazán obszcénné: az aktus elfedésére a nyomozás terminológiájából hozott trópus egyben felvillantja a (szemben a lovászkákkal) közelebbről meg nem nevezett fajtalan ifjak mesterségének címerét, ekképpen az *accusator* mintha már azokat kényszerülne ostromozni, akik a törvényszéki eljárásban az ő oldalán foglalnak helyet.

Bár a füzetek nem Rimaytól származó anyaga meg sem közelíti a manierista formai bravúrokat, alliterációkat azért találni benne. Ezek különösen akkor érdekelnek figyelmet, ha előfordulásukban fellelhető valamiféle rendszeresség. A *Bendő Panna* énekében például szinte minden esetben már eleve trópusokat díszítenek. Ilyen módon alliterál Kleopátra-követés és kutyaként koslatás azonos értelmet kínáló hasonlatként, fekélyfakadás, ruhára-ragadás, hasra hágás azonos értelmet kínáló metaforaként, de főleg a kamuka ködmönt nehéz betű szerint érteni – nehéz ugyanis elképzelni, hogy kamukából valaha is készült volna ködmön.

A *Magyar Nyelvtörténeti Szótár* nemcsak definiálja, de egyik idézetével ki is játssza egymással szemben a két szót: „*Angliai posztó, kamuka és tafota helyet*

szűrt, ködmönt vét nyakatokban (Báth: Tromb. 143.).”⁹ Ezek szerint a „kamoka ködmön” alakzat: oxymoron, mert amíg a kamuka (damaszt) nemes és drága anyag, addig a ködmön népi viselet, vásári áru. A kamuka szó előfordulása nem túl gyakori a régi magyar költői nyelvben.¹⁰ Balassi Bálint nem használja, de a 17. század első négy évtizedében is kellő ritkasággal fordul elő ahhoz, hogy alaposabb vizsgálatot tegyen indokolttá, honnan kívánta meg Panna.

1597-ben a Czegei Névtelen *Az szerelemnek ereje* c. széphistóriájában,¹¹ 1609-ben Miskolczi Csulyak István Rákóczi Zsigmond fölött mondott halotti beszédében,¹² 1627-ben Thordai János a *XLV. Psalmus* fordításában¹³ szerepelteti, és bár ezek esetlegességük folytán aligha lehetnek mérvadóak, bizonyos tanulságokkal mégis szolgálnak. Mindhárom szövegben *litteralis* jelentése a kézenfekvő, ám az is kitűnik, a kamuka önmagában is *signum*: mindhárom esetben emelkedett dolgok jelölője.

Hasonlóképpen Rimay János tervezett Balassi-kiadása előszavában a tudomány dicsőségét hirdető (zászló)kamuka felvirágoztatását tartja Balassi legfőbb érdemének,¹⁴ *Bocsásd szent lelkedet* kezdetű versének mottójában pedig beszámol arról a sokkal kézzelfoghatóbb zászlóról is, mellyel Balassi Esztergom alá vonult. Ennek kamukája a szövegben az engedelmes szív felkínálkozásának jelképe,¹⁵ Rimaynál tehát a kamuka jelentése allegorikus.

Amíg azonban Balassi kamukája a tudás, a vitézség és a hit lobogója, addig Bendő Pannáé a *fin'amor* igénye nélkül konstruált latrincola ködmöne – az *accusator* a komáromi Kleopátra ruhatárát a közköltészet néhány kétes híré hősnohéhez hasonlóan állítja össze.

A *Vásárhelyi daloskönyv* négy datálatlan, kamuka szót rejtő szövege: a *Va-gyon-e, szívem, szándékosban*,¹⁶ az *Egy szegény rab hallván*,¹⁷ a *Lánggal ég az*

⁹ *Magyar Nyelvtörténeti Szótár*, szerk. SZARVAS GÁBOR, SIMONYI ZSIGMOND, Bp., 1891, II, 92.

¹⁰ Költői nyelvről lévén szó, az előfordulások felsorolásának teljessége viszonylagos; jobbra csak a 17. századi RMKT tartalmára terjed ki. S még így sem lehetne teljes Vadai István szíves segítségével, amiért feltétlen köszönettel tartozom.

¹¹ „Noha ezek frissen öltöztek vala, / [...] / Gránát, skarlát, kamoka rajtok vala.” DÉZSI Lajos, Az „Effectus amoris”, MKSz, 1914, 340.

¹² „...imez előttünk való fekete virágos kamuka zászlóra [...] az ő Nagysága nevét arany betűkkel méltán írtuk fel...” RMKT XVII/4, 47.

¹³ „Bíbor, bársony, kamuka és atlasz csömölet, / Úri méltósággal minden becsület, / Adatott az Úr Istentől kedvvel tölt élet.” RMKT XVII/2, 232.

¹⁴ „...kinek-kinek [...] honjabeli nyelve szólással is úgy ékesedék meg, hogy [...] az tudomány szép kamokáinak felemelt virági veressen láttathatnak az tudós szemektől rajta.” RIMAY, 49.

¹⁵ „Az nagyságos Gyarmati Balassa Bálintnak Esztergam alá való készületi, készületiben való imádsága, s mit példázott légyen az ő fejér vöröfölyes kamokából csináltatott zászlója, kin hárfájával Dávid király vagyon térdén telepedve, öszvefogott s felemelt két kezeivel írva.” RIMAY, 20.

¹⁶ „Szép is vagyok, jó is vagyok, karcsú vagyok én, / Rása szoknyám, kamuka vállam, karcsú vagyok én.” RMKT XVII/3, 17.

¹⁷ „Kapcsoljad ki, szívem, kamuka szoknyádat, / Hadd lássam, édesem, két arany almádat.” RMKT XVII/3, 116.

*szerelem*¹⁸ és a *Tudod-e, miért jöttem elédben?*¹⁹ kezdetű énekek Pannához hasonló nőalakjai mind az arisztokratikus regisztertől olyannyira idegen módon remélik annak látszatát keltetni kamuka holmijukkal. Ráadásul ez utóbbinak nem csak ruházata, de története is emlékeztet Pannáéra.²⁰

A kamuka mint *marker*, vagyis a szövegben (oxymoronná fajulva) felismerhetően idegen elem, tehát többirányú intertextuális átjárhatóságot téve lehetővé egyaránt képes arisztokratikus és populáris regiszterből származó szövegek felé mutatni. Az imitált toposz kiválasztására adhat lehetséges magyarázatot a kínálkozó allegorikus olvasat, amit a kamuka mint *signum* tesz lehetővé; ha az *accusator* Pannát, akkor a fenti szerzők trópassá téve azt, verseiket ékesítik vele. Az olvasat mentén tehát *Bendő Panna énekében* a „kamoka ködmön” nemcsak trópus, de tróпуст is jelent, vagyis míg azt *litteralis* értelmében Panna hordozza, allegorikusan maga a vers. Az olvasat szerint tehát Bendő Panna maga lesz a vers.

A Bendő Panna beszélő név, és kétségkívül zavarba ejtően cseng össze Madách feleségének, *Bene* Annának nevével. Ám Csup Jánosné Erzsók asszonyt 1638-ban egy nagyon is hús-vér (patyolat-előruhás) *Böndő* Panna vádolta be Komárom város törvényszékén, amiért az megrágalmazta őt, „*olyannak hirdette, akit a legények a búzában hordoztanak*”.²¹ Az értelmezés szempontjából pontosan Panna neve teszi alkalmassá történetét feladata betöltésére azzal, hogy önnön feloldását követeli, képes valami nagyon fontosról elterelni a figyelmet.

A diszkurzus mindig Panna köré szerveződött, mit sem törődve távol levő urával (*Ehemann*), aki az allegóriát követve a szöveg ura (*Herr*) is egyben, mindkét értelemben a Hatalom jelölőjeként. Különös tekintettel arra a poétikatörténeti hátterre, ami a vers keletkezésének idején a hazai viszonyokat (Madách szerint is)²² jellemezte, a titokzatos úr nem lehet más, csakis Balassi Bálint.

Nem árt leszögezni: a tárgyalt versre a legkevésbé sem jellemző a *Balassa János éneke sólymocskájáról* kétértelműsége,²³ sólyma (belsőiségeivel és kellékeivel) sokkal szándékoltabb allegorikusságot sugall Panna uránál (az allegória ott

¹⁸ „Kikapcsolá szívem kamuka szoknyáját, / Meg mutatá nekem két arany almáját.” RMKT XVII/3, 233.

¹⁹ „Kamuka szoknyámon hat renddel az prém, / Mint egy grádicsos, melyre néz sok szem.” RMKT XVII/3, 303.

²⁰ A visszaköszönő motívumok sora (jelen pillanatig kellően fel nem derítetten) a vizsgált mintának is a mintájából: a Bibliából, s annak is a Madách által különösen kedvelt Salamonjából (Péld 7,7-21) valók, vö. RMKT XVII/3. 693.

²¹ TAKÁTS Sándor, *A komáromi péntökösök* = T. S., *Fejezetek Komárom művelődés- és gazdaságtörténetéből*, s. a. r. HIDVÉGI Violetta, Tatabánya, Komárom–Esztergom Megyei Önkormányzat, 1996 (Castrum könyvek), 172. Finom adalék, hogy miután Erzsók asszony nem tudta bizonyítani igazát, végül ő kényszerült a pellengérré állni. A cikke Szentmártoni Szabó Géza hívta fel figyelmemet. Segítségéért nem lehetek elég hálás.

²² „...*Rimay János atyánkfjának [...] oly emberek is forgatják immár írásit, aziknek elméjének csekély volta nem is érdemlené; s nemhogy az olvasásra kezében is vehetné, nem értvén, eszében sem vevén bölcs írásának magyarságát, [...] tiszta szép ékes tudományó írását.*” RIMAY, 270.

²³ SZILASI László, *A nyúl és sólyom. Trópusok és funkcióik: Madách Gáspár Balassa János éneke sólymocskájáról című versének példája*, *Literatura*, 2000/3, 263–265.

tehát az intencióban, itt a recepcióban lenne tetten érhető). Mindazonáltal a *Bendő Panna éneke* számos lehetséges olvasata közül ez mutatkozik alkalmasnak arra, hogy belesimuljon abba a corpusba, melyből sok tekintetben valóban kilóg, amennyiben a csúfolódáson túl felsejlik egy sokkal általánosabb, de annál jellegzetesebb válsághelyzetet tükröző vádbeszéd-paródia.

Balassi Bálint éppen Rimay propagandájának köszönhetően válik etalonná a 17. század költészetében, ezért talán nem túlzás azt állítani: Madách mesterének (Rimaynak) iskolájában a szöveg létrejöttének feltételeként mindig Balassi a végső jelölt. A szöveg magában hordozza mindazt, ami amúgy is a levegőben volt: Balassi Bálint halálával csakugyan magára maradt az általa fő rendekhez méltóvá tett szerelmi költészet, amit aztán követői egész sora próbált imitálni, ám ez minden esetben vagy keresettségbe, vagy közhelyszerűségbe fulladt.

Az *accusator* verbális kasztrációja az allegorikus olvasatban úgy ismétlődik meg, hogy képesnek bizonyul ugyan felhánytorgatni, hogy amit nemrég nagyra tartottak, mostanra már-már lovászkákkal is hajlandó összeadni magát (a [mű]faj-talan ifjakkak tehát jelen olvasat mentén legalábbis a pennájuk nagy), ám mindezt maga is hasonlóan istállószerű, Balassi gáláns, vagy Rimay tudós költészetétől igencsak távol eső stílusban teszi.

Ha Madách moralizáló versnek szánja, akkor ez a stíluskeveredés annak éppen nem akadálya, hanem feltétele. Sőt, bizonyos tekintetben az uralkodó *stilus humillimus* maga sugallja a moralizáló szándékot, ugyanis a latrikánus változattal szemben nem hitegeti sem magát, sem közönségét azzal, hogy amiről beszél, az tisztességes (*honestum*) lenne. Az alantasságot nem csak a *causa* faja engedi, de vélhetőleg a hallgatóság összetétele indokolja választani; az *accusatio* süket fülekre találna, az *accusator* pedig megbukna, ha nem igazodna azokhoz a tévelygőkhöz, akikhez szólni kíván.

A dolgozat ebben látja Madách Gáspár jelentőségét. Akár szerzője, akár csak (át)szerkesztője a versnek, a doctus elődök eszközeinek tőlük sosem látott alkalmazásával célja egy sokkal szélesebb és sokkal alacsonyabb réteg megszólításában látszik kirajzolódni: végső soron a „*Madách Gáspár-jelenség*” az erre alkalmas beszédmód maga.

Péter Balázs-Hajdu

PANNAS RANZEN

Die rhetorische Lesung eines Hurenspottgedichts aus dem 17. Jahrhundert

Gáspár Madách, der als gradliniger Nachfolger der Balassi-Rimay-Dichtkunsttradition gilt, scheint zwar nichts mehr als ein unbegabter Dichter zu sein. Aber das in seiner Handschrift erhalten gebliebene *Bendő Panna komáromi asszony éneke* (*Lied der Panna Bendő, einer Frau aus Komorn*). Es handelt sich dabei um einen sprechenden Namen: Panna Ranzen) lässt sich auch als poetikgeschichtliche Allegorie des ersten Drittels des 17. Jahrhunderts lesen (wobei der Verfasser des Liedes in der Regel umstritten ist). Obwohl das Gedicht – als Anklagerede interpretiert – auf Grund der rhetorischen Lesung ein äußerst (alaposan) ausgearbeitetes Argumentationsschema aufweist, wird die Überzeugung – außer der durch die Eintönigkeit der

Argumentation sowie den von den gebildeten Vorgängern erlernten tropologischen Kunstgriffen – durch die eigenartige Benutzung von Mitteln der didaktischen und latrikanischen Dichtkunst unmöglich gemacht, demzufolge der Ankläger im Gedicht dem Gelächter preisgegeben wird: über das Gespött hinaus zeichnet sich eine allgemein gültige Parodie der Anklagerede ab, die aber eine umso ausgeprägtere Krisensituation widerspiegelt. Der hinzukommende 'niedrige' Stil, der – nach der am meisten verbreiteten Ansicht – als ein Attribut der dichterischen Sprache von Madách bezeichnet wird, lässt sich als die Bedingung einer Art moralisierender Absicht betrachten, welche durch die Abscheulichkeit des Gegenstandes und der Zusammensetzung des Publikums erfordert wird. Die vorliegende Arbeit stellt das "*Gáspár-Madách-Phänomen*" als eine Redensart dar, die – anders als die von Balassi oder von Rimay – imstande ist, ein breites und niederes Publikum anzusprechen.

Bartók István

SYLVESTER ÉS SERVESTANUS

Adalék a kora újkori német–magyar kulturális kapcsolatok történetéhez

Sylvester János *Grammatica Hungarolatina*jának jelenleg egyetlen példánya ismert. A 16. század végétől fel-felröppennek híradások egy bizonyos latin–magyar nyelvtanról, amelyet némelyek Janus Pannoniusnak tulajdonítanak, mások a hírek háttérében Sylvester munkáját sejtik. A 18. század utolsó évtizedeiben jelennek meg az első olyan adatok, amelyek minden kétséget kizáróan a *Grammatica Hungarolatina*ra vonatkoznak. Legkorábban egy 1770-ben keltezett soproni kézirat os egyháztörténetben említik. A bécsi bibliográfus, Michael Denis 1782-ben közölte a munka címléírását. Ennél kézzelfoghatóbb magának a kötetnek a felbukkanása Debrecenben. Az unikum példányról a tudós világ Wespzprémi István beszámolóiból szerezhetett hiányos értesüléseket az 1790-es évek elején. Kazinczy Ferenc nyomozta ki, hogy a becses ritkaság Sinai Miklós debreceni professzor tulajdonában van. A szöveget Kazinczy lemásoltatta és 1808-ban kiadta. Innentől kezdve világosan követhető a munka utóélete, ám a legrégebbi időszakról semmit nem lehet tudni. Dolgozatomban a *Grammatica Hungarolatina* provenienciájára utaló, eddig különösebb figyelemben nem részesített adatokat kísérelem meg összegyűjteni és rendszerezni.

1. A kolligátum

A *Grammatica Hungarolatina* ma ismert egyetlen példánya egy kéttagú kolligátum második darabjaként vészelt át az évszázadokat. Kazinczy a *Pályám emlékezetében* így ír az unikumról: „[...] több nyomtatványa a munkának mind ez idáig nem találtatott. Ez egyet is egykori birtokosának fősvénysége tartotta meg, mely a vékony könyvet egy vastagabb megé kötteté, hogy annak kénytelen ne legyen új táblát adni.”¹

Toldy Ferenc is kolligátumot említ a *Corpus Grammaticorum* bevezetőjében: „E példány megmaradását a bekötöttő gazdálkodásának köszönjük, ki azt egy deák Iliás mellé köttette, melynek barna bőrrrel bevont erős kéregtáblája megóvta a már köttetéskor csonka ereklét az elveszéstől.”² – írta Toldy, abban a meggyőződésben, hogy az eredeti munkához tartozott egy elveszett második könyv.

¹ KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*, Bp., 1879, 228–229.

² *Corpus Grammaticorum Linguae Hungaricae Veterum. A régi magyar nyelvészek Erdősitől Tsérsiig*, kiad. TOLDY Ferenc, Pest, 1866, VIII–IX.

A két nyomtatványt 1951-ben az Országos Széchényi Könyvtárban szétválasztották. A *Grammatica Hungarolatina* új kötést kapott, önálló tételként tartják számon, ma RMNY 39 jelzet alatt található. Az eredeti kolligátum kötéstáblája, továbbá az elejéhez és a végéhez kötött, teleírt lapok a magára maradt Íliász-fordításban tanulmányozhatók, amelyet Ant. 7806 jelzettel az antikva állományba soroltak be.³ A szétválasztásról és az egykori kolligátum korábbi sorsáról a különféle bejegyzések tanúskodnak. Ha az időben visszafelé haladunk, nyomon követhetjük az egyre kevésbé ismert eseményeket, és még a mind ez idáig teljesen ismeretlenekre is következtethetünk.

Az előzéklapon ceruzás bejegyzés olvasható, utalással a *Grammatica Hungarolatina* RMK-számára: „RMK I. 14 kiemelve, a kötetet átszámoztuk.” A hátsó kötéstábla belső oldalán ez áll: „Ezen könyv kötése restauráltatott az Orsz. Széchényi Könyvtár Könyvrestauráló Osztályán az 1951. évben.”

Az első kötéstábla belső oldalának bejegyzései egyre messzebb visznek vissza a múltba, felvillantva az egykori kolligátum történetének fontosabb mozzanatait. Az egyik bejegyzés elmondja, hogyan került a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárába: „1874. évi october 27-én megszerezetett a Szakmunkák pénztárából.” Fraknói Vilmos jelentéséből további körülményekre is fény derül: „A vásárolt nyomtatványok közül ki kell emelnem Sylvester (Erdösi) Jánosnak, Ujszigeten 1539-ben kinyomtatott »Grammatica Ungaro-Latina« czimű magyar nyelvтанát, mely 1874. október 27-én özvegy Fay Jánosnéól 200 darab aranyon vásároltatott, és csak ezen egyetlen példányban létezik.”⁴

Egy másik kézírás a következőről tudósít: „Fáy Alajos tulajdona. Emödi könyvtárából, kiattam a Magyar tudós társaságnak 18 martii 856”. Erre azért volt szükség, hogy Toldy Ferenc elkészíthesse a *Corpus Grammaticorum* szövegkiadását, amint erre utal is bevezetőjében: „Sinai halála után az eddig egyetlen példány Fáy János egykori debreczeni tanácsbeli s egy nevezetes könyvtár gyűjtője –, s végre ennek egész gyűjteményével együtt Emödre, Fáy Alajos úr birtokába került, kinek szíves közléséből adhattam azt a jelen kötetben, magából az eredeti kiadásból.”⁵

Egy beragasztott nyomtatott címke örökíti meg, hogy a kolligátumot korábban besorolták Fáy János tanácsos „nevezetes könyvtárába”: „Ex collectione Ioannis Fáy senatoris Debrecinensis. Anno [üres] Nro [ceruzával beírva:] 1658”. Az évszám helye nincs kitöltve, de mivel a korábbi tulajdonos, Sinai Miklós debreceni professzor 1808-ban halt meg, a vásárlásra az után kerülhetett sor.

Az első kötéstábla belső oldalán még további jegyzetek állnak, nagyon megfakult, részben olvashatatlan kézírással, bizonyos sorok le vannak ragasztva a címkeével. Egy alapos vizsgálat újabb adalékokkal szolgálhatna a kolligátum sorsáról.

³ *Homeri poetae clarissimi Ilias per Laurentium Vallensem latina facta* [...] Coloniae apud Heronem Alopecium [...]: Mense Iunio Anni XXII. [1522]. Leírása az antikva-katalógusban H 485 szám alatt található.

⁴ FRANKÓI Vilmos, *Jelentés a M. N. Muzeum könyvtárának állapotáról és gyarapodásáról 1874-6-ban*, MKSz, 1876, 221–228; 226.

⁵ *Corpus Grammaticorum*, VIII.

Mindazonáltal az olvasható bejegyzések is fontos körülményekre irányítják a figyelmet.

2. A possessorbejegyzések

Különösen érdekes a hátsó kötéstábla belső oldalának possessorbejegyzése:

„Johannes Fabricius Ser[v]estanus: anno domini: 1577:
Quos capio perdo, quos non capio mihi seruo”

A második sor különböző változatokban ismert latin mondás. Fennmaradt például ebben a formában:

In densis silvis venabar quinque catellis,
Quod capio perdo quod fugit hoc habeo.⁶

Egy 17. századi kézikönyv poétikai fejezetében a dialektikus aenigma példaként így szerepel:

Quod capio, abjicio: quod non capio, servo.⁷

Szempontunkból érdekesebb a tulajdonos, Johannes Fabricius Servestanus. A 16. századból sok Johannes Fabriciust ismerünk, de a kör szűkítéséhez hasznos támpont a név harmadik tagja. Servesta az anhalti Zerbst városka latin neve, okkal feltételezhetjük, hogy viselője innen származott. A német családtörténeti kutatások szerint a 16. század második felében Zerbst városában valóban élt egy Schmidt nevű család, akik Fabriciusoknak is nevezték magukat. Az Anckelmann család genealógiájában jegyezték fel, hogy Elisabeth Anckelmann első férje Jacob Schmid[t], („Fabricius”) zerbsti polgár volt, aki 1588 előtt halt meg.⁸ Nem lehetetlen, hogy a nevében is Servestanus Johannes Fabricius is ennek a családnak volt tagja.

Vajon hozzájuthatott-e a zerbsti Fabricius a *Grammatica Hungarolatina* példányához, és az ő jóvoltából eljuthatott-e a könyv magyar területre? Zerbst mintegy 45 kilométerre van Wittenbergtől. Sylvester wittenbergi kapcsolataival összefüggésben feltételezhető, hogy az elismerésre vágyó szerző küldhetett munkáját

⁶ V.ö. *Carmina medii aevi posterioris Latina 2, Proverbiae sententiaeque Latinitatis medii aevi. Lateinische Sprichwörter und Sentenzen des Mittelalters in Alphabetischer Andordnung, 1–9*, ges. und hrsg. Hans WALTHER, Göttingen, 1963–1986, 11730.

⁷ „Aenigma est Oratio, seu Quaestio, obscuritate Allegoriae, intellectu difficilis; qualia olim Symbola Pythagorica. Dicitur etiam Griphus, a genere retis involuti. Veteres Latini Scrupum appellarunt, vel, ut volunt alii, Scirpum, teste Gellio. Consistit aliquando in una voce: ut, cum Diogenes dicitur canis; aliquando in diversis vocis divisae significatis, ut do-minus. Aliquando Dialecticum est, constans propositionibus: ut, quod capio, abjicio: quod non capio, servo. Aliquando est obscura et figurata descriptio, qualia fere hodie sunt usitata.” Michael PEXENFELDER, *Apparatus eruditionis tam rerum quam verborum per omnes artes et scientias*, Nürnberg, 1670, 346. Cap. 49–60: Artes Liberales; CAPUT LIII. Poetica, seu Schola Humanitatis.

⁸ Bernhard PABST, *Die Familie Anckelmann in Hamburg und Leipzig. Gelehrte, Rats- und Handelsherren*, Bonn, 2002², 20–21.

ból példányokat ottani ismerőseinek. Ha ez valóban megtörtént, a kötetecskének ott már nem kellett hosszú utat megtennie következő tulajdonosához.

Mivel a kolligátum Magyarországon bukkant fel, keresnünk kell egy olyan Joannes Fabriciust, aki az adott időszakban a magyar művelődéstörténetben is szerepet játszott. A possessorbejegyzésben 1577 áll. 18 évvel később, 1595-ben a nagyszebeni nyomdát egy bizonyos Joannes Fabricius vásárolta meg.⁹ Személyéről szinte semmit nem lehet tudni, legnagyobbbrészt feltételezésekre szorítkozhatunk. Bizonyos hipotézisek azonban, ha hasonló következtetésre adnak okot, erősíthetik egymást.

Érdekes megfigyelni Fabricius szebeni felbukkanásának körülményeit. Több elődjéről is valószínűsíthető, hogy német területről került Erdélybe. „A nyomdászok gyakori cserélődéséből arra lehet következtetni, hogy a szebeni műhelynek újraindulásakor sok nehézséggel kellett megküzdnie. 1575-ből ismeretes három kiadványán előbb Martin Heusler és Martin Wintzler, majd egyedül csak Heusler, végül Heusler és Gregor Frautliger nevezi meg magát nyomdászként. 1578 és 1580 között Frautliger egyedül dolgozott. Őt viszont ebben az utóbbi esztendőben Georg Greus váltotta fel. Kb. 1585 és 1590 között, feltehetőleg, Johann Gübesch volt Szeben nyomdásza. E név mögött talán az Eislebenben dolgozó Gaubisch nyomdász-dinasztia valamelyik tagja rejtőzik.”¹⁰

Fabricius közvetlen elődjéről a következőket lehet tudni: „[...] az 1591–1594 közötti évekből 11 szebeni nyomtatványt ismerünk [...], amelyeken mint nyomdász – most már a családi név feltüntetésével – Joannes Henricus Crato szerepel. A Crato név arra indította már Németh Jánost, majd később másokat, hogy benne a híres wittenbergi könyvnyomtató, Johann Craft (Crato) fiát keressék. Az idősebb Crato műhelye 1549–1578 között saját, majd utána örökösei neve alatt működött. Két fia, Zacharias (1586–1589) és az ifjabb Johann (1590–1614) nyomdásztevékenysége is ismeretes. Arra azonban máig sincs adat, amivel a feltételezett rokonságot bizonyítani lehetne.”¹¹

Ha az 1590-es évek első felében tevékenykedő szebeni nyomdász, Crato, valóban Wittenbergből származott, elképzelhető, hogy ápolta otthoni kapcsolatait. Nem lehetetlen, hogy „successora” valamilyen régi ismeretség révén került a környezetbe. Fabricius possessorbejegyzésének kelte és a nyomda megvásárlása közti szűk két évtized elegendő lehetett arra, hogy az egykori lelkes könyvgyűjtő fiatalember Erdélybe utazzon, és ott képezze magát mindaddig, amíg önálló műhelyre tehet szert.

⁹ Az adat forrása „Bakos Ferenc nagyszebeni lakos és kereskedő kezeslevele, melyben jótaáll Fabricius János nyomdászért, aki hatévi részletfizetésre 300 forintért nyomdát vásárolt.” Ld. Dr. IVÁNYI Béla, *Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon (Hatodik közlemény)*, MKSz, 39(1932/34), 13–88; 213. tétel, 1595. március 20., Nagyszeben, 79–80.

¹⁰ JAKÓ Zsigmond, *Szeben latin betűs könyvnyomtatása a XVI. században* = Uő., *Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez*, Bukarest, 1976, 180–192; 184.

¹¹ BORSA Gedeon, *A szebeni nyomda a XVI. század utolsó negyedében*, MKSz, 81(1965), 56–61; 60.

„Fabricius tehát 1595 tavaszán kezdte meg működését, amikor a Crato által megkezdett könyv nyomtatását befejezte. Tevékenységét további hat ismert nyomtatványa alapján [...] 1598-ig tudjuk követni. [...] 1598 utánról nem ismeretes egyetlen Fabricius-nyomtatvány sem.”¹²

Johannes Fabriciussal kapcsolatban a 16. század második felében két másik nyomda neve is felmerült. Az egyik Kolozsvár. A feltételezés alapja Erasmus *Civilitas Morum*ának latin–magyar párhuzamos szövege. Az 1591-es debreceni redakciót 1598-ban Fabricius Szebenben átdolgozva újra kiadta. A stiláris, helyesírási és hangtani változtatások alapján Török Gábor megállapította, hogy Fabricius a „Heltaiéihoz hasonló elvek szerint” dolgozott. Ebből a megfigyelésből vont le következtetést: „Nem látszik lehetetlennek, hogy mesterségét Heltainál tanulta.”¹³

Szelestei Nagy László hívta fel a figyelmet egy 1590-ből származó magyar nyelvű kalendárium töredékére, amelyet Grácban nyomtattak. Ez szempontunkból azért érdekes, mert a nyomtató neve a kalendárium impresszumában Kowatsch Jánosként szerepel; ugyanő más német és latin nyelvű kiadványaiban mint Hansen Schmidt vagy Johannes Faber jelenik meg. Schmidt 1563-tól 1599-ig tevékenykedett Grácban. Ám 1595-től 1597 végéig vagy 1598-ig nem maradt fenn tőle gráci nyomtatvány. Történetesen éppen ebben az időszakban jelentek meg Joannes Fabricius szebeni kiadványai. „Felmerül a két személy, a gráci Hans Schmidt és a nagyszebeni Fabricius János azonosságának lehetősége.”¹⁴

Szelestei Nagy László utal rá, hogy 1598-ban Grácban is, Szebenben is beke-rült az impresszumba Hansen Schmidt, illetve Joannes Fabricius neve. „A két azonos nevű személy azonossága tehát csak hipotézis. Vajon lehetséges-e azonos évben (1598-ban, esetleg már 1597-ben is) ugyanazon személy két egymástól viszonylag távoli nyomdában való ténykedése, vagy legalábbis az impresszumba való bekerülése? [...] A kérdés eldöntése további alapos vizsgálatot igényel.”¹⁵ Az azonosítás ellen szól az is, hogy a szebeni kiadványokon álló latin Fabricius névalak Grácban Faberként szerepel.

Jakó Zsigmond összefoglalóan megállapította: „A szebeni könyvnyomtatók életpályája, származása, képzettsége felől egyelőre kevés bizonyosat mondhatunk. Németországi jövevények és erdélyi szászok váltogatták köztük egymást. [...] Inkább csak az ismert nyomdász-dinasztiákkal való névazonosság alapján, Heusler nürnbergi, Crato (Krafft?) wittenbergi eredetűnek volna tekintendő. Greus és talán Gübesch szintén külföldről kerülhettek Szebenbe. Wintzler, Frautliger, Fabricius és Grüngrass viszont erdélyi szászok lehettek.”¹⁶

¹² BORSA, i. m., 61.

¹³ TÖRÖK Gábor, *Erasmus „Civilitas Morum...”-ának két XVI. századi kiadása*, MNy, 51(1955), 87–90; 90.

¹⁴ SZELESTEI N. László, *Magyar és német nyelvű kalendáriumtöredékek (1590–1593)*, MKSz, 111(1995), 304–310, 308.

¹⁵ SZELESTEI N., i. m., 309.

¹⁶ JAKÓ, i. m., 185.

A fentiek alapján viszont a szebeni nyomdász Fabriciust – ha valóban ő a *Grammatica Hungarolatina* egykori tulajdonosa, Johannes Fabricius Servestanus – nem kellene az erdélyi szászok közé sorolni, hanem őt is tekinthetnénk a „németországi jövevények” egyikének. Nem tudhatjuk, hogy egyenesen Zerbstből került-e Nagyszebenbe, esetleg Kolozsvár, netalán Grác érintésével. Ezért nem lehetünk abban sem bizonyosak, hol tartózkodhatott 1577-ben, amikor a *Grammatica Hungarolatina* a birtokába került.

3. A Homérosz-jegyzetek

Nem kevésbé érdekes az egykori kolligátum elejére és végére kötött, teleírt 6–6 levél tartalma. A latin szövegben magyar szavak is előfordulnak. Ezekre Toldy is utal a *Corpus Grammaticorum* előszavának vonatkozó jegyzetében: „Elül hátul Homérre szóló jegyzésekkel beírt fejér papiros. Köztök magyar vocábulumok is, melyek az Új M. Múzeum 1858-ki folyamában, I. 390–2. ll. láthatók.”¹⁷

A hivatkozott helyen maga Toldy tesz közzé néhányat a magyar szavak közül. Válogatását röviden így vezeti be: „Fáy Alajos úr emődi könyvtárában azon deák Homérhoz, mely Erdősi Magyar Grammatikája egyetlen fennmaradt példányát mint alligátumot az elenyészéstől megmentette, több lap fejér papiros találta hozzá kötve, melyekre holmi deák magyarázó jegyzetek irattak Homérhoz. Ezek folytában a következők is olvashatók: [...]” Válogatásában Toldy nyolc latin vagy latinositott görög szót emel ki magyar megfelelőikkel:

Texere zwny, deinde textrices zwue Azzonyok.
 Monomachya Vngarice harc vel bay.
 Vtris est Sacculus coreaceus Vngarice tēlew.
 Patera est genus poculi, Vngarice cupa seu czeze.
 Chalybs est durissimum ferrum, Vngarice Acyl.
 Lamina zeleth, keynyer.
 Brachtea reezsik auagy aranj.
 Lamina est ferrum diffusum late, pleee unga.

Az idézeteket Toldy helyenként nyelvészeti fejtegetésekkel kíséri, az egyik példát a kortárs grammatikai vitákhoz használja érvként. Idéz német kifejezést is: „S szójegyzőnk német helyesírására nézve ide írjuk ezt is: »Agazo Ain Ezel traiber«.”¹⁸

A kéziratos latin szöveg világosan kétfelé választható. Nagyobbik részét tesszik ki a „Homérre szóló jegyzések”, az utolsó levélen pedig rövid összefoglaló olvasható az államformákról.¹⁹ Úgy tűnik, ez a szöveg származik ugyanattól a kéztől, mint a possessorbejegyzés. A latin Homérosz-fordításhoz fűzött jegyzetek

¹⁷ *Corpus Grammaticorum*, IX.

¹⁸ TOLDY Ferenc, *Magyar irodalmi berek*, XIV, *Szótári kis adalék a XVI. századból*, Új Magyar Múzeum, 8(1858), 390–392.

¹⁹ Az első hat levelet ceruzával 1-től 6-ig, az utolsó hatot 7-től 12-ig beszámolták. Tartalmuk: Ex Homero Annotationes [...] 1r–6r; Annotationes Homeri libri secundi [...] 6r–6v; Annotationes Homeri lib. tercii [...] 7–11v; Quatuor recensentur politiarum forma [...] 12r–v.

egészen más írásképet mutatnak. Ebben fordulnak elő a magyar kifejezések, amelyek elárulják, hogy olyan ember jegyzetei, aki tudott vagy tanult magyarul. Bizonyára a kolligátum Servestanus előtti tulajdonosa (vagy valamelyik tulajdonosa?) lehetett.

A Toldy által idézett szavak közül különösen érdekesnek tűnik az „Acyl”, pontosabban „Acijl”. Ugyancsak íző nyelvjárásra utal a következő magyarázat:

„tumor Aquae Vngarice taijtijk”²⁰

A Homérosz-jegyzetek készítője tehát ismerte az íző nyelvjárást. Ha magyar volt, származhatott olyan vidékről, ahol ezt használták. De hatással lehetett rá a kolligátumban található *Grammatica Hungarolatina* is, esetleg Sylvester más munkái. Ez utóbbi lehetőség akkor is felmerül, ha az ismeretlen bejegyző nem magyar anyanyelvű volt, de valamilyen okból éppen magyarul akart tanulni. Ugyanezt még nagyobb valószínűséggel feltételezhetjük a következő tulajdonosról, Servestanusról is, ha valóban azonos a későbbi szebeni nyomdásszal. Nem lehetetlen, hogy Servestanus egy ugyancsak magyar nyelvterületre készülő honfitársától szerezte meg a kolligátumot.

*

A szebeni Johann Fabricius neve latin grammatikával kapcsolatban más összefüggésben is felmerül. Az RMNy első kötetében feltételezhető kiadványként jelenik meg Molnár Gergely nyelvtanának szebeni redakciója: „E mű 1602-i debreceni kiadásában (MKSz 1943: 431) a sajtó alá rendező Alvinczi Péter a következőket írta előszavában: »Hoc autem compendium toties editum Cybinii, Clauseburgi, Bartffae, Viennae Austriae, imo et Noribergae.« Így feltehető, hogy ezt az igen elterjedt nyelvtankönyvet Szebenben valóban megjelentették 1602 előtt, ahol 1575-től folyamatosan működött nyomda. Különösen 1595–1601(!) között, Johann Fabricius nyomdász tevékenysége során hagyta el több iskolai használatra szánt könyv a szebeni sajtót.”²¹ Ha ez valóban így volt, és a korábbi feltételezéseink is megállják a helyüket, akkor az sem elképzelhetetlen, hogy Servestanus két magyar szerkesztésű (részben) latin nyelvtankönyvet is ismert. Az első volt a *Grammatica Hungarolatina*; ám szebeni ténykedése során egy újabb, korszerűbb változatot adott ki, Molnár Gergelyét.

Míg a *Grammatica Hungarolatina* a 18. század vége előtt Magyarországon jóformán teljesen ismeretlen volt, a feltehetően vagy bizonyosan rá vonatkozó adatok legnagyobbbrészt német nyelvterületről származnak. Okunk van feltételezni, hogy a Wittenberghez közeli Torgauban tanító Marcus Crodelius ismerhette Sylvester munkáját. Miskolci Csulyak István 1610-ben Szenci Molnár Albertnek Marburgba küldött egy közelebbről meg nem határozható „Grammatica Hungaro-Latinát”. A bevezetőben említett soproni egyháztörténet a magyar származású, ám német földön tevékenykedő Gottfried Schwarzra hivatkozik. Michael Denis Bécs-

²⁰ 3r

²¹ RMNy 621.

ben gyűjtötte anyagát. A testőrfő Naláczi József ugyancsak Bécsben látott valamiféle latin–magyar grammatikát – ahol Sylvester évekig tanított az egyetemen.

Mindezek alapján úgy tűnik: német nyelvterületre akár több példánya is eljuthatott a *Grammatica Hungarolatina*-nak. Az egyik, a ma ismert unikum, Johannes Fabricius Servestanus egykori tulajdona nagy valószínűséggel német földről került vissza Magyarországra. Ha a possessor valóban a későbbi szebeni nyomdász volt, a könyv vándorlásának történetét elképzelhetjük a Sárvár–Újsziget–Wittenberg(?)–Torgau(?)–Zerbst–Kolozsvár(?)–Szeben–(?)–Debrecen–Budapest útvonalon.

István Bartók

SYLVESTER UND SERVESTANUS

Ein Beitrag zur Geschichte der deutsch–ungarischen kulturellen Beziehungen
in der frühen Neuzeit

Die erste bekannte Systematisierung der Regeln der ungarischen Sprache ist eine parallele lateinisch–ungarische Grammatik mit dem Titel *Grammatica Hungarolatina* (1539) von János Sylvester. Das einzige Exemplar des Werkes tauchte am Ende des 18. Jahrhunderts in Debrecen auf. Das Werk von Sylvester ist in einem Kolligatum erhalten geblieben. Auf der inneren Seite der hinteren Einbanddecke befindet sich eine Eintragung von Johannes Fabricius Servestanus aus dem Jahre 1577. Servesta ist der lateinische Name der Stadt Zerbst in Anhalt. Im Jahre 1595 hat ein gewisser Johannes Fabricius die Druckerei in der Stadt Szeben (Hermannstadt in Siebenbürgen) gekauft. Der Aufsatz systematisiert die vorhandenen Angaben, die wahrscheinlich machen, dass der Hermannstädter Drucker mit dem ehemaligen Besitzer der *Grammatica Hungarolatina* identisch ist.

Csepregi Zoltán

BÚJÓCSKÁZÓ ÉLETRAJZ: WERNHER GYÖRGY (1490?–1556) HÁNYATOTT IFJÚSÁGA

Az alábbi sorok néhány kritikus és talán tisztázó észrevételen túl egyetlen újdonsággal járulnak hozzá a Wernher-kutatáshoz: a brassói és az eperjesi literátus iskolamester azonosításával. Ezt az életrajzi adalékot igyekszem azután a közlemény végén néhány általános tanulság levonásával, tipikusnak tűnő elemek kiemelésével az esettanulmány szintjére tornáztatni.

A felső-sziléziai Patschkauból származó, s a magyarországi neolatin költészetben jelentőset alkotó Wernherre már korán felfigyelt a hazai irodalomtörténet, a régi írók közül Weszprémi Istvánt kell kiemelnünk, aki a legtöbb adatot gyűjtötte össze róla.¹ Az életrajzot Gustav Bauch, majd Elfriede Rensing rekonstruálta, s ugyanezt a pályaképet hozzák (kiegészítésekkel és pontosításokkal) Katona Tünde friss dolgozatai.² Ezt azért kell hangsúlyozni, mert Rensing számos állítását nem támasztotta alá forrásokkal, s sokáig fennállt a kétely, hogy cikkében nem több személy életrajzát kontaminálja-e. Wernherünk ugyanis elhúzódó egyetemjárásával, gyakori helyváltoztatásaival, szokatlanul hosszú karrierjével és sokoldalú munkásságával már Jan Daniel Andrzej Janockiban³ és Weszprémiben felkeltette a gyanút, nem névrokonok üznek-e tréfát az utókorral.⁴ Az RMK III. pót-kötetei egyszerű nemzedéki számítások alapján a korai költeményeket egy Wernher Georgius sen., míg a későbbieket egy Wernher Georgius jun. Megjelölé-

¹ István WESZPRÉMI, *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia*, Bp., 1960, I, 398–405, 434–445.

² Gustav BAUCH, *Beiträge zur Literaturgeschichte des schlesischen Humanismus*, IV, Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens, 32(1898), 49–104, itt: 2. Georg Werner, 82–104; Elfriede RENSING, *Georg Wernher (1490?–1556) Präsident der Zipser Kammer*, Jahrbuch des Wiener Ungarischen Historischen Instituts, 3(1933), 31–58; Tünde KATONA, *Georg Wernher – ein oberschlesischer Humanist. Sein Schaffen für Ungarns Kultur und Literatur = Oberschlesische Dichter und Gelehrte vom Humanismus bis zum Barock*, Hrsg. Gerhard KOSELLEK, Bielefeld, 2000, 267–279; Uő., „Eijnem armen schuler der nacket vnd bloss wahr”. Über die Thurzönische Stiftung und das Bildungswesen in der Zips mit dem Text des Leutschauer Testamentbuches, Diss., Szeged, 2003, 33–36.

³ *Ianociana sive clarorum atque illustrium Poloniae auctorum maecenatumque memoriae miscellae*, I, Varsaviae, Lipsiae, 1776, 298–299: „CX. Georgius Wernerus Cassovien. Hungarus”; 299–301: „CXI. Georgius Wernerus Silesius”.

⁴ WESZPRÉMI, *i. m.*, 442–443.

sű szerzőnek tulajdonították,⁵ de mint Katona Tünde végre meggyőzően bizonyította, teljesen alaptalanul.

A perdöntő testimoniumot, Istvánffy Miklós már Rensingnél is idézett hasonló tartalmú megjegyzése mellett,⁶ Franz Faber közel egykorú költeménye szolgáltatta Katona számára, mely Wernherről a következő sorokban emlékezik meg:⁷

Corvinum Neomerga, humiles genuere Patescae
Vernerum utrumque insignem, sed praestitit alter
Plectro elegisque potens, operam ille in tempore duro
Hungariae fidam rebus navavit agendis,
Nec minus ingenio, calamo linguaue disertus.

Azaz: Laurentius Corvinus Neumarktból, Wernher a szerény Patschkauból származott, mindketten hírnevesek, de az egyik (Corvinus) lantjával és elégiáival magasodott ki, míg a másik (Wernher) nehéz időben szolgálta hűséggel Magyarországot, nem kevésbé ügyesen bánva a szellemmel, tollal és nyelvvel. (Ugyanez a vers tudósít egyébként Thomas Stoltzer sokáig tévesen a mohácsi csatával kapcsolatba hozott halálos balesetéről.) Névrokonok ugyan valóban okoztak zavarokat a korábbi irodalomban, de akiről a következő sorokban szó lesz, egy és ugyanazon szerző.

Wernher, aki 1511-ben Wittenbergben kezdi egyetemi tanulmányait (*Georgius Werner de patsskaw*),⁸ különös módon csak 1519-ben Krakkóban szerzi meg a baccalaureus artium fokozatot (mint *Georgius de Pasthouia*),⁹ itteni beiratkozását Bauch az 1514-es évre teszi a *Gregorius [!] Martini de Paczkovia* bejegyzés alapján.¹⁰ Nem zárható ki az a lehetőség sem, hogy két egykorú patschkaui György diák tréfálkozik velünk a különböző matrikulákban. Rensing szerint viszont Wernher még ugyanebben az évben, 1519-ben a bécsi egyetemre iratkozik be,¹¹ jöllehet ezt az értesülést a matrikula nyomtatott kiadása¹² nem támasztja alá. Az 1519 utáni egyetemi pályafutást az a körülmény is valószínűtlenné teszi, hogy hősrünk, úgy tűnik, nem vitte magiszterségig, titulusa a forrásokban többnyire baccalaureus, csupán eperjesi rektorsága idején címzik magisternek, amit az magyarázhat, hogy egyszerűen a megszokás hatalmából örökölte a két hivatali előd-

⁵ RMK III. Pótlások. Mutató – Függelék, 5. füzet, szerk. BORSA Gedeon, DÖRNYEI Sándor, SZÁLKA Irma, Bp., 1996, 240.

⁶ RENSING, i. m., 31.

⁷ *Quellenbuch zum Geschichte der evangelischen Kirche in Schlesien*, Hrsg. Gustav Adolf BENRATH et alii, München, 1992, 83 (a sajtóhibák javításával). Vö. KATONA, i. m., 276.

⁸ Karl Eduard FÖRSTEMANN, *Album Academiae Vitebergensis*, I, Leipzig, 1841, 39.

⁹ József MUCZKOWSKI, *Statuta nec non liber promotionum philosophorum ordinis in universitate studiorum Jagellonica ab anno 1402 ad annum 1849*, Cracoviae, 1849, 168.

¹⁰ BAUCH, i. m., 82.

¹¹ RENSING, i. m., 33; KATONA, i. m., 268.

¹² *Die Matrikel der Universität Wien*, III, 1518/II–1579/I, bearb. Franz GALL, Willy SZAIVERT, 1–2. Lieferung, Wien, Köln, Graz, 1959–1971.

jének kijáró megszólítást.¹³ Wernher kérdéses bécsi tartózkodása alatt jelennek meg Krakkóban szülővárosának földesura (a költő feltételezhető patrónusa¹⁴), Thurzó János boroszlói püspök halálára írt elégiája,¹⁵ és barátja, Valentin Eck *De versificandi arte* c. művének új kiadásához szerzett két hendecasyllabus.¹⁶ E két nyomtatványt a Thurzó Elekhez intézett ajánlás is összekapcsolja! Bauch – szemlátomást első kézből – tud az 1515-ös első kiadáshoz írott, az olvasóhoz szóló verses ajánlásról is, s ez kiválóan bele is illik az ő életrajzi rekonstrukciójába (krakkói tartózkodás 1514–1519),¹⁷ de példány híján nem tudom az adatot ellenőrizni, az első kiadás 1515-ös évszámát viszont a második kiadás több utalása is (fol. A2r, A3r) alátámasztja. Az 1521-es kötet szerkezete és tipográfiája alapján valószínűnek látszik, hogy az első kiadás egyetlen Wernher-verset tartalmazott, azt, amelyik a második kiadásban másodikként szerepel (fol. A3r), felirata viszont a költő akadémiai karrierjét figyelembe véve módosult, szerzője már nem *strenuus musarum miles*, hanem *doctissimus autor*.

1521 februárja és 1523 decembere között Wernher Brassóban mutatható ki kettős feladatkorben: mint iskolamester (*scolasticus*)¹⁸ és közjegyző (*publicus auctoritate apostolica notarius*).¹⁹ Az iskolamester egyidejű jegyzői, ügyvédi és diplomáciai feladatairól megemlékezik a városi számadáskönyv is.²⁰ Az a *Georgius baccalaureus*, aki eperjesi segédtanítóként működik 1521 őszén, megindítva a Wernher-kutatók fantáziáját, valószínűleg más személy.²¹ Kinek az ajánlására került a felső-sziléziai diák Bécsből vagy Krakkóból váratlanul éppen Brassóba? Nos, a Werner családnév (Clemen, Jerg, Niclos, Simon keresztnévvel) a brassói

¹³ IVÁNYI Béla, *Adatok Eperjes város középkori iskolaügyének történetéhez*, Történelmi Tár, Új Folyam 12(1911), 67–88, itt: 88 (1525 szeptembere).

¹⁴ JANOCKI, *i. m.*, 299.

¹⁵ Krakkó, 1520. *Bibliografia Polska*, ed. Karol ESTREICHER, 32(1938), 378: De ornatissimi Antistitis illustrissimique Principis, Domini Joannis Thursonis, episcopi Vratislaviensis regique in vtraque Silesia vicarii, obitu: ad fratres inclitos, Alexium et Joannem Thursones, liberos dominos Plesnenses: Elegia.

¹⁶ Krakkó, 1521. APPONYI I. 148: Valentini Ecchii Lendani, de versificandi arte opusculum, omnibus studiosis, ad Poeticam anhelantibus, non tam iucundum quam frugiferum. A költő megnevezése (fol. A1v): “Gaeorgius [!] Vuernerus Patskouianus Ecchii coniuratus”, illetve (fol. A3r): “Doctissimo Georgio Vuernero autore”.

¹⁷ BAUCH, *i. m.*, 82.

¹⁸ *Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Kronstadt*, Brassó, 1886–1896 (Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen, 1–3), 1, 300, 302, 317, 321, 383, 398, 404, 408, 465, 482, 489, 500, 513, 522, 534. (a továbbiakban QGSK). A brassói számadáskönyv adataira Martin Roth-kegel hívta fel a figyelmet, akinek ezúton mondok köszönetet.

¹⁹ Magyar Országos Levéltár (MOL), Diplomatikai Fényképgyűjtemény (DF) 246 722, 286 630, 286 688, 286 692: hiteles másolatok, ill. átiratok a brassói városi levéltárban és a barcasági káptalan levéltárában.

²⁰ QGSK, 1, 465, 513, 522, 534.

²¹ HÖRK József, *Az eperjesi ev. ker. Collegium története*, Kassa, 1896, 29–30; RENSING, *i. m.*, 34; IVÁNYI Béla, *Eperjes szab. kir. város iskolaügye a középkorban*, Bp., 1911, 5; Uő., *i. m.*, 84.

adójegyzékekben 1487 és 1500 között mutatható ki.²² Rensing ezzel szemben Patschkau környékén csak 1473-ból tud egy Thomas Wernert, s 1565-ből egy Peter Wernert kimutatni, az utóbbi ráadásul lelkész, így valószínűtlen, hogy helybeli.²³ Wernerek egyébként más magyarországi német városokban (pl. Lőcsén) is fölbukkannak. Feltételezhető tehát a vérségi kapcsolat (ide- vagy odaszármazás révén) a sziléziai és a brassói Wernerek között, s a rokonság nőágon az 1520-as években is fennállhatott. A brassói, majd eperjesi Werner György azonosítását az írásmintákon túl látványosan támasztja alá többek között az az élénk kommunikáció, mely a szász város és a szepesi kamaraelnök között 1542-ben folyt.²⁴

1524-ben a sziléziai humanista, Caspar Ursinus Velius királyi titkárként üdvözlő barátját, „Georgius Silesiust”:²⁵ ez a talán Wernherre (ha nem Georg von Logaura!)²⁶ vonatkozó adat eddig a levegőben lógónak tűnt, ám ha összekapcsoljuk azzal, hogy 1523-ban Krakkóban megjelent elégiagyűjteményét²⁷ Wernher annak a Szalkay László egri püspöknek ajánlja, aki éppen 1524 áprilisától lesz főkancellár, máris valóság tartalmat nyerhet ez a rövid életű udvari pályafutás.

Az eperjesi számadáskönyvben 1524-ben tűnik fel Wernher neve, 1525 szeptemberétől lesz itt iskolamester 1526 végéig vagy 1527 elejéig, amikortól kezdve városi tanácsosként és jegyzőként szerepel.²⁸ Kettős megbízatása feltűnően hasonlít a brassóihoz: egyidejűleg vezeti az iskolát és jegyzősködik. Noha az irodalomban Janocki és Wessprémi óta kísért egy kassai Wernher György, sem a mi Wernherünk kassai hivataláról, sem ottani névrokonáról nem tanúskodik egyértelmű adat. Hogy Wernhernek akár mint eperjesi jegyzőnek, akár mint Szalaházy Tamás egri püspök, egyszersmind királyi kancellár beosztottjának²⁹ volt dolga a felső-magyarországi városszövetség vezető hatalmával, a stratégiai megkerülhetetlen Kassával, az természetesnek vehető (1529 májusában pl. Johannes Henckel lemondását közvetíti).³⁰ 1528 nyarán Hain Gáspár adata szerint az Ötváros

²² QGSK, 3, 647, 657–658, 666, 674, 691, 704, 720.

²³ RENSING, *i. m.*, 32. 8. jegyzet. A bécsi matrikulában a sziléziai Glatzból, Boroszlóbból és Goldbergből találni elszórtan (1490–1561) Wernereket.

²⁴ QGSK, 3, 167–168, 170–172, 258.

²⁵ JANOCKI (*i. m.*, 300), RENSING (*i. m.*, 35) és KATONA (*i. m.*, 269) szerint Wernher Johannes Lang közvetítésével juthatott az udvari körökbe.

²⁶ Vö. Gustav BAUCH, *Der humanistische Dichter George von Logau*, Breslau, 1897.

²⁷ RMK III, 257: Elegiarum Liber vnus, Reverendissimo in Christo Patri, et Domino D. Ladislao Salcano, Episcopo Agriensi, et Supremo Regni Hungariae Cancellario, maximoque gentis suae Maecanati nuncupatus.

²⁸ IVÁNYI, *i. m.*, 5; KATONA, *i. m.*, 269; H. NÉMETH István, *Várospolitikai és gazdaságpolitikai a 16–17. századi Magyarországon (A felső-magyarországi városszövetség)*, 1. Bp., 2004, 86.

²⁹ *Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából*, szerk. BUNYITAY Vince et alii, 1–5. Bp., 1902–1912, (ETE) 1, 403 (nr. 410); Történelmi Tár, 1889, 797. Vö. RENSING, *i. m.*, 36; IVÁNYI Béla közlése alapján.

³⁰ ETE 1, 449–451 (nr. 457).

követeként járt Ferdinánd királynál,³¹ míg 1529 őszén Kassáról keltezi Sigmund von Herbersteinnek szóló leveleit (aki a magyar ügyek megbízható szakértőjeként ajánlja őt az uralkodó figyelmébe).³² E két évben ugyan sokat és tartósan távol van Eperjestől, de továbbra is e város jegyzőjének titulálják.

1531-ben Wernher felajánlja szolgálatait Boroszló városának, de nem jár sikerrel. Ugyancsak szerencsétlenül alakul két diplomáciai kiküldetése: 1532-ben a regensburgi birodalmi gyűlésre indul, de csak Sziléziáig jut, ahol Hieronim Łaski fogságába kerül.³³ A szabadulásáról szóló híradást Heinz Scheible tévesen egy évvel korábbra, 1531. július 31-ére datálja, a tudósítások tárgya azonban nyilvánvalóvá teszi, hogy Andreas Tricesius Krakkóból Melanchthonhoz intézett levele 1532 nyarán kelt.³⁴ Egy évvel később Krakkóban hasonló Zápolya-párti ármány fenyegeti, de itt végül sikerül kivágnia magát. Követjárása annyi eredménnyel mégis jár, hogy elnyeri Ferdinánd király bizalmát: közvetlen kapcsolatba kerül az uralkodóval.³⁵ Utóbbi krakkói útján próbált prédikátort keresni a bártfaiak számára (minden bizonnyal bíró barátja, Valentin Eck megbízásából), nem tudni, milyen eredménnyel, de nevét beírta ezzel a hazai reformáció történetébe.³⁶

Kiküldetesei végeztével Wernher a Magyar Kamara felső-magyarországi szakértőjeként (egyelőre eseti megbízással) ellenőrzi a helyszínen a szabad királyi városokból befolyó jövedelmeket.³⁷ 1533-ban végleg megválik az eperjesi jegyzőségtől, s a királyi kormányzatnak lesz hivatalnok.³⁸ Valószínűleg ebben a váltásban kell látnunk humanista hősünk pályájának legjelentősebb fordulópontját: feladatainak hierarchiája, kapcsolatrendszere átrendeződik,³⁹ Ferdinánd-párti ötvárosi politikusból az uralkodó ötvárospárti kamarai tanácsosává vedlik át. A sokoldalú tevékenysége során addig megőrzött polgári életformáját nagysárosi várkapitányságra cseréli, s birtokadományoknak lesz kedvezményezettje.⁴⁰

Évekkel ezelőtt kezdtem dolgozni egy máig befejezetlen tanulmányon, melynek a „Grenzenlos” munkacímet adtam. Az fogalmazódik meg benne, hogy nemcsak ez az ország kicsi, ahogy a szólás járja, hanem az egész Elba és Duna közti

³¹ Caspar HAIN, *Zipserische oder Leütschaverische Chronica vndt Zeit-beschreibung*, 1, Löcse, 1910, 43. Wernher barátja, Valentin Eck ekkor már bártfai bíró! Ekkoriban dicséri meg versében kettejüket közös barátjuk, Georg von Logau Ferdinánd iránti hűségükért: BAUCH, *i. m.*, 1898, 85.

³² Codex Vindobonensis 13597: vö. RENSING, *i. m.*, 36.

³³ A fogságról: BAUCH, *i. m.*, 1898, 85–87.

³⁴ *Melanchthons Briefwechsel. Kritische und kommentierte Ausgabe*, Stuttgart–Bad Canstatt, 1977–nr. 1172.

³⁵ RENSING, *i. m.*, 39–40.

³⁶ ETE, 2, 237–238 (nr. 202).

³⁷ H. NÉMETH, *i. m.*, 1, 105.

³⁸ RENSING, *i. m.*, 39–40; KATONA, *i. m.*, 270.

³⁹ Érdekes módon időrendi okokból nemcsak a Herberstein-barátság sorolható ide, hanem levelezése Melanchthonnal (MBW nr. 1830, 1995) és a reformáció hazai patrónusaival (ETE passim), ill. rokoni kapcsolata Gyalui Torda Zsigmonddal is.

⁴⁰ 1550 és 1553 között öt alkalommal: MOL, A 57 (Libri regii), 2, 534; 3, 24–25, 153–154, 186, 225–226; MOL, E 227 (Libri donationum), 1, 602; 2, 17, 101, 120, 140.

régió keresztül-kasul könnyedén bejárható, hogy Wernher példájánál maradjunk, Wittenbergtől Brassóig. Valaha revelatív erővel jelent meg irodalomtörténet-írásunkban a tágölelésű *Hungarus* fogalma. A *Pa(t)scoianus* Wernher először a bécsi egyetemen részesül e jelzőből az ottani *natio*-beosztás szerint, hogy aztán (nem egyszerűen az indigenátus értelmében) teljesen azonosuljon vele, Istvánffy szavával: *in numerum Ungarorum adscitus*.⁴¹ A *Hungarus*-kategória komolyan vételéből, ill. további bővítéséből (mint esetünkben: sziléziaiakkal) súlyos módszertani követelmények adódnak: a lokálpatrióta (erdélyi szász, cipszer, sziléziai, stb.) érdeklődés feladása és a kutatás perspektívájának szélesítése. Wernher, a kora újkori magyar politika és a neolatin költészet paradigmatiszus figurája történelmi és kulturális határsértésekre kényszeríti mai olvasóit és kutatóit. Természetesen ezeket a kapcsolatokat, hálózatokat, határátlépéseket mindig is számon tartottuk, különösen a késő középkor és a humanista kultúra vonatkozásában. A vizsgált esetben többről van azonban szó, mint információáramlásról, eszmék recepciójáról, peregrinációról, tudósbarátságokról: a felsoroltak mögött fontos szervező tényezőnek tűnik a feltételezhető rokoni kapcsolatrendszer, a középkelet-európai német (*hospes*) városi polgárság több irányban átjárható szövete.

Zoltán Csepregi

BIOGRAPHIE IN VERSTECKSPIEL: DIE VIEL BEWEGTE JUGEND VON
GEORG WERNHER (1490?–1556)

Gegenwärtiger Aufsatz versucht eine Lücke in der Biographie von Georg Wernher (1490?–1556) zu füllen, indem er den neulateinischen Dichter aus Schlesien, den Schullehrer, Notar und Ratsherrn in Preschau, der später auch als hochbegabter Beamter im staatlichen Dienst tätig war, mit dem *scolasticus* und *publicus notarius* im siebenbürgischen Kronstadt 1521–1523 identifiziert. Der Name Werner ist in den Kronstädter Steuerbüchern vor dem hiesigen Aufenthalt unseres Wernhers reichlich nachweisbar, daher ist es zu vermuten, er sei einem familiären Ruf nach Kronstadt gefolgt, ob von Wien oder Krakau aus, schweigen unsere Quellen. Dieser Fall zwingt den Forscher, auf lokalpatriotisches Interesse weiterhin zu verzichten und weiter definierte Kategorien (wie die historische *natio Hungarica*) ernst zu nehmen, darüber hinaus nicht nur humanistische und Schulfreundschaften, sondern auch verwandtschaftliche Beziehungen unter deutschen Bürgerfamilien der fraglichen Region als Konstituenten eines grenzüberschreitenden Informations- und Förderungsnetzwerkes zu betrachten.

⁴¹ Nicolaus ISTHVANFI, *Historia regni Hungariae post obitum Matthiae Corvini regis [...] libris 34 [...] descripta*, Viennae, Pragae, Terpesti, 1758, 194.

Farkas Gábor Farkas

AZ 1572-ES SZUPERNOVA MAGYAR FORRÁSAI

„A Cassiopeia csillagkép alatt ragyog egy új csillag, amelyhez hasonlót sohasem láttak az előző korokban, mert alakja és fényessége a csillagokéhoz hasonló, de fényének tisztasága, sugárzó csillogása és nagysága, ami a látványt illeti, felülmúlja mind az állókat, mind a bolygókat, csak a Vénusznak enged.”

Egy wittenbergi egyetemista írta le ezeket a sorokat egy antikva-kolligátum végéhez kötött üres lapokra valamikor a 16. század utolsó negyedében.*

Matthias Flacius Illiricus horvát származású hebraista filológus és teológus lehetett a tulajdonosa annak a 15. századi kódextöredékbe kötött könyvnek, amelynek a végén megtaláltam a különleges asztronómiai-asztrológiai kéziratot 2003 nyarán.¹ Az ebben a kéziratban említett új csillag nem más, mint az 1572-ben szerte a világon megfigyelt *szupernóva*.² A nevezetes égi jelenség a Cassiopeia csillagképben tűnt fel, s egyike a hét, az elmúlt kétezer évben a Földről megvizsgált, megbízhatóan dokumentált, galaxisunkban található szupernóvának.³ Az 1572-es

* Itt mondok köszönetet Barsi Jánosnak, Bartha Lajosnak, Font Zsuzsának, Monok Istvánnak, Ötvös Péternek és Zsoldos Endrének, akik önzetlenül, hasznos tanácsokkal és kritikákkal láttak el munkám során. A tanulmány első változata elhangzott a *III. Csillagásztörténeti Konferencián*, Tata, 2005. augusztus 26.

¹ A kézirat szövegolvasata és magyar fordítása megjelent magyarázó jegyzetekkel: BARS JÁNOS, FARKAS GÁBOR FARKAS, *Egy ismeretlen kézirat az 1572-es szupernóváról*, Magyar Könyvszemle, 121(2005), 435–442.

² Az 1572-es szupernóva művelődés- és tudománytörténeti jelentőségéről LYNN THORNDIKE, *A Historical of Magic and Experimental Science*, New York, 1941, VI, 67–98; MICHAEL WEICHENHAN, «Ergo perit coelum...» *Die Supernova des Jahres 1572 und die Überwindung der aristotelischen Kosmologie*, Stuttgart, 2004; OWEN GINGERICH, *Tycho Brahe and the Nova of 1572 = 1604–2004. Supernovae as Cosmological Lighthouses*, eds. M. TURATTO, S. BENETTI, L. ZAMPIERI and W. SHEA, San Francisco, 2005 (ASP Conference Series, 342), 3–12.

³ A szupernóva mai elnevezés. Az első ezer évben kínai csillagászok két szupernóvát figyeltek meg 185-ben és 393-ban, ám más források ezt nem erősítették meg. Sokkal többet tudunk az 1006-os szupernóváról, amiről kínai, japán, arab és két európai észlelés maradt fenn évkönyvekben, annak köszönhetően, hogy három évig szabad szemmel volt látható. A Rák-ködöt létrehozó 1054-es és a másik, 1181-es szupernóváról főleg távol-keleti források számoltak be. 1572-ben fényessége miatt a Vénuszhoz hasonlították a kortársak a valójában haldokló csillag fellobbanását, amely sokáig a nappali égen is megfigyelhető volt. A sort a nevezetes Kepler-féle 1604-es szupernóva zárja, amelynek mérési és tudománytörténeti eredményeit két évvel később jelentette meg a prágai asztronómus. Történetükről a legátfogóbb tanulmány D.A. GREEN, F.R. STEPHENSON, *The Historical Supernovae = Supernovae and Gamma-Ray Bursters*, ed. Kurt W. WEILER, Springer Verlag, 2003, 7–19; rövid összefoglaló: SIMONYI KÁROLY, *A fizika kultúrtörténete*, Bp., 1998, 188–190.

új csillag megjelenése és későbbi eltűnése komolyabb változást eredményezett mind az európai tudományos életben, mind a teológiai gondolkodásban, mint az 1543-ban kiadott, a nyugati világban határkönek tekintett Kopernikusz-mű.⁴ Kortársai és a következő generáció ugyanis a fromborgi kanonok égítestek körforgásáról szóló munkáját Andreas Osiander német teológus előszavának köszönhetően inkább matematikai hipotézisnek, illetve a szamoszi Arisztarkhosz heliocentrikus elmélete egy változatának tartották.⁵ Mivel Tycho Brahe, a híres dán csillagász összegyűjtötte s részletesen elemezte a rendelkezésére álló európai megfigyeléseket, ezért a tárgyalt objektumot Tycho-féle szupernóvának is szokták nevezni a szakirodalomban.⁶ Brahe 1572. november 11-én vette észre az égen, és hitetlenkedve tapasztalta, hogy egy addig nem látott csillagról van szó. Kétkedésének nyomós oka volt, ahogyan ő fogalmazott:

„ugyanis az összes filozófus egyetért abban, és a tények bizonyítják, hogy az égi világ éteri tartományában semmilyen változás nem lehetséges, legyen az keletkezés vagy elmúlás; hogy az ég és az égítestek nem válhatnak sem nagyobbá, sem kisebbé, sem számukban vagy nagyságukban, vagy fényességükben, vagy akár más módon nem szenvedhetnek változást, hanem mindig ugyanazok, és önmagukhoz hasonlók maradnak minden időkben.”⁷

A Cassiopeia csillagképben feljegyzett égi objektumok száma az antik hagyománynak megfelelően tizenhárom volt. Caius Iulius Hyginus latin író a csillagok mítoszait feldolgozó közismert művében ugyancsak 13 égítestet írt le az etióp

⁴ Természetesen sokféle elmélet létezik a modern tudományos gondolkodás kezdetéről. S. Thomas KUHN, *The Copernican Revolution. Planetary Astronomy in the Development of Western Thought*, Cambridge, 1957, 103–265; Reijer HOOYKAAS, *The Rise of Modern Science. When and Why?*, British Journal for the History of Science, 20(1987), 453–473; S. Robert WESTMAN, *Two Cultures or One? A Second Look at Kuhn's The Copernican Revolution*, Isis, 85(1994), 79–115; SZÉKELY László, *A kopernikuszi fordulat és a kopernikuszi fordulat nyomán kialakuló új fizikai világkép Magyarországon = A honi Kopernikusz-recepciótól a magyar Nobel-díjakig*, szerk. PALLÓ Gábor, Bp., 2004, 23–58.

⁵ S. Robert WESTMAN, *The Astronomer's Role in the Sixteenth Century. A Preliminary Study*, History of Science, 18(1980), 105–147; Pierre DUHEM, *A jelenségek megőrzése: Értekezés a fizikaelmélet fogalmáról Platontól Galileiig*, Bp., 2005, 143–197.

⁶ John L. Emil DREYER, *Tycho Brahe. A Picture of Scientific Life and Work in the Sixteenth Century*, Edinburgh, 1890, 38–69; E. Victor THOREN, *The Lord of Uraniborg. A Biography of Tycho Brahe*, Cambridge, 1990, 40–73.

⁷ J.L.E. DREYER, *Tychonis Brahe Dani scripta astronomica*, I–III, Hauniae, 1913–1916, I, 16: „Omnibus enim Philosophis constat, et res ipsa non obscure declarat, in aetherea coelestis mundi regione, nullam fieri alterationem generationis vel corruptionis: sed coelum et quae in eo continentur aetherea corpora, non augeri, non imminui, non variari aut numero, aut magnitudine, aut lumine, aut quavis alia ratione: sed semper idem, sibique in omnibus simile, nullis terentibus annis permanere.” Az idézett szöveg Simonyi Károly fordítása l. SIMONYI, i. m., 188.

királyné csillagképében.⁸ Így már az első pillanatra úgy látszott, hogy inkább egy új, azon a helyen a világ kezdete óta még soha meg nem figyelt objektumról van szó.⁹ Azt viszont nehéz volt eleinte eldönteni, hogy ez új csillag, *stella nova*, vagy pedig csóva nélküli üstökös, *stella secunda* lenne.¹⁰ A korszak asztronómusai számára megdöbbentő tény volt, hogy az új csillagot nem lehetett semmilyen más korábbi objektummal azonosítani, s a legtöbb traktátusban szerepet kapott az idősebb Plinius természetrajzában idézett Hipparkhosz görög csillagász új csillaga, amelyik még nappali fénynél is ragyogott.¹¹ Szent Ágoston megjegyzése a Vénusz fényének megváltozásáról ugyancsak jó érvnek tűnt a változhatatlanság elve ellen. Itt Marcus Terentius Varro római író történeti munkájára utalt a hippói püspök.¹² A legtöbb megfigyelő szerint ennek az új csillagnak a helyzete nem változott az állócsillagokéhoz képest, s a korszak csillagászaik nem tudták az égi jelenség *parallaxis*át megmérni.¹³

Külön problémát okozott a csillag elhalványodásának, majd 1574 tavaszán bekövetkezett eltűnésének tudományos és teológiai magyarázata is. A csillagászok igyekeztek a múltból példákat hozni egy-egy csillag kihunyására, s felidéztek Ovidius régi történetét a Fiastyúk hetedik csillagáról, amelyik eltűnt Trója lerom-

⁸ Caius Iulius HYGINUS, *De mundi et sphere ac utriusque partium declaratione, cum planetis et variis signis historiatis*, Venetiis, per Melchiorum Sessa, 1512, C4r: „Huius in capite stella ostenditur una. In utroque humero una. In mamilla dextra clara una. In lumbis magna una. In sinistro femore duas. In genu una. In pede ipsius dextro una. In quadrato quo sella deformatur una. In utrisque singulae claris caeteris lucentes. Haec igitur est omnino stellarum XIII.”

⁹ Raphael HOLINSHED, *Chronicles of England, Scotland and Ireland*, ed. Henry Ellis, I–VI, New York, 1965, IV, 320: “Therefore it is supposed that the signification thereof is directed purposely and specially to some matter, not naturall, but celestiall, or rather supercelestiall, so strange, as from the beginning of the world neuer was the like.”

¹⁰ Charlotte METHUEN, *This Comet or New Star. Theology and the Interpretation of the Nova of 1572*, Perspectives on Science, 1997, V, 499–514; ZSOLDOS Endre, *Nagyszombat és a csillagok*, Publications of the Astronomy Department of the Eötvös University, 15(2005), 1–17.

¹¹ Caius PLINIUS Secundus, *Historiae mundi libri XXXVII*, Lib. II, Cap. XXIV. 11: „Idem Hipparchus nunquam satis laudatus, ut quo nemo magis approbaverit cognationem cum homine siderum, animasque nostras partem esse caeli, novam stellam et aliam in aevo suo genitam deprehendit: eiusque motu, qua die fulsit, ad dubitationem est adductus, an’ ne hoc saepius fieret, moverenturque et eae quas putamus affixas.”

¹² Aurelius AUGUSTINUS, *De civitate dei*, Lib. 21, Cap. VIII.: „Est in Marci Varronis libris, quorum inscriptio est, De gente populi Romani, quod eisdem verbis, quibus ibi legitur, et hic ponam: In caelo, inquit, mirabile extitit portentum: nam in stella Veneris nobilissima (...) ut mutaret colorem, magnitudinem, figuram, cursum: quod factum ita neque antea, nec postea sit.”

¹³ A parallaxis segítségével az objektumok Földhöz viszonyított távolsága viszonylag pontosan meghatározható. Parallaxis a Föld két pontjából a megfigyelt égitest középpontjába húzott egyenesek által bezárt szög. Egy égitest esetében beszélhetünk éves vagy trigonometrikus parallaxisról, arról a szögről, amely alatt a Nap–Föld középtávolság merőleges rálátás esetén látszik. S a Föld tengely körüli forgásának következménye a napi parallaxis, mivel a megfigyelő helyzetének minden változása parallaktikus változást okoz. SIMONYI, i. m., 1998, 187.

bolásakor,¹⁴ s megemlégették, hogy a Sarkcsillaggal ugyanez megesett, mikor a törökök Konstantinápolyt ostromolták 1453-ban.¹⁵ Brahe már 1573-ban publikálta megfigyeléseit, amelyben részletesen bebizonyította, hogy az új csillag nem lehet sem a Hold alatt, sem a bolygók szférájában, mert akkor könnyen észrevehető mozgást kellett volna mutatnia, viszont az első megfigyelései óta mozdulatlan volt.¹⁶ Az antik asztronómiai hagyományon nyugvó középkori csillagászati ismereteket alaposan összezavarta az 1572-es szupernóva, hiszen az új csillag születése ellentmondott az arisztotelészi-ptolemaioszi világképnek, amely szerint az állócsillagok szférája változatlan.¹⁷ Sokan úgy gondolták, hogy Aquinói Szent Tamás fogalma az Isten mindenhatóságáról új értelmezést nyert az új csillag által, miszerint az égi objektum megjelenése nem természeti jelenség, hanem csoda lenne, s mint ilyen az isteni *omnipotencia* jele, hiszen egyedül a Mindenható képes felülírni a peripatetikus-skolasztikus kozmológia törvényeit.¹⁸

Hozzávetőlegesen ötven szerzőt ismerünk, akik valamilyen írásművet hagytak maguk után az 1572-es új csillagról.¹⁹ Nagyon sok észlelési beszámoló maradt fenn levelezésekben, amelyek a bennük lévő tudománytörténeti adatokon túl bepillantást engednek a 16. század utolsó harmadának bonyolult és szövevényes tudós kapcsolataiba is. A levélírók között nemcsak neves és kevésbé ismert matematikusokat illetve csillagászokat találunk, hanem felbukkannak asztrológusok,

¹⁴ Publius OVIDIUS Naso, *Fasti*, IV, 179–180: „Sive, quod Electra Troiae; spectare minas / Non tulit, ante oculos opposuitque manum.”

¹⁵ C. Doris HELLMAN, *Maurolyco's "Lost" Essay on the New Star of 1572*, Isis, 51(1960), 330: „Illud quoque in mentem venit, quod post captivitatem Constantinopolis stella polaris, quam transmontanam vocant, ut vulgo ferebatur, splendorem amisit, et post Troianum incendium una de Pleiadum numero, quae stellae in Tauri constellatione sunt, Electra scilicet obscuravit, et sicut Hyginus refert, in Arcticum circulum maesta secessit, ne videret Dardani filii sui successorum interitum.”

¹⁶ DREYER, *i.m.*, I, 1913, 16: „Anno praecedente [1572] Mense Novembri, die eiusdem undecimo, vesperi post Solis occasum, cum meo more sidera coelo sereno contemplarer, novam quandam et inusitatam, praeque aliis admodum conspicuam, iuxta capitis verticem, animadverti fulgere Stellam: cumque mihi, qui inde fere a pueritia, omnia coeli sidera perfecte (non enim magna huic scientiae inest difficultas) cognita haberem, satis evidenter constaret, nullam in eo coeli loco unquam antea extitisse, vel minimam, nedum tam conspicuae claritatis stellam: in tantam rei istius admirationem sum adductus, ut de fide, propriis oculis adhibenda, dubitare, non puduerit. Cum vero et ab aliis loco monstrato conspici posse animadvertissem, stellam revera illic apparere, nullum mihi amplius movebatur dubium.”

¹⁷ David ROSS, *Arisztotelész*, Bp., 1996, 86–148; Edward GRANT, *Planets, Stars, and Orbs. The Medieval Cosmos, 1200–1687*, Cambridge, 1996, 189–219.

¹⁸ J. William COURTENAY, *The Dialectic of Divine Omnipotence = Covenant and Causality in Medieval Thought. Studies in Philosophy, Theology and Economic Practice*, London, 1984, IV, 1–37; Francis OAKLEY, *The Absolute and Ordained Power of God and King in Sixteenth- and Seventeenth Century Theology*, Journal of the History of Ideas, 59(1998), 437–461; Uő., *The Absolute and Ordained Power of God and King in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. Philosophy, Science, Politics, and Law*, Journal of the History of Ideas, 59(1998), 669–690.

¹⁹ C. Doris HELLMAN, *The New Star of 1572: its Place in the History of Astronomy = Actes du IXe Congrès International d'Histoire des Sciences*, Barcelona, 1959, 482–487.

teológusok és laikus, ám az asztronómiához vonzódó közéleti személyek is. Általában nehéz ezekből a szövegekből pontosan elkülöníteni, hogy hol végződik az asztronómia, és hol kezdődik az asztrológia, gyakran összekeveredik a teológiai interpretáció a tudományos értelmezéssel. Az újonnan előkerült kézirat is jellegzetes keverékét adja a csillagászat és csillagjóslás, a tárgyalt korban egyáltalán nem szokatlan kettősségének. Ezért nem véletlen, hogy komoly érdeklődést és vitát váltott ki ez az új csillag, levelek áradata indult meg, s tartotta lázas izgalomban a tudós világot hónapokig. Erre jó példa III. Lajos Württemberg hercege és IV. Vilmos Hessen-Kassel őrgrófja közötti levelezés, amely a két unokafivér és a velük kapcsolatban álló asztronómusok között zajlott 1572–1573 telén.²⁰ A vita résztvevői között ott találjuk Kaspar Peucer wittenbergi tanárt is, akinek tevékenysége pontosan beleilleszthető Philipp Melanchthon keresztyén asztrológiájának gondolatvilágába: a csillagászat Isten jobb megértését szolgálja, s a hit ösztönzőleg hat a minél pontosabb megfigyelésekre.²¹ Közismert volt eddig is, hogy Peucer, az európai hírvé matematikus és orvos csillagászati és teológiai szempontból is foglalkozott az új csillaggal, ám eddig csak leveleit és kéziratban maradt epigrammáját ismerhette a szakirodalom.²² A kézirat szerzője ismeretlen, ám úgy tűnik, hogy Peucer s Esrom Rüdinger wittenbergi professzor tanítványa lehetett.²³ A tartalom alapján feltételezhetjük, hogy a szöveg 1572. december 7-e után készült, mert készítője részletesen megemlíti egy advent második vasárnapján elmondott ünnepi prédikációt, amelyet Friedrich Widebram evangélikus lelkész tartott a wittenbergi vártemplomban.²⁴ Az egyetemista jelen időben szól a Vénusz fényességéhez hasonlítható szupernóváról, az új csillag viszont december közepétől fokozatosan elhalványult, majd 1574. március 15-én eltűnt a megfigyelők szeme elől, tehát a szöveg már advent harmadik vasárnapja, 1572. december 15-e előtt készen állt.²⁵

²⁰ METHUEN, *i.m.*, 499–514.

²¹ A csillagászat és asztrológia világosan elkülönült Peucer rendszerében. Kaspar PEUCER, *Elementa doctrinae de circulis coelestibus et primo motu*, Vitebergae, excudebat Iohannes Crato, 1569, 16–17: „Est autem astronomia scientia de syderum motibus, motuumque, certis et perpetuis vicibus ac legibus, ordine, serieque, seu positu, magnitudine, distantia a terra (...) Astrologia pars est physicae, quae stellarum coelique vires, qualitates, actiones, significationes et effectus, quos motu suo stellae, lumine et occulta virtute, in natura elementalium etque efficiunt, investigat et patefacit.”

²² *Zwischen Katheder, Thron und Kerker. Leben und Werk des Humanisten Caspar Peucer 1525–1602. Katalog der Ausstellung im Stadtmuseum Bautzen 25. September bis 31. Dezember 2002*, Hrsg. Uwe KOCH, Bautzen, 2002, 50–55.

²³ Melanchthon wittenbergi köréről bővebben S. Robert WESTMAN, *The Melanchthon Circle, Rhetoric, and the Wittenberg Interpretation of the Copernican Theory*, Isis, 66(1975), 178–181; Claudia BROSEDER, *Im Bann der Sterne. Caspar Peucer, Philipp Melanchthon und andere Wittenberger Astrologen*, Berlin, 2004, 11–25.

²⁴ BARSÍ-FARKAS, *i.m.*, 438–442.

²⁵ Walter BAADE, *B Cassiopeiae as a Supernova of Type I*, Astrophysical Journal, 102(1945), 309–317; SZENTPÉTERY Imre, *A kronológia kézikönyve*, s.a.r. GAZDA István, Bp., 1985, 163.

Dudith András humanista püspök, akinek az 1577-es üstökösről írt értekezése nagy sikert aratott egész Európában, szintén több levelében foglalkozott az 1572-es új csillaggal, bár a jelenséget nem figyelte meg Krakkóban, nem tudni miért.²⁶ Első levelét ebben a témában Johann Krafft wittenbergi tanárhoz írta. Beszámol arról, hogy ezt az új csillagot eddig nem tudta észlelni, s ha üstökös lenne, akkor már régen kihunytnak volna az égen. Kitért a szupernóvához kapcsolódó hiedelmekre is, amely szerint ez az új csillag Krisztus utolsó eljövételét jelentené, de ezt minden tudományfelfogással ellentétesnek gondolta.²⁷ Éppen egyik barátja, az 1572-es új csillagról monográfiát író Tadeáš Hájek²⁸ hatására fordult szembe a hagyományos arisztotelészi világgéppel. 1573 tavaszán levélben kért tőle magyarázatot, hogy mi lehet ez az új csillag, nehogy félreértelmezze. Nem tartotta üstökösnek, mivel mozdulatlan volt, hiányzott a csóvája, s vörösen izzott, míg a kométák halványabb fényt bocsátanak ki.²⁹ Türelmetlenül várta Hájek monográfiáját a szupernóváról, s erre kész volt pénzt is áldozni.³⁰ Arisztotelésztől való elfordulásában közrejátszhatott egy másik személy is, Wenceslav Raphanus cseh orvos és költő, akihez 1581-ben írott levelében Dudith már leszögezte: Arisztotelész és követői tévúton járnak. Mind a két égi jelenség, a szupernóva és az 1577-es üstökös is a Hold fölött tűnt fel, így szemben áll a *supralunaris* világ változatlanságának teóriájával. Ahogyan Dudith fogalmazott: „s bizony ez a két jelenség – az a csodás csillag, ami nyolc évvel ezelőtt jelent meg nekünk, a Cassiopeiában volt – úgy ke-

²⁶ Pierre COSTIL, *André Dudith humaniste hongrois 1533–1589. Sa vie, son oeuvre et ses manuscrits grecs*, Paris, 1935, 352–358.

²⁷ Andreas DUDITHIUS, *Epistulae*, Pars I–VI, Editae curantibus Lecho SZCZUCKI et Tiburtio SZEPESSY, Bp., 1992–2002, II, 392–394: „Novam illam lucem ego nondum videre potui, neque puto novi quidquam conspectum esse; aut certe iam extinctus est, si quis ante hos menses cometes arsit, ut ex Italia scribitur. Fuit hic ... astrologus quidam, qui ex hoc φαινόμενον Moscum regem designabat; in quem certe multorum studia fervent. (...) Quidam studiosus ex Germania me salutavit, ait passim novam illam lucem in Germania observatam esse ac residere uno loco in Cassiopeae umero sinistro, neque quoquam se commovere; novam autem esse, neque ullis saeculis antea visam. Portendere aiunt extremum diem; ego nihil habeo quod dicam, cum haec principiis omnium artium adversari videantur.”

²⁸ Thaddaeus HAGECIUS, *Dialexis de novae et prius incognitae stellae*, Francofurti ad Moenum, s. typ. 1574.

²⁹ DUDITHIUS, *i.m.*, II, 395: „Obsecro te, quid istud novi luminis est, quod in Cassiopea conspicitur? Dic mihi sententiam tuam, ego ne cogitare quidem possum quid sibi haec velint. Non existimo cometen esse, ut ex Gallia scribitur. Nam uno loco fixum est nec caudam trahit nec minuitur a tanto tempore (sic enim mihi dicitur, nam ego nondum vidi) et rutilat; cometae, ut scis, lumen spargunt obscurius.”

³⁰ DUDITHIUS, *i.m.*, II, 552: „Tuam de nova stella doctissimam lucubrationem avide expecto. Cuperem eam typis subici et in lucem venire. Id si facere constituisti, tum tua tum nostra causa, laudo consilium. Sin etiam habes aliquas rationes quamobrem id nunc facere supersedeas, rogo te ne mihi eius lectionem invid eas. In tanta studiosorum multitudine et amanuensium copia non deerit qui describat modo velis. Ego diligenter et libenter scribae mercedem reponam, quantumcumque voles, pro hoc labore.”

letkezett, amelyet a világ azelőtt sohasem látott és úgy is múlt el, vagy legalábbis így tűnt el a szemünk előtt.”³¹

Mivel a magyar történeti forrásokban csak elszórva találhatók az 1572-es szupernóváról rövid híradások, így kéziratunk újabb adalékkal szolgál a német és a magyar asztronómiai és asztrológiai műveltség kutatásához.³² A néhány soros beszámolókon kívül egy terjedelmesebb magyar nyelvű kiadványban olvashatunk még az új csillagról. Ebben a kötetben nemcsak a címlapon ígért 1577-es nagy riadalmat keltett üstökösről számolt be az álnéven író szerző, hanem régebbi égi jelenségekről is, így például a Cassiopeiában feltűnt szupernóváról.³³ Wilhelm Misocacus megjegyzi, hogy nem volt üstöke, mint általában a kométáknak. Gdanski származású lévén II. Zsigmond Ágost lengyel király 1572-es halálához kapcsolta a szupernóva feltűnését, ami a jóvendölések szerint királyok pusztulását idézte elő.³⁴ A politikai manipulációkat tükröző 16–17. századi források a legváltozatosabb képet mutatják. Megtalálható közöttük a születés, a halál, a koronázás és a gyilkosság égi jelekkel való összekapcsolása. Tehát a történetek szerkesztői valóban megtörtént eseményekhez rendelték a vélt vagy csakugyan észlelt csillagászati illetve légköri jelenségeket. Ez történt a krónikaírók ügyeskedése révén

³¹ Lorenz SCHOLTZ, *Epistolae medicinales*, Francofurti Ad Moenum, Wechelus, Marnius et Aubrius, 1598, 35 coll.: „De Cometa quam multa, Aristotelis autoritatem secuti blateramus passim, et tamen his diebus didici ex proximo, et qui hunc antecessit, et Aristotelem et qui eum sequuntur, longe a scopo aberrasse. Supra lunam fuit uterque, prior ille proprio motu ab occidente in orientem, hic contra signorum successionem, ab oriente in occidentem ferebatur. Si ex fumosis exhalationibus procreantur, quomodo illae lunam superant, et coelos penetrant? Si supra lunam generantur, quomodo verum illud erit, nihil ibi oriri, nihil interire? Omnia esse aeterna? Et tamen haec duo φαίνόμενα, et sidus illud mirificum, quod ante hos octo annos ostensum nobis ad Cassiopeam fuit, et orta fuerunt, cum antea nullis unquam seculis visa fuissent, et interierunt, aut certe ex oculis nostris aliquo sublata sunt.”

³² BARTHA Lajos, *Hol látták először a Tycho-féle szupernóvat?*, Föld és Ég, 18(1983), 373–375; Endre ZSOLDOS, *The Beginnings of Variable Star Astronomy in Hungary = The European Scientist Symposium on the Era and Work of Franz Xaver von Zach (1754–1832)*, eds. Lajos G. BALÁZS, Peter BROSCHE, Hilmar W. DUERBECK and Endre ZSOLDOS, Frankfurt am Main, 2004, 132–155.

³³ Wilhelm MISOCACUS [pseud.], *Prognosticon. Prognosticon, az wy cometa felől való iövendülés, mely ez el múlt 1577. esztendőbe Sz. András hauában tetzet meg iövendölötöt Dantzkába az Vilhelmus Misocakus mester által, és dedicáltot az felséges és hatalmas Istuán királynac, Lengyel ország királyánac*, Colosuárat, Heltaj Gaspárne, 1578. Facsimiléjét kiadta MOLNÁR József, Bp., 1976.

³⁴ MISOCACUS, i. m., B4v: „1572. Esztendőben Sigmond Lengyel Király halála után wy Czillag tetzéc meg nagy, Sz. András hauában, üsteke nem vala, soc fele színbe változot, mert sárga szint, neha feyért, néha veresét mutatot. Az eghen kedig mely Czillagot Casseopeyánac neuezne annac szekibe lön maradása, ki az töb Czillagoknac iarasa szerént el nem nyugot, hanem azon helybe latzot meg mind addig à mig el nem veszet vgy mint hat holnapig. Effele Cometát Astrologusoc Rosanac hiyác mert keréc formája, üsteke nélkül vagyon, Mellyből Királyoknac, nagy Wraknac halalat és nagy változassokat iöuendülne (...).”

például IX. Károly francia király halálakor, a Szent Bertalan-éji méészarláskor,³⁵ vagy Valois Henrik lengyel királlyá koronázásakor is.³⁶ Ismerjük még Matthias Miles, 17. századi szász krónikáíró beszámolóját arról, hogy néhány asztronómus új csillagot figyelt meg a Cassiopeia csillagképben. Az új csillagot addig senki sem látta, és kilenc hónapon keresztül ragyogott az égen hatalmas fénnel.³⁷ Viszont nemcsak az új csillagról, hanem egy másik, ezúttal egy légköri jelenségről, *halóról* is találunk beszámolót Milesnél, ami ugyanebben az évben, szeptember 23-án következett volna be. Leírása szerint egy nagy csodajel tűnt fel Erdély felett. Holdtöltekor egy négyszögletes keresztet lehetett látni ebben a jelben, s a kereszt sarkai pedig vörösek voltak.³⁸ Milesen kívül még három rövid erdélyi híradást ismerünk az új csillagról egy krónikából, egy kalendáriumból és egy politikai feljegyzésből.³⁹

Az 1671-es löcsei kalendárium adata különösen érdekes, mert előző századi forrásra mehet vissza, amely így könnyen lehetne az egyik első európai észlelés.⁴⁰ Ezt erősítené meg Szepsi Laczkó Máté református történetíró, aki három nappal későbbre teszi a csillag feltűnését. Szepsi Laczkó kiegészítette történeti feljegyzését Báthory Zsigmond, a későbbi erdélyi fejedelem születésével, ami viszont hét-nyolc hónappal előzte meg a szupernóva feltűnését.⁴¹ Azonban mind a két forrás

³⁵ William CAMDEN, *Annales rerum Anglicarum et Hibernicarum regnante Elizabetha*, Amstelodami, apud Dan. Elzevir, 1677, 256–257: „Theodorus Beza ad stellam illam quae Christo nascenti praeluxit, et internecionem infantium sub Herode, ingeniose accommodavit, Carolumque Nouum Galliae regem qui se Parisiensis lanienae authorem fassus erat, ut timeret, hoc versiculo monuit. Tu vero Herodes sanguinolente, time. Nec vana quidem fide. Mense enim post stellae huius disparitionem quinto, ille sanguinis profluvio inter longos et graves dolores expiravit.”

³⁶ DREYER, *i.m.*, III, 1916, 403: „[une étoile] qui fut le propre iour que le feu Roy Henry de Valois feist son entree en Cracouie, auquel iour precisément elle faillit, et la perdit-on de veuë en France.”

³⁷ Matthias MILES, *Siebenbürgischer Würg-Engel*, Herman-Stadt, In Verlegung H. Andreae Fleischers, Gedruckt bey Stephano Jüngling, 1670, 138: „Auch haben etlige Astrologi einen neuen Stern erfahren und observieret in Cassiopoeja, welchen sie vormahls nie gesehen war von einer trefflichen groesse und sehr hell leuchtet in die 9 Monatt lang.”

³⁸ MILES, *i.m.*, 138: „Den 23. September wurd abermahl ein gross Wunderzeichen in Siebenbürgen gesehen: als der Mond voll war, hat man ein viereckigt Creutz durchaus klärlich darinnen gesehen, die Ecken am Creutz waren gantz roth, das übrige war gantz bleich anzuschawen.”

³⁹ E.A. BIELZ, *Beitrag zur Geschichte merkwürdiger Naturbegebenheiten in Siebenbürgen*, Hermannstadt, 1862, 18: „Visa est nova stella in Cassiopoea tam fulgida, ut ceteras obscurare et cum Lucifero certare putaretur.”; Uo., 18: „Im Anfang des November wurde ein neuer Stern am Himmel gesehen bis in das folgende 1574. Jahr.”; Uo., 70: „Ward ein neuer Stern am Firmament gesehen.”

⁴⁰ *Új és O Kalendariom E' Christus Urunk születése után való 1671. Mellyet most-is Magyar és Erdély Országára, és egyéb szomszéd helyekre alkalmaztatott Neubarth Christoph Theologus és Astrologus*, Lötsén, Brever Samuel által, 1671, E1r: „2572.(!) II. Rudolphus magyar királlyá koronáztatik. Új csillag támad 25. Septemb.”

⁴¹ *Erdélyi Történelmi Adatok I–III*, szerk. Mikó Imre, Kolozsvárt, 1858, III, 21: „1572. II. Rudolphus magyar királlyá koronáztatik 25. 7-bris Pozsonyban. Somlyai Báthori Zsigmond e tájban született. 28. 7-bris új csillag láttatik.”

II. Rudolf koronázásához köti az égi jelenséget, ami óvatosságra inthet bennünket. A középkori gondolkodásból származó történelemmagyarázat egyik régi toposza, hogy a félelmet keltő, megdöbbenő vagy örömteli és megmagyarázhatatlan eseményeket gyakran előzi meg vagy erősíti meg utólag egy isteni égi jel.⁴² Elég csak Julius Caesar⁴³ vagy Hunyadi János halálakor megjelent üstökösökre,⁴⁴ vagy Báthory Zsigmond 1595-ös hadjáratakor feltűnt rejtélyes csillagra gondolnunk.⁴⁵ Évtizedekkel a történések után könnyen összerosódhatott a szokatlan égi jelenség egy-egy nevezetes történelmi eseménnyel. Ez történhetett Melanchthon és Peucer által kiadott Carion-krónikához csatolt 16. század végén megjelent kronológiával is.⁴⁶ Az egymástól térben távol eső történeti események: az egyháztörténetnél feltüntetett új csillag megjelenése és a magyar történelem jeles fordulatai közé sorolt Rudolf-koronázása a könyvben közölt táblázatban egymás mellé kerültek. A magyar kalendáriumok, majd a későbbi szövegek szerkesztői egymástól függő történeti mozzanatnak állították be a csillagászati jelenséget és a közjogi aktust.⁴⁷ Három 17. századi forrás említett meg 1572 szeptemberében csillagászati és (vagy?) légköri jelenséget, ebből csak Miles szólt mind a kettőről. Másik két forrásunk, a lőcsei kalendárium és Szepsi Laczkó krónikája politikai eseményekhez, II. Rudolf koronázásához és Báthory Zsigmond születéséhez kötötték tévesen az új csillag megjelenését. Miles viszont csak a *halót* datálta, a szupernóva feltűnését nem. Nem szabad elfelejtenünk ugyanis, hogy a szupernóva fénye 1572. október végét megelőzően még nagyon gyenge lehetett, s szinte kizártnak

⁴² FARKAS GÁBOR Farkas, *II. Lajos rejtélyes halála*, Magyar Könyvszemle, 116(2000), 453–458.

⁴³ Caius SUETONIUS Tranquillus, *A caesark élete*, fordította Kis Ferencné, Bp., 1975, 53: „délután öt óra felé üstökös tűnt fel, és hét napig egyfolytában ragyogott az égen: általában azt tartották, hogy az égiek közé befogadott Caesar lelke az, és ezért ábrázolják őt azóta is csillaggal a feje fölött.”

⁴⁴ THURÓCZY János, *A magyarok krónikája*, fordította HORVÁTH János, Bp., 1980, 395: „Az égboltozat magas csillagai is előre jelezték halálát, mert elhunytá előtt egy üstökös jelent meg a magas égen.” A kormányzó halálakor, 1456. augusztus 11-én a Halley-üstökös tűnt fel.

⁴⁵ Illésházy István *főljegyzései 1592–1603 és Hídvégi Mikó Ferenc históriája 1594–1613 Bíró Sámuel folytatásával*, közli KAZINCZY Gábor, Pest, 1863 (MHHS, 7), 20: „Egy új csillag is láttatott vala az egen. Az erdélyi vajda, Báthory Zsigmond, ki igen iffju, 20 esztendő vala, praktikát indéta az moldvai és havaseli Mihály vajdával, és elhajlának az török császártul, és hajlának Rudolphus római császárhoz.” Nem csillagról, hanem légköri jelenségről, feltehetően *parheliáról* van szó a korabeli forrásokban.

⁴⁶ Johann FUNCK, *Chronologia*, Witebergae, excudebat Matthaeus Welack, typis Iohannis Schwertelij, 1578, 170 f.: „1572. X. Novemb. Mira prodigiosa quae stella nova apparuit in sydere Cassiopeae, quae eodem in loco stetit immota continuos menses 15. donec paulatim attenuata corpore evanuit. (...) Succedit Stephanus Bathori. Rudolphus Archidux Austriae Imperatoris filius in Regem Hungariae Posonii creatur.”

⁴⁷ Jó példa erre Abraham Bucholzer német történész által összeállított kronológia. Abraham BUCHOLZER, *Index chronologicus, monstrans annorum seriem a mundo condito usque ad annum nati Christi 1616*, Francofurti, Excudebat Nicolaus Hoffmannus, sumptibus Jonae Rhosae, 1616, 630: „Rudolphus primogenitus Max. II. Imp. Coronatur Rex Hungariae 25. Septemb. Mense Novembri conspeximus Stellam illam novam in sidere Cassiopeae, de qua multi multa scripserunt. Haec stella cum immota diutius anno constitisset, sub initium anni 74. prorsus evanuit.”

tűnik, hogy ezt Európában észlelhatték volna.⁴⁸ Bár vannak arra adatok, hogy az objektumot állítólag október elején is látták,⁴⁹ de ezt már a 16. században megcáfoltta Jerónimo Muñoz spanyol matematikus, aki szerint az új csillag nem tűnhetett fel november 2-a előtt.⁵⁰ Viszont Brahe megemlíttette *Astronomiae instauratae progymnasmatum* című művében, hogy Németországban a csillagászok észlelését megelőzően laikus emberek már megfigyelték az új csillagot.⁵¹ Hájek viszont nem látta meg Szenteste előtt, noha ismert volt előtte, hogy november elejétől már megfigyelték az objektumot, s beszámol arról, hogy egyesek szerint már körülbelül október közepétől észlelték az új csillagot.⁵²

Mivel ezek az adatok vagy másodlagos közlésűek vagy nem szakemberektől származnak, könnyen lehet, hogy egy-egy légköri jelenséget (halo, parhelia) vagy különleges fénytörést láthattak az emberek októberben, amelyet később a november elejétől valóban megfigyelt új csillaggal azonosítottak. A 17. századi magyar forrásokban aztán valahogyan összekeveredett a kronológia, s benne a csodajelek és a politikai események.⁵³ Természetesen nem mindenki gondolta azt, hogy ezek az égi újdonságok valamiképpen befolyásolják az emberek sorsát. Ritka vélemény mégis a korszakban Dudith Andrásé, aki szerint

„akár a földön, akár az égen valami szokatlan és teljesen új formájú csodajel mutatkoznék, amilyent előzőleg még soha egyetlen halandó sem látott, és amely minden

⁴⁸ PILAR RUIZ-LAPUENTE, *Tycho Brahe's Supernova. Light from Centuries Past*, *Astrophysical Journal*, 612(2004), 357–363; UÖ., *The Nova Stella and its Observers = Astronomy as a Model for the Sciences in Early Modern Times*, eds. B. FRITSCHER and A. KUEHNE, Augsburg, 2006 (megjelenés alatt). A tanulmány letölthető: <http://arxiv.org/abs/astro-ph/0502399>; Ezzel ellentétes véleményt fogalmazott meg Barta Lajos 1983-as tanulmányában és a 2005-ös konferencián tett hozzászólásában is.

⁴⁹ DREYER, *i. m.*, II, 1915, 452. Közli az új csillag észlelési listáját időrendben, kitér a bizonytalan dátumokra is. Elias Camerarius „In principio Octobris vesperi circa horam 10 prope Meridianum”; Annibale Raimondo „Circa principium Octobris”; Leonhard Thurneysser zum Thurn „Mense Octobri in Hispania a pastoribus”; Paulus Fabricius „Sub Octobris finem”; Cornelius Gemma „vel ante Octobris finem ferant etiam a vulgaribus observatum.”

⁵⁰ DREYER, *i. m.*, II, 1915, 453: „Ait se certo cognoscere, quod 2 Novembris, anni 1572, haec stella nondum apparuerit, potissimum ex relatu pastorum, quodque ipse tum forte ostendens suis discipulis stellarum sedes et nomina, eam non animadverterit.”

⁵¹ DREYER, *i. m.*, II, 1915, 311: „Contigit etiam, ut homines imperiti, aurigae, tabellarii, nautae, similesque idiotae, in Germania atque alibi passim hanc stellam multo antea quam eruditi, vel ipsi, qui astronomiae studium profitentur, adverterent, atque aliis primum notificaret.”

⁵² HAGECIUS, *i. m.*, 12: „(...) coepitque fulgere sub initium Nouembris anni 72., quamquam non desint qui illud circa medium Octobris se vidisse testentur: verum a me non prius quam ante solennem Natiuitatis D. ac Saluatoris nostri memoriam conspectum est.”

⁵³ Ehhez hasonló dolog történt Báthory Zsigmond 1595-ös őszi hadjárata idején észlelt légköri jelenséggel is. FARKAS Gábor Farkas, *Az 1595-ös rejtélyes csillag*, *Magyar Könyvszemle*, 122(2006), 162–200.

értelmi képességünket felülmúlná, az emberek még abból sem tudnának jósolni semmit, sem jót, sem rosszat, legfeljebb véletlenül és vaktában.”⁵⁴

Farkas Gábor Farkas

HUNGARIAN SOURCES OF THE 1572 SUPERNOVA

The new star mentioned in this manuscript is the supernova observed all over the world in 1572. The famed celestial phenomenon appeared in the Cassiopeia constellation. It is one of the seven supernovae found in our galaxy, observable from the Earth and reliably documented in the past two thousand years. The appearance of the new star in 1572 and its later disappearance caused a serious change in European scientific life and theological thinking, like the Copernicus writing published in 1543, considered as a landmark of Western culture. The astronomical knowledge based on Aristotle and Ptolemy was radically challenged by the appearing celestial object, as the birth of a new star contradicted the Aristotelian-Ptolemaic cosmology, which claimed that the sphere of the fixed stars is constant. As for Hungarian sources, we only knew about a few, mostly one or two sentences long, loosely or uncertainly dated statements, which do not originate from the same time, but (with one exception) from the 17th century. There are about fifty authors known who wrote something about the new star of 1572. The author of our manuscript is unknown, but he might have been the student of Peucer. Esrom Rüdinger (1523–1590), mentioned in the manuscript, was a German philologist and theologian, professor of Greek language in Wittenberg. András Dudith (1533–1589), the Hungarian humanist, was encouraged by him to write the famous tract on comets published in 1579, so it is not a coincidence that Rüdinger was also concerned about the new star. Although there is no proof that the Advent sermon by Friedrich Widebram (1532–1585), the German Lutheran mentioned in our manuscript actually came out in print, but an earlier poem of the Wittenberg cleric, written about the comet of 1566, was published. As for the content of the text about the new star, it can be divided into three parts. The first part is presumably a short summary of Peucer and Rüdinger's lectures held for their students by the enthusiastic but doubtful professors at the university of Wittenberg after the early observations in November and the first days of December. The second part may originate basically from Peucer, one of the developers of the Wittenberg Protestant historical approach, as it contains a list of political events that – according to his opinion – were caused by the 1572 comet. The third part is a fraction of the sermon held by the cleric of the Wittenberg castle church on the second Sunday of Advent. Besides its importance in the history of astronomy, another significant aspect of the studied manuscript is offered by the predictions connected to the new star. Most of these interpreted the appearance of the supernova as a celestial phenomenon marking the last Advent of Jesus Christ like a Bethlehem star.

⁵⁴ DUDITH András, *Rövid kommentár az üstökösök jelentőségéről* = Janus Pannonius. Magyarországi humanisták, s.a.r. KLANICZAY Tibor, Bp., 1982, 1162–1163. BORZSÁK István és MÁTRAI László fordítása.

Fazekas Sándor

„OBSIDIO SZIGETIANA”
Meditáció a Zrínyiász magyar címadásáról

A probléma: az új cím eredete

E rövid gondolat kíséret tárgya Zrínyi Miklós eposza, pontosabban annak címadása. Mint ismeretes, Zrínyi latin címmel látta el monumentális művét, amelyet a részek sorszámozásával olvasztott egybe: *Obsidionis Szigetianae Pars prima*,¹ azaz az *Obsidio Szigetiana első része*. No de mi lehet az az *Obsidio Szigetiana*? A kérdés régen megválaszoltnak tűnik, hiszen közismert, hogy Zrínyi művének „címe” *Szigeti veszedelem*; ez a meditáció azonban mégis erről a címről szól.

Ha már ezen a teljesen váratlan helyen támadt fel bennem a kételkedés, látszólag könnyű helyzetben vagyok: csak el kell mennem a legközelebbi könyvtárba, és felütnöm a nemrégiben megjelent Zrínyi-szótárt,² hogy megfejthessem, vajon mit értett a szigetvári hős dédunokája *obsidio* alatt. A szótár függelékében szerepel ugyan az eposz latin címét adó szóösszetétel, azonban azt a szótár „Szigeti veszedelem”-ként magyarázza.³

Már a kötet címe is rendhagyó. Zrínyi kötetének címében magát nevezi meg és írja le, egyfajta *epitheton ornanst* illesztve saját nevéhez: *Adriai tengernek Syrenája [szirénje], Gróf Zrínyi Miklós*. Gondosan elkerüli tehát, hogy a kötet szerkezetéről vagy az abban található versek műfajáról nyilatkozzon a címben. Az egyes verseknél azután annál szívesebben teszi ezt, az antik illetve neolatin poétikai, illetve retorikai rendszer sarokpontjaira hivatkozva: *dedicatio* (a nagy betűvel szedett „Dedicalom” szóval nevezve meg), *idillium*, *epigrammata*, *peroratio*. Az *Obsidio Szigetiana* cím e szempontból is rendhagyó: latin nyelvű, mégsem műfajnév.

A költő áttekintést ad verses életművéből, s mintegy lírai önarcképként írja fölé költői jelzővel ellátott nevét. Habár az előszóban az ellenkezőjét állítja, a kötet cím világosan Zrínyi költői mivoltának fontosságára utal katona voltával szemben. Az előszót tehát, amely humanista toposzok gyűjteménye, e ponton sem kell feltétlenül szó szerint venni.

¹ Idézeteimhez a fakszimile kiadást használtam: *Adriai Tengernek Syrenaia, Groff Zrinyi Miklós*, Bp., Akadémiai Kiadó–Magyar Helikon, 1980.

² *Zrínyi-szótár. Zrínyi Miklós életművének magyar szókészlete*, szerk. BEKE József, Bp., Argumentum, 2004.

³ *Uo.*, 943.

Ezek után azt gondoltam, hogy e műnek oly sok kritikai kiadása, sőt egy hasonmás változata is van, valamelyik verzió csak eligazít a címadás ügyében. Úgy találtam azonban, hogy minden újabb kiadás Klaniczayétól Orlovskyéig mindenféle magyarázat nélkül a *Szigeti veszedelem* címet használja.

Mint ahogyan több népszerűsítő kiadás fülszövegéből, illetve a Matúra Klasszikusok által gondozott változatból⁴ is kiderül, nem akárki adta ezt a címet, hanem maga „Kazinczy”. Kazinczy Ferenc valóban kiadta Zrínyi művét, sőt, ő volt az, aki 1817-ben sajtó alá rendezte a literátor-politikus összes műveit, elindítva ezzel az újkori Zrínyi-kultuszt, s levelezésében is többször utal az eposzra. A probléma e válasszal azonban nem oldódott meg, mivel Kazinczy *Zrínyiásként* nevezi meg a művet levelezésében, s ami lényegesebb, szövegkiadásának főcímében is: *A Zríniász, vagy az ostromlott Sziget. Hős költemény 15 énekben.*⁵ Kazinczy Ferenc irodalomtörténeti tárgyú jegyzetei és levelezése között sem sikerült a *Szigeti veszedelem* címadást magyarázó részletre bukkanni.⁶

Ismeretes azonban egy másik Kazinczy is, aki készített Zrínyi-kiadást: Kazinczy Gábor, akinek Toldy Ferencsel közös edíciója viszont már csakugyan azzal a címmel tartalmazza a művet, amellyel generációk ismerik.⁷ Az eljárást látszólag nagy filológiai gondosság jellemzi: a magyar mű latin címét magából az azt tartalmazó kötetből vett idézettel igyekszik fordítani. A *Szigeti veszedelem* cím nem máshonnan származik tehát, mint az *Adriai Tengernek Syrenaia, Groff Zrini Miklos* című, Bécsben, Cosmerovius műhelyében 1651-ben megjelent munka „Az Olvasónak” címzett, számtalanszor elemzett előbeszédének első mondatából: „Homerus 100. esztendővel az Trojai veszedelem után írta historiáját; énnékemis 100. esztendővel az után történt írnom *Szigeti veszedelmet*.”

Érdekes módon azonban a kiemelés nem magától Zrínyitől, hanem a kiadóktól származik. Ehhez képest kicsit meglepődve vettem észre, hogy Tinódi Lantos Sebestyén az obsidio kifejezést nem ’veszedelem’-ként, hanem ’ostrom’-ként használja. A veszedelem szó egy vár veszését jelenti: ha tehát a mű címe *Szegedi veszedelem*, akkor az az alkotás címében a várostrom tragikus végkifejletére, a vár elvesztésére utal. Most látszólag abba a kellemetlen retorikai szituációba keveredtem, hogy magával Zrínyivel vitatkozom. De bizonyos-e, hogy a horvát bán itt nem magáról az eseményorról, hanem saját művének címéről beszél? Hiszen nem csupán a Szigetvár körüli eseményeket, hanem az Iliászt is „trójai veszedelem”-nek nevezi hasonló összefüggésben, tehát nem a mű címéről, hanem annak tartalmáról szól. Ha pedig ez így van, a cím magyar fordítása talán nem kellően megalapozott, további megerősítésre vagy cáfolatra szorul.

⁴ ZRÍNYI Miklós, *Szigeti veszedelem*, szerk., s. a. r. KIRÁLY Erzsébet, [Bp.], Ikon, 1993 (Matúra Klasszikusok, 10).

⁵ Zrínyi Miklós minden munkái, s. a. r. KAZINCZY Ferenc, Pest, 1817.

⁶ KISS Farkas Gábor, *Kazinczy Zrínyi-jegyzetei*, Irodalomismeret, 1999, 217–220.

⁷ Zerinvári gróf Zrínyi Miklós összes munkái, s. a. r. KAZINCZY Gábor és TOLDY Ferenc, Pest, Emich Gusztáv nyomdája, 1853.

Obsidio – a hadi tudósítások és versek példája

Ezek után fontosnak tűnik, hogy szemügyre vegyük az *obsidio* cím előfordulását a kortárs nyugati irodalomban. Néhány nagy nyugati katalógusban (VD17, a wolffenbütteli Herzog August Bibliothek, illetve a British Library katalógusa) jó néhány példát találunk, érthető módon jelentős részben a harmincéves háború eseményeivel (mint Breda vagy Magdeburg ostroma) kapcsolatban. Nem kizárt tehát, hogy Zrínyi ezeknek a (gyakran versben, a neolatin műfaji szabályok szerint megszerkesztett) hadibeszámolóknak a mintájára adta művének címét. Felhívnam azonban a figyelmet egy ezeknél alighanem jóval fontosabb előzményre: Zsámboki János *Obsidio Zigeithiensis* című munkájára, amely Jakob Hoffhalter nyomdájában látott napvilágot Bécsben 1558-ban. Ez a munka annak ellenére fontos, hogy, akárcsak Töke Ferenc históriája, nem a nevezetes, Zrínyi és II. Szulejmán közti küzdelmet írja le; ez természetes, hiszen az eposz nyersanyagát adó eseménysor csak a megjelenés után nyolc évvel, 1566-ban következett be. Ez előtt a harc előtt éppen egy évtizeddel történt egy olyan török ostrom, amely sikertelen volt: az 1556-os évben Horváth Stancsics Márk seregei sikerrel védték meg Szigetvárt Ali basa seregei ellen.⁸ Maga a későbbi szigetvári hős, Zrínyi Miklós is hozzájárult a sikeres várvédéshez, mivel Babócsa elfoglalásával megsztotta az ostromló török sereg figyelmét olyannyira, hogy az Ali által kettéosztott sereg, túlereje ellenére, végül is mindkét ostromot sikertelenül vívta meg. Zsámboky műve, amelyet Horváth Stancsicsnak ajánlott, olyan haditudósítás, amely amellet, hogy tárgyyszerűen elmondja az eseményeket, jeles hősként állítja be mind Horváth Stancsicsot, mind pedig magát Zrínyi Miklóst. A költő Zrínyi nyilván olvashatta ezt a beszámolót a korábbi ostromról, de művének történeti anyagához nem járult hozzá. De úgy látszik, a címadáshoz annál inkább. A Tinódi-féle értelemben vett „veszedelemről”, azaz veszésről ezen (talán éppen a Zrínyi művének címadása szempontjából perdöntő) *obsidio* esetében tehát bizonyosan nem beszélhetünk.

Ezek után bizonyítottnak látszik, hogy művünk esetében mégis a konkrét értelmezést kell figyelembe venni. Mint ahogyan azt a szótárak egyöntetűen vallják (Szenci Molnár Albertétől Györkösy Alajoséig) az *obsidio* szónak két jelentése van: egy elvont, amely valóban szorongattatást, körülzárt állapotot jelent, és egy konkrét, amely viszont egy vár ostromát, körülzárását jelöli. (Ezek után csak mellékes adalékként vetem közbe, hogy a kortárs nyugati irodalomban is mindenféle ostromra vonatkozhatott a kifejezés, a csata kimenetelére való tekintet nélkül, hiszen például La Rochelle sikertelen angol megvívásáról is egy *Obsidio Rupellae* című térkép segítségével számolnak be a kortárs német tudósítások.)⁹ Megfontolandó, hogy a mű modern közreadói *Szigetvár ostromaként* fordítják Zsámboki művének vonatkozó címrészletét, amely csak végződésében tér el Zrínyiétől.

⁸ ZSÁMBOKI János, *Sziget ostromának igen rövidre fogott és hű előadása, amint azt a király számára a napról napra történtek alapján följegyezték, 1558 = Humanista történetírók, szerk. KULCSÁR Péter, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1977, 402–410.*

⁹ *Wahrhafte Abbildung der vesten Stadt Rochelle*, h. n. [1628].

Mint ahogyan már említettem, Kazinczy Ferenc, amellett, hogy *Zrínyiásznak* nevezi a munkát – e címmel magyar nemzeti eposzként jelölve meg –, maga is az „ostromlott Sziget” alcímet adta a műnek. Ezek után még izgalmasabb, hogyan látja a kérdést Arany János, akinek nevezetes tanulmánya a Zrínyi-kutatásnak új lendületet adott. Akadémiai székfoglalója, a *Zrínyi és Tasso* kétféle jelöléssel él, szinte pontosan Kazinczy Ferencet követve: *Zrínyiásként* és *Sziget ostromaként* nevezi meg a művet, egyértelműen megmutatva, hogy a *Szigeti veszedelem* címadást ő nem tartotta követendőnek.

Ilyen tekintélyek egybehangzó döntése ellenére mégis Kazinczy Gábor megoldása vált követendő példává. Ez a furcsaság annak köszönhető, hogy Kazinczy Gábor Zrínyi-kiadásbeli szerzőtársa, Toldy Ferenc írta meg először a magyar irodalom történetét, és nevezetes, kánonformáló erejű művében a *Szigeti veszedelem* címalak mellett voksolt. A kérdés innen kezdve eldőlt, s máig is ez a látványos eljárással előállított, de nézetem szerint mégis pontatlan cím maradt érvényben.

Az eposz e cím ellenére nem egy vár veszésének története. Az, hogy a törökök végül elfoglalják Szigetvárt, eltörpül a védők áldozatának történelmi és üdvtörténeti jelentősége mellett. Az eposz nem egy nemzethalál-vízió, még akkor sem, ha Kölcsey *Himnuszának* és Zrínyi halálának, illetve a Wesselényi-összeesküvés kudarcának tükrében hajlamosak is vagyunk akképpen olvasni. Kazinczy Gábor címfordítása akarva-akaratlan ezt az interpretációt erősíti; a tizennegyedik énekben azonban feltűnnek olyan alakok, akikkel – bár kevésbé illenek az eposzba, hiszen a költő kortársai – egy csoportot alkotva, közösen igyekeznek megvalósítani a horvát bán céljait. Miután érzékeli a kitérést, Zrínyi szabadkozik is emiatt:

Látom de más felől, országunk oszlopja,
Vitéz Veselényi jó lovát jártattja,
Nagy gond van fejében, mert gond is nagy rajta,
Mert csak nem esőben országunkat látja.

Látom Bottianitis vallával országot
Tamasztja, s romlásra nem engedé asztot,
Es noha ő nem vár senkitül jutalmot,
Maga virtusából vesz elegendő jót.

Száz másokat látok, örömet az kiket
Köszönténém, hajtok de most nékik fejet,
Mert messzi elmentem Históriaim mellett,
Ismég elől kell kezdenem szövésemet.

Ezeknek a soroknak véleményem szerint nagy jelentőségük van. Zrínyi ugyan magát tünteti fel mint a dédapa tetteinek folytatóját s talán kiteljesítőjét, ám e felsorolás segítségével megmutatja azt is, kik állnak nagyratörő terve mellett: a katolikus magyarországi főurak, akik erejükkel őt támogatják. Bár réalpolitikus volt, Zrínyi érezte ebben a generációban a nehéz helyzet megoldásához kellő energiát. Művében az ország ostromoltatott ugyan, de veszedelme, végső romlása nem következett be, sőt, megvolt az esély a helyzet jobbra fordulására. Sziget ost-

roma nem egy nemzet síremléke, hanem a sok megpróbáltatás után poraiból megéledett ország vízióját vetíti elénk.

A Toldy Ferenc-monográfia¹⁰ szerint is a magyar nemzeti irodalom megalkotásában talán az egyik legfontosabb elem volt a nemzeti eposz, illetve a Zrínyiász értékelésének kérdése. Noha a mű megítélése (elsősorban a kor számára nehezen értelmezhető verselési sajátosságai miatt) ellentmondásos volt, nem vitatható, hogy az eposz a kor legfontosabb figuráinak a magyar irodalmi hagyományról alkotott elképzeléseire is döntő hatással volt. Dávidházi monográfiája elsősorban eszmétörténeti megközelítést alkalmaz, megfontolandó azonban, hogy a modern szövegkiadások címadása is a mű értelmezésének milyen elkomorulásához, elsötétedéséhez vezetett, különösen azzal együtt, hogy az interpretációba bevonták a műtől máskülönbben független külső körülményeket, Zrínyi tragikus halálát, illetve Erdély bukását. Ezzel pedig az eredetileg más szellemben fogant, nemzeti énképünket meghatározó alkotás értelmezése jól illeszkedett a magyar irodalomtörténet és történelem tragikus olvasatába, a heroikus pesszimizmusra okot adó példák közé.¹¹

Az irodalomtörténet *Szigeti veszedelem* címen tartja számon az eposzt. Nemigen változtathatunk ezen a tetszetős, bár vitatható megoldáson, s a hagyomány ezúttal (is) erősebb a filológusi elmélkedésnél; e megfontolások azonban valamelyest fényt vetnek e hagyomány természetére.

Sándor Fazekas

“OBSIDIO SZIGETIANA”

Meditation about the Entitling of 'Zrínyiász'

This study focuses on the Hungarian title of *Obsidio Szigetiana*, which has been declared the national epic of Hungary. Miklós Zrínyi's original title is in Latin, but in the nineteenth century it needed a Hungarian title in order to become a fundamental work of national literature. Therefore it has been known as “*Szigeti veszedelem*” (“*Sziget in danger*”) since then, but this title was not given by the famous interpreters of the epic, but by an editor of the text, Gábor Kazinczy. His edition offers a simple solution: the Hungarian version is taken from the first sentence of the preface of the book. My intention is to highlight that this modification overemphasizes the negative aspects of the epic's interpretation, which is darkened not only by the historical background of the author's era but also the unexpected death of the politician-poet and the downfall of Transylvania. Although there were more precise variants invented by Ferenc Kazinczy and János Arany, this version has become canonical. The author of the first literary history of Hungary, Ferenc Toldy had collaborated in Gábor Kazinczy's Zrínyi-edition; that is why he chose not the literal, but the figurative sense of the word ‘obsidio.’ This paper claims that in the seventeenth century the epic had suggested a much more optimistic future of Hungary than what is seen in the later reception. The later interpretations of the work – which were fortified by the chosen Hungarian title – made this work fit among the famous examples of “heroic pessimism,” to be a part of Hungarian self-identity. This paper cannot change it, it only wants to point out the philological base of this re-interpretation.

¹⁰ DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Bp., Akadémiai Kiadó–Universitas, 2004.

¹¹ TAKÁTS József, *Magyar politikai beszédmodok a XIX. század elején. A keret = Mesterek és tanítványok. Ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére*, Bp., Magvető, 1999, 224–249.

Font Zsuzsa

AZ IGAZ KERESZTYÉNSÉG SZÖVEGTÖRTÉNETÉHEZ

„...én azt olyan embereknek vizsgálásokra hagyom, a' kiknek más dolgok nintsen”

Johann Arndt *Vier Bücher vom Wahren Christentum* című, teljes szövegével 1610-ben megjelent munkája a 17. századi kegyességi irodalom alapkönyve. Az utóbbi évtizedekben egyre több megközelítés támaszt kétségeket afelől, vajon korai hermetikus-paracelsista kötődése¹ végig megmaradt-e, s vajon hithű lutheránusnak kell-e tartanunk Arndtot kései művei alapján. Majdnem egy évszázadig tartott a lutheránus ortodoxia idegenkedése fő művével szemben, a 18. század elejétől kezdve azonban egyháza is egyre inkább elfogadta, sőt megvédte.² A heterodoxia gyanúja nem korlátozta a *Wahres Christentum* gyors és széleskörű elterjedését. Már 1625-ben lefordították latinra is a mediterrán világ felé való nyitás reményében, első anyanyelvi fordításai pedig már az 1610-es években elkészültek.³ Ezekkel párhuzamosan, „időben”, 1640-41-ben nálunk is tervek születnek a teljes mű magyar és szlovák fordítására; a Nádasdy és az Illéházy udvarhoz köthető fordítási, kiadási előkészületek megvalósulásáról azonban nincs tudomásunk.⁴ A *Wahres Christentum*ot olvasták nálunk németül az 1630-as évektől,⁵ de magyar nyelven igen későn tűnik föl. A 18. század elején részleteket fordított és adott ki Petrőczy Kata Szidónia. A teljes magyar fordítás azonban csak 1741-ben jelent meg a következő címmel:

ARND Jánosnak a' luneburgi fejedelemségnek fő superintendensének az igaz kereszt-yensegről írott negy könyvei, Jéna [Sopron: Rennauer] 1741. (PETRIK, I. 117).

¹ Johann Arndt az ősi filozófiáról. Szövegváltozatok Carlos Gilly tanulmányával, ford., utószó HANKÓ Péter, Szeged, 2003 (Fiatal Filológusok Füzetek. Korai újkor, 3).

² Wilhelm KOEPP, *Johann Arndt. Eine Untersuchung über die Mystik im Luthertum*, Berlin, 1912 (utánnnyomás: Aalen 1973), 67–160.

³ Az első európai nyelveken megjelent fordítások adatairól sok helyen tájékozódhatunk, így KOEPP, *Johann Arndt...*, i. m., 302–305; egyik utolsó összefoglalás erről is: Johannes WALLMANN, *Arndtrezeption im Baltikum. Johann Fischer und die Rigaer Ausgabe des Wahren Christentums von 1678/79 = Rezeption und Reaktion im Nordisch-Baltischen Raum*, Hg. Anders JARLERT, Lund, 1999 (Bibliotheca Historico-Ecclesiastica Lundensis, 41), 143–145.

⁴ KESERÚ Bálint, *In den Fussstapfen der Rosenkreuzer. Johann Permeiers Tätigkeit und Vorhaben im Karpatenbecken = Rosenkreuz als europäisches Phänomen im 17. Jahrhundert*, Hrsg. Bibliotheca Philosophica Hermetica, Amsterdam, 2002, 300.

⁵ Lásd az *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* sorozat 13/3, 16/3, 16/4.1–4.2, 18/1, 18/2. kötetit.

A kiadás meghatározása, a jénai hamis nyomdahely feloldása V. Ecsedy Judit⁶ és Csepregi Zoltán⁷ kutatásai nyomán megnyugtatóan tisztázódott. A grandiózus munka gondozása, a soproni nyomda megválasztása, a külföldi támogatások összegyűjtése, a kinyomtatás vonatkozásában a dunántúli pietizmus forrásainak összegyűjtésével és kiadásával alapvető ismeretekhez jutottunk. Az újonnan közölt források (Sartoris) Szabó János (1695–1756) kiemelt szerepét mutatják ezekben a végső munkálatokban.⁸ Levelezése és a mű előszava pedig eligazítást nyújt a fordítás körülményeiről, a fordítók személyéről. Az 1741-es kiadás *Elöljáró beszédét* ő, (Sartoris) Szabó szignálta. Ebből idézünk:

§. 21. Ennek pedig a' fordításnak eredetiről azt tudom, ha kívánod, ertésedre adni, hogy az első könyvnek 20 első részeit ki vévén (mellyeket én Németből magyarrá fordítottam) a' többi mind Írásban vettem b. e. Vásonyi Márton Uramtól a' Vadosfalvai Artikuláris Eklesianak Néhai érdemes Tanítójától, minekutánna azoknak némelly részeit T. Bárány György Uram valamennyire, a' mennyire a' makulált papírosokon lehetett, revideált volna. Ha a' jó ember a' fordítást maga vitte e' véghez (a' mint én hiszem ezen okból, mivel nagyobb része maga keze írása volt, és valamennyi, a' kalamusból tsak akkor folynak láttatott) vagy mástól szerzette, én azt olyan embereknek vizsgálásokra hagyom, a' kiknek más dolgok nintsen.... a' makulált írásokat kezem alá vettem, olvasgattam, jobbitgattam és a' nyomtató prés alá készítgettem.⁹

Az előszó ezen része alapján az *Igaz keresztyénség* teljes magyar szövegének létrehozása tehát három evangélikus lelkész munkája: (Sartoris) Szabó Jánosé, ő az I. könyv első 20 részét fordította és Vázsonyi Mártoné (1685–1737), aki a többi fordítója (I. könyv 21–42, II. könyv 1–58, III. könyv 1–23, IV. könyv 1–40.). Vázsonyi fordítását, a tetemes részt Bárány György (1682–1757) korrigálta. A teljes szöveg gondozója, a nyomtatás szervezője Szabó János volt, akinek levelezéséből tudjuk, hogy a kézirat még 1734–35 körül eljutott hozzá, és ekkoriban nyerte el végső formáját.¹⁰ Az előszó írója nem zárja ki annak lehetőségét, hogy a Vázsonyitól jött nagyobb rész esetleg nem teljesen saját fordítása. Ebben az irányban nem folyt lényeges kutatás, annyi mégis feltehető, hogy a máig kéziratban lévő részlet, a *Négy könyv az Igaz Keresztyénségről... Magyar nyelvre fordítatott Üdösbik Dobay Székely András... által, Hunszдорfon, 1713.* az 1741-es szöveggel – meglátásunk szerint sem – mutat kapcsolatot.¹¹ Nem történt meg azonban a nyomtatásban hozzáférhető magyar *Wahres Christentum*-részletek, tehát

⁶ V. Ecsedy Judit, *Titkos nyomdahelyű régi magyar könyvek. 1539–1800*, Bp., 1996, nr. 55.

⁷ Csepregi Zoltán, *Magyar pietizmus, 1700–1756. Tanulmány és forrásgyűjtemény a dunántúli pietizmus történetéhez*, Budapest, 2000 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 36), pp. 44–45 és a 61–62, 64–66, 78–79, 81. sz. levelek.

⁸ *Uo.*

⁹ *Igaz keresztyénség*, Elöljáró beszéd, (*) (*) 7b

¹⁰ Csepregi Zoltán, *Magyar pietizmus...*, i. m.

¹¹ OSzK Quart. Hung. 300. Dobay Székely a teljes első könyvet és a másodikból tíz részt fordított magyarrá, a befejezést halála akadályozta meg – unokája, Dobay Székely Sámuel kézirat-záró megjegyzése szerint. Lásd még: Márta Nagy, *Pietas Hungarica = Halle und Osteuropa*, hrsg. Johannes Wallmann, Udo Sträter, Halle, 1998 (Hallesche Forschungen, 1), 278.

Petróczi Kata Szidónia válogatásainak összevetése az 1741-es kiadással. A Petróczi művek, mint az jól ismert, a következők:

A Kereszt nehéz terhe alatt el-bágyatt sziveket élesztő jó illatú XII. Liliom... Kolosvart, Telegdi Pap Samuel által, 1705. (RMK I. 1704)¹²

Jo illattal füstölgő Igaz Szív... H. n. 1708. (RMK I. 1747)

Az 1741-es kiadás előszavának írója, Szabó János – véleményünk szerint – nem véletlenül fogalmazott bizonytalanul. Mint a következő részletből is nyilvánvaló lesz, ismerte Petróczi Kata Szidónia egyik fordítását, illetve volt tudomása a *Wahres Christentum* más kézíratos fordításairól (fordítás-részletekről).

§. 20. A' mennyire sok tudakozás által ezen dolognak ismérteire mehettem, azt a' tudós Olvasónak értésére így adom, hogy ezen könyvnek köz Világosságra való botsátásában első mozdítást tett amaz ... Petrótzi Kata Sidonia Asszony... az Arnd János ezen könyveiből tizenkét részeket ki válogatott, és azokat magyar nyelvre fordítván maga költségivel 1708. ki is nyomtattatta ilyen titulus alatt: *Jó illattal füstölgő igaz Szív...* [a hosszú címleírás után felsorolja, melyik Arndt-fejezetek alkotják ezt a tizenkettőt]¹³ ... Az után maga a' Méltóságos Ur [Pekry Lőrinc] előbi nyughatatlansági után nyugodalomra jutván Kutyfalvi Udvarházánál a' feleségének ditséretes példájától indittatván Arnd Könyveit déák fordításból (a' német nyelvet nem értvén) magyarrá fordítani kezdte vala. A' Groff manuscriptuma vagy keze írása jutott ... Pekri Polyxene Asszszonynak... Daniel István Ur kedves feleségének. Ha a' meg nevezet Uri személy Daniel István Ur a' fordítást előbb mozdította é, a' mint szándéka volt, és meddig vihette, azt ennékem T. T. Miletz Uram a' Psoni Magyar és Tót Gyülekezetnek igen buzgó Tanítója, ki az említett Uri háznál néha napján hű Informátor volt, meg nem mondhatta. Azt sem tudhatom bizonynyal, hogy a meg nevezett Uri személyeken kívül, kik fáradoztak légyen ezen könyvnek fordításában, tsak hogy fül hegygel halom, hogy annak exemplari itt is amott is láttattanak...¹⁴

Vizsgáljuk meg a részlet főbb állításait:

1. Szabó János ismeri Petróczi Kata Szidónia egyik könyvét, az 1708-as *Igaz szívet*. Annak ellenére, hogy a szerző nem jelzi, hogy a *Wahres Christentum* melyik könyvének hányadik részét, milyen sorrendben fordítja, Szabó János közül egy pontos konkordanciát. A szövegek összevetése azonban meggyőzőtt bennünket arról, hogy nem csupán a párhuzamos fejezetek vannak jelezve az előszóban, hanem Petróczi kiadott fordítását a megfelelő részekenél *átvették*, a teljes magyar szöveg létrehozása során a már lefordított részeket nem fordították újra. Ennek illusztrálására rövid részleteket mutatunk be:

¹² Petróczi Kata Szidónia unokája újra kiadta ezt a művet: *Most pediglen ... liber baronissa Daniel Polikséna ... maga költségével újonnan kinyomtatott*, nyomt. másodszor 1764. eszt., h. n. (PETRIK I. 117.)

¹³ A Petróczi-fejezetek sorrendjében az *Igaz szív* tartalma: I.5., II.51, II.50., II.24. I.25., I.30., II.21., II.16., II.35., II.52 (helyesen 53), II.17., II.55. – Petróczi mindkét könyvében az Arndt-fejezetek után egy-egy könyörgés áll; forrásairól, munkamódszeréről más alkalommal szeretnék írni.

¹⁴ *Igaz keresztyénség*, Előljáró beszéd, (*) (*) 7a

Masodik rész

A' Hitnek gyengeségében való vigasztalás
A' megrepedezett nád szálat meg-nem
ronttya, és a' füstölgő gyertya belet nem
ölttya-meg. Esa. 42:3.

Ez felette szép vigasztalás a' hitnek gyengeségében, melyet a' Proféta két hasonlatosságokba foglal-bé.

Az elsőt vészi a' meg-törettetett nád száltúl, a' melyet embernek tsak gyengén kell kezébe venni, hogy tellyességgel el-ne törjék. Hasonlóképen tselekeszik a' mi Istenünk a' mi erőtlenségünkkel, és hitünknek gyengeségével. És valamint a' füstölgő tseppüt, ha egy kis szikra akadt belé, nem kell erős fúvással éleszeni, mert különben szélllel fúvatik: Hasonlóképpen a' mi Hitünknek szikrátskáját-is meg-éleszti a' mi Urunk Jésus Christus, az ő Lelkének tsendes szellőjével, az ő szájának gyenge lehelletivel. ...

2. Nem is érhetjük-el ez életben a' tökéletességet, sokban maradunk hátra; az Istennek ez az akarattya, a' mi szörnyü megromlott vóltunk, és vakságunk iránt, melly által a' mi testi bátorságunk mi bennünk el-rontassék.

Az 1741-es kiadás előszava nem említi Petróczi Kata Szidónia első, 1705-ös művét, a *XII Liliomot*. De a megfelelő fejezetek összevetése után nyilvánvaló, hogy nem csupán nem volt ismeretlen a fordítók előtt, hanem a nem említett Petróczi-mű is *része lett* az 1741-es teljes szövegnek.¹⁵

2. könyv, LI. Rész

A' hitnek erőtlenségében való vigasztalás
Esa. 42.3. A' meg repedezett nád szálat
meg nem rontja és a füstölgő gyertya bétl
meg nem öltja.

§1. Felette szép vigasztalás a' hitnek gyengeségében, melyet a' Proféta két hasonlatosságba foglal. Az elsőt veszi a' meg töredezett nád szálrúl, a' melyet az embernek tsak gyengén kell kezébe venni, hogy tellyességgel el ne törjék: hasonlóképen tselekszik a' mi Istenünk a' mi erőtlenségünkkel és hitünknek gyengeségével. És valamint a' füstölgő tseppüt mellybe kis szikra akadt, nem kell erős fúvással éleszeni, mert különben szélllel fúvatik; hasonlóképen a' mi hitünknek szikrátskáját is meg éleszti a' mi Urunk Jésus Kristus az ő lelkének tsendes szellőjével az ő szájának gyenge fúvásával. ...

§ 3. (2) Nem is érhetjük el ez életben a' tökéletességet, sokban maradunk hátra. Az Istennek ez akarattja, a' mi szörnyü megromlott voltunk, és vakságunk miatt, hogy a' mi testi bátorságunk, és lelki kevélségünk mi bennünk meg gátoltassék.

¹⁵ A Petróczi-fejezetek sorrendjében a *XII liliom* tartalma: I.40., II.44., II.46., II.47., II.45., III.23., II.15., II.48., II.49., II.56., II.39., II.37.

XII lilium (1705)

II. Rész

A' Békéséges türeőről, melly által minden keresztet meg-gyözünk, és a' meg-ígért ditsőséget el-érjük.

Mert szükség néktek a' Békéséges türeőr, hogy minekutánna az Isten akarattját tselekedéntitek, el-vegyétek az ígétet: Sidók. 10. Rész. 36. vers.

I. Regula.

Az igaz kereszttyéni Békéséges türeőr, olyan jószágos tselekedet, hogy az által mindennémü keserüségben és szenvedésben (mellyet semmi rend szerint való külső eszköz által el-nem kerülhetni) magát ember az Isten kegyelmes akarattja alá adgya, és engedelmességgel vérszi annak rajta való tellyesedését, 's inkább mindeket el-tür, hogy sem Isten ellen zúgólódgyék vagy töle el-szakadgyon. ...

III.

Erösítessék meg a' mi szenvedésünk a' jövendőbéli minden dolgoknak jobbra fordulásának, és az örök boldogságnak reménsége által. ...

Mert valaminthogy a' szántó vető ember azzal el nem veszti az ő gabonáját, hogy a' földbe veti, hanem veti 's ülteti azt reménséggel; úgy te-is a' mit itt el-vetsz, avagy öltetsz, testedet, javaidat, betsületedet, ne gondold hogy el-veszessed; hanem tsak el veted 's plántáld a' jövendő nagy aratásnak reménsége alatt, az hol megszűnés nélkül való aratás lészen.

Igaz kereszttyénség (1741)

2. könyv, XLIV. Rész

A' békességes türeőről, melly által minden keresztet meg gyözünk, és a' meg ígért ditsőséget várúnk kell.

Sid. 10. 36. Szükség néktek a' békességes türeőr, hogy minek utánna az Istennek akarattját tselekedentitek el vegyétek az ígétet.

Az igaz Kereszttyéni békéséges türeőr olyan jószágos tselekedet melly által minden némü keserüségében, és Szenvedésiben, mellyeket semmi rend szerint való külső eszköz által el nem kerülhet, magát ember, az Isten kegyelmes akarattja alá adja, és engedelmességgel magán azt véghez vinni hagyja, és inkább mindeket el tür, hogy sem az Isten ellen zúgólódjék vagy töle el szakadjon. ...

§ 3.

Erösétessék meg a' mi szenvedésünk a' minden dolgoknak jövendőbéli helyre állításának,¹⁶ és az örök boldogságnak reménsége által. ...

Mert valaminthogy a' szántó vető ember azzal el nem veszti az ő gabonáját, hogy a' földben veti, hanem veti 's ülteti azt reménség alatt, úgy te is a' mit itt el-vetsz, avagy ültetsz, testedet, javaidat, betsületedet, ne gondold, hogy el veszted, hanem tsak el veted és plántáld a' jövendő-böv és szünet nélkül való aratásnak reménsége alatt.

Nagyobb szövegpárhuzam jól bizonyítaná, hogy az azonosságok mellett lényeges különbségek is vannak. Így egységes az *Igaz kereszttyénség*: az átemelt részeket is gondosan összeolvasták forrásukkal, a *Wahres Christentum* 1704-es lipcei latin és a stockholmi német kiadásával,¹⁷ jegyzeteket fűztek hozzá, és – ami-

¹⁶ Johann ARNDT, *Sechs Bücher vom Wahren Christentum*, Leipzig-Görlitz, 1735, 2. Buch, Cap. 44.: „Soll unsere Gedult gestärcket werden durch die Hoffnung der zukünftigen Wiederbringung aller Dinge, und der ewigen Seligkeit.” – Petróczy Kata Szidónia nyilvánvalóan nem ismerte a teológiai terminus technikust, az apokatastasis pantont, a 'mindenek helyreállítását' kifejezést és tant.

¹⁷ CSEPREGI Zoltán, *Magyar pietizmus...*, i. m., a 43. és a 64. sz. levél és jegyzetei.

kor szükségesnek látszott – alakítottak a kész fordításrészekben, meg természetesen saját nyelv(járás)i, helyesírási eszményükhöz igazították az egyes fejezeteket.

Úgy gondolhatjuk, Szabó Jánosnak nem kellett tudnia, hogy Vázsonyi honnan vett részleteket, kész anyagot az *Igaz kereszténység* magyar szövegének létrehozásához. Petrőczy Kata Szidónia kétszer tizenkét válogatása főként a *Wahres Christentum* II. könyvéből származik, abból a részből tehát, ami – az 1741-es kiadás előljáró beszéde szerint – már Vázsonyitól került a nyomdai előkészítést végző Szabóhoz. Petrőczy huszonnégy fejezetéből csupán öt van, ami a mű más könyveiből való: az I. könyvből az 5., 25., 30., 40., a III-ból pedig a 23. rész. Ebben az esetben a teóriát, tehát Sartoris tájékozatlanságát, megrendíti, hogy az általa fordított első 20 részben is megtaláljuk Petrőczy 1708-as munkájának egy fejezetét: a *Wahres Christentum* I. könyvének 5. részét. Rövid részlet ebből is:

Igaz szív (1708)

Első rész.

Mitsoda az igaz hit? ...

A' Hit Isten igéje, és a' Szent Lélek által fel-indíttatott szívbéli bizodalom, a' bűn botsánat és az örök élet felől, a' Christusban ígértetett Isten kegyelmének, kétkelés nélkül való el-hívése. Ez által a' Hit által nyerünk bűn botsánatot, tsupán tsak ingyen, minden mi érdemünk nélkül, ingyen valo kegyelemből. Sz. Pál Efes. 2:8. A' Christus érdeméért, hogy a' mi Hitünknek bizonyos fundamentoma légyen, 's ne tétovázzon. ...

Minthogy pedig hit által él benned a' Christus, és benned lakozik, tehát az ő benned lakása nem holt, hanem élő... Mert a' Hit két dolgot viszen benned véghez: Elsőben, a' Christusba ólt avagy plántál, és tégedet az ő sajáttyává téssen. Másodszor, meg újít a' Christusban, hogy ő benne zöldellesz, virágzol és élsz. Mert mit keres az óltott ágatska a' tökében, ha nem akar zöldelleni 's gyümölsöt hozni.

Igaz kereszténység (1741)

I. könyv V. Rész

Mitsoda az igaz hit? ...

A' hit az Isten igéje és a' Szent Lélek által indíttatott szívbéli bizodalom, és az Istennek a' bűn botsánat és az örök élet felől a' Kristusban ígértetett kegyelmének, kétkelés nélkül való el hitele. Ezen hit által nyerünk bűn-botsánatot tsupán tsak ingyen, minden mi érdemünk nélkül ingyen való kegyelemből, Efes. 2. 8. a' Kristus érdeméért, hogy a mi' hitünknek bizonyos fundamentoma légyen 's ne tántorogjon. ...

Mint hogy pedig már hit által él benned a' Kristus, és benned lakozik, tehát az ő benned lakása nem holt, hanem élő... Mert a hit két dolgot viszen véghez te benned. Elsőben tégedet a' Kristusban ólt avagy plántál, és az ő sajátjává téssen. Másodszor meg újít a' Kristusban, hogy ő benne zöldellesz, virágzol és élsz. Mert mit keres az óltott ágotska a tökében, ha nem akar zöldelleni 's gyümölsöt hozni.

2.a Petrőczy Kata Szidónia férje, Pekry Lőrinc Arndt-fordításáról nem csupán az 1741-es kiadás előszavából tudunk, hasonlóképpen írja meg későbbi veje, akkor még adjutánsa, Daniel István is, hogyan kezdett Pekry a fordításhoz 1708-ban a Zemplén megyei Homonnán:

„...mivel a henyeséget nem szenvedhette, s a munkához hozzá volt szokva, különösen pedig az Isten utainak vizsgálásaiban igen buzgó vala, a luneburgi híres püspök,

Arnd Jánosnak az igaz kereszténységről írt értekezése olvasása és szemlélésére vetette az eszét és igaz keresztényi buzgalomból elhatározta, hogy azt honi nyelvre lefordítja. Mivel azonban ottan-ottan különböző katonai akadályok merültek fel, és ezek miatt az én tábornokom s grófnak nem mindég vala ideje a maga szándékai folytatására, ekkor a fenn említett értekezés fordítását reám bízám.”¹⁸

b. Daniel István 1762-ben írt önéletrrásában utal tehát arra is, hogy Pekrytól felszólítást kapott a fordítás befejezésére. Az unitáriusból ekkortájt reformátussá lett Daniel vallási életének egyik fordulópontja volt Arndt olvasása: „És ez a második égből nyújtott alkalom vala reám nézve, a melynél fogva nekem a sötétség hatalmából és a halál töréből megszabadultnak fényeskednék a Krisztus, hogy általa legyen képes az ő orcáján tündöklő igaz isteni ismeretet szemlélalni.”¹⁹ Mégis, az önéletrajz nem tér ki többé Arndtra, pedig elvileg azt sem szabad kizártnak tartanunk, hogy folytatta az Arndt-fordítást, hiszen egész életében író ember volt, önálló vallásos elmélkedő művekből több kötete is megjelent.²⁰ Pillanatnyilag azonban nem tehetünk mást, mint hiszünk a család praeceptorának, Eliaš Miletznek, aki az 1741-es fordítás készítőinek nem tudott biztos felvilágosítást adni arról, hogy a Pekry magyarítását folytatta-e Daniel, mint ahogy – az 1741-es előszó, vagyis nyilván Miletz híradása szerint – *szándéka volt*. Azt, hogy Pekry a *Wahres Christentum* latinjából kezdett dolgozni, feltehetően szintén tőle tudjuk. Miletz pedig hét évig, kb. 1715-16-tól volt praeceptor a családnál. Ekkor látta is a kéziratos fordítás néhány fejezetét (hogy ez Pekryé volt, vagy esetleg Daniel Istváné, az nem dönthető el).²¹ Arról is tudunk, hogy a következő évtizedekben, még az 1740-es évek közepén is szívélyes baráti kapcsolatban állt az erdélyi Daniel család a pozsonyi lelkésszel.²²

¹⁸ „.... tunc Tractatus praelibati Translationem mihi concredebat”, *Descriptio vitae Stephani liberi baronis de Daniel*, Nagyszeben, 1764, 21. A mű kézirátát 1862-ben Marosi Gergely fordította: Vargyasi id. *Daniel István L. bárónak... élete, 1762 = DANIEL Gábor, A vargyasi Daniel család eredete és tagjainak rövid életrajza*, Bp., 1896, 356; magyarul ezt idéztük.

¹⁹ *Uo.*, 357.

²⁰ *Monita paterna*, Szeben, 1750. (István fiához); *Az örök életre vezető egyenes út*, Enyed, 1765.; *Isten eleibe bocsátott alázatos könyörgéseknek...*, Enyed, 1766.; *Variarum meditationum sacrarum miscellanea*, Enyed, 1766.

²¹ A Daniel családnál látott kéziratról: CSEPREGI Zoltán, *Magyar pietizmus...*, i. m., 64. sz. levél.

²² Eliaš Miletz (1693–1757) 1715-ben Enyeden tanult (JAKÓ Zsigmond–JUHÁSZ István, *Nagyenyedi diákok, 1662–1848*, Bukarest, Kriterion, 1979, 132), majd Daniel István és Pekry Polixéna 1710-ben született első gyermekének, Lajosnak volt preceptora, valószínűleg 1721-ig, a gyermek marosvásárhelyi kollégiumi tanulmányai megkezdéséig (*A marosvásárhelyi református kollégium diáksága, 1653–1848*, kiad. TONK Sándor, Szeged, 1994 (Fontes rerum scholasticarum, VI), nr. 1683.) 1745-ös pozsonyi látogatásuk apropóján írja Daniel István: „....Milecz Ilyés úr, a ki a nagyobbik fiam, néhai Daniel Lajos mellett hét évig nevelő volt, és az én oldalom mellett jócska pénzt gyűjtven, elment aztán az akadémiákra.” (*Daniel István... élete*, i. m., 390.) Petrőczy Kata Szidónia lánya, Pekry Polixéna tudott szlovákul, a gyermekhez szlovákul is tudó háziitanítót fogadtak. 1741. aug. 30-án ifjú Daniel István így ír anyjának: „....tiszteletes Miletz Uram Nagyságodnak udvarol két tót és egy magyar könyvekkel, egy Nagyságodnak szőlő levéllel együtt”. *Újabb adattár a vargyasi Daniel család történetéhez*, kiad. DANIEL Gábor, szerk. KELEMEN Lajos, Kolozsvár, 1913, 149.

c. Ma sem tudjuk, milyen kéziratban lévő exemplárookra utalhatott Sartoris – láthatólag egyébként maga sem tudta. Jelenleg Dobai Székely Andrásén kívül nem ismerünk más kéziratot.

A magyar Arndt-fordítások tárgyalását éppen csak elkezdjük.²³ Ez után szándékozunk írni Petrőczy Kata Szidónia munkamódszeréről, forrásairól. Hosszú fejezeteket kíván majd az *Igaz keresztyénség* magyarítások nyelvi problémáinak bemutatása. Dobai Székelyé például aligha talált utat az 1741-es teljes fordítás előkészítőihez, de meglepő kifejezésbeli hasonlatosságokkal találkozunk néha, amit valószínűleg a tárgyban kialakult rögzült terminológiával²⁴ meg természetesen a Károlyi Biblia évszázados hatásával magyarázhatunk. Bizonyos, hogy a források (a használt Arndt-edíciók, Biblia-verziók) pontos meghatározása izgalmas feladat lesz, de különösen a magyar szövegek alakításának módszere, a szókincs, a fordítás nyelvi-irodalmi megoldásai ígérnek sokat. Antifilológus iróniát jelenthet a mottóként kiemelt fél mondat, Sartoris azonban a nagy vállalkozást, a *Wahres Christentum* teljes magyar szövegének elkészültét és leendő hasznát tartja fontosnak, és bizonyosan igaza is van. Mindent összevetve: a terminológiai újítások sokaságával, nyelvteremtő leleménnyel egységes mű jött létre, ahogy Lukácsy Sándor írta: Arndt „lefordítására három magyar evangélikus lelkész vállalkozott; az eredmény az egyik legszebb régi magyar szöveg.”²⁵

Zsuzsa Font

ZUR TEXTGESCHICHTE DER UNGARISCHEN ÜBERSETZUNG DES WAHREN CHRISTENTUMS

Johann Arndts Werk *Vier Bücher vom Wahren Christentum* wurde erst sehr spät ins Ungarische übersetzt. Zuerst erschienen Kapitel aus dem zweiten Buch in den Ausgaben von Kata Szidónia Petrőczy (*XII lilium*, 1705 und *Igaz szív*, 1708). Die vollständige Übersetzung wurde 1741 fertiggestellt und in Sopron (Ödenburg) unter dem Titel *Arndt Jánosnak... az igaz keresztyensegről írott negy könyvei* als Arbeit pietistischer Prediger aus Transdanubien herausgegeben. In der Studie wird mit Hilfe von Textproben und -parallelen nachgewiesen, dass die sowohl im zeitlichen als auch im räumlichen Sinne entfernten Teilübersetzungen von Petrőczy bei der ungarischen Übertragung des vollständigen Textes – mit kleineren Änderungen – übernommen worden sind.

²³ Tervezzük Arndt másik népszerű munkája, a *Paradiesgärtlein* magyarítása kiadásainak vizsgálatát is; Huszti István, *Keresztyéni Jóságos tselekedetekkel telleyes Paraditsom Kertetske*, Kolozsvár, 1698. (RMK I. 1524), *Meg-jobbittott* kiadása Bél Mátyástól: Nürnberg, 1724. (PETRIK I. 117)

²⁴ Valamiféle másodlagos oralitással, ahogyan Tarnai Andor értelmezi késő középkori kódexünk bizonyos Szentírás-részleteinek egyezését.

²⁵ LUKÁCSY Sándor, *Egy irodalmi végállomás. Petőfi: Temetőben*, Tiszatáj, 1993, 3. szám, 32.

Hevesi Andrea

AJÁNLAT BALASSI BÁLINT *FULVIÁRÓL* CÍMŰ
VERSÉNEK ELEMZÉSÉHEZ

Balassi Bálint sajátkezű versei közül az elsőt illetve az utolsót, az ötödik darabot a szakirodalom újként tartja számon. A második, a harmadik és a negyedik darab Balassi költészetére utalnak vissza, s már kész versei egy-egy versszakának át-komponálásai.¹

Azok az irodalomtörténészek, akik a versfüzért ciklusként értelmezik, a mű tartalmának lineáris voltával érvelnek: az első vers a szerelem kezdetét, a második, a harmadik és a negyedik a költő múltbeli szerelmeit választja témául. Az utolsó, a *Fulviáról* című költemény pedig összegzi a múltat, s a jelen helyzetet fogalmazza meg:

Lettovább Juliát, s letinkább Celiát ezideig szerettem,
Attól keservessen, s ettől szerelmessen vígan már búcsút vettem,
Most Fulvia éget, ki ér bennem véget, mert tüzén meggerjedtem.²

Meglátásom szerint a *Fulviáról* írott vers párhuzamba állítható Publius Ovidius Naso Tibullus halálára írott elégiájának (*Amores* III, IX.) 53–58. sorával:

Cumque tuis sua iunxerunt Nemesisque priorque
Oscula nec solos destituere rogos.
Delia descendens «felicius» inquit «amata
Sum tibi: vixisti, dum tuus ignis eram.»
Cui Nemesis «quid» ait «tibi sunt mea damna dolori?
Me tenuit moriens deficiente manu.»³

Gaál László műfordításában:

És tieiddel együtt csókolt Nemesis, – s amaz első,
Ő se hagyott egyedül téged a máglya tüzén.
Delia jött le előbb és szólt: „Szép volt a szerelmünk!
Míg tüzed én voltam, voltam az életed is!”
Erre felelt Nemesis: „Mért gyászolod azt, ki enyém volt?
Holtan is engem ölelt, míg keze elhidegült!”⁴

¹ BALASSI Bálint *Összes művei*, kiad. ECKHARDT Sándor, II, Bp., 1955, 125–127.

² *Balassi Bálint és a 16. század költői*, szerk. VARJAS Béla, Bp., 1979, I, 188.

³ Publius OVIDIUS Naso, *Szerelmek latinul és magyarul*, Bp., Akadémiai, 1961, 138–139.

⁴ *Uo.*, 139. Gaál László fordítása.

A műfordítás mellett érdemes a szó szerinti fordítást is megnézni:

...és a tieiddel összekapcsolta csókjait Nemesis és az előző szerelmed, s nem hagyták magára máglyádat. Delia már távozóban így szól: „Boldogabb voltál, amikor én voltam a szeretőd, csak addig éltél (addig tartott életed), amíg én voltam a tüzed.” Neki Nemesis így válaszolt: „Miért fájlalod azt, ami az én veszteségem? Amikor haldokolt, engem ölelt (az én kezemet fogta) elernyedő kezével.”⁵

Ovidius elégiájában Tibullus halotti máglyája mellett áll két nagy szerelme, Delia és Nemesis. A két szerető dialógusából kiderül, hogy az első nagy szerelem, Delia volt az éltető tűz, amíg ez a szerelem lángolt, addig élt igazán Tibullus. Az 53. sorban a „Nemesisque priorque” kifejezés (Nemesis és az előző)⁶ látszólag Nemesiszt tünteti ki, hiszen nevén nevezi őt. Az 54-55. és különösképpen az 56. sorból viszont egyértelművé válik, hogy Tibullus életében Delia nemcsak időbeli, hanem minőségbeli elsőbbséget is jelentett. Az 55-56. sorban kiderül, hogy Delia szerelme, az iránta érzett, általa gerjesztett tűz jelentette Tibullus életét.

Balassinál ez a látszólagos ellentmondás szintén megtalálható, amikor visszatekint szerelmeire: Júliához fűződő viszonyát a „lettovább” kifejezéssel jellemzi, míg Celiát a „letinkább” szerette. A 3. sorban mégis Júlia az, akitől keserves volt az elválás, e szerelem vége volt a fájdalmasabb.

Ovidiusnál és Balassinál egyaránt megtalálható tehát a szerelmek összehasonlítása, amely látszólag nem az első szerelmet (Deliát illetve Júliát) tünteti fel a legnagyobbnak, célja mégis az, hogy az első szerelem nagyságát bizonyítsa: Ovidiusnál az éltető szerelem tüzével, Balassinál a keserves elválás képével.

Balassi epigrammájában a jelen, a „most” pillanata ismét a szerelem jegyében van leírva: Fulvia égeti a szívét csakúgy, mint Tibullus testét a máglya tüze. A tűz így Ovidiusnál az éltető szerelem tüzét, magát a szeretett nőt, mely a szerelmet gerjeszti, és a halotti máglya tüzét is jelenti. Balassinál a tűz hasonló metaforaszerkezetben jelenik meg: Fulvia, vagyis maga a szeretett személy égeti a szerelem tüzével. Ebben az értelmezésben a „ki ér bennem véget” a halál előtti, utolsó szerelmet jelenti (a kifejezés ’megöl engem’ jelentését elfogadva). A tűz, a szerelem tüze elemésztí, miként a máglya tüze a halottat. Vagyis a szerelem tüze éltető erő, a máglya tüze pedig halál, pusztulás, ami akkor következik, amikor a szerelem tüze kialszik.

Ovidiusnál Delia ezt így fejezi ki:

Míg tüzed én voltam, voltam az életed is.⁷

Balassinál:

Most Fulvia éget, ki ér bennem véget, mert tűzén meggerjedtem.⁸

⁵ Nagyillés János fordítása. Érdemes megjegyezni, hogy Ovidius ezt a képet Tibullustól veszi át: Tibullus 1, 1, 57–60. és Tibullus 2, 6 (A költő az 1. elégiában Deliát, a másikban Nemesiszt kéri, hogy majd legyen ott halotti máglyájánál.). Lásd: *Tibullus és Propertius összes költeményei*, Bp., Magyar Helikon, 1962, 11, 58.

⁶ Nagyillés János fordítása.

⁷ Gaál László fordítása.

⁸ Balassi Bálint és a 16. század költői ..., i. m., 188.

Véleményem szerint e két mű tartalmi párhuzama: a múltbeli szerelmek összehasonlítása és a metaforahasználat hasonlósága nem a véletlen műve, hiszen Balassi antik irodalomban való jártassága ismeretes, bizonyított.⁹

Andrea Hevesi

PISTE DE RECHERCHE POUR LE POÈME *FULVIÁRÓL* (SUR FULVIE)
DE BÁLINT BALASSI

On ne connaît pas la source du cinquième fragment des derniers poèmes autographes de Bálint Balassi. Dans mon travail, je fais observer qu'il existe un parallélisme thématique entre l'élégie sur la mort de Tibulle d'Ovide (*Amores* III, IX.) et le poème Sur Fulvie. On peut découvrir une analogie frappante dans la comparaison des amours passés ainsi que dans l'usage de la métaphore du feu.

⁹ Lásd a kritikai kiadás Ovidius-hivatkozásait: BALASSI Bálint *Összes művei*, kiad. ECKHARDT Sándor, I. Bp., 1951; továbbá: MARÓT Károly, *Ovidius, a mindenki költője*, MTA I. OK, 1958, XII. 51–64.

Hoffmann Gizella

ARTNER VILMOS (1602–1657) TESTIMÓNIUMA¹

Artner Vilmos (Wilhelm Artner) Sopron egyik legrégebbi és legjelentősebb nemesi-polgári családjának sarja, 1602-ben született Artner Farkas (Wolfgang Artner) legidősebb gyermekeként.² A Soproni Levéltárban az Artner család iratai között kevés 17. századra vonatkozó dokumentumot találunk.³ Sajnálatos, hogy a korábban az Országos Széchényi Könyvtár (egykor Nemzeti Múzeum Kézirattára) állományában lévő, majd az Országos Levéltárnak átadott *Familiam Artner Soproniensem concernentia documenta* című kolligátum jelenlegi helye ismeretlen.⁴

Artner Vilmosról azért is érdemes beszélnünk, mert Sopron városának történetében ő volt a második olyan személyiség – az első Lackner Kristóf (1571–1631),

¹ A tübingeni kutatást az NKÖM Klebelsberg Kuno Ösztöndíja tette számomra lehetővé, a soproni tanulmányutat Balázs Mihály OTKA-pályázata (T49327. számú) biztosította, melyekért itt mondok köszönetet. Köszönettel tartozom Viskolcz Noéminak is, aki e témával kapcsolatos jegyzeteit rendelkezésemre bocsátotta, Lengyel Rékának a latin szöveg nyersfordításáért, Katona Tündének, Lázár Istvánnak és Szörényi Lászlónak hasznos észrevételeikért.

² Anyja nevét a szakirodalom nem ismeri (csak apja második feleségét, Kern Margitot), holott Johann Halbritter (1560–1627, jogtudós, rektor Tübingenben) *Oratio De laudibus Juris...* című doktoravató beszédében kitér Artner életrajzi vonatkozásaira is. Ebben anyját is megnevezi: „*Margaretha*, gebornen *Schmidin* von Bruck an der Leitha consulis quondam filia”. Ennek alapján írta meg Bertók Lajos – a sajnálatos módon rég elfeledett közleményében – Artner Vilmos eddigi legteljesebb, bár igen vázlatos életrajzát. Lásd a 15. és 36. lábjegyzetet. További ismertetések: SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, Bp., 1891, I, 257. h.; NAGY Iván, *Magyarország családai czímerekkel és nemzékrendi táblákkal*, Pest, 1857 I, 68.; HÁZI Jenő, *Soproni polgárcsaládok*, 1535–1848, Bp., 1982, I, 33. (A továbbiakban HÁZI, 1982.)

³ Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, Artner család iratai XIII.1.12. cs. Nr. 2370.: *Genealogia Familiae Artner*. Itt a halálozási dátum tévesen szerepel, 1650.; ugyanígy a *Biographiae celebrium...* című kéziratban az 1656-os évszám, OSZKK Fol. Lat. 1394. 304v–305r. Egy helyütt Payr is téves halálozási évszámot, 1645-öt említ. PAYR Sándor, *A Soproni Evangélikus Egyházközség története, I: 1681-ig*, Sopron, 1917, 287. (A továbbiakban PAYR, 1917.) – Köszönet illeti Papp Imrénét, a Soproni Evangélikus Gyülekezet Levéltára munkatársát, Káldy Zsuzsannát, a Berzsényi Dániel Evangélikus Gimnázium (Líceum) könyvtárosát, valamint a Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltár munkatársait, akik segítségemre voltak soproni kutatásom során.

⁴ OSZKK Fol. Lat. 2752. Saec. XVII. Megjegyzés: *Átadva az Országos Levéltárnak*. Lásd: <http://www.arcanum.hu/oszk/pxext.dll?f=templates&fn=main-hit-h.htm&2.0> – Szabó Dorottya és Németh István (MOL) szíves közlése szerint az E 554 (Magyar Kamara Archivuma, Városi és kamarai iratok) fondba sorolt kézirat nem található, s már az 1960-as jegyzékbe vételkor sem szerepelt az MOL állományában. Köszönöm Földesi Ferenc (OSZK) kedves tájékoztatását is.

jogtudós, író, polgármester -, aki *juris utriusque doctor*, azaz mindkét jog, egyházi és római jog doktora címen szerzett fokozatot, mégpedig abban a Tübingen városban, amely egyszerre volt a lutheri ortodoxia egyik központja, ugyanakkor a heterodox gondolkodás legfőbb szülővárosa is. Artner Vilmos, a családi hagyománynak is megfelelően két nagybátyja, Artner Sebald (†1609 előtt) és Artner Erhard II. (†1649) nyomdokain járt, amikor Tübingen híres egyetemét választotta tanulmányai színhelyéül. Sebald 1592-től⁵ tanult itt, míg Erhard 1599-től⁶ folytatott jogi és feltehetően orvosi tanulmányokat, ugyanis 1608-ban még mint *medicinae studiosus* említik.⁷ Ez utóbbi több jogi disputációt írt 1605-ben és 1606-ban.⁸ Nem tudunk róla, hogy doktorátust is szerzett volna, 1610-től már Sopron város jegyzője.⁹

Artner Vilmos feleségének – Hornig Juditnak – nevelőapját, Lackner Kristófot is szoros tudományos kapcsolat fűzte Tübingenhez, pontosabban a jogtudós Christoph Besoldhoz (1577–1638), valamint a nyomdász Wild családhoz.¹⁰ A két család – Lackner és Artner – meghatározó szerepet játszott Sopron város életében, hiszen hosszú ideig osztozott fölváltva a városbírói és a polgármesteri tisztségen. II. Mátyás király nemesi címet adományozott az Artner családnak 1609. szeptember 14-én.¹¹ Artner Vilmos 1647-ben III. Ferdinándtól elnyerte az udvari familiáris címet.¹²

Artner Vilmosról nem könnyű pályaképet rajzoznunk. A jelen tanulmányban csupán egy rövid összefoglalót kívánunk adni eddigi ismereteink alapján, hiszen elsődleges célunk Artner *testimónium*ának közzététele, amelynek eredeti fogalmazványát az Universitätsarchiv Tübingen őrizte meg.¹³ Összefoglaló tanulmány még nem készült róla, csak a szórványadatokat rakosgathatjuk egymás mellé. Egyúttal szeretnénk ráirányítani a figyelmet Sopron jeles családjának azon személyiségére, akinek mind tudományos, mind polgármesteri (jogászi, politikusi) tevékenységéről igen keveset tudunk. Pedig az Artnereket a Sopronról szóló monográfiák kivétel nélkül az egyik legnevesebb soproni családnak tartják, és nincs még egy olyan család, amely háromszáz éven keresztül ily meghatározó szerepet

⁵ Keveset tudunk peregrinációjáról. Heinrich HERMELINK, *Die Matrikeln der Universität Tübingen*, Bd. 1., 1477–1600. Stuttgart, 1906, 691. (A továbbiakban HERMELINK.) GÉMES István, *Hungari et Transylvani. Kárpát-medencei egyetemjárók Tübingenben (1523–1918)*, Bp., Luther, 2003, 37, 72. (A továbbiakban GÉMES.); HÁZI, 1982, 32.

⁶ HERMELINK, *i. m.*, 752; GÉMES, *i. m.*, 37, 72.

⁷ NRA (Neo-regestrata acta) fasc. 16. Nr. 15.; PAYR, 1917, 226.

⁸ RMK III. 5712. és 5736.

⁹ Sopron város ösztöndíjával. Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, Közgyűlési jegyzőkönyv, 247; HÁZI, 1982, 32.

¹⁰ Lackner Kristóf Paduában tanult. Jogi doktori címét 1595-ben nyerte el. KOVÁCS József László, *Lackner Kristóf és kora, 1571–1631*, Sopron. Széchenyi Városi Könyvtár, 2004, 14, 37. (A továbbiakban KOVÁCS); NÉMETH Noémi–SCHAFFER Andrea, *Adalékok a tübingeni heterodoxia nyugat-magyarországi kapcsolataihoz az 1620-as években*, MKSz, 1996, 223–233.

¹¹ Sopron Megyei Levéltár, *Acta deputationalia*. V. 216. Lásd még HÁZI, 1982, 32.

¹² MOL A 57, Magyar Kancelláriai Levéltár, *Libri regii*, 10. kötet, 13–14.

¹³ UAT, 1914. Nr. 113.

játszott volna a város életében.¹⁴ (Az eddigi kutatások túlnyomórészt Lackner Kristófra irányultak.)

Artner Vilmos alsóbb iskoláit Sopronban végezte, majd 1618-tól a boroszlói Erzsébet-Gimnáziumban folytatta tanulmányait Thomas Saggitarius tanítványa-ként.¹⁵ Két egyetemen is peregrinált, öt évet töltött tudós tanulmányokkal. Először Frankfurt an der Oder egyetemén az 1621-es esztendő áprilisában írta be magát az anyakönyvbe „*Wilhelmus Artner Oedenburga-Hungarus*”-ként,¹⁶ letette az esküt, és megfizette ennek szabott díját. Doktori oklevele¹⁷ is tanúsítja, hogy itt filozófiai stúdiumaiból záróvizsgát tett. Az 1623-as év már Tübingen egyetemén találja, itt matrikuláltatja magát 1623. szeptember 17-én (#20 942).¹⁸ Doktorrá avatására 1625. szeptember 25-én került sor. A *testimónium*ot a doktori fokozat bizonyságaként ifjabb Lucas Osiander kancellár (1571–1638), a teológia professzora állította ki 1625. október 21-én. (Ezt közöljük a mellékletben). Artner tübingeni tartózkodása alatt több disputációt írt, valamennyit Christoph Besoldhoz. A doktori fokozatot a *Disputatio iuridica inauguralis ex libro 18. et 19. ff. de prompta* című értekezéséért kapta, melynek éles elméjű érvelését a *testimónium* igen dicséri.

Hazatérte után Artner Vilmos több városi tisztséget töltött be. Haláláig tagja a belső tanácsnak, többször polgármester,¹⁹ például 1654-ben, városbíró (Stadtrichter), így 1644–1645-ben és 1651-től 1653-ig. Emellett hat évig a Szent Mihály-templom templomatyja tisztét is ellátta.²⁰ De volt királyi asztalnok (Truchsess),²¹ s az 1646–1647. évi országgyűlésen Sopron város követe.²² Hogy mikor tette le a

¹⁴ Lásd HÁZI, 1982, 30–39; PAYR, 1917, 287–288, 325, 328–329, 335, 338; PAYR Sándor, *A dunántúli evangélikus egyházkerület története*, Sopron, 1924, 568.

¹⁵ KOVÁCS, i. m., 47; BERTÓK Lajos, *Egy eddig ismeretlen régi magyar nyomtatvány. Artner Vilmos soproni jogtudós (1602–1657) tübingeni doktori értekezése = A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának közleményei*, Bp., Tankönyvkiadó, 1961, 177–183, itt 178.

¹⁶ ZOVÁNYI Jenő, *Történelmi emlékek. A magyarországi ifjak az Odera melletti frankfurti egyetemen*, Protestáns Szemle, 1889, 179–202. itt 183.

¹⁷ Universitätsarchiv Tübingen, 19/14. Nr. 113.

¹⁸ *Die Matrikeln der Universität Tübingen*, Bd. 2., 1600–1700, hrsg. Albert BÜRCK-Wilhelm WILLE, Tübingen, 1953, 150.; GÉMES, i. m., 37.

¹⁹ HÁZI, 1982, 35; *Sopron sz. kir. város monographiája: forrás-anyag. Régi községi jegyző-könyvek*, Sopron, Litfass Károly könyvnyomdája, 1890; Sopron polgármestereinek történeti feldolgozása még nem fejeződött be, eddig Goda Károly kutatási eredményeinek csak az I. része jelent meg. Lásd GODA Károly, *A város élén, Sopron polgármesterei a 15–16. század fordulóján*, Soproni Szemle, 2004, 4. szám, 308–329.

²⁰ HÁZI, 1982, 35.

²¹ PAYR, 1917, 288.

²² PAYR, 1917, 335, 338.

polgáreskü, nem tudjuk, a *Soproni Nemes Tudósok Társasága* (Foedus Studiosorum Nobilium Semproniense) 1628-ban vette fel tagjai közé.²³

A lexikonok, a korábbi összefoglaló művek általában szükséztűk Artner Vilmosmal kapcsolatban. Mind Horányi Elek²⁴ a *Memoria hungarorum et provincialium* című művében, mind a Pallas Nagy Lexikona²⁵ csak a *Dissertatio politico-juridica de Regno Hungariae* (1624) című értekezését ismeri. Szinnyei József sem tud Artner más művéről.²⁶ Payr Sándor *A Soproni Evangélikus Egyházközség történetében*, melyet Gamauf Gottlieb kézírata²⁷ alapján írt, szintén nem szentel külön fejezetet neki.²⁸

Ma már Artner négy értekezéséről tudunk (bár csak egy, a *De Regno Hungariae...* közismert), melyeket Tübingenben nyomtattak, tehát írói munkássága külföldi tanulmányai idejére esik. Hogy hazatérése után is folytatta volna tudományos tevékenységét, mint Lackner Kristóf, ennek nyomára nem sikerült bukkannunk. Arról sincs adatunk, hogy az Artner család 17. századi ún. személyes iratai hol találhatóak. Azt is nehezen tartjuk elképzelhetőnek, hogy Artner Vilmos ne hozott volna magával könyveket peregrinációjából, jöllehet csupán nagybátyja, Artner Erhard könyvjegyzéke ismeretes.²⁹ Egy átfogó possessor-vizsgálat mutathatja majd ki, hogy a Lyceum könyvtárában³⁰ – amelynek nagy része ma is a Berzsenyi Dániel Evangélikus Gimnázium (Líceum) könyvtára –, illetve a Soproni Evangélikus Gyülekezet Könyvtárában maradt-e fönn Artner Vilmos könyveiből példány. Különös, hogy eddig Sopronban egyetlen példányt sem találtunk műveiből.³¹ A régi könyvek jelenlegi feldolgozási szintje – részben internetes nyilván-

²³ Az Artner családról lásd még HÁZI Jenő, *A soproni polgári családok (1535–1848)*. Az Artner család, Soproni Szemle, 1972, 160–168; OSZKK Fol. Lat. 1321. *Articuli et rationes Foederis Studiosorum reipublicae Semproniensis*. 152rv. A Tudós Társaságról lásd még PAYR Sándor, *Lackner Kristóf tudós társasága*, Sopron, 1915., újabb kiadása: *Lapok Sopron történetéből*, 2004, 1. sz.; KOVÁCS, i. m., 61 ff.; GRÜLL Tibor, *Literátuscéh vagy Tudós Társaság? = Házi Jenő emlékkönyv. Emlékkönyv Házi Jenő [1892–1986] Sopron város főlevéltárosa születésének 100. évfordulója tiszteletére*, szerk. DOMINKOVITS Péter, TURBULY Éva, Sopron, Soproni Levéltár, 1993, 193, 195.

²⁴ HORÁNYI Elek, *Memoria hungarorum et provincialium scriptis editis notorum*, Viennae, 1775, I, 74.

²⁵ A Pallas Nagy Lexikona, Bp., 1893, II, 182.

²⁶ SZINNYEI József, i. m.; HORÁNYI, *Memoria*, I, 74.

²⁷ GAMAUF Gottlieb, *Ausführliche Geschichte der evang. Kirche zu Oedenburg von ihrer Entstehung bis 1840*. Soproni Evangélikus Gyülekezet Levéltára (V/230–233: 4370–4374/ I 744–746. I. 757a,b I–IV. kötet).

²⁸ PAYR, 1917, valamint PAYR Sándor, *A dunántúli evangélikus egyházkerület története*, Sopron, 1924, 17.

²⁹ *Lesestoffe in Westungarn. 1. Sopron (Ödenburg): 1535–1721*, hrsg. Tibor GRÜLL et al., red. István MONOK, Péter ÖTVÖS, Harald PRICKLER, Szeged, Scriptum–Eisenstadt, Burgenländisches Landesarchiv, 1994 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 18/1).

³⁰ *A Soproni Ág[ostai] Hitv[allásu] Ev[angélikus] Lyceum Könyvtárának jegyzéke*, 1. füz. A–K, (2. füz. *Theologia és Glosius-könyvtár*), Sopron, Litfass nyomda, 1896, 364 p; 234 p.

³¹ A Nyugat-Magyarországi Egyetem Központi Könyvtár állományát illetően köszönöm Tompa Mónika tájékoztatását.

tartása – alapján megállapíthatjuk, hogy előfordulásuk Magyarországon nem számottevő.

Artner Vilmos az alábbi értekezéseket írta:

1a. *Dissertatio Politico-Iuridica De Regno Hungariae, eiusque jure... Praesidente Christophoro Besoldo... proponit Guilielmus Artner Oedenburgensis...* Tubingae, Werlin, 1624, [1] levél, 33 p.³²

1b. *Dissertatio Politico-Iuridica De Regno Hungariae, eiusque Iure... Praesidente ... Dn. Christophori Besoldo... Ad diem Iulii. Publice excutiendam & ventilandam Proponit Guilielmus Artner Oedenburgensis...* Tubingae, Werlin, 1624, 33 p.³³

Ez a kiadás a soproni tanácsuraknak (Lackner Kristófnak, Artner Farkasnak és Erhardnak, Steiner Jakabnak és Wagner Jakabnak) szóló ajánlással jelent meg.

2. *Disputatio iuridica de iniuriis, quam... sub praesidio... Christophori Besoldi... Guilielmus Artner... submittit...* Tubingae, Cellius, 1624, [2], 10 p.³⁴

3. *Disputatio iuridica inauguralis ex libro 18. et 19. ff. deprompta... Pro summo utroque Jure gradu et privilegiis Doctoralibus legitime obtinendis. Praesidente Dn. Christophori Besoldo... Guilielmus Artner Oedenburgensis. Publice in Aula Nova solenni censurae subjicit ad Diem 2. Septembris horis consuetis.* Tubingae, Werlin, 1625, 12 p.³⁵

4. *Guilhelmi Artneri, Oedenburgensis, J.U.D. Brevissima duarum Quaestionum Discussio: I. An filius Patrem ad sumptus studiorum cogere possit? II. An filius sumptus studiorum conferre teneatur?* Tubingae, Werlin, 1626, [44] levél.

E művére Bertók Lajos hívta fel a figyelmet egy debreceni példány alapján.³⁶ Artner ezt az értekezését is Lackner Kristófnak ajánlja.

Hivatali iratai mellett tudunk Artner néhány albumbejegyzéséről, például arról, amelyet 1645-ben³⁷ Gottfried Graf emlékkönyvébe írt. Levelei maradtak fenn Lackner Kristóf *Leveleskönyvében* is.³⁸ Polgármesteri, városbírói szerepéről és tevékenységéről nem szoltunk jelen dolgozatunkban. Az ezzel kapcsolatos különféle iratok, Sopron város törvényszéki jegyzőkönyvei, az ún. Stadtgerichtsprotokollok³⁹ stb. anyaga nagyrészt még feltáratlan. Több ladulányi aktaköteg

³² Budapest, OSZK; ELTE EK, RMK III. 1366 (VD17 23:286281K).

³³ Budapest, OSZK, RMK III. 6145 (ajánlással).

³⁴ Egy-egy példány Münchenben, Stuttgartban és Tübingenben található, Magyarországon eddig nem találtunk adatot róla.

³⁵ Egy-egy példány Stuttgartban és Tübingenben.

³⁶ BERTÓK, i. m. Jelzete: DENK 705645a (VD17 23:316511K). Ez az értekezés tartalmazza még Johann Halbritter *Oratio De laudibus Juris, ac praecipue superioris seculi in Germania jurisperitis* címmel Artner doktorrá avató beszédét is.

³⁷ OSZKK Oct. Lat. 132. *Album amicorum et fautorum Gothofredi Graf Soproniensis. 1645-57.* f. 115.

³⁸ Lackner Kristóf *Leveleskönyve. Epistoles und patrones amicos.* Soproni Evangélikus Gyülekezet Levéltára, 45 VI. B.

³⁹ Sopron Állami Levéltár IV. A 1003.

feldolgozása várat még magára. De Artner Vilmos értekezései is alaposabb vizsgálódást érdemelnének. Ezek alapján minden bizonnyal egy teljesebb és árnyaltabb Artner-portrét rajzolhatnánk meg.

Testimonium Doctorale Juridicum Domini Guilhelmi Artneri,
Oedenburgensis, Utriusque Juris Doctoris eximii.⁴⁰

[1] VNIVERSIS ET SINGULIS PRAESentes literas lecturis, visuris, auditorisvè, Decanus et Collegium Facultatis Juridicae in Academia Tubingensis salutem et felicitatem a Domino nostro JESU CHRISTO precantur.

UT FORTES ET ANIMOSI Milites, qui Martis truculenti castra sunt secuti, post multos in bello labores, molestias et pericula, terra marique exantlata, a belli Ducibus, publico tandem fortitudinis, heroicae magnanimitatis rerumque praeclare ac fideliter gestarum, testimonio ornari, et honeste dimitti solent: Ita laudabili Maiorum nostrorum consuetudine in Academiis introductum, nec non communi Prudentum consensu, observatum constat; ut ii, qui placidis Minervae in castris satis diu feliciter depugnarunt, tandem multis in pulvere illo Academico molestiis, diu noctuque devoratis, merita Doctrinae virtutumque commendatione et publica de ipsis testificatione, ad Exteros transmittantur. Licet enim [2] omnium verissima sit ea commendatio, quam propria quisque virtute ac eruditione sibi comparat; Utpote quam honos et gloria, nullo licet commendationis praesidio suffulta, tanquam umbra corpus consequatur: Attamen cum apud Exteros, non statim a fronte omnibus omnium mores et studia sint conspicua: humanitatis omnino ac honestatis ratio suo quodam iure flagitare videtur: ut eos, quorum pietas, eruditio et coetera virtutum ornamenta in aprico nobis sunt posita, aliis etiam, digna meritis ipsorum testificatione, commendemus: eosque non tantum praesentes amore et favore nostro complectamur: Verum etiam absentes, quocunque officiorum genere possumus, adiuvemus et prosequamur: Hacque ratione, quantum in nobis, efficiamus, ut et suis benemeriti honoribus ac praemiis afficiantur.

Cum itaque Clarissimus et Literatissimus vir, DOMINUS GUILHELMUS ARTNER OEDENBURGENSIS, Utriusque Juris Doctor eximius, testimonium de studiis, vita, moribus, ac gradu Doctorali hic impetrato, a Collegio nostro petiisset non potuimus non, pro nostra in omnes [3] verae Religionis et virtutis amantes benevolentia et favore, aequissimae, ipsius petitioni satisfacere.

Publicis proinde hisce attestamur literis, praedictum *Dominum* Doctorem Artnerum, toto tempore, quo in Academia nostra versatus est, singulari cum laude pietatis, vitae morumque integritatis vixisse, eoque nomine nobis ac bonis omnibus percharum fuisse: Studia etiam sua, exquisita diligentia coluisse, prosecutumque fuisse; Cumque in Academia Francofurtensi ad Viadrum (absolutis feliciter Studiis Philosophicis) fundamenta in utroque Jure fideliter iecisset; apud nos postea in eodem laudatissime continuando, tanta assiduitate tantoque profectu versatum esse: ut post cursum legitimae completionis, singulari dexteritate abso-

⁴⁰ UAT 19/14 NR. 113. A szöveget betűhív átirásban közlöm. (Az Universitätsarchiv Tübingen engedélye: Nr. 1187.)

lutum, Disputationemque inauguralem, ex libro Decimo octavo et Decimo nono Digestorum depromptam, magna ingenii alacritate peractam, atque accuratioris iudicii censuram in Examinibus, privatim, ac (praecincte legitima Praesentatione et impetrata a Reverendo admodum et Clarissimo Viro, Domino LUCA OSIANDRO, sacrosanctae Theologiae Doctore [4] et Professore celeberrimo, Academiae Tubingensis Cancellario et Ecclesiae Praeposito dignissimo, ordinaria concessione) publice, cum eo institutis adhibitam, unanimi nostro voto et suffragio summis Doctoratus honoribus, dignissimus fuerit iudicatus.

Qua de causa praedicto Domino Guilhelmo Artnero (ad eiusdem petitionem, facta praestatione omnium eorum, quae secundum Statuta nostra in consecutione gradus Doctoralis requiruntur), die Decimo quarto Septembris, Anni huius decurrentis Millesimi Sexcentissimi, Vigesima quinti, praefati dignissimi Domini Cancellarii Universitatis auctoritate interveniente publica, Dignitates, immunitates, Libertates, Praerogativas, Insignia et privilegia omnia, quibus Ordo noster Doctoralis ubivis locorum in sacro Romano Imperio jure vel consuetudine gaudet, in splendidissimo conventu Illustrium et generosorum Baronum, Nobilissimorum itidem, amplissimorum, et Clarissimorum Virorum, magnaque Studiosorum frequentia, publicis et consuetis ceremoniis ac solennitatibus, contulimus, Eumque ad summum Doctoratus gradum eveximus. Nec dubium est nobis [5] ullum, quin frequentiori usu et Praxeos exercitatione (quorum adminiculis, Celso autore, omne artificium incrementum recipere solet) subinde accedente, in foro magno cum fructu magis magisque versaturus, suaeque doctrina, virtute et prudentia, Respublicae Christianae praeclaram operam sit navaturus. Quamobrem omnes viros bonos et honestos, maxime vero nobilissimae Jurisprudentiae fautores et cultores, pro cuiusque Dignitatis, honoris et conditionis ratione, submisce, officiose et amanter rogamus, ut hunc *Dominum* Guilhelmum Artnerum utriusque Juris Doctorem Clarissimum, sua complectantur clementia, gratia et benevolentia, omneque studium promovendis ipsius commodis atque honoribus amplificandis, benigne et liberaliter impendant; ea <spes> spe freti haud dubia, quicquid in Eundem Clementiae, favoris et benevolentiae collatum fuerit, in evidens Reipublicae commodum et emolumentum redundaturum, atque ipsum *Dominum* Doctorem Artnerum quoquo modo, tempore, et occasione gratitudini operam sedulo daturum. Nos etiam illis omnibus, quorum ipse clementiam, gratiam ac favorem [6] expertus fuerit, nostra vicissim obsequia, benevolentiam et promptitudinem humiliter, officiose et studiose pollicemur.

In quorum omnium fidem literas hasce, maiori Facultatis nostrae sigillo, muniri curavimus, datas Tubingae Vigesimo primo die Octobris, Anno ab incarnatione Fili DEI, Domini nostri Jesu Christi, salvatoris unici, supra Millesimum, sexcentimum, Vigesimo quinto.

TESTIMONIUM DOCTORALE JURIDICUM DES WILHELM ARTNER

Wilhelm Artner (1602–1657) war Angehöriger einer der ältesten berühmten und bedeutenden Familien Ödenburgs (heute Sopron), die über 300 Jahre lang eine führende Rolle in der Leitung der Stadt spielten. Wilhelm Artner studierte an den Universitäten in Frankfurt an der Oder und in Tübingen Philosophie und Rechtswissenschaften. Er schrieb mehrere Abhandlungen. Wie üblich, verteidigte er seine Thesen in Tübingen am 2. September 1625. unter dem Titel *Disputatio iuridica inauguralis ex libro 18. et 19. ff. deprompta* unter der Leitung des Rechtsgelehrten Christoph Besold (1577-1638) während einer öffentlichen Diskussion. Er bekam den Titel *juris utriusque doctor*, Doktor beider Rechte. Er war der zweite Rechtsgelehrte Ödenburgs. – Das *Testimonium* Wilhelm Artners ist das Zeugnis seiner Doktorwürde, preist und lobt seine ausgezeichneten Kenntnisse während der Studienjahre, seine menschlichen Qualitäten und hervorragende wissenschaftliche Gründlichkeit. Das Testimonium wurde in Tübingen von Lucas Osiander (1571–1638), Kanzler und Professor der Theologie der Universität Tübingen, am 21. Oktober 1625. ausgestellt und unterzeichnet. Nach unseren heutigen Kenntnissen ist aber nur das Konzept vorhanden (Universitätsarchiv Tübingen, 19/14 Nr. 113.).

H. Hubert Gabriella

ZSOLTÁRÉNEKLÉSI VITA A 17. SZÁZAD KÖZEPÉN

Primo studiorum meorum magistro

1. A vita témája és résztvevői

A puritanizmus legfontosabb célkitűzései között egyházkormányzati, pedagógiai és gyakorlati teológiai reformok szerepeltek.¹ Ez utóbbiban, különösen a kegyes élet mindennapi gyakorlásában kiemelkedő jelentőségűvé vált az éneklés (ének) és az imádság. A gyülekezeti éneklés szempontjából termékeny puritán-ortodox református viták zajlottak le a 17. század közepén Erdélyben, a Partiumban és a Felső-Tisza-vidéken.² Arról vitatkoztak, hogy a gyülekezet a régi énekeket énekelje-e, vagy a Szenci Molnár Albert által fordított genfi zsoltárokat, vagy esetleg mindkettőt. A dokumentumokból a mérsékelt puritán gyakorlat érvényre jutása olvasható ki: a gazdag 16. századi gyülekezeti énekkincs nem szorult ki a használatból, a Szenci Molnár-féle *Zsoltárkönyv* pedig mindenhol, széles körben, a reformátusok mellett az evangélikusok és unitáriusok között is ismertté vált. Leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy Szenci Molnár Albert eszménye vált valóra, aki már 1607-ben így nyilatkozott: „Mivelhogy ahhoz [ti. a zsoltárfordításhoz] nem olly szandékból fogtam, hogy az előbbeni szokot énekeket ki akarnám venni az hiveknec kezekből”.³ 1612-ben pedig egy olyan gyűjteményt adott ki, amelynek gyülekezeti énekeskönyv része a 150 zsoltár mellett az „egyéb régi szokott” psalmusokat és válogatott lelki énekeket is tartalmazza.⁴

A Szenci Molnár-féle zsoltárok éneklésével kapcsolatos vitának több rövid, kéziratoss vagy nyomtatott emléke mellett három hosszabb, nyomtatott dokumentuma is maradt az utókorra.⁵

¹ Az utóbbi években megélénkült puritanizmus-kutatás, a források feltárásának gyarapodása egyre árnyaltabban mutatja be a puritán mozgalom eszméinek magyarországi jelenlétét, irodalmi szerepét. Összefoglalását lásd PETRŐCZI Éva, *Puritánia. Tanulmányok a magyar és angol puritanizmus irodalmáról*, Bp., 2006 (Historia Litteraria, 20), 7–36.

² A 17. század utolsó harmadában már egy másik puritán zenei nézet körül zajlik a vita: énekeljenek vagy ne énekeljenek a reformátusok gregorián szertartási énekeket. Vö. többek között Kabai Bodor Gellért művét, RMK II. 1398.

³ RMNy 962,)(11r.

⁴ RMNy 1037.

⁵ Lásd bővebben: H. HUBERT Gabriella, *A régi magyar gyülekezeti ének*, Bp., 2004 (Historia Litteraria, 17), 60 skk.

1.1. A vita két résztvevője, Váci P. András és Tolnai Dali János kis időeltolódással, ugyanazon az útvonalon végezte peregrinációját, ugyanazokkal a szellemi hatásokkal találkozhatott egyetemi tanulmányútján, majd hazatérve ugyanabban az észak-kelet-magyarországi körben mozgott, és hasonló munkakörökben dolgozott. Váci P. András (1610 k.–1680 után) 1644-től kezdve megfordult Franekerben, Deventerben, Leidenben, Utrechtben, Groningenben és Angliában. 1648–1649 között Sárospatakon tanárkodott, 1650-től pedig Szepsiben volt lelkész. A külfönből hozott puritán szellemi indíttatás ugyanúgy kimutatható Váci P. András tevékenységében, mint elhatárolódása az általa szélsőségesnek tartott puritán nézetektől. Tolnai Dali János (1606–1660) 1631-től peregrinált Leidenben, Franekerben, Groningenben és Angliában. 1639-től kezdve megszakisításokkal tanított a sárospataki iskolában. 1656-ban tarcali lelkész lett. A puritán mozgalom hazai vezéregyéniségeként tartjuk számon. A két jól felkészült lelkész-tanár vitájának személyes háttérét színezi, hogy Sárospatakon, 1639–1642 között Tolnai Dali tanította Váci P.-t, sőt ajánlólevelet is adott külföldi tanulmányaihoz. Ez a pozitív kapcsolat azonban Váci P. hazatérte után megromlott.⁶

1.2. Az éneklés-vita a Miatyánkkal foglalkozó három műből álló polémiában maradt fenn.⁷ A puritánok ellenezték a Miatyánk istentiszteleten való többszöri elmondását.⁸ Szerintük a Miatyánk elmondható szóról szóra, de olykor el is hagyható. Ez a kérdés adiaphoron, a hit szempontjából nem sarkalatos kérdés, hanem a keresztény szabadság körébe tartozik. Egy konkrét eset is hozzájárult a magyarországi fejleményekhez: nagy felháborodást okozott, amikor egyszer előfordult, hogy Tolnai Dali a pataki „veres cseréppel hajazott” templomban tartott úrvacsorai istentiszteleten a prédikáció után nem mondta el a Miatyánkot.

Jean d'Espagne (1591–1659)⁹ *L'usage de l'Oraison Dominicale maintenu contre les objections des innovateurs de ce tems*¹⁰ című iratában a puritánok

⁶ Váci P. szerint Tolnai Dali Váci János halálán örült, őt magát gyalázta, és akadályozta öccse (István) tanulmányi előmenetelét.

⁷ Graeme MURDOCK szerint 4 műből áll a polémia (*Calvinism on the frontier 1600–1660. International Calvinism and the Reformed Church in Hungary and Transylvania*, Oxford, 2000 (Oxford Historical Monographs), 165. Komáromi Szvertán István *Mikor imádkoztok, ezt mondgyátok...* című, William Ames nyomán készült művét a vita részének tekinti (Várad, 1651. RMNy 2404).

⁸ Az erősen leegyszerűsített fenti megállapítások eszmetörténeti háttéréről lásd ZOVÁNYI Jenő, *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban*, Bp., 1911 (Magyar Protestáns Irodalmi Társaság Kiadványai), 287–300; HAZAGH Mihály, *Amesius és a magyar puritánizmus* = Angol Filológiai Tanulmányok, 4, Bp., 1942, 105–112; SZABÓ Géza, *A magyar református orthodoxia. A XVII. század teológiai irodalma*, Bp., 1943 (A Középdunai Protestantizmus Könyvtára, A) Magyar és szlovák sorozat, 5), 47–49.

⁹ Francia református teológus, aki Londonban a francia reformátusok lelkésze volt.

¹⁰ Londres, 1646. A mű német nyelvű változatát használhattam: *Der Gebrauch des Gebäts des Herrn*, Berlin, 1673. Köszönöm Hoffmann Gizella segítségét, aki a mű másolatát megszerezte számomra.

(illetve egyik csoportjuk, a brownisták¹¹) 12 tételét cáfolta. Váci P. András a francia mű angol változatát fordította le.¹² *A' Mi-atyának avagy minden-napi imádsággal való élésnek állatása és meg-óltalmazása e' mostani időbéli tanítóknak ellenvetések ellen... Daneus Racai által. Theodulus Anaxius által...*¹³. Váci P. a címben és az utószóban is jelzi az idegennyelvű forráshoz való viszonyát: „idegen nyelvből magyarrá fordítottat és néhol valamennyire meg-bővítvén közönségesbé tétettetett...”; „tetczéc hogy ez irasotskát néhol néhol meg-bővítvén, és a dolognac kívánsága szerint valamit hozzá tévén, magunc nyelvére fordétanám”. Tolnai Dali János válasza hamar megérkezett: 1654-ben, Sárospatakon jelentette meg a *Dáneus Ráca-I, az az a' Mi-atyánk felől igaz értelmű tanítóknak magok mentsége Váci-Andrásnak usorás vádja és szidalma ellen...*¹⁴ című művét, amelyben 121 pontban tárgyalta ellenfelének több szempontból tévesnek minősített művét, illetve az őt ért személyes támadást. Váci P. sem maradt adós, még ugyanebben az évben kiadatta a *Replica, az az Tolnai Dali Janosnak csufos és vádos maga és mások mentésére való valasz-tetel...*¹⁵ című viszontválaszát.

Újabban a puritanizmussal foglalkozó debreceni tudományos műhelyben Fazakas Gergely két tanulmányban részletesen foglalkozott a szövegekkel, a „három mű által létrehozott térben zajló polémia” értelmezésével, retorikai, műfaji elemzésével, illetve kijelölte a további kutatási irányokat is.¹⁶ Fazakas meggyőző olvasatokat ajánl. Ígéri a három szöveg kritikai kiadását,¹⁷ amely nem kis felada-

¹¹ Robert Brown (†1633) követői, akiket szeparatistáknak is neveztek. Többek között számos szertartási elemet leegyszerűsítettek, megváltoztattak. MISKOLCI CSÜLYAK Gáspár 1654-ben, az *Angliai independentismus* c. művében (RMNy 2558, 31 ssk.) „brunnistáknak” nevezte őket, és 26 pontban tárgyalta nézeteiket (21–36): „A Soltároknak éneklését, hogyha nem szintén azon szókkal vadnak mint az Bibliában, hanem tsak magyarázat szerint valo énekek, minéműek a mi Templo-minkban valo Impressumbéliek (a mint közönségesen híjuk) annál inkább más egyéb Hymnusokat, melyek az írásnak nem betűként valo szavai, tellyességesen megvetik...”.

¹² Egyelőre meg kell elégednünk Tolnai Dali híradásával, aki szerint az angol változat nyomán készült a fordítás: „Ilyen rendel közbe-vetetlenül következik értelem-szerént ez az Enthymema két részből álló erősség az Anglus nyelven, a' melyből az Auctor azt a' Könyvetskét magyarrá fordította...” (RMNy 2550, 97.)

¹³ Kassa, 1653. RMNy 2468. A Daneus Racai VÁCI P. András nevének (Andreas Vaci) anagrammája. A Theodulus Anaxius görög szavak jelentése: Isten méltatlan szolgája, „Theodulus coelesyriai (leithani) presbiterre utal (†494), aki *Consonantia divinae Scripturae* című művében a szertartások (coeremonia) vitás kérdéseivel foglalkozott” (vö. RMNy 2468). Váci P. eredeti szándéka szerint csak az egyik névalaknak kellett volna szerepelnie a címlapon.

¹⁴ RMNy 2550.

¹⁵ Kassa, 1654. RMNy 2524.

¹⁶ FAZAKAS Gergely, „*Mesterségükben disputálók*” vitája. Hitvitázó iratként értelmezhető-e Tolnai Dali János Váci P. Andrással polemizáló könyve? = *Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs, Debrecen, 2004 (Csokonai Könyvtár, 31), 401–423; Uő., „*Mesterségükben disputálók*” vitája II. Váci P. András *Replica* című műve és a Tolnai-Váci polémia újraértelmezése = *Retorika, interpretáció, szövegértés a régi magyar irodalomban*, összeáll. BITSKEY István, Debrecen, 2003 (Studia Litteraria, 41), 111–131.

¹⁷ FAZAKAS Gergely, i. m., 2004, 402. Ez az ígért felment az alól, hogy itt az éneklésre vonatkozó mindhárom szövegrészletet teljes terjedelmében közöljem.

tot ró az értelmezőre. Ez esetben ugyanis elkerülhetetlenné válik többek között a művekben előforduló logikai bizonyítások rekonstruálása. (Az érvelésekben mutatkozó logikai hibák kapcsán is összeütközik a két szerző.) A feladat annál izgalmasabb, mivel tudjuk, hogy Tolnai Dali pedagógiai működésében igen nagy szerepet játszott a logika tanítása. A Bartholomaeus Keckermann-féle logika¹⁸ helyett a Petrus Ramus-féle dialektikát,¹⁹ illetve a Johann Heinrich Bisterfeld-féle logikát²⁰ tanította a sárospataki kollégiumban.²¹ Az irodalmi gondolkodás története szempontjából különösen értékes több logikai fogalom magyarítására tett kísérlete. Medgyesi Pál, Apácai Csere János és Martonfalvi Tóth György mellett²² Tolnai Dali János is szerepet játszhatott a magyar logikai nyelv kiforrásában.

Fazakassal egyidejűleg én is foglalkoztam a három mű himnológiai vonatkozásaival, anélkül, hogy a kérdés részletes tárgyalásába bocsátkoztam volna.²³ Hogy elkerülhető legyen az, amit Újfalvi Imre „in alienam messem falcem mittere”-nek²⁴ nevez, az alábbiakban kizárólag a fent említett három mű énekléssel kapcsolatos vitapontjait érintem, illetve egy szöveg-részletet közlök.

1.3. Az ének (könyörgés és hálaadás) egyben imádság is, ezért az éneklés kérdése – mint általában a legtöbb imádsággal foglalkozó műben – d’Espagne-nál, s nyomában Váci P. Andrásnál is felmerül. A francia szerző az ún. brownisták Miatyánk-felfogását bírálva egy helyen a zsoltárokkal bizonyítja, hogy szükségesek és Isten által elrendeltek a kötött szövegű könyörgések. A magyar fordító ennél a résznél kiegészíti forrását, és védelmébe veszi a „magyar nótákra” szerzett zsoltárparafrázisokat. Ez a vitapont azon túl, hogy a puritanizmus szempontjából kiemelkedő jelentőségű gyakorlati kegyesség körébe tartozik, a Szenci Molnár-féle genfi *Zsoltárkönyv*²⁵ recepciójának szempontjából is fordulatot jelent. Az alapkérdésen kívül – gyülekezeti énekként a 16. századi magyar zsoltárfordításokat, parafrázisokat énekeljék-e vagy pedig a „franciai nótára” írt genfi zsoltárok Szenci

¹⁸ (1573–1609), *Systema logicae*.

¹⁹ Pierre de la RAMÉE (1515–1572), *Dialecticae libri duo*.

²⁰ (1605k.–1655), *Elementa logica*.

²¹ Az 1642-es egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint: „A logicát a scholából exterminálta [kirekesztette] Tholnai János uram. Peripateticam philosophiam conculcálta [az arisztotelészi filozófiát megvetette]. Keckermannus amely philosophicus terminusokkal élt logicájában, ha ki usurpálja [alkalmazza], nem szenvedheti, diabolicus terminusoknak [ördögi meghatározásoknak, fogalmaknak] mondja...” Közli DIENES Dénes, *Minthogy immár schola mestert tartanak... Református iskolák Felső-Magyarországon 1596–1672*, Sárospatak, 2000, 186.

²² A kérdésről bővebben lásd BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”. *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Bp., 1998 (Irodalomtudomány és kritika), 79 skk.

²³ H. HUBERT Gabriella, *A régi magyar gyülekezeti ének*, Bp., 2004 (Historia Litteraria, 17), 63–65. A Miatyánk-vita három, énekléssel foglalkozó szövegrészlete a többi, rövidebb és hosszabb kritikátörténeti forrással együtt a könyv internetes kiadásában fog megjelenni.

²⁴ RMNy 886/1, ()3r. Más rendjébe belekaszálni.

²⁵ Az ún. genfi (Clément Marot és Théodore de Bèze francia szövegeivel, Loys Bourgeois és mások dallamaival) zsoltárok magyarul, Szenci Molnár Albert fordításában, először 1607-ben, Herbornban jelentek meg (RMNy 962).

Molnár Albert féle fordítását – nagyobb himnológiai tétje is volt a vitának. A puritán törekvések a 16. századi genfi éneklési gyakorlat itthoni bevezetése felé irányultak. Ha ez megvalósult volna, akkor a gyülekezet az istentiszteleten csak a 150 zsoltárt, valamint néhány bibliai éneket énekelt volna, és a régi énekkincs kiszorult volna a templomokból. Ugyanakkor több, korábbi nyilatkozatból tudjuk, hogy különösen az idegen dallamok, a „francia nótá” megtanulása nagy nehézséget jelentett a gyülekezetekben, sok helyen hibásan énekelték őket. Váci P. a zsoltárok magyar dallamra való éneklését szorgalmazta, hogy „ne köldülnek csak azt-is masoktól”.²⁶ Tehát egy ellentétes folyamat is elképzelhető lehetett volna: a gyülekezetek csak néhány Szenci Molnár zsoltárt tanulnak meg, a többi feledésbe merül. A vitáknak is köszönhető, hogy a gyülekezeti éneklés gazdagodása következett be a 17. század során: a 16. századi protestáns énekek száma fokozatosan gyarapodott, és a Szenci Molnár zsoltárokat, ha lassan és nehézségek árán is, de megtanulták a gyülekezetek. S ezt a gazdag énekanyagot mind az istentiszteleten, mind otthoni körben, mind egyéb alkalmakkor énekelték.

2. Váci P. András, a régi magyar gyülekezeti énekek védelmezője

Az alábbiakban elsőként Váci P. András fordításának himnológiai kérdéseket érintő szövegrészlete,²⁷ majd pedig az éneklést érintő vitapontok összefoglalása következik.

2.1. Váci P. András, Jean d’Espagne művét követve, mielőtt egyenként cáfolná a puritán érveket, általánosan válaszol a puritán felvetésekre. Az a rész, amely az eredeti műben nem szerepel, hanem Váci P. saját gondolatait tartalmazza, az alábbi szöveggközlésben kurzívval szedve szerepel:²⁸

[15:] *Mind ezekre való közönséges felelet.* En mind ezekre egy közönséges feleletet tészek, melly, nagyob részét az újjétók ellen-vetésinek fenekestül fogva fel-forgattya. Ezec azért az atyafiác nem tagadhattyác (ugy-mint igen nyilván való dolgot) hogy az Isten né-[16:]ha az emberek eleibe könyörgéseknec, és egyéb Isten(n) Anyaszentegyházába(n) való szokott cselekedeteknec külömb külömb féle formáit ne(m) irt volna, e’ végre, hog’ azokat az emberek igénként mondanác. Illyen vala amaz áldásnac formája, mellyet közönséges-képpen a Papoc szoktac vala mondani a népre ugyan azon ígéckel, a mint meg olvashatni, *Num.* 6. v. 24. 26. Illyen vala ama’ hálá-adasnac formája-is, mellyet Isten az ő népénec eleibe irt vala a földi gyümölsöknec első sengéjénec meg áldoztatásában. *Deut.* 26. Illyen vala ama’ tudomány-tételnec és Könyörgésnec-is formája, melly szórol szóra irattatott vala azoc eleibe, a kic minden harmadic esztendőben az ő tizedgyeknec tizedét meg-adgyác vala, v. 13. Illyen Könyörgésnec formája vala, mellyel a Moses közönséges-képpen él vala, mind mikor az Isten frigy ládá-[17:]ja meg-indittatic vala, mind pedig mikor az meg-áll vala, *Num.* 10. v. 36. 37. Illyen Kö-

²⁶ RMNy 2468, 27. Graeme MURDOCK (*i. m.*, 166–169) erősen leegyszerűsített áttekintést ad a 17. század első felének magyar református gyülekezeti énekléséről, a puritán zenci nézetekről, benne a Váci P. és Tolnai Dali között folyó himnológiai vitáról.

²⁷ A’ *Mi-atyánk*nak ... RMNy 2468.

²⁸ A szöveg betűhív átiratában az ß-betű sz-ként, az à-betű a-ként, a mellékjeles o és u pedig ö-ként és ü-ként szerepel. A kopott betűk miatt néha nem lehet eldönteni, hogy szerepel-e ékezet.

nyörgéseknek vag' hálá-adásnac formája volt az-is, melyet naponként a gyülekezetben énekeltenec; Vgyan-is a Soltároc nagyob részre vallyon nem Könyörgésec és hálá-adások-é? Es nemde nem éneklették-é azokat közönséges szokás szerint? Nem szöllok arról, hogy minden éneklőknek serege nyilvánságossan bizonyos Soltárokhöz volt kötötven, mint valami szabott rendelt dologhoz, a mint meg-tetszic ez azoknac elől-járó nevezettyekből, titulusokból. A' 92-dik Soltár énekeltetett minde(n) szombaton, a mint annac eleiből meg-tetszic. Gondold-meg itt, miért iratta volna Isten a Könyörgéseket bizonyos formába(n) és versekben, ha nem akarta volna hogy azokat szórol szóra mondanók? Mert tudni valo dolog az, hogy igen nehéz el-[18:]változtatni az olyan szókat, a mellyec mesterséggel versben foglaltattanak. Ennek-felette, vadnak külömb külömb Soltárok, mellyekben(n) akarja Isten hogy meg-tartsuk még az A-b-cének betőit-is. A' 25-dik Soltár, melly merő Könyörgés, és valóságára nézve igen közel jár az Vrtol adatott Könyörgéshez, többire majd minden verseit a Sido a-b-cének rendi szerint kezdi-el. A' 34-dik, 111-dik, 112-dik és 119-dik hasonlóképpen vadnac; Söt az útolso ugyan a Sido a-b-cének 22. bötüi szerint vago(n) el-osztva, mindenic bötü alatt nyölcz nyölcz versec lévén. Minden ember meg-vallya azt, hogy az Isten az illyen rend által akarja könnyebiteni, és segélleni az embernek élméjét, e' végre, hogy a leg feledékenb ember-is nagy könnyen meg-tarthatná a Sz. verseknek szavait, kiknek az ő kezdetek vadnac rendeltetve az a-b-cének formájá-[19:]ra. Mint hogy azért az Isten ezeket illy igénként és pontonként akarta mondatni, el-kell-é tehát hadnunk,és mulatnunk ezeknek szavait? Azt-is mondhatnám, hogy vadnac olly Soltároc (mint a 118-dik és 134-dik,) a mellyec a nép és Papoc közt egy-mással való beszélgetést fejezic-ki, e' pedig az egy-mással való beszéd külömben nem lehet, hanem abban lévő szóknac szorgalmatos meg-tartása által. De ennec-felette, az Vr házának meg-újjításakor, melyet amaz jó Király Ezechiás cselekedett vala, meg-parantsoltat vala a Levitáknac, hogy dicsírnéc az Vrat a Dávidnac és Asáphnac dicséretivel, melly annyit téssen, mint énekelni és mondani a Soltároknac tulajdon szavait. 2. *Chron.* 29. v. 30. Az-is nyilván való dolog, hogy a Husvét innepénec meg-illésében bizonyos formájú énece volt, mellyel mindenkor éltenec abban [20:] a pompás Ceremoniában. Söt ő maga-is Idvezítőnc ezen ő cselekedetienec végén mikor készétené magát a halálra, egy csepnýére sem neheztelte ezt mondani, hanem inkább akarta, hog' ő véle edgyütt mondgyác az ő tanitványi-is, *Matth.* 26. v. 30.

Ha a mostani újjító atyafiác, (a kic kárhoztattyác ma e' Christustol tanult Könyörgéssel való élést) éltenec volna azokban a napokban, kétség-nélkül az Istennek böltsességét meg-itéltéc volna, hogy Könyörgéseknek bizonyos formáit irt az emberek eleiben, és hog' a gyülekezetet azoknac igénként való mondására kötelezte: Mert a melly okokkal ők e' Könyörgéssel való élés ellen csatáznac, a melly illetlenségeket ebben találnc, a melly szaladó útakon e' mellől el-mennec, és ennec el-mondását kerülic; mind azokkal élhetni azoknac a Könyörgéseknek, áldások-[21:]nac, és hálá-adasnac formáji ellen-is, a melyet ő maga az Isten irott az ő népe eleiben. Vgyan-is, nem mondhatta volna-é valaki, hogy nem kell senkinek magát kötelezni ezeknek a formáknac szavaihoz, Es, hogy elég ha valaki azon értelemmel szoll?²⁹ hogy a léleknek búzgóságát nem kell meg-határozni? hogy az illyen formác ugyan azon dolognac ottan ottan haszontalanul való elő hozása? továbbá, hogy az illyen szókat állandó formájú Könyörgések nem fejezic mind azokat-ki, a mellyeket mondani kellene; ennek-

²⁹ A szövegben: szöll.

felette, hogy félő, hogy ezec végtére varáslásra ne fordíttassanac, &c. &c. Csudálatos dolog, hogy soha az Isten ezeket az illetlenségeket jó eleve által nem látta vólt!

En csudáalom hogy ezec az emberec el nem törlöttéc a Sóltároknac rend-szerint való éneklésit-is; Mert, ha az ő [22:] agyaskodásoc és fundamentomjoc igaz és valamire való vólna, szintén ugy nem illendő vólna azokat mondani, mint a Mi-Atyánkat: Ha senkinec ne(m) kell magát e' Könyörgésnec szavaihoz kötelezni, miért kellene a Sóltároknac szavaihoz?³⁰ ha nem kell meg-határozni (meg-fojtani) a lélek nec búzgóságát, inkább meg-határoztatik-é e' Könyörgésnec szavai által, hogy nem mint a Sóltároknac szavai által? ha e' Könyörgésnec szavai el-fordétytác a Könyörgő ember nec gondolatit, hát a Sóltároknac éneklési nem ragadgyák álmélkodásra ugyan azonokat? ha nem kell el-mondani e' Könyörgést, ha ez nem fejez-ki minden alkolmatosságo-kat, ha félő, hogy ezzel bálványozójúl ne éllyenec; nem mondhattya-é valaki ugyan ezeket akar mellyik Sóltár felöl-is? Söt inkább mo(n)dhattya: Mert mi soc Sóltárokat éneklünc, a mellyec [23:] mi réanc nem annyéra tartoznac, a-vagy, a mellyekben nintsen minékünc annyi részünc mint a Mi-Atyánkban; holott mi azokban olly Könyörgéseket mondunc, a mellyek egyenessen a Sidók gyülekezetit illetik, olly alkalmatosságockal, mellyec már el-multanac, és a mellyec soha mi rajtunc nem esnec, mert mi azokban találunc alázatossan való kéréseket, átkozódásokat, tanátskozásokat, panaszkodásokat, a mellyec Istenesec vóltac ugyan a Dávidnac szájában, a miéinkben pedig olyanoc lehetnének-é vagy nem? arról inkább vetélkedhetnének hogy sem a Mi-Atyánc felöl. Miért háborittya hát inkább-fel a mi gyomrainkat e' Könyörgés, hogy sem mint a mellyec a Sóltároknac vadnac? hozzá adván ezt-is, hogy a Sóltároc, a mint mi azokat mostan énekellyüc, emberi serenység által való mesterséges³¹ szókból állanac; [24:] *Söt se a Sidó és Görög, se pedig a Deák Bibliáknac rend-szerint való szavai ezekben soc helyen meg nem tartatnac, a mint könyü ezt meg-látni, bár csak az első Sóltárban tekintsünk-bé, ott a Sidóba(n) ilyen rendel talállyuc a szókat: Ashre hajisch asher lo halach baatzath reshaim,³² uvedherech chattajim lo amad, uvemoschav letzim lo jaschav:³³ Görögül így: Μακάριος ἀνὴρ ὃς οὐκ ἐπορεύθη ἐν βουλῇ ἀσεβῶν καὶ ἐν ὁδῷ ἀμαρτωλῶν οὐκ ἔστιν, καὶ ἐπὶ καθέδρα(ν) λοιμῶν οὐκ ἐκάθισεν.³⁴ Deákul: Beatus vir ille, qui non ambulat in consilio malorum, & in via peccatorum non stat, & in sede derisorum non sedet. Im(m)ár ha mind a Fra(n)cia, s-mind a mi Magyar nótánkra³⁵ formáltatott első Soltárt meg-gondollyuc, bizonyos dolog, hogy a Magyar nóta szerint sokkal illendőbben vagyon ez, hogy sem a Franciai nótán; mellyet így mutatok-meg.*

1. *Mert a mi nótánkon, leg elöl tétetic az a mi a Sidoban Görögben és Deákban (söt még a dolognac természeti szerint-is) elöl va-[25:]gyon, példánac-ok: Bol-*

³⁰ A szövegben: szvaaihoz.

³¹ Emberi tevékenység által alkotott.

³² A szövegben: reshahim.

³³ A szövegben: uvemoschaf lezim lo jaschaf.

³⁴ Köszönöm Varga Gyöngyinek és Zsigmondy Árpádnak a héber és görög szöveg leírásában nyújtott segítségét.

³⁵ A franciai vagy magyar nóta a forrásokban több esetben nemcsak a dallamra, hanem a szövegre is vonatkozik: a „franciai” a Szenci Molnár-féle zsoltárfordításokat, a „magyar” pedig a 16–17. századi zsoltárparafrázisokat jelenti.

dog az olyan ember az Istenben, ki gonoszoknak nem ment tanácsokban &c. Itt ugy tetszic nékem hogy primo loco ponitur Subjectum, quod deinde suis ornatur adjunctis & effectis.³⁶ a Franciai nótán pedig, ugyan ezen Sóltárban leg utól tétetic az, a mi a dolognac volta-szerint-is első, s-a Sidóban, Görögben és Deákban-is leg elől tétetic: péld. ok: A' ki nem jár hitlenec tanátsán, és meg nem áll a bünösöc után, a csufolóknac nem ül ő székekben, de gyönyörködíc az Vr törvényében, &c.³⁷ utól mondgya osztán nagy későre-ki, hogy, az illy ember nagy bódog bizonynal.

2. A' mi szegény Magyar nótánkra³⁸ ugy alkalmaztatott ez, hogy több az első versben ne légyen, hanem csak a mi a Sidó és Görög szerint az első versben³⁹ befoglaltat; a Fra(n)ciai nóta pedig itt-is killyeb érr, az első versbe(n) foglalván-[26:]bé a másodic versnek-is hason felét.⁴⁰
3. Sockal szebb paraphrasissal, világosb értelemmel vadnac ezec a mi nótánkon, hog' sem a Franciain, a mint bizonyság erre minden gyülekezetec edgyező volta.⁴¹ Effélét többet-is könnyen igaz eleget találhatna ember, ha csak veszekedni akarna. Távol légyen mindazáltal hogy én ezeket a Franciai nótáknac ocsárlására írnam, bizony elmémbe sem ötlöt az, noha a nota ugyan csak nóta; hanem csak azt akaro(m) meg-mutatni, hogy a Franciai nótákra formáltatott Sóltároknac-is elég humana mixtura⁴² vagyon; nem tudom hát mire nézve kellene nagyobb áhétozással énekelni ugyan azon Soltárt a Franciai nótára, hogy sem magunkéra, holott nem a' nóta ád itt valóságot a dolognac, hanem inkább a nóta függ a dologtul. Olly szorgalmatos némellyikünc a Franciai nótác szerint a Soltároknac [27:] ebéd, és vacsora után való éneklésébe(n), azonban a mi nyavalyás nótánkra hog' avagy csak edgyet valaha el-mondgyo(n) cselédgýével nagy kérelemmel sem kérhetnéd reá, mint ha azon a nótán a Soltár nem Soltár vólna.

³⁶ Az első helyre kerül a téma, azután következnek a hozzáfűggesztett dolgok és a részletezés.

³⁷ És arra gondja mind éjjel, nappal, / Ez illy ember nagy bódog bizonynal.

³⁸ Bódog az olyan ember az Istenben, / Ki gonoszoknak nem ment tanácsokban, / Kegyetleneknek nem járt ő utokban, / Hamis ítélet nem forgott szájában. (RMNy 160/1, O8r; RPHA 203.)

³⁹ Versszakban.

⁴⁰ Tolnai Dali válasza (pp. 102–103): „A' mi illeti az emberi mesterséges szókkal formáltatott Soltároknac akar Franciai nótákra, s-akar Magunkéira való éneklését, az a' szabados dolgok közze való (melyről a' XLIII, XLIV, XLV. thesesekben szóllottunk;) holott nem a' nóta ad itt (a' mint maga-is a' [!] Auctor meg-valya) valóságot a' Soltárnac, hanem inkább a' nóta függ a' Soltártúl. A' mint hogy az-is szabados a' féle Rythmizálásban [rímes verselésben], akár a' Subjectum tétessek hátul, s-az Adjunctum-ok és Effectum-ok elől (a' mint teccik az Author-nak) s-akar pedig viszontag: a' dolognac valóságára ez semmit sem tartozik.”

⁴¹ Tolnai Dali válasza (pp. 103–104): „De imez kettő meg-kívántatik a' dolognac vólta-szerént: egyik, hogy mentül közeleb járjon s-egyezzen a' Rhythmusokban [rímes verssorokban] foglaltatott Soltár az originalis contextussal Istennek saját beszédével: másik ez, hogy azt lélekkel, értelemmel és szübbeli indulatokkal énekeljük az Urnak, 1. Cor. 14. 15. Ephes. 5. 19. Coloss. 3. 16. Az első nagyobb részent jobban követte a' b. e. Mólnár Albert a' Franciai nótákra szabott Soltároknac; mint sem mások a' Magunkéira szabottakban, a' mint ezt értelmes egybe-verésből könnyen meg-ítélhetik a' tudósok. S-ez az oka, hogy a' Franciai nóták szerént inkább, mint sem a' Magyar nóták szerént, némelyek (kiket ez a' Author meg-gúnyol érte, s-ő azonban egyiket sem tekekeszi) éneklék ebéd és vatsóra után, s-köz helyen-is [pl. az istentiszteleten] kívánnák énekelteni a' Soltárokat.”

⁴² Tolnai Dali magyarítása szerint: „Emberi mesterségnek elegyedése” (RMNy 2550, 101).

Sőt annál tökéletesebbec vólnánc még csak ebben-is, ha mindenic Sóltárnac magunc adhatnánc nótát, és ne kódulnók csak azt-is masoktul. Bezzeg ebben, (a mint hogy egyébben-is sokban) dicsíretesbec mi nálunknál az Angliaiac, a kik, noha mind az egész más-fél száz Sóltárokat a Franciai nótákra szépen meg-for-détottác ugyan,⁴³ és sokan élnek-is vélec házoknál, a mint hogy magam-is tani-tottam-meg némellyeket egy néhányra, a kiket tudtam; de mindazáltal a templo-mokban és gyülekezetekben ezeckel nem élnek, hanem a magoktul szereztetett saját nótájokon éneklic mindeniket, a melly nótáknac [28:] száma, a mint reá vi-gyázhattam, talám mindenestül fogva-is tizenkettő, vagy ha több-is, de nem sockal. De hogy a dologra vissza térjéc, noha a Sóltároknac illy mesterséges nótákra való szabása, jó és betsületes munka ugyan, de azért ugyan nem mindenkor és nem mindenütt olly Istenes mint a Mi-Atyánc. Miért vólna hát illet-lenb mondani a Christusnac az ő maga szavait, hogy sem mint énekelni azokat, a mellyeket az emberec mesterséggel formáltanac? Továbbá mivel hogy a Mi-Atyánc helyében hasznosbnac látszic, ha magunktol formálunc Könyörgéseket az alkalmatosságóc szerint, miért tehát hogy a Sóltárocs helyében-is naponként ujjab ujjab énekeket nem szerzünc, hogy énekelnök azokat a gyülekezetekben az alkalmatosságóc szerint? a versekben való formálásnac tudatlansága cseleke-deti-é velünc, [29:] hogy a Sóltároknac szokott formájakat álhatatos-képpen meg-tartsuk? avagy, ha a Sóltároknac igénként való énekléséc a gyülekezetre nézve éppületessec, miért nem éppületes az Vrtol adatott Könyörgés, a melly summája mind azoknac a Könyörgéseknec mellyec az Sóltárookban vadnac?

2.2. Az énekléssel kapcsolatos szövegek nem alkotnak teológiai rendszert. Rerorikai elemzéssel lehet majd kimutatni, hogy milyen típusú vitaként értelmezhe-tőek az énekléssel foglalkozó részek. A párbeszéd nem mindig jön létre a két fél között. Emögött az a puritán magatartás is állhat, amely Váci P. utószava alapján eléggé makacsnak tűnhet:⁴⁴ a magyar puritánok csak a „franciai nótákra” írott zoltárokat akarják énekelni és énekeltetni a templomban, míg a „magyar nótá-kon” lévő zoltárok éneklésére hallgatással, és „ajakaknak bé-gombolásá”-val vá-laszolnak.⁴⁵ Néhány vitapontot érdemes külön is értelmezni.

A. *Nézetazonosságok.* Himnológiailag is igazolhatónak látszik az a megállapí-tás, amely szerint a nézetek ortodox református kontra puritán szembeállítására erő-sen leegyszerűsíti a vita értelmezését.⁴⁶ Imre Mihály szerint Váci P. „a puritaniz-mus mérsékelt ágának a hívé” volt.⁴⁷ Fazakas Gergely meggyőző értelmezése szerint pedig „Váci védheti ugyan az ‘orthodox álláspontot’..., sőt akár minden újí-tást is visszautasíthat, ám mindez semmiképpen nem jelenti azt, hogy elvben ne

⁴³ Első kiadása: *The whole booke of Psalmes...*, London, 1562.

⁴⁴ FAZAKAS Gergely (i. m., 2003, 130.) a mű egyéb részeinek elemzése nyomán jut arra a követ-keztetésre, hogy „Tolnai Dali János szövege nem konstruál a felekezetéhez tartozó vitapartnerével egyetlen közös horizontot.”

⁴⁵ RMNy 2468, 100.

⁴⁶ Jómagam is, hibásan, az ortodox református vélemények közé osztottam be Váci P. művét (i. m., 2004, 28).

⁴⁷ *Új Magyar Irodalmi Lexikon*, Bp., 1994, III, 2179.

fogadná el a ‘semper reformari’ közös horizontját.”⁴⁸ Váci P., saját bevallása szerint, jó ismerője volt a „franciai” nótáknak,⁴⁹ sőt angliai tartózkodása során maga is tanította azokat. Eszerint nem lehetett elvakult ellensége a Szenci Molnár-féle verzióknak sem. Azt viszont helytelenítette, ha valaki csak a Szenci Molnár-zsoltárokat akarta énekelteni.⁵⁰ Jobban szerette a magyar, mint az idegen, „francia” dallamokat. Ezért pozitív példaként idézi az angolokat, akik a lefordított genfi zsoltárokat csak otthon éneklék, a gyülekezetben viszont „a magoktól szerzett saját nótájokon”, alig több mint 12 dallamra éneklék a 150 zsoltárt. A magyar kézírásos nótajelzések is azt mutatják, hogy a korabeli használók egy-egy énekhez egyrészt több dallamot is bejegyeztek, másrészt néhány zsoltárdallam gyakorta ismétlődött az azonos metrumú énekeknél.⁵¹ Váci P. András és Tolnai Dali János több kérdésben hasonlóan vélekedik: a Biblia minden szöveg zsinórmértéke, a szövegeket fontosabbnak tartják a dallamoknál, és úgy ítélik, hogy az a jó éneklés, ami lélekkel, értelemmel és szívbeli indulatokkal történik.⁵²

B. A zsoltárszövegekkel szemben megfogalmazott követelmények. Váci P. András szövegelemzéssel igyekszik bebizonyítani, hogy a puritánok hibáznak, amikor a zsoltárparafrázisoknál értékesebbnek ítélik a Szenci Molnár-zsoltárokat. A régi zsoltárparafrázisok közelebb állnak a héber, görög és latin textushoz, világosabb értelműek, a gyülekezetek is jobban tudják őket énekelni. Nemcsak a parafrázisokban, hanem a Szenci Molnár-zsoltárokból is több, a szent szövegektől eltérő emberi változtatás található. Következtetését szónoki kérdés formájában fogalmazza meg: Miért kellene tehát a Szenci Molnár-féle zsoltárokat nagyobb áhítattal énekelni, mint a régi parafrázisokat? Tolnai Dali szerint a keresztyén szabadsággal élve szabadon lehet bármilyen dallamra énekelni a zsoltárokat.⁵³ A verses zsoltárszövegeknek Isten beszédéhez, az eredeti héber szöveghez kell közelíteniük. A költői megformálás során azonban, szintén a keresztyéni szabadság szellemében, nem kell mechanikusan másolni az eredeti textus szerkezetét. Szenci Molnár fordítása szerinte jobban megfelel a szövegekkel szemben támasztott követelménynek, mint a régi parafrázisok, ezért inkább azokat kell énekelni.⁵⁴

C. Felhívás új zsoltárfordítás készítésére. A vita vagdalkozó hevében született meg Tolnai Dali terméketlennek tűnő javaslata: Váci P. jobban tenné, ha alkotó energiáját nem arra fordítaná, hogy hiába való vitákat gerjeszt. Fordítsa le inkább az eredeti, héber szöveg alapján a zsoltárokat, s szerezzen hozzájuk a

⁴⁸ FAZAKAS Gergely, *i. m.*, 2003, 130.

⁴⁹ Itt a nóta a dallamot jelenti.

⁵⁰ Erről a puritán álláspontról lásd még FEKETE Csaba, *A pataki agenda és a Praxis Pietatis*, Debrecen, 2003 (klny. a Könyv és Könyvtár 25. kötetéből), 95.

⁵¹ A nótajelzések ismétlődéséről lásd H. HUBERT Gabriella, *Az 1697-es debreceni énekeskönyv nótajelzései*, Magyar Egyházzene, (3)1995/1996, 188 skk.

⁵² Tolnai Dali, miközben megfogalmazza ezt az utolsó követelményt, nem száll vitába Váci P.-vel, tehát nem vonja kétségbe, hogy vitapartnere is hasonlóan vélekedik.

⁵³ A szöveget lásd a 40. jegyzetben.

⁵⁴ A szöveget lásd a 41. jegyzetben.

„magunk nemzetéhez alkalmaztatott” dallamokat.⁵⁵ Váci P. válaszában visszavág: majd ha Tolnai Dali újabb verses zsoltárokat ír, akkor ő is keres hozzájuk dallamot. Ráadásul a sárospataki nyomda közelében Tolnai Dalinak sokkal több lehetősége lenne kottás énekeskönyvet kiadni. Váci P. András jogosan utal arra, hogy a „kották, lineák és betűk” hiányában, illetve nyomdától távol igen nehéz kiadni kottás gyülekezeti énekeskönyvet.⁵⁶ 1636-ban a nála sokkal jobb helyzetben lévő Geleji Katona István is arra panaszkodott, hogy „az kota metszőnek késedelme és szaporátlansága miatt az nyomtatás gyakorta meg szünt volna...”⁵⁷

D. Praxis pietatis. A „kegyesség gyakorlásának” követelménye a reformáció korától kezdve élő igényt elevenített fel: a mindennapi élet folytonos istentisztelet legyen, amelynek része az imádkozás és az éneklés. Lewis Bayly, Medgyesi Pál fordításában, például így írja le a családi esti áhítatot: „*Estve midőn immár a' nyugodalomra való készülletnek ideje s' kora el-közelit, hijd ő'szve ismét Házad népét. Olvass még-is a' szent Írásból edgy két Részt azon formán a' mint Reggel. Annak utánna* (édes Idvezitönket és az ő Tanítványit követvén) énekely Sol-tárt...”⁵⁸ Gyakori puritánellenes vád a korban, hogy a kegyesség látványos gyakorlása hipokritaság. Ezért Váci P. az ebéd és vacsora körüli zsoltáréneklés kapcsán is összeütközik Tolnai Dalival.⁵⁹

⁵⁵ „Bezzeg ha ő, a' szokott *gunyolódás* és éretlen ítéletből költ *firkálás* helyett, erre fordította volna elmélkedését, mikor *pennáját* a' féle dologban mártogatta (*ily nagy zendülésre s-botránkoztató támadásra fel-gerjesztvén igaz értelmünk ellen az embereket,*) vagy ezután-is erre fordítaná, hogy magunk Nemzetéhez alkalmaztatott szép nótákat gondolna-ki, s-azok szerént a' *Sidó nyelvből* tudóson formálná a' Soltárok éneklését; e' vel valóba jó *Fótot* szabna maga emlékeztire, s-Nemzetünket-is a' nótának másoktól való kódúlásától meg-mentené.” (RMNy 2550, 104.)

⁵⁶ „1. Nem szükség már újab notákra szabnunc, mert meg-vannac a Franciai notác, *elebb kel volt ennek lenni!* 2. *Bezzeg* ha magad elsőben újab *rhythmusokra* formálnád, hogy sem a mint Molnar Albert formalta, ugy osztán en-is a notác kereséséhez fognéc, ha közönségessen reám vetnéc. 3. Ollyanhoz illenéc inkább ez illyen munka, a kinek mind *koták, lineák, és betűk* készen mellette vannak, és a ki nyomtatásban-is könnyeb, hamaráb és szabados mondgya [!] vagon. Lám ez előtt öröcké el-ajánlád magad, hogy tsak volna *typographia* melletted, egyedül-is elég munkát adnál néki; de az-is tsak ígéletben vagon.” (RMNy 2524, 120.)

⁵⁷ RMNy 1643, (((3)r.

⁵⁸ RMNy 2042, 413. Lewis Bayly *The practice of piety* című műve 1636-tól kezdve többször megjelent magyarul.

⁵⁹ „Pag. 104. thes. 78. Vádol, hogy én sem egy sem más-képpen ebéd és Vacsora után nem éneklec, FELELET, 1. Honnét tudod azt *Dáli Uram*, más mondta? jól végére kellet volna menned! 2. Inkáb akaroc én tsak néha jo indulatból és szüből éneklenni, hogy sem gyakortáb szokásból, nem-is határozom én azt ebéd avagy Vacsora utánra, hanem a mikor Isten arra fel-indít, a minémű magam gyakorlását (meg-vallom) én nem igen *szoktam másoc jelen létében tselekedni*, mint szintén estvéli könyörgésemre-is iminnen amonnan a *szomszédságot bé-hívni*, véghez vivén már azt közönséges helylen. Ezt-is *pedig azért tselekedem*: 1. Mert így tanit Idvezitönc (Matth. 6. v. 6.) hogy titkos házunkban ajtonc bé-zárván ugy imátkozzunc. 2. Mert illyenképpen tselekedet maga-is Idvezitönc az ő halálánac előtte, fél felé ment, hogy annál nagyob buzgosággal imádkozhasson. Sz. Péter-is így követte Idvezitönket (Actor. 10. v. 9.) Fel-ment a háznac felső részére imádkozni, s-még tsak a gazdáját (kinél szálláson volt) sem hitta fel. Innét szokták mondani, hogy *Vera oratio solitudinem amat*, az az, *Az igazán való könyörgés fél-felé valo titkos helyet kíván*. 3. Mert az illyen magunc gyakorlása ritkán vagon hypocritaság nélkül...” (RMNy 2524, 117–118.)

A Fazakas Gergely által ajánlott alapos újraolvasást⁶⁰ himnológiai és költészettörténeti szempontból is érdemes folytatni. Az értelmezésbe mindenképpen ajánlott valamennyi, énekléssel foglalkozó korabeli forrást bevonni. Ugyanis a fordításba Váci P. által betoldott himnológiai rész (illetve az erre érkező válasz és viszontválasz) úgy is felfogható, mint ami folytatja az 1630-as évektől kezdődő, több szintén⁶¹ folyó himnológiai vitát.

Gabriella H. Hubert

ÜBER DIE POLEMIK DES PSALMSINGENS MITTE DES 17. JAHRHUNDERTS

Die wichtigste Zielsetzung des Puritanismus war die Durchführung der Reformen auf dem Gebiet der Kirchenregierung, der Pädagogik und der praktischen Theologie. In der "praxis pietatis" spielten Singen und Beten eine zentrale Rolle. In der Polemik über das Psalmsingen im 17. Jahrhundert ging es in erster Linie darum, ob die Gemeinde hauptsächlich alte Psalmparaphrasen singen sollte, oder lieber die Genfer Psalter in der Übersetzung von Albert Szenci Molnár, oder vielleicht beides gleich. Die Polemik hatte zur Folge, dass das Singen in der Gemeinde im 17. Jahrhundert vielfältiger wurde, die Zahl der gesungenen protestantischen Gemeindegesänge stieg und die Gemeinden lernten die Psalmen in der Übersetzung von Szenci Molnár, wenn auch langsam und mit Schwierigkeiten, aber immerhin. – Die Studie behandelt die Polemik über das Singen zwischen András Váci P., dessen Einstellung mäßig puritanisch war, und János Tolnai Dali, der puritanisch eingestellt war. Váci P. übersetzte die englischsprachige Variante des Werkes *L'usage de l'Oraison Dominicale maintenu contre les objections des innovateurs de ce tems* (Londres 1646) des Franzosen Jean d'Espagne ins Ungarische und fügte dieser Übertragung seine eigene Meinung bezüglich der ungarischen Psalmen hinzu. In der Studie werden diese sowie Váci's Auseinandersetzung mit Tolnai Dali über Probleme des Singens erörtert. Dabei werden ein Ausschnitt aus dieser Polemik veröffentlicht sowie die übereinstimmenden oder eben unterschiedlichen Ansichten der zwei Autoren ausgelegt. Váci P. und Tolnai Dali sind in vieler Hinsicht ähnlicher Meinung: Die Bibel selbst dient als Richtschnur für alle Texte; die Texte sind wichtiger als die Melodien; das Singen ist nur dann gut, wenn es mit dem Geist und mit dem Verstand verhallt und vom Herzen kommt. Váci P. war kein verblendeter Gegner der Genfer Psalmen. Er war aber dagegen, wenn man nur diese Psalmen singen lassen wollte, und sie für wichtiger gehalten wurden als die alten Psalmparaphrasen. Die Teilnehmer an dieser Polemik waren unterschiedlicher Meinung auf dem Gebiet der Textdeutung, der Übersetzung eines neuen Psalms oder hatten andere Ansichten darüber, ob man Psalmen während des Mittagessens oder des Abendbrots singen sollte. Die dargestellte Polemik setzt nämlich den Streit fort, die seit den 1630er Jahren auf verschiedenen Ebenen (Synode, Visitation, in den Gemeinden in den fürstlichen Höfen in Sárospatak und in Gyulafehérvár oder im Kollegium von Sárospatak) geführt wurden.

⁶⁰ FAZAKAS, i. m., 2004, 402.

⁶¹ Zsinaton, esperesi vizitációkon, gyülekezetekben, a sárospataki és gyulafehérvári fejedelmi udvarokban, a sárospataki kollégiumban stb.

Jankovics József

WESSELÉNYI FERENC NÁDOR SZEMANTIKAI ÉRDEKLŐDÉSE

Édes Pater Ferenc¹ Uram!

Ajánlom kegyelmednek szíves szolgálatomat. Még in Aprili Teplicén² létemben, midőn két nyavalya ágyam fenekén csatolva nyomorgatna: az első betegségnek sűrű jaja, másik becsületem sértő tapodtatása, kevés üdőt vévén magamnak, írtam vala kegyelmednek bizodalommal teljes levelet, hová tévedt, nem tudhatom. Mert ha megadták volna kegyelmednek, választ³ nélkül nem lettem volna, mivel olyan idegenségre okot nem adtam. Volt azért levelem kívánsága három karbúl⁴ álló. Primo: akartam magamat kegyelmed régi szeretetinek kisebb emlekezetiben megjelentennem. Secundo: kegyelmed által méltóságos Esztergami Érsek apám uram⁵ gratiajában ajánlanom. Tertio: tudatlanságom szégyenét félretévén, mint magyaros magyarság kútfejéhez, tanulásra mennem. Mivel az táján egy oly magyar szót hallottam, kit sem értek, sem tudok, az az Jagendorff Hercegnek⁶ Kassán ilyen

¹ Minden bizonnyal Lippay Györgynek az író János melletti másik fivére, a jezsuita Ferenc a címzett, aki ez idő tájt Pozsonyban tartózkodott. (Tusor Péternek köszönöm azonosítását.) A levél nem autográf, szép kiírású, jól olvasható, aláírás nélküli fogalmazvány, minden bizonnyal diktálás nyomán készült. Wesselényi levelei közül több is származik ettől a kéztől. Jelzete: MOL, Kamarai Lt., E 199, Wesselényi cs. lt., 35.

² Áprilisban Teplicén, Trencsénteplicén (Trencsén vm., Trenčianske Teplice, SK)

³ válasz

⁴ itt: okból, szándékból

⁵ Lippay György (1600–1666), pécsi, veszprémi, egri püspök, 1635-től kancellár. 1642-től haláláig esztergomi érsek, a vasvári béke következtében szorosabbra fűzte a szálakat a Wesselényi-mozgalom résztvevőivel.

⁶ Jägerndorf, szilésiai város és hercegség. János György (1577. december 16.–1624. március 2.) Brandenburg örgrófja, Strassburg püspöke, Jägerndorf hercege. Frigyeshez való csatlakozása miatt megfosztották a hercegi címtől, s azt 1623-tól már a Lichtenstein család tagjai viselték. 1621 májusától Pálzi Frigyes meghatalmazott biztosa. Diplomáciai és katonai feladatokat egyaránt teljesített. (*Allgemeine Deutsche Biographie*, hrsg. durch die historische Commission bei der Königl. Akademie der Wissenschaften, Bd. 14, München, 175–176; Thomas CARLYLE, *History of Friedrich II.*, <http://carlyle.classicauthors.net/Friedrich/Friedrich41.html>) (A róla szóló adatok megszerzéséért hálás köszönettel tartozom Bene Sándornak, Héjjas Eszternek, Németh S. Katalinnak, Nyerges Juditnak és Tusor Péternek.) Lásd még: Georg KRAUS, *Erdélyi krónika 1608–1665*, VOGEL Sándor fordításában, bevezetésével és jegyzeteivel, Bp., 1994, 108, 650–651.

írást írtak: Az jó halál megfojtotta parsitját. Che vol dire,⁷ édes Paterem, az a parsitja, kegyelmedet kérem, tanítson meg engem az fojtott parsitjára. Ezt az kérdőt⁸ nem viszem Pál Püspök uram⁹ eliben, mert őkegyelme nyomtatós szókban is meg szokott botlani, s ugyan csötölve orrán, orrán tétováz. Azonban itt mi ezennel belé pólyálódunk az sok rendeletlenségben, s adja Isten, amaz régi vén kofák beszédében ne essünk, azkik nagy igazán szokták mondani, az sok bába között elvész az gyermek, bizony féltém az hazát én is, az sok director miatt ne szenvedjünk mindnyájan. Él az Isten, valamit tudtam, kevés értékemmel, kevés eszemmel, véghetetlen álmaim szakadásával, testem törődésével mindent elkövettem s tovább is követni kész voltam, de lásd, lölköm, Uram, az gonosz fatum és mostoha sorsom (azkit én magyarul nem tudok, mit téssen) minden martialis commendátúl¹⁰ kirekeszte, hatalmamát elvevé és így csak otiosus spectatorrá¹¹ tétettem, s megvallom hogy <egy> kis girácskám tapodva van, bánom és szégyenlem. De két lelki vigasztalás táplál. Primo: ok és vétek nélkül, böcsömet nem ösmerők tudatlansága avagy irigysége. Secundo: könnyebb számadással megyek Isten szent bírósága eliben. Kegyelmedet azonban kérem, valamint hányjon s vessen szerencse állhatatlan habja, ösmérjen magáénak, és az méltóságos Érsek Uram igaz szolgáljának. Kívánván, éljen szerencsésen kegyelmed, maradván kegyelmednek parsitom fojtásáig igaz szolgálván atyjafia.

Sümöcén,¹² 29. Junii 1664.

Wesselényi Ferenc nádorról (1605–1667) gyakran állapította meg a szakirodalom, hogy művelt, szellemes ember volt, és leveleiben nemegyszer kitűnő stilisztának is bizonyult. Misszilisei élvezetes olvasmányok, s a közügyek, országírányítási gondok, a Habsburg-kormányzat és a magyar rendi érdekek között borotvaélen táncolva közvetíteni akaró politikus önarcképe mellett sokat elárulnak a kor hétköznapi és egyben intellektuális beszédmódjáról is. Stílusa élénkítésére többször használt közmondásokat, példázatokat, allegóriákat – várai termeit mitológiai témájú szőnyegek, flamand falikárpitok, ágyát festett képek, asztalait re-

⁷ Mit akar ez jelenteni?

⁸ kérdést

⁹ Valószínűleg Ivanovics (Ivanics) Pál (Zágráb,?–1672) volt pálos szerzetesről, püspökről van szó. Bécsben végzett filozófiai és teológiai tanulmányokat. A csáktornyai Szent Ilona kolostor perjele. Alaghy Menyhért országbíró hívására a bécsi udvarban szolgált, majd visszavonult a máriavölgyi (Marienthal, Mariathal, Marianka, SK) kolostorba. Az elefánti kolostor vikáriusa, 1653-ban Nagyszombatban szemináriumot létesített. 1659-től esztergomi kanonok, 1661-től tinnini püspök. 1663-ban lemondott minden javáról, visszatért a rendbe, 1663-ban a török elől a máriavölgyi templomból a csodatevő Mária-szobrot Pozsonyba menekítette. (Molnár Antalnak tartozom köszönettel az azonosításért.) A Lippay Ferencnek írt, itt közölt levél mellett található egy „Pál Püspök Uramnak” címzett, ugyanezen kézzel, ugyanezen helyről és dátummal keltezett, szintén aláírás nélküli fogalmazvány, amelyben, évődő hangnemben, tőle is az esztergomi érseknél való közbenjárását kéri a nádor.

¹⁰ katonai irányító szerepből

¹¹ haszontalan szemlélővé

¹² Sümöce, Sümec, Sumjác, Királyhegyalja (Gömör vm., Šumiac, SK)

mekmívű edények díszítették, mives ékszereket viselt felesége, Széchy Mária, vagyis műalkotásokban inspirálón gazdag környezet vette körül –, bibliai vagy antik szépirodalmi citációkat, rejtett vagy nyílt utalásokat. E levelében is megfigyelhető a korban előszeretettel alkalmazott toposzok kedvelése: fátum, sors, girácska, a változó szerencse állhatatlan habjai, becsület, hírnév. De éppúgy tisztában volt a felsorolás, halmozás, ismétlés, kérdés és felkiáltás, valamint egyéb nyelvi alakzatok meg eszközők, párhuzamos mondat szerkezetek hatáskeltő szerepével. Balassi szerelmes verseiről is volt tudomása, valószínűleg megvolt bibliotékájában a *Maga kezével írott könyvének* egyik másolati példánya; idéz is tőle, s talán nem véletlen, hogy éppen Koháry Istvánnak írott levelében.¹³ Zrínyi műveiből – publicisztikai-propagandisztikus jellegű írásai tanúskodnak erről – többet is ismernie kellett. Lehetett némi érzéke a versszerzés mesterségéhez is. Gosnovicer Mátyás leveleskönyve szerint egy költőt ekképpen oktatta kritizált meg gyarló rímeléséért: „Kegyelmed verseiben sok hibáság találatik, nem ártott volna, ha jobban mentek volna verseinek végei... Siralom, bú, galiba házatáját kglmnek hogy megkörnyékezte, nem csudálom, mert az ki férfi, ne viseljen pendelt; azonban ajtóm nyitva kglmd előtt, kargyának szeghe, asztalom vetve, valamikor Isten hozza kglmedet, jó szívvel látom.”¹⁴

Gyöngyösi István nemcsak komornyikja, belső bizalmas embere volt, hanem tetszését valószínűleg költészetével is elnyerte. Még ha az állításokkal ellentétben Babaluska falvát nem is elhíresült *Murányi Vénusáért* kapta a költő, nem lehet kétséges, hogy versének főhősei a mecénatúrán kívül jól szórakoztak is házi versszerzőjük művein. Még az is felmerült a nádorral kapcsolatban, hogy szépen zengő, veretes, nagyívű mondatokban fogalmazott, képekben gazdag, az értelemre és az érzelmekre egyaránt erősen ható kiáltványait, utasításait, leveleit esetleg ügyeibe mélyen beavatott személyi titkára, Gyöngyösi fogalmazta helyette. Ami ilyet iratai közül kezembe foghattam, azok egyikén sem ismertem fel a költő kezevonását, ám ettől még előfordulhatott, hogy a költő készítette a fogalmazványt, s azt diktálhatta, vagy a letisztázott s szétküldött dokumentumokat egy-egy íródeák másolhatta, hiszen többen is dolgoztak a nádor kancelláriáján. Én Wesseleányi Ferenc saját stílusának egyneműségét, erős személyiségi védjegyet vélem felfedezni ezen írásainak és leveleinek nyelvezetén, öntudatos hangnemén, testi-lelki kínjainak hitelesen szemléletes, ironikus-önironikus megjelenítésén, és nyelvét másokon is szívesen köszörülő humorán egyaránt.

Éppen ez jellemző fentebb olvasható írásművére is, mert igazi műalkotás ez a levél, stilisztikai bravúr. Szinte minden rá jellemző fogást felismerhetünk benne. Szemléletes állapotleírás, a címzettet megnyerő udvariasság és illő szerénység – melyet szinte már önironikus álszerénységgel ellenpontos –, logikus és világos okfejtés, tagolt építkezés, nyelvi-ritmikai-stilisztikai elemek és szintek keveredése: alliteráció, közmondás, bibliai utalás, s a palatinusra jellemző nagyfokú hazafiúi felelősségérzet, a haza sorsa miatti aggodalom. Egyúttal pontos láttelele, elemzése-leírása saját politikai helyzetének: 1664 nyarára rendkívül kényelmetlen

¹³ R. VÁRKONYI Ágnes, *A rejtőzködő Murányi Vénus*, Bp., Helikon, 1987, 139.

¹⁴ *A lőcsei magyar királyi Főreáltanoda értesítővénye*, szerkeszté HANTHÓ Lajos ideiglenes igazgató, Kassán, 1871, második szám, 4. (Az adatot Szentmártoni Szabó Gézának köszönöm.)

situációt teremtett számára a császári udvar. Magyarország kormányzását a Titkos Tanácsra bízta, a katonai és politikai ügyek irányítását pedig császári biztosokra. A nádort gyakorlatilag felmentették hivatalából, hatásköre Porcia herceg, a császári Titkos Tanács elnöke kezébe került.¹⁵ Ezzel a katonai hatalomból is kiszorult, mint éppen e levele rá a bizonyíték, ezzel maga is tisztában volt, ráadásul honfitársai bizalmát is elveszítette, mert elterjedt róla, hogy vele akarták a német katonaságot Kassába becsempésztetni, ugyanakkor pedig a Szent Koronát Pozsonyból Bécsbe kicsempésztetni.¹⁶ Rottal Jánosnak írt felháborodott levelében ugyancsak hatásos, önérzetes hazafiúi retorikával és szemléletes képpel utasítja vissza a vádak-at-rágalmakat. Azt a hírt terjesztik róla, hogy a császár megbízta, hogy „...Cassára bevigye lopva az Német Presidiumot, és hogy azt végben vévén, ugian Németh Generálist tegyenek Cassára, az meli haza árultatásomért, nekem nagy Summa pinzt ígértek... bizony bizony írom lelkem kárhozhatiával rongiolnak ezaránt böcsületemben, és igaz magiarságomban, mert haza szabadsági s kegyelmes kiraliunk Szent hiti sértésével, merem bátran írnom, nincsen anni kincs Bécsben, Velencében se Amsterdamban, a kiért én hitemet, hazámat, s tökéletes hazafiságomat megh sércsem és bánczam, és soha Adomány reménye engem Cassára viendő Praesidium be vivésének nialánsága sem pákostatatott...”¹⁷ Ugyanakkor már szerveződik a Zrínyiekkel kötött szövetsége... Ráadásul mindközben valóban súlyos testi nyavalyák gyötrik, kízó köszvénye miatt többnyire ágyhoz van kötve, ideje nagy részét fürdőkben tölti.

Jellemző azonban az is rá, hogy betegsége, hatalmi pozíciójának megrendülése miatti csalódása, a haza gondjai feletti őrlődése közben is arra kéri a levél címzettjét – amellet, hogy testvére, az esztergomi érsek figyelmébe ajánlhatja vele szolgálatait –, fejtsen meg számára egy nyelvészeti problémát: Mit is jelent az a szó, amelyet Jagendorff herceg halála alkalmából írtak annak idején: „Az jó halál megfojtotta parsitját.” Ezt a magyar szót ő eddig sohasem hallotta, s nem is tudja jelentését. A kérdést nem meri feltenni Pál püspöknek, előre félvén csetlő-botló magyarázatától. De Ferenc páterhez, mint a „magyaros magyarság kútfejéhez” bizalommal fordul. Kiváló ironikus hajlamára vall, ahogyan még további két előfordulásában eljátszik a metaforával, amelyet állítólag nem ért. Különösen remek a levél zárósora: „maradván kegyelmednek parsitom fojtásáig igaz szolgálván atyjafia.” Mert azért ha pontosan nem érti is, helyesen érzi a nagy stilisztikai erővel rendelkező metaforában rejlő jelentéstani lehetőséget.

Mi is hát valójában a Wesselényi számára ismeretlen szó, a *parsit* jelentése? Annak ellenére, hogy nem vagyok nyelvész, s nem foglalkozom a szófejtés és -magyarázat izgalmas szépségeivel és rejtélyeivel, egykori szegedi nyelvtörténeti tanulmányaim emléktöredékeivel a tarsolyomban, ezúttal – az ünnepelt tiszteletére – mégis erre a nehéz szakmára adom fejem. Azzal a megkötéssel, hogy dolgozatocskámat nem szánom nyelvészeti szakmunkának.

¹⁵ R. VÁRKONYI Ágnes, *i. m.*, 156.

¹⁶ Uo., 124, 143.

¹⁷ Uo., 124–125.

Szótáraink – amennyire meg tudtam állapítani – nem ismerik a *parsit* alakot.¹⁸ Nem ritka viszont a *pásit*, *pálint*, *pázsit*, *pásint* szó a régiségben. Szenci Molnárál a *gramen*: *pasit*, *fű*, *perje*. A *graminosus* pedig értelemszerűen: *pázsitos*, *fűves*. A közmondás szerint, de több 17–18. századi másolatban is fennmaradt vers tanúsága szerint is: *Pázsintos udvaron lakik az szegénység*, azaz a dologkerülő, rest, tisztátalan – és ennek következtében szegény – embernek, főleg persze asszonynak, gaz veri fel az udvarát. A házasulandók okosan teszik, ha messze elkerülik az ilyen házat.¹⁹

De miként hozható mindez a halállal kapcsolatba? Nem történt itt valami félrehallás, téves olvasat, hiányos emlékezés, vagy egy másik, ismert szóra való ráhallás? Például a hasonló hangzású *bárzsing* szónak több olyan jelentését is ismerjük a korból, amely élettani vagy társadalmi vonatkozásban összefüggésbe hozható a halállal: az élet- vagy bonctanban nyelőcsövet jelent, a társadalomtörténetben pedig így hívták a pasai rangnak megfelelő török tartományi kormányzót, vagy az önkényeskedő, hatalmával visszaélő személyt, a zsarnokot. Ezeket valóban megfojthatta a halál. De mindez vonatkozhatott-e „Jagendorff Herceg”-re? Igaz, neki is volt nyelőcsöve, mely testrészt különösen alkalmas a fojtásra, basáskodhatott, ha kedve úgy hozta, vagy éppen zsarnokként is uralkodhatott.

De akkor miért *jó halál*, a kegyes halál fojtotta volna meg parsitját? Vessük el tehát nyugodtan a félreértés vagy félrehallás lehetőségét.

Nem sikerült ugyan eddig Jägerndorf herceg 1624 márciusában Lőcsén bekövetkezett halálának pontos körülményeit kideríteni, de őt a kontextusából kiszakított korabeli szöveg szerint a jó halál juttatta a másvilágra, akár betegsége, akár sebesülése, akár egyéb, általunk nem ismert sorscsapás miatt.

A magyar történelem során és a történeti irodalomban nem túl sokat említett személyiség pedig nem akárki volt! A cseh-sziléziai Jägerndorf – ma Krnov, Csehország – hercege, János György, az 1618-ban kirobbanó, harmincéves háborút megindító cseh felkelésben a téli király, Frigyes mellé állt, ám 1620. november 8-án a fehérhegyi csatában Frigyes hada döntő vereséget szenvedett, ezért II. Ferdinánd minden vagyonától megfosztotta s száműzte János Györgyöt is. (1623-ban a Liechtenstein család kapta meg hercegségét.) Hamarosan Bethlen Gábor köreiben bukkant fel, az esetről Toldalagi Mihály, I. Rákóczi György tanácsosa, marosszéki főkapitány ekként tudósít az 1621. évi beszámolójában: az örökös tartományokban beállt változások sem szegényt, sem gazdagot nem kíméltek, akik kényszerűen a szélrőzsa minden irányába menekültek. Svédországtól a Felföldig. Bethlen Gábor „Magyarországra érkezése miatt sok herceg, gróf és úr, akik nem akartak engedni a császártól való félelmüknek, alkalmat és okot találtak rá, hogy hozzá csatlakozzanak és védelme alá helyezték magukat. Többek közt a jägerndorfi herceg, János György örgróf úr, Thurn gróf és Hoffkircher gróf ott hagyták váraikat, szép palotáikat és pompás kertjeiket ingóságaik legjavával,

¹⁸ Nem tartalmaz ilyet a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében található *Magyar Történeti Szövegtár* sem. (Csengery Kinga szíves szóbeli közlése.)

¹⁹ Vö. pl. *Bocskor János énekeskönyve 1716–1739*, DOMOKOS Pál Péter hagyatékából sajtó alá rendezte CSÖRSZ Rumen István, Kolozsvár, Kriterion, 2003, 75–79, (Cantio de pigris mulieribus).

mindennel, amit nem tudtak onnan elhozni, Bethlen Gábor segítségével Erdélybe jöttek, és hol egyik, hol másik városban tartózkodtak, többnyire azonban Szászsebesen.”²⁰

Bethlen Gábor nagy becsben tarthatta a herceget, mert a fejedelem Nagyszombatot már éppen meghódította, amikor nem jelentéktelen fegyveres erővel, Frigyes cseh király követeként – valószínűleg 1619. október 10-én – „Egynéhány nap múlva érkezék oda az jagendorfi herceg igen szép német haddal, lovassal és gyaloggal, mint valami öt ezer emberrel, és öt öreg falkonnyal, azonkívül sok tüzes szerszámmal; megegyezvén azért valami ötöd-hatod napig tanácskozána: mit kelljen indítani, és honnan kezdjék meg az ellenséget? Annakutána mind együtt igen szép és nagy haddal Poson felé indulának...”²¹

1621. május 27-én Bethlen levelezésében is felbukkan a hercegre való utalás. Thurzó Imrének írta: „Az jagendorfi fejedelem követével Ormánczi hogy békeségesen kegyelmedhez érkezett, örüljük. ... Az jámbor fejedelem nem kívánhatja méltán minekünk is kárunkat és azért sem kegyelmedre, sem mireánk nem nehezettel... mert mi Slesiában avagy Morvában való lételekre kevés költségünket magunk periclitálásával nem adhatjuk.”²² Bethlen olyannyira bizalmasának tartotta János Györgyöt, hogy igen nagy terveit osztotta meg vele. Amikor a bécsi udvar 1622 tavaszán attól tartott, hogy Bethlen meg akarja akadályozni a nikolsburgi béke végleges megerősítését, olyan hírek szállingóztak felőle, hogy újabb hadikészületeket tesz, még Pázmányt is arról tudósították, hogy Bethlen Gábor a „nála tartózkodó jägerndorfi herceghez e jellemző szavakat intézte: »Nagy dolog az, hogy amikor a tracta [a nikolsburgi alku] elvégződött, utolsó szavában is megtréfált és csúfolt az érsek [Pázmány]; azt mondta: elmehetsz, Bethlen, királysággoddal, itt hagyád a titulust.« Elhigye minden ember, hogy inkább akarom, hogy a testemet koporsóba tegyék, hogy nem mint gyalázatosan letegyem [ti. a királyi címet – J. J.]. Elhigyük, hogy bizony a kezemet Magyarországon tartom és a szemem bizony a bécsi kapura néz!... Im elmegyek Erdélybe, ott egy kevés ideig megnyugszom és helyén hagyom az országot; az egész székelységet és egyéb rendben levő vitézlő népet megmustrálom és ismét kijövök!” – tudósította Pázmány Pétert Czobor Imre Léváról 1622. február 14-én.²³ Erről a szoros kapcsolatról tanúskodik, hogy Bethlen első feleségének, Károlyi Zsuzsannának temetésén 1622 június végén, július elején részt vettek a Toldalagi Mihály által említett főrangú menekültek is.²⁴

Egyszer maga Pázmány érsek is leírja a jägerndorfi herceg nevét II. Ferdinándhoz írott 1623. március 18-án kelt levelében – épp abban az évben, amikor végleg megfosztották hercegi címétől. „Dicuntur variae literae ad ipsum scriptae sanguine, quo ex loco, nescitur, quibus sollicitatur ad open ferendam. Et omnino

²⁰ *Bethlen Gábor krónikásai. Krónikák, emlékiratok, naplók a nagy fejedelemről*, összeáll., bev., jegyz. MAKKAI László, Bp., Gondolat, 1980, 177.

²¹ Uo., 146.

²² SZILÁGYI Sándor, *Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei*, Bp., 1879, 311.

²³ FRANKL Vilmos, *Pázmány Péter és kora*, Pest, 1869, II, 5.

²⁴ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek VIII*, szerk. SZILÁGYI Sándor, Bp., 1882, 11–12.

resolutus videtur ad praemittendum Jagendorffium, et ex illius fortuna consilium capturus, an, et quo debeat ipsemet subsequi. Cosaccos etiam sollicitat, ut sibi adhaereant.”²⁵ Pályafutásáról jelenleg annyit tudunk még, hogy Bethlen birodalmi szövetségeseit, a jägerndorfi herceget és a braunschweigi herceget a Katolikus Liga hadvezére, Tilly csapatai a westfáliai Stadtlohnál ugyanezen év augusztus 6-án súlyosan megverték. Októberre azonban fordult a kocka, s Felső-Magyarországtól Fehérhegyig szinte minden Bethlen kezén volt, Thurn gróf és János György csapatparancsnokok voltak s Bécsset retteggették.²⁶ 1622 végén 1623 elején Bethlen a herceget „ki én velem vagyok”, Frigyeshez akarta küldeni, s kérte, hogy engedjék Budára, adjanak neki menlevelet, s ha kell, török kísérőt, aki esetleg Velencén keresztül eljuttatja őt királyához.²⁷ 1623 májusában, a császári követekkel való tárgyalásai közepette fontosnak tartja leszögezni, hogy a hercegtől és Thurn gróftól nem fordul el, mert szolgáltak neki, s inségükben nem hagyja el őket.²⁸ Utolsó ismert adatunk, Bethlennek Illésházy Gáspárhoz ismeretlen helyről 1623. november 10-én kelt levele szerint a herceg akkor Nagyszombatban tartózkodott: „Az sléziai nemes embert Révai Ferencz visszatérítette és jagendorfi hercegrehez igazította Szombatban; kin sokat búsúlok, hogy maga fejétől a jámbor ordinantiát mer másnak adni. Így azért az odaváló állapatról, mivel semmit nem értek, semmit nem is tudok disponálni. Irattam mindjárt az hercegrenek, hogy általküldje hozzám azt a nemes embert, megtudakozván tőle az állapotot, örömet accomodálom magamat az occasiókhoz.”²⁹

Ezután a kissé hosszadalmasra sikeredett személyazonosítási kitérő után térünk vissza a nyelvészet rejtelmes ösvényeire: a jägerndorfi herceg *parsitjára*!

Ott tartottunk, hogy nyugodt lélekkel elvethetjük a *bársing*-megoldást – jelentett az még disznóbélen levő zsír avagy zsíros húst éppúgy, mint mentafüvet –, hiszen nem is gondoltuk igazán komolyan. Annál komolyabban kell vennünk azonban a *pázsit*–*pársit*–*pázsint* megoldási lehetőséget. Volt pázsintos föld (*graminosus*), s a pázsintos füvek közé számláltatott a „tik húr, kakuk törjék, ökör gus” (Com: Jan. 24.).³⁰ A füves legelőket, mezőket, ahol az állatokat legeltették, táplálták, disznó–pázsitnak, lúd–pázsitnak is hívták. S a jobbágyok be is szolgáltatták utánuk a pázsit-tizedet, igaz, kevesebbet, mint a kövérebb, makkoltatott malacok után.

²⁵ *Petri Cardinalis Pázmány... Epistolae Collectae*, kiad., bev. HANUY Ferenc, Bp., 1910, Tom. I, 331. (Előzőleg I. Rákóczi Györgyről írván Pázmány, ekként folytatja: „Úgy hírlík, hogy léteznek különböző, hozzá vérrel írott levelek – hogy honnan, nem tudni –, melyekben segítséghezásra biztatják. És mindenestre úgy hírlík, elszánta magát arra, hogy Jágendorffot előre küldje és annak szerencséséből merítsen tanácsot, hogy vajon, és merre felé, kell-e őt saját magának is követnie. A kozákokat is biztatja, hogy csatlakozzanak hozzá.” – Szörényi László köszönettel vett fordítása.)

²⁶ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*, i. m., 37.

²⁷ *Török-magyarkori állam-okmánytár*, I, szerk. SZILÁDY Áron, SZILÁGYI Sándor, Pest, 1863, 369.

²⁸ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*, i. m., 25.

²⁹ *Bethlen Gábor levelei Illésházy Gáspárhoz*, szerk. SZÁDECZKY K. Lajos, Bp., 1915, 58.

³⁰ *Magyar Nyelvtörténeti Szótár*, szerk. SZARVAS Gábor, SIMONYI Zsigmond, Bp., 1891, II, 1254.

Kniezsa a magyar *zs* hang eredetét kutatva szláv jövevényszónak tartotta *pázsit* szavunkat, a *pažitb*-ből eredeztette.³¹ Legelőt, gyepet jelentett.

S mi volt a Wesselényi által olyannyira tudni vágyott *parsit* szavunk?

Ismét forduljunk Kniezsa Istvánhoz, vagyis még inkább Horger Antalhoz: „Más elbírálás alá esik az *r*, *l*, *m*, *n* után álló *zs*. Ez, amennyiben nem német, latin vagy olasz eredetű szóban található, a magyarban előreható hasonulással fejlődött az *s*-ből. Mint Horger Antal kimutatta, az *r*, *l*, *m*, *n*, amelyeknek nincs zöngétlen párjuk, az utánuk következő zöngétlen hangot zöngéssé változtatják. Az idetartozó esetek: *bizs-alma* MTsz. (<*birzsalma) ~ birs-alma...”³²

Talán ezen az úton alakult ki a *pársirb*-ből is a *pázsit*. Ám a botcsinálta nyelvészt joggal figyelmezteti köszönettel vett véleményében Büky László: sokkal valószínűbb, hogy az *r*-ben népetimológiai eredetű, inetimologikus mássalhangzó tisztelhetünk.

S akkor a szó jelentése után érdeklődő nádor kíváncsisága egy *eddig egyetlen helyen előforduló szóalakot* mentett volna meg? És esetleg egy kassai nyomtatvány – halotti beszéd, vers vagy pasquillus? – emléké? Egy, a herceg halálával kapcsolatos magyar nyelvű kéziratot azonban mindenképpen feltételezhetünk. Ámbár az a tény, hogy a nádor 1664-ben érdeklődik a szöveg után, inkább nyomtatványra vall.

Amint láttuk, a szó a korban már jelentette azt is, amit ma értünk a *pázsit* hangsoron, a gondozott, zsenge fiatal füvet, s füves területet. Költőink is általában pozitív értéktartalmú képekben használták. Balassi kétszer is alkalmazza, sűrű, üde fű, gyep értelemben: „Hónál fejérb lábát zöld pázsiton harmat ha néha nedvesíti” (2/49). Másodszor a komédiában: „... az aratóknak sem kedvesb az árnyék s hüves szellő, sem az nyájnak az zöld pázsitfű hegye... mint Credulusnak az te szemed tekinteti.” (K 43/40)³³

Zrínyi a *Szigeti veszedelemben* már halál-közelibb képben él az ellentétezés lehetőségével:

Juranics karddal megy lassan ő ágyához,

...

Felemelvén csapá meztelen nyakához,

Legördül az feje az szép zöld pázsitához. (9:54)³⁴

³¹ KNIEZSA István, *A magyar zs hang eredete*, MNy, 29(1933), 95–96. – 1303-ból adatolja, s óegyházi szláv, szerb egyházi szláv és szlovák alakját közli legújabb etimológiai szótárunk is. Megjegyezvén, hogy a pázsitnak létezett pást alakváltozata is, melyből jelentésselkülönüléssel keletkezett a sportnyelvben használatos pást szavunk, 'az a szőnyeg, amelyen a vívók vívnak'. *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*, főszerk. ZAICZ Gábor, Bp., Tinta Kiadó, 2006, 627.

³² KNIEZSA, i. m., 155.

³³ JAKAB László–BÖLCSKEI András, *Balassi-szótár*, Debrecen, KLTE BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, 2000, 344.

³⁴ *Zrínyi-szótár. Zrínyi Miklós életművének magyar szókészlete*, szerk. BEKE József, Bp., Argumentum, 2004 (Zrínyi-Könyvtár, V), 695.

Az ifjúságot és az üde, kellemes természeti környezetet, illetve a harci cselekmények terepét egyaránt kódoló képpel azonban Gyöngyösi él a legtöbbször, a teljes életműben nyolcszor aknázza ki ennek lehetőségét. Csak a két legjellemzőbbet és legfontosabbat idézzük. Az első előfordulása a *Murányi Vénusban* Cupido házatájának abban a részében található, ahol „minden kívánt jó adatik”.

Hol az vigasságnak kezén muzsika peng,
Kedves énekszókkal jókedv ajaka zeng,
Vidámság táncátúl az gyenge pázsit reng,
Megemésztő búval senki szíve nem teng.

A második pedig természetesen ennek megfelelően a mitológiai helyszínt leképező földi szféra örömszerző helye, a murányi váralja: Ferenc és Mária első szerelmi légyottjának színhelye.

Maga kezeivel nyert volt egy palástot,
Melyet eső ellen véle hordoztatott,
S bocsátott volt az köd akkor kis harmatot,
Mely megnedvesíté az gyenge pázsitot;

Azért e palástot az földre teríté,
Édes asszonykáját arra leülteté,
Magát fél térgyére melléje ereszté,
Ilyen beszédekre az nyelvét függeszté.³⁵

A fojtott pázsit képe azonban minden bizonnyal azokra a bibliai helyekre megy vissza, amelyek a halált – a pára, a füst, a köd, a virág és a vízi buborék mellett – a nap hevétől kiégetett fű képével jelenítik meg és teszik a „község” számára vizuálisan is szemléletessé és hatásossá. Csakúgy, mint a korban oly gyakori halotti búcsúztatók vagy prédikációk.

Arról nincsenek ismereteink, hogy Ferenc páter, a „magyaros magyarság kútfeje” vajon birtokában volt-e a *parsit* szó megfejtése titkának, de mestere, Pázmány Péter, a korábbi esztergomi érsek minden bizonnyal. Az ő *Kalauza* mutatja meg ebben is az irányt, megadva a kulcsot a megfejtéshez: „*Vaj fojtotta volna meg az úr isten még pásittyában ezt a gázságot!*”³⁶ Ha nem tévedünk nagyot, Pázmánynál ez azt jelenti, *még kezdetben, zsenge korában*. János György herceg esetében ez a képes beszéd nyilván nem arra utal, hogy a jó halál fiatal korában szólította ki őt az élők sorából, mert éveinek száma szerint a kor ítélete alapján már az idősebb korosztályhoz tartozott, hanem a szerző szerint éppen idejekorán: talán mielőtt még súlyos károkat okozhatott volna a Kassa környéki császárpártiaknak. E *szándéka* fojtódott, halt el zsenge korában, parsitjában. S akkor persze a halál jelzőjét is ironikusan kell értenünk. Az utalás – és a valószínűleg ennek megfelelő, hiányzó szövegkörnyezete – szerint tehát nem hozzá volt jó a halál, hanem

³⁵ GYÖNGYÖSI István, *Márssal társolkodó Murányi Vénus*, sajtó alá rend., jegyzetek JANKOVICS József, NYERGES Judit, utószó JANKOVICS József, Balassi Kiadó, Bp., 1998 (Régi Magyar Könyvtár. Források, 8), I/171; II/294–295.

³⁶ *Magyar Nyelvtörténeti Szótár*, i. m., II, 1254. (Pázmány Péter, *Kalauz*, 203.)

ellenségeihez. Ha viszont mégis hozzá, akkor a célzás nem vonatkozhat másra, mint a Bethlen Gábor és II. Ferdinánd közötti béketárgyalások felújítására, amelytől a szerző – esetleg Bethlen védelmező szándékát nem ismervén – nem sok jót várt a Jägerndorfi herceg számára.

József Jankovics

FERENC WESSELÉNYI'S SEMANTIC INQUIRY

Ferenc Wesselényi, the Palatine of Hungary (1655–1667) – after whom the famous anti-Habsburg conspiracy was named around the Peace of Vasvár in 1664 – was a highly educated, talented person with excellent taste and a good stylistic sense. This is fairly represented in his correspondence, and writings with public, propagandistic aims. His above published letter to the Jesuit pater Ferenc Lippay, the brother of György Lippay, the Archbishop of Esztergom, is another proof of his abilities. Amongst his illnesses and in deep disappointment as a statesman because of being bypassed by the Habsburg Court, he wants the addressee to answer his linguistic problem. He had not heard the Hungarian word “parsit” (pázsit, lawn) before, and that is why he could not understand one sentence written on the occasion of the death of Prince Jägerndorf: “Az jó halál megfojtotta parsitját.” (The good death has exterminated his grass.) Johann Georg, Prince of Jägerndorf in Silesia at that time became one of the followers of the Czech King Frederick against Ferdinand II. So after the Battle of White Mountain, where Frederick was beaten in November 1620, Johann Georg also had to leave his homeland and his properties after being deprived of his principedom and sent into exile. He came to Hungary and joined up to Gábor Bethlen's army against Ferdinand II. He even lived in Transylvania for a while, and took part in the war. In August 1623 Bethlen's allies were defeated by Tilly, the commander of the Catholic League at Stadtlohn, in Westphalen. After the battle, Johann Georg turned up in Hungary again, in the circles of Bethlen, and died in the town of Lőcse (Levoča) on 2 March 1624. – The sentence Wesselényi inquired for must have been written in a Hungarian funeral speech, poem or pamphlet about the Prince. If so, the sentence meant: good death came in the right time, and perished his grass in its youth, that is, before he could realise his aim to turn against his enemy, perhaps the Catholics participating on the Habsburg side. Or, being the context unknown, it might refer to his future in the light of the renewed peace-talks between Gábor Bethlen and Ferdinand II. The word and metaphor of pázsit (young grass) was a familiar one in Hungarian poetry in the 16th–17th centuries. It might originate from the Biblical text in relationship with death and the green grass fading away because of hot sunshine. The same metaphor was used by the greatest Hungarian prose-writer of the century: Cardinal Péter Pázmány.

Jankovits László

HÜVELMÉNY

Rimay János számos egyedi kifejezése közé tartozik e szó. A *Kerekdéd ez világ, gömbölyű, mint laptá...* kezdetű, a költő megkomponált verseskötetében XIV. számmal jelölt vers záró strófájában található. A vers az evilági dolgok mulandóságáról szól, kiváltképpen a pénzhajhásatról, a fösvenység bűnéről. Ez a bűn jelenik meg a szóban forgó versszak második, a szót a hasonlat alakzatába foglaló sorában.

Elmarad ez világ s mind pénzi gyűjtemény,
Hát ne torkoskodjunk, mint vízi hüvelmény,
Lelkem ne légy kemény,
Szolgáld Istenedet s nem nyél el mély örvény.¹

Hiába a „vízi” jelző, a „hüvelmény” szó társtalan, értelmezhetetlen. Amint arra Ötvös Péter pompás, a hüvelvény értelmezési hagyományáról is szóló tanulmányában,² amelyre az alábbi összefoglalás nagyrészt támaszkodik, rámutat, Rimay utáni első ismert értelmezője, a szót a maga magyar mitológiájába beépítő Ipolyi Arnold is igen óvatosan bánik vele: „Valjon nem vonatkozik-e szinte *vizszellemi* képzetre a Rimaynál... különös kifejezés: *ne torkoskodjunk, mint vízi hüvelvény*”.³ Óvatosságában nem követi a rá támaszkodó hagyomány, elsősorban Jókai Mór. Irodalmi munkáiban, *A jövő század regényében* (1872–1874), a *Bálványosvárban* (1883), *A három márványfejben* (1887), a *Leventében* (1893) magyarázat nélkül, esetleg Ipolyira támaszkodó rövid jegyzettel, „hüvelvény” alakkal említi a

¹ RIMAY János *Összes művei*, kiad., jegyz. ECKHARDT Sándor, Bp., Akadémiai, 1955, 60. sz. vers, 45-47. sor; Uő. *Írásai*, kiad. ÁCS Pál, Bp., Balassi, 1992 (Régi Magyar Könyvtár, Források, 1), XIV. sz., 109. o. (itt a szöveg: „Elmarad a világ s minden pénzgyűjtemény, / Hát ne torkoskodjunk, mint vízi hüvelvény, / Lelkem, ne légy kemény / Szolgáld Istenedet, s nem nyél el mély örvény.”)

² ÖTVÖS Péter, „*Nincs semmi újság*” = *DEKONFERENCIA*, szerk. KOVÁCS Sándor s. k., ODORICS Ferenc, Szeged, JATE Irodalmelméleti Csoport, 1994, 71–82.

³ IPOLYI Arnold, *Magyar mythologia*, Pest, Heckenast, 1854, hasonló kiad., jegyz., tan. HOPPÁL Mihály, Bp., Európa, 1984, 102.

hüvelményeket.⁴ A magyar nép karakterét összefoglaló tanulmányában (1888) szól róluk részletesebben: „a vízi tündérekhez sokféle rege fűződik, a mi a földi emberek és a vízlakók közötti szerelem körül forog; némelyik egészen naiv, s magán viseli népies eredetének jellegét, mint a Perecz folyóból a városba bejáró *zöld emberke* meséje. Nevük egy régi emlék szerint: »vízi *hüvelvények*«” – olvashatjuk az Osztrák-Magyar Monarchiát bemutató reprezentatív képes kiadvány általa írt részében.⁵ Ebben a hagyományba illeszkedik az Ács Pál Rimay-kiadásában idézett Babits-színháték, *A második ének* egysoros említése.⁶ Ipolyi és Jókai nyomán terjedt el a szó vízi tündérként, szellemként, rémként, akármiként értelmezése: “small Hungarian being that lives in moors and swamps”, lápokban és mocsarakban lakó kis magyar lény, olvashatjuk például az egyik internetes mitológiai honlapon.⁷

A szöfejtő, illetve a Rimay-értelmező hagyomány is ebbe az irányba indul el, szintén Ipolyi nyomán. *A Régi Magyar Költők Tára* IV. kötetében Ilosvay Péter Nagy Sándor história-átdolgozásának egy sorával, a 2331. sorban olvasható „tengeri csudák” kifejezéssel kapcsolatban jelenik meg Rimay, aki „vízi hüvelvényt” említ, „ki torkoskodik.”⁸ Rimayra, Ipolyira és az RMKT-ra hivatkozik Szarvas és Simonyi *Magyar Nyelvtörténeti Szótára*. A következő nagy etimológiai szótárból a szócikk, ki tudja miért, eltűnik.⁹ Az Ipolyival kezdődő értelmezés irányában tájékozódunk a Rimay-kiadások készítői is. Eckhardt Sándor szerint „inkább valami állatra gondolhatunk, amelynek neve talán a kiadók átírásában eltorzult. A debreceni változat ezt írja: »Hát mit *vakoskodunk*, mint vízi hüvelmény«, ami talán a jobbik változat, mert akkor talán nem kell valami falánk krokodilusra, hanem

⁴ „Voltak hagyományaik a „vízi hüvelvény”-ről, a fanyővő, vasgyúró óriásoktól, hüvelknyi Pílinkőről; de azok nem emelkedtek a népmesék mondakörén túl a mítosz magaslatáig”. JÓKAI MÓR, *A jövő század regénye*, II. Bp., Akadémiai. 1981 (Jókai Mór Összes Művei [JÖM], Regények, 19), 159. Másutt a pogány korszak emlékeit őrző Árpád-kori Erdély lényei között: „Ott a hegyek tetején tó van; de benőve sűrű ingovánnyal: aki rálép, lerántják a csalóka pázsit alá a vízi hüvelvények.” Uő., *Bálványosvár*, Bp., Akadémiai (JÖM, Regények, 43), 63. „Nincs olyan undok mocsárlakó hüvelvény, nincs olyan fába szorult erdei manó, aki ábrázatját fölcserélné vele [a belpoklossal J. L.]” Uő., 164; „Bizony veled megyek én, ha a vízi hüvelvényekkel kell is viaskodni.” Uő., *A három márványfej*, Bp., Akadémiai, 1966 (JÖM, Regények, 50), 170; „Egyszer aztán nagy zaj támadt az agarban ... / S míg én a hüvelvényt elvertem magamtól, ...” Uő., *Levente* = Uő., *Drámák (1897–1904)*, Bp., Akadémiai (JÖM, Drámák, IV), 65.

⁵ *A magyar nép* = *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben*, III. Bp., Magyar Királyi Állami Nyomda, 1888, 326.

⁶ „A KERTÉSZ: Tegnap is ily gyorsan beborult az égbolt. / Mi az oka vajjon? A CSÖSZ (*tréfál*): A tündelevények. A KERTÉSZ: Hogy ily hamar indul? A CSÖSZ: Vízi hüvelvények.” BABITS Mihály, *A második ének*, Bp., Nyugat, 1942, 96; illetve Uő. *Novellái és színhátékai*, kiad., jegyz. BELIÁNY SÁNDOR Anna, Bp., Szépirodalmi, 1987, 596.

⁷ <http://www.pantheon.org/articles/h/huvelveny.html>.

⁸ RMKT XVI/4, 156, 319.

⁹ *Magyar Nyelvtörténeti Szótár*, I–III, szerk. SZARVAS GÁBOR, SIMONYI ZSIGMOND, Bp., Hornyánszky, 1890–1892, I, 1530. (*hüvelvény* címszó); *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, I–III, főszerk. BENKŐ LORÁND, Bp., Akadémiai, 1967–1976, II, 181., a *hüppög* és a *hüvely* szócikk között.

csak egyszerűen egy ostoba víziállatra gondolnunk.¹⁰ Ács Pál jegyzete szerint a szó „jelentését csak találgathatjuk. Legvalószínűbb értelmezése: *szivacs*.” Párhuzamként Miskolczi Gáspár *Egy jeles vad-kertjének* következő leírását idézi: „A régiek a Tengeri csalánhoz és a Spongiához szokták volt hasonítani a csalárd, uzsorás embert”.¹¹

A továbbiakban javaslatot szeretnék megfogalmazni a szó jelentésére.¹² A „vízi hüvelmény” kifejezés jelentése lehet, hogy ’vízkór’ vagy ’vízkóros ember’.

A vers az ingatag világ iránti kívánság, különösen a pénzéhség bölcs megfékezéséről szól a keresztény sztoicizmus hagyományának megfelelően. Ilyen formájában az ókoriak közül Horatius 2. 2. ódája a vers egészének is előképe lehet. Innen idézzük e sorokat a vízkórról (13–16):

crescit indulgens sibi dirus hydrops
nec sitim pellit, nisi causa morbi
fugerit venis et aquosus albo
corpore languor.

(A szörnyű vízkórságban szenvedő ember, ha enged szomjúságának, csak tovább duzzad, és nem űzi el azt mindaddig, amíg az erekből el nem tűnik a betegség oka, s a sápadt testből a sok víz okozta bágyadság.)

Allégoriát olvasunk a telhetetlen kapzsiság lelki következményéről. Nisbet és Hubbard Horatius-kommentárja, ezen eléggé nem dicsérhető munka jegyzeteiben számos információt találhatunk a kapzsiság és a vízkórság kapcsolatáról. Az alábbiakban elsősorban erre támaszkodunk.¹³ A kommentár szerint a fősvény és a vízkóros legkorábbi előfordulásai a cinikus filozófusok morális kérdésekről folytatott beszélgetés-műfaja, a *diatribé* hagyományából ismertek. A legfontosabb forrás Sztobaiosz *Anthologion* című munkája, amely különböző fogalmak alá sorolva nevezetes emberek mondásait tartalmazza. Itt a cinikus Diogenészről és Telészről, illetve az általa hivatkozott Bióntól olvashatunk a Horatiuséhoz hasonló állítást a vízkórosokról.¹⁴ Ebben a keretben jelenik meg a vízkór a történetéről

¹⁰ RIMAY János *Összes művei*, i. m., 1955, 125, 211.

¹¹ RIMAY János *Írásai*, i. m., 1992, 109, 299.

¹² A javaslat alapja az az ötlet, amely Ötvös Péter egyik csütörtöki esti pécsi előadása utáni beszélgetésen vetődött fel.

¹³ Robin George Murdoch NISBET, Margaret HUBBARD, *A Commentary on Horace: Odes Book II*, Oxford, Clarendon, 1978, 44–45.

¹⁴ „Diogenész a fősvényeket (*philargüroszokat*) a vízkórosokhoz (*hüdrópikoszokhoz*) hasonlította, azok ugyanis minél inkább eltelnék folyadékkal (*hügroosz*), annál több itatra vágynak.” SZTOBAIOSZ, *Anthologion*, 3,10,45. Telész mondása: „és ha valaki meg akarja szabadítani magát a kívánságtól és a szegénységtől, vagy mást akar megszabadítani, ne keressen vagyont magának, hiszen, ahogy Bión mondja, olyan ez, mint ha a vízkóros szomjúságát valaki úgy akarná csillapítani, hogy nem a vízkórt gyógyítja, hanem forrásokkal és patakokkal látja el őt.” TELÉSZ, *A szegénységről és a gazdagságról*, p. 39. Hense (SZTOBAIOSZ 4, 33, 31.).

Polübiosznál, aki egy bizonyos Szkopasz, az aitóliai hadsereg vezetője pénzvággyát jellemzi vele.¹⁵

Horatius mellett az aranykori latin költészetben Ovidius is felhasználja a hasonlatot a *Római naptárban* (1, 209–218):

at postquam fortuna loci caput extulit huius
et tetigit summo vertice Roma deos,
creverunt et opes et opum furiosa cupido,
et, cum possideant plurima, plura petunt.
quaerere ut absumant, absumpta requirere certant,
atque ipsae vitiis sunt alimenta vices:
sic quibus intumuit suffusa venter ab unda,
quo plus sunt potae, plus sitiuntur aquae.
in pretio pretium nunc est: dat census honores,
census amicitias; pauper ubique iacet.

Ámde midőn e helyen fölemelte fejét a szerencse,
s végtire Róma dicső homloka mennyekig ért,
nőtt a vagyon de az örült pénzvággy nőtt vele együtt;
s egyre harácsolnak, bármi tömérdek a pénz.
Megkeresik, szórják, majd visszaszerezni akarják,
és ez a váltakozás tápot a bűnnek adott.
Mint akinek testét felfújta a vízibetegség,
egyre iszik, de azért egyre növekszik a szomj.
Értékben van az érték most: pénz adja a rangot,
pénz a barátokat is; lenn marad az, ki szegény.¹⁶

A hasonlat ekkorra, vagy nem sokkal később közmondásossá lesz – ekképp említi a Tiberius-korabeli, Longinosznak tulajdonított értekezés *A fenségről* (3, 4).¹⁷

A keresztény hagyományban a pogány-antik toposz a hét főbűn egyikeként kárhoztatott fősvénységhez kapcsolódott. A pénzvággy mint a lélek vízkórsága jelenik meg a költészetben, Prudentius *A mártírkoszorúról* szóló himnuszciklusá-

¹⁵ POLÜBIOSZ, 13, 2, 2, MURAKÖZY Gyula fordításában: „nem volt tisztában vele, hogy amiként a vízkóros nem tudja csillapítani kínzó szomjúságát, bármennyit iszik is, úgy a pénzvággyat sem lehet kielégíteni, amíg bölcs tanok elfogadása révén az illető nem gyógyítja meg lelkének ezt a beteges hajlamát.”

¹⁶ Gaál László fordítása.

¹⁷ Nagy Ferenc fordításában: „mind a testben, mind az értelemben káros a puffedség, mert üres és természetellenes, sőt könnyen az ellenkező végletbe juttat; hiszen – közmondásosan (*phaszin*, mondják, hogy) – senki sem szikkadtabb a vízkórosnál.” A prózairodalomban Seneca használja fel a *Helvia vigasztalásában*, (11, 3.). Kurcz Ágnes fordításában: „telhetetlenségét sohasem fogja kielégíteni (semmilyen vagyon *J. L.*), mint ahogy semmiféle ital sem csillapíthatja azt, akinek szomjúságát nem a vízhiány gyújtja fel, hanem a belsejét marcangoló láz tüze: mert ez már betegség, nem pedig szomjúság. És ez nemcsak a falánksággal és kapzsisággal van így; minden kívánság egyaránt káros, aminek forrása nem hiányérzetünk, hanem mohóság csupán: akár torkig tömheted, minden csak sarkantyúzza majd vágyadat, semmi sem csillapítja.”

ban (2, 237 kk.),¹⁸ valamint Szent Ágoston prédikációiban illetve az utókorban hosszú ideig az ő neve alatt számon tartott munkákban.¹⁹ Előfordulására ismerünk skolasztikus példát is.²⁰ A világi latin költészetben Gautier de Châtillonnál és egy követőjénél találkozunk a vízkóros fösvényekkel.²¹ Talán nem olyan meglepő, hogy szerepelnek Danténál is a *Pokol* 30. énekében, a pénzhamisításért bűnhődő Ádám mester és társai leírásában (49-57):

Io vidi un, fatto a guisa di lëuto,
pur ch'elli avesse avuta l'anguinaia
tronca da l'altro che l'uomo ha forcuto.
La grave idropesi, che sì dispaia
le membra con l'omor che mal converte,
che 'l viso non risponde a la ventraia,
facea lui tener le labbra aperte
come l'etico fa, che per la sete
l'un verso 'l mento e l'altro in sù rinverte.

¹⁸ „Hunc, qui superbit serico, / quem currus inflatum uehit, / hydrops aquosus lucido / tendit ueneno intrinsecus.” (Aki selyemruhában fennhéjázik, akit felfuvalkodottan ül az őt húzó kocsin, azt a vízkór átlátszó mérge feszíti belülről). Érdemes figyelni a tautologikus „hydrops aquosus” megfogalmazásra.

¹⁹ Például: „Volendo ergo dives esse, desiderat, aestuat, sitit, et tamquam hydropisis morbo, plus bibendo plus sitit. Mira ista similitudo est in corporis morbo, omnino avarus in corde hydrops est.” (Így hát azzal, hogy gazdaggá akar válni, vágyakozik, hevül, szomjúhozik, és mintha vízkórba esne, minél többet iszik, annál szomjasabb. Csodálatos ez a hasonlatosság a testi betegséghez: a fösvény egészen vízkóros a szívében.) AUGUSTINUS, *Sermones*, 177, 6. További példákat lásd *The-saurus Linguae Latinae*, VI, 3, XVII, p. 3138, ll. 9–12.

²⁰ HELVICUS Theutonicus, *De dilectione Dei et proximi*, 2, 6. (<http://www.corpusthomicum.org/xao.html>). „Bibet post haec de grossissimo, et ideo turpissimo, possessor temporalis, qui non intellectu, sed corrupto affectu per avaritiam sitivit mistorum substantiam, aurum scilicet et argentum et alia, ideo inquirens hausit ut biberet, sed hydropicus factus ex nimio potu aquae, bibens amplius sitit, quia quo plus habet, plus concupiscit. Unde crescit amor nummi et cetera.” (Azután a legdurvább, ezért legundokabb itallal él az evilági dolgok birtokosa, aki nem az értelem, hanem a fösvényesség iránti romlott vonzódása miatt szomjazik a zavaros anyagokra, vagyis az aranyra és az ezüstre és más effélére, és ezért kutakodván merít belőlük hogy ihasson, de vízkórossá lesz a túl sok vízivástól, minél többet iszik, annál szomjasabb, mivel minél többet birtokol, annál többre vágyik. Innen származik a pénzvágy, stb.) A prédikáció záró mondata vagy Juvenalisra (14, 139 *crescit amor nummi, quantum ipsa pecunia crevit*), vagy Gautier de Châtillonnak a következő részben található, Juvenalist idéző versére utal.

²¹ Gautiérnél: „quanto plura possidet, quanto plus ditiescit, / tanto magis locuples sitit et ardescit: / nam sicut ydropicus qui semper arescit, / crescit amor nummi, quantum ipsa pecunia crescit.” (mennél többet birtokol, mennél gazdagabb lesz, / a dús annál szomjasabb, annál többre gerjed, / mert amint a vízi kór, ki mindegyre senyved, / nő a vagyonvágy, úgy ahogy a javak is növekednek). Az ismeretlen követőnél: „quanto plus adcumulant tanto plus marcescunt / sunt velut hydropici, quorum membra crescunt / cum plus bibunt sitiunt, magis exarescunt / sic avari miseri nunquam requiescunt. (ahogy többet habzsolnak, jobban kornyadoznak, mint a vízikórosak, testben dagadoznak, isznak, egyre szomjaznak, mind jobban kiasznak, a sok kapzsi nyomorult, sohasem nyugosznak). Idézi F. J. E. RABY, *A History of Secular Latin Poetry in the Middle Ages*, I–II, Oxford, Clarendon, 1957², II, 209., a követőt Raby nyomán idézi NISBET–HUBBARD, *i. m.*, 45.

S láttam egyet, mint egy tágöblű kobzot
nagy hassal; csakhogy nyaka a koboznak
az ember lába volt, s két ágra oszlott.

A vízikór, mely formából kihozhat
minden tagot, rossz nedvet belehajtva,
hogy a fej nem felel meg már a hasnak,
a száját állandóan nyitva tartja,
mint hektikását, kinek szomjuságtól
felvonva egyik, állán másik ajka.²²

A magyar hagyományban Rimay kortársánál, Pázmány Péternél, *A fősvénység gonoszságáról* szóló prédikációjában olvashatunk a vízkórrol: „második ártalmas gonoszsága a fősvénységnek az, hogy valamint a pokol meg nem telik, úgy a fősvény szeme és kívánsága telhetetlen, meg nem elégedhetik. ... Erre nézett a poéta (Ovidius? J. L.), mikor azt írta: Annál inkább nevededik a pénzkívánás, mennél inkább sokasodik a pénz. És akinek nincs, inkább nem kívánja, hogysem akinek vagyon, mert akinek sok vagyon, keresetinek vége nincsen. Azért mint a vízibetegnek, annál inkább nevededik szomjusága, mennél inkább iszik.”²³

Az időben Rimayig tartó áttekintés után vagyunk. Sejtethetjük-e, miért választotta Rimay ezt a kifejezést? Választhatott volna mást. A „víz(i)kór(ság)” szó ismeretes lehetett számára. A *hydrops* szó 'vízkórság' értelme benne van már Szenci Molnár Albert 1604-es szótárában is.²⁴

Az alábbiakban csak néhány óvatos feltételezéssel élhetünk. A szót tartalmazó verssor az 1640-es bártfai kiadásban „Hát ne torkoskodjunk, mint vízi hüvelmény”, a Madách–Rimay-kódexben „hát mit vakoskodunk, mint vízi hüvelmény”, az 1670-es lőcsei kiadásban „Hát ne torkoskodjunk, mint vízi hüvelvény”. Rimay azonosságra törekvő rímtechnikájára jellemző a „pénzi gyűjtemény” – „vízi hüvelmény” páros. A „pénzi gyűjtemény” (avaritia) és a „vízi hüvelmény” (hydrops) kapcsolata alapján a „hüvelmény”, illetve a „torkoskodjunk” változatot tartom hitelesebbnek, összességében azt a sort, amely Eckhardt kritikai kiadásában, a tanulmány elején idézett szövegben található. A -mány/mény deverbális, igéből főnevet alkotó képző. Keresnünk kell hát „hüvel” igét. Találunk. „Hyul” alakban már az *Ómagyar Mária-síralomban* megjelenik, s a 16. századi kolostori irodalom korában is jelen van a „hivel” ige, 'az érzelem hevéből veszít' és 'hidegebbé válik' értelemben.²⁵ Érdemes figyelembe venni, hogy víz karaktere, a vizet meghatározó nedves és hideg minőség egyike a „hivel” igéhez kapcsolható. A víz ilyen karakteréről Rimay olvashatott annál a Macrobiusnál, akire a Balassi-epicé-

²² Babits Mihály fordítása.

²³ PÁZMÁNY Péter *Művei*, kiad. TARNÓC Márton, Bp., Szépirodalmi, 1983, 755. (Magyar Remekírók).

²⁴ SZENCI MOLNÁR Albert, *Dictionarium Latinoungaricum... Ungaricolatinum*, Nürnberg, Hutter, 1604, *hydrops*, *vízkórság* (hydropisis, ascites), *vízkórságos* (hydropicus) címszavak.

²⁵ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, i. m., II, 179., hül címszó.

dium Darholcz Kristófhöz írt ajánlásában utal.²⁶ Persze lehet, hogy a bőrhüvelyként felfúvódott vízkóros testéről van szó, s akkor a „háj, hüvely” szó valamilyen alakja szolgált eredetként. Az is lehet, hogy Rimay maga alkotta a szót, lehet, hogy azóta eltűnt szót használt fel. A „hydrops”, „hydropicus” szavak hangzásukban is közel állnak a „hüvelmény” szóhoz, és a „hüvelmény” éppúgy érthető a betegségre és a beteg emberre, mint a „hydrops” szó.

Juthatunk-e ennél tovább? Érdemes Ötvös Péterre figyelni.²⁷ A megfejthetetlennek tűnő vagy nehezen megfejthető szó használata arra is figyelmeztethet bennünket, hogy a beszéd evilági értelmezhetőségeinek korlátai vannak, arra, hogy nemcsak a pénz, hanem a tudás hajhászása (mondjuk a „hüvelvény” eredetének kutatása, szöveghehelyek mohó kurkászása) közben is érdemes figyelembe venni az evilági jelek és jelentésük ingatag kapcsolatát.

Berzsenyi a *Vitkovics Mihályhoz*-ban (99–104)²⁸ Horatiusra utal. Utalását, a vízkórság példáját intésnek is olvashatjuk. Nem árt a mértékletesség:

„... ne kérj az égtől többet mint adott.
Van annyi, mennyi kell! 's ha ez kevés,
Kevés lesz a' föld minden kincse is.
A' vízikórság szomját el nem oltja
Minden Dunáknak 's tengereknek árja;
'S az ép gyomornak egy pohár elég.”

László Jankovits

HÜVELMÉNY (DROPSY)

This paper deals with the interpretative tradition of a hapax legomenon used by the 17th century Hungarian poet János Rimay, i. e. “hüvelmény” and proposes a new meaning for it. From the mid-19th century on, this word was interpreted as ‘water fairy’ or ‘water monster.’ Regarding the context of the word, which is involved in the condemnation of avarice, a more acceptable meaning is hydrops or dropsy, since this disease is topically connected with greed for earthly goods in the European tradition of philosophy, theology and poetry.

²⁶ RIMAY *Írásai*, 15. A Macrobius-hely, amelyre ott hivatkozik, nem a jegyzetben említett *Saturnalia*, hanem a *Commentarium in Ciceronis Somnium Scipionis*, 1, 4, 2. A víz tulajdonságairól l. *Uo.*, 1, 6, 35–40.

²⁷ ÖTVÖS, i. m., 81.

²⁸ BERZSENYI Dániel *Költői művei*, kiad., jegyz. MERÉNYI Oszkár, Bp., Akadémiai, 1979, 125. (a szöveg), 758. (a Horatiusra hivatkozó jegyzet).

Juhász Levente

“I HAVE NOT BECOME A QUAKER”

Johannes Kelpius és a londoni kvékerek

A Sarah Maria Hopewell 1694. április 18-án hajózott ki Plymouth kikötőjéből, hogy Amerika felé vegye útját. A dél-angliai kikötőben mintegy öt hetet vesztegelt, mivel a francia és a brit hadiflotta hajóinak kisebb-nagyobb összecsapásai közepette egy magányos hajónak kevés esélye volt a nyílt óceánig jutni anélkül, hogy az ellenséges hadihajók valamelyike ne vessen szemet a rakományra, illetve a munkaerőként esetleg eladható utasokra. A protestáns szövetség és a francia uralkodó kilencéves háborúja az európai és az észak-amerikai dominanciáért folyt.

A Sarah Maria csupán az út első, legrövidebb szakaszát tette meg, ám az utazás Londontól Plymouthig sem volt eseménytelen. Több komoly vihar, a hajó sérülései és a horgony elvesztése borzolta a kedélyeket, s néha már a kapitány és a személyzet is feladta a reményt a menekülésre. Két alkalommal csupán a buzgó ima védte meg a hajót a katasztrófától – derül ki az egyik utas, az erdélyi szász Johannes Kelpius útinaplójából,¹ akit az előző év nyarán tett meg vezetőjének egy német kivándorló csoport. A társaság vezetői európai egyetemeken nevelkedtek, emigrációjuk oka pedig elsősorban vallási elképzeléseikben keresendő. Chiliasztákként az igazak ezeréves birodalmának eljövételére vártak; úgy vélték, az amerikai vadon lehet a világnak az a romlatlan szeglete, ahol a rejtőzködő Igaz Vallás még teljes dicsőségében megnyilvánulhat, hogy előkészítse Krisztus második eljövetelét.

A nagyjából negyvenfős társaság célja persze nem volt egységes; sokakat a William Penn magánbirodalma által kínált új gazdasági lehetőségek vonzottak. Részben a gazdasági, részben a lelkiismereti szabadság csábította korábban németek egy csoportját Philadelphiába és környékére, ahol 1683-ban megalapították az akkor még alig néhány utcából álló Germantownt. Ez a város volt a Sarah Maria utasainak célja is, hiszen itt számíhattak segítségre amerikai életük megszervezéséhez.

A későbbiekben *The Woman in the Wilderness/Weib in der Wüste* (Asszony a vadonban/pusztában) néven ismertté vált csoport a 17. század nyolcvanas éveiben kezdett szerveződni Észak-Németországban. Szellemi atyja Johann Jakob Zimmermann volt, aki a Németország északi protestáns tartományaiban szerveződő pietiz-

¹ *The Diarium of Magister Johannes Kelpius, with Annotations by Julius Friedrich SACHSE. Part XXVII of a Narrative and Critical History Published by The Pennsylvania-German Society, Lancaster, 1917 (The Pennsylvania-German Society. Proceedings and Addresses at Lancaster, PA., November 13, 1914, XXV).*

mus fősodrában nőtt fel. Zimmermant a nyolcvanas években chiliazmusa és Jakob Böhme tanaihoz való ragaszkodása miatt elbocsátották bietigheimi állásából, s ekkoriban kezdte előkészíteni az amerikai emigrációt. Asztronómiai és teológiai alapokon nyugvó érveléssel kiszámította, hogy az utolsó ítélet 1694 körül veszi kezdetét, s így 1693-ban készült elhagyni Európát. A társaság magját valószínűleg Zimmermann szellemi környezete adta, de máig nem ismerjük annak részleteit, miként bővült a csoport létszáma negyvenre.

Johannes Kelpius egyetemi tanulmányai során került kapcsolatba a chiliaz-mussal és már ekkor forgathatta Jakob Böhme műveit. Zimmermannal alighanem altdorfi diáksága alatt ismerkedett meg Nürnbergben, a Christian Knorr von Rosenroth körül szerveződő kabbalista csoport beszélgetésein. Knorr von Rosenroth erős hatással volt Kelpius később keletkezett himnuszaira. A fiatal, tehetséges diák a Segesvár melletti Dállyáról indult Nyugat-európai peregrinációra mindössze tizenöt évesen, 1687-ben.² Az altdorfi előtt a tübingeni és a lipcsei egyetemen tanult. 1689-ben szerezte meg a magiszteri címet Altdorfban, s már ekkor több műve jelent meg nyomtatásban. Az ígéretesen ívelő literátus pálya azonban egyre inkább Kelpius radikális érdeklődésének megfelelően alakult át. Böhme írásai, a kabbalisztikus érdeklődés és a chiliaszta elkötelezettség készítették a fiatal tudóst arra, hogy csatlakozzon a Johann Jakob Zimmermann víziójából táplálkozó kivándorlási tervhez.

Zimmermann végzetes módon éppen a rotterdami indulást megelőző hetekben halt meg, s a tagok ekkor választották a mindössze húsz éves Kelpiust vezetőjüké. A kivándorlók 1694. június 24-én érték el Germantownt, ahol Isaac van Bebber, német kereskedő segítségével találtak szállást.³ Hamarosan építkezni kezdtek egy nagylelkű támogatójuktól kapott területen; a személyes szálláshelyeken kívül egy nagy közösségi házat is emeltek, melyben tanítottak és gyülekezeti összejöveteleiket tartották, s ahova imádkozni vonultak el. A Tabernákulumnak nevezett épületnek nem voltak ablakai, hogy a meditatív imában elmélyedőt ne zavarják a világ képei, tetejére pedig egy apró csillagvizsgálót építettek, melyből a végítéletet kísérő égi jelenségeket figyelték.⁴ Bár bizonyos mértékig elvonultan éltek, részt vettek a környék gyülekezeteinek életében (hangszeres és kórusműveket adtak elő), s szomszédaik gyermekeit is oktatták.

² Kelpius erdélyi szellemi környezetéről és indulásáról ld. Karl Kurt KLEIN, *Magister Johannes Kelpius Transylvanus, der Heilige und Dichter vom Wissahickon in Pennsylvanien = Festschrift seiner Hochwürden D. Dr. Friedrich Teutsch gewidmet zu seinem 25jährigen Bischofs-Jubiläum vom Ausschuß des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, Hermannstadt, 1931, 56–77.

³ Julius Friedrich SACHSE, *The German Pietists of Provincial Pennsylvania*, Philadelphia, 1895; New York, 1970, 35–36. Bebber korábbi német kivándorlókkal, a krefeldi mennonitákkal érkezett Germantownba 1687-ben, ám később kvékerré lett. Vö. *The Hermits of the Wissahickon*, ed. Oswald SEIDENSTICKER, *Pennsylvania Magazine of History*, 11(1887), 438. (A Seidensticker által kiadott levél írója nem Daniel Falkner, hanem Johann Seelig.)

⁴ A kivándorlók a Gichtel-féle Böhme-kiadáson kívül asztronómiai műszereket is vittek magukkal Amerikába.

Kelpius megmaradt előjárói szerepében egészen 1708-as haláláig, miközben a társaság létszáma egyre csökkent. Az erdélyi magiszter a csoport integritásánál előbbre valónak tartotta az igaz keresztényi életvitelt, a jézusi program megvalósítását és az utolsó ítéletre való megfelelő felkészülést. Nem történeti értelemben elválasztott felekezetekben gondolkodott, hanem lelkiismereti tisztaság alapján választotta el az igaz és a hamis egyházat; éppúgy látott termékeny, megújulásra utaló jeleket a katolikus egyházban, ahogy elítélte bizonyos lutheránusok nem megfelelő vallási gyakorlatát. Az őskeresztény ideálhoz hasonlóan minden egyes gyülekezetet a maga érdeme szerint ítél meg, nem felekezeti hovatartozásuk alapján. Úgy gondolta, hogy az újító egyházaknak meg kell tisztítaniuk magukat, és még Krisztus eljövetele előtt egyesülniük kell. Egykori tanárához, Johann Fabriciuszhoz írott levelében a következőképpen nyilatkozik a kvékerekről: „...nem lettem kvékerré. Soha nem is gondoltam erre, bár lelkem mélyéből szeretem őket, csakúgy, mint bármely más felekezetet, mely Krisztushoz vonzódik és Krisztusénak mondja magát”.⁵

Bár sem 1694-ben, sem 1700-ban nem volt látható jele az ezeréves birodalom kezdetének, Kelpius és néhány társa továbbra is kitartottak programjuk mellett, és elvonultan, az isteni üzenetre koncentrálni kezdtek. Az emigráns csoport más tagjai nem a szerzetesi életmódot választották: megházasodtak, részt vettek a helyi politikai és gazdasági életben, világi vagy egyházi tisztséget vállaltak. A *Woman in the Wilderness* Kelpius halálával jóformán teljesen felbomlott, illetve megszűnt működni, az a gondolati örökség azonban, amit az emigránsok az erfurti és berlini pietista központokból hoztak, és az ideál, amelynek megvalósítását valószínűleg az erdélyi magiszter köré szerveződött csoport igyekezett először Észak-Amerikában ilyen vegytiszta módon megvalósítani, tovább élt a koloniális Amerika szellemi mozgalmaiban és vallási közösségeiben.

Az emigránsok Hollandián keresztül indultak Londonba 1693-ban. Egy ilyen nagyságú csoport Amerikába szállítása igen komoly költséget jelentett, s ennek előteremtésére a tagok nem tudtak vállalkozni. Egy rotterdami angol kereskedő, Benjamin Furly támogatta őket tekintélyes összeggel. Furly személyében ideális támogatóra leltek: a kereskedő nem csupán kitűnő üzletember, de a szent nyelvek és tudományok lelkes diákja is volt, aki ismerte és nagyra becsülte Böhme műveit, hosszú ideig maga is kvéker volt, és William Penn kontinentális ügynökként tevékenykedett. A példátlanul bőkezű támogatást Furly hollandiai kvékerektől és szimpatizánsoktól gyűjtötte össze. Az a százhusz font, amit útiköltségként adott a csoportnak, egy közepes jómódban élő angol úriember két-két és fél éves költségeit tette ki.⁶

Hollandia elhagyása után az emigránsok több mint fél évet töltöttek a brit szigeteken, ami valószínűleg jóval hosszabb idő volt az eredetileg tervezettnél és legalábbis részben a háborús helyzetnek tudható be. Angliai tartózkodásuk során

⁵ *Diarium*, 80. „... I have not become a Quaker. Such an idea hath never come into my mind, albeit I love them from my inmost soul, even as I do all other sects that approach and call themselves Christ's.”

⁶ Az összeg mintegy 12000 £-nak felelt meg 2005-ben.

jó kapcsolatot ápoltak a Jean Leade által vezetett philadelphiai körrel. Közös alapot biztosított mind a Böhme művei iránti kitüntetett érdeklődés, mind a végítélet váradalma.⁷

Eddig ismeretlen volt az a tény, hogy a fél év alatt Kelpiuséknak újfent anyagi segítségre volt szükségük, mert a Furly által juttatott pénz nem volt elég az egész csoport behajózására. A már akkor is igen drágának számító London valószínűleg szintén megviselte monetáris készleteiket, ezért Kelpius és csoportja a londoni kvékerekhez fordult segítségért. Amint az az alább közölt jegyzőkönyvszövegekből kiderül, újabb százötven fontra volt szükségük az útra, amit a *barátok*⁸ a rájuk jellemző hatékonysággal igen rövid idő alatt összegyűjtöttek. E nagylelkű ajándék mellett többször kisebb összegekkel enyhítették a német kivándorlók anyagi gondjait. Érdekes, hogy sem Kelpius, sem Johann Seelig útibeszámolója nem tér ki a nagylelkű adományokra. Bár Kelpius megemlíti naplójában, hogy Plymouthból levelet küldött a jegyzőkönyvekben is felbukkanó módos kvékernek, Samuel Waldenfieldnek, nem ír például arról a pénzről, melyet ekkor kaptak, csupán egy holland adományról.

A pietisták és a kvékerek kapcsolatairól szóló tanulmányában Geoffrey F. Nuttall már publikált a jegyzőkönyvekből néhány idevágó passzust.⁹ A hamburgi Nicolaes Rüst ugyanitt közölt leveleiből az is kiderül, hogy a londoni kvékerek egy része ebben az időben jó értesülésekkel rendelkezett az észak-német pietistákat ért atrocitásokról – nem utolsósorban azért, mert a lutheránus megújulási mozgalom tagjaira használt egyik közkedvelt szitokszó a kvéker volt.

A kvékerek heti, hatheti és éves találkozóikon, illetve bizottsági gyűléseiken rendre jegyzőkönyveket készítettek. A 17. századi feljegyzések legtöbbje a brit szigeteken elszórtan élő közösségek működéséről, sorsáról és gondjairól szól – a német pietistákkal foglalkozó jegyzések a ritkábbak közé tartoznak.

A bejegyzések a *Minutes for the Meetings for Sufferings* című kéziratos sorozat kilencedik kötetében találhatók. Ezek az angol kvékerek éves gyűlésein meghozott határozatok végrehajtását felügyelő testület jegyzőkönyvei; a testület feladata 1675 óta a szervezet pénzügyi felügyelete és a hitsorsosok jogi képviselése is. – A kéziratot a kvékerek londoni könyvtárában és levéltárában őrzik (Library of the Religious Society of Friends in Britain). – A szöveg a dokumentumok eredeti helyesírását tükrözi. A rövidítéseket feloldottuk, az ortográfiát csak az érthetőség céljából módosítottuk. Az oldalszám és a dátum alatt a regeszták, majd a jegyzőkönyv margináliái szerepelnek.

⁷ Amint az Kelpius fennmaradt leveleiből kiderül, a philadelphiai kör tagjai maguk is fontolgatták a kivándorlást, ám ez végül nem valósult meg. Arra nézve egyelőre nincs konkrét adat, hogy milyen módon vették fel a kapcsolatot a londoni csoporttal.

⁸ A kvékerek maguk között *friend*nek szólítják egymást; intézményi önelnevezésükben is ez a kifejezés dominál.

⁹ Geoffrey F. NUTTALL, *Continental Pietism and the Evangelical Movement in Britain = Pietismus und Réveil. Referate der Internationalen Tagung: Der Pietismus in den Niederlanden und seine internationalen Beziehungen*, hrsg. Johannes van den BERG, Leiden, Brill, 1978 (Kerkhistorische Bijdragen, VII), 233–235.

p. 40. [1693. 8. hónapjának 7. napján¹⁰]

Az 1693 késő nyarán Angliába érkezett pietistáknak való segítségnyújtás lehetőségének megvitatásáról.

about Relieving & Employeing the Pietests

Some mention having been made to this meeting concerning the People called Pietests (who are lately come hether from Germany) of their being pretty Low as to the outward for ffrriends to consider them. But They being Strangers to ffrriends It's referred to be considered of next Meeting about the Supplyeing and Employeing of them

p. 44. [1693. 8. hónapjának 20. napján]

A kvékerek húsz fontban határozzák meg a pietistáknak nyújtott segítség összegét.

20 to the Pietests

This Meeting agrees that Twenty pounds be handed forth to the People called Pietests for their Relief by William Crouch, Walter Benthall and Thomas Cox and accordingly a Bill was drawn for the same on William Crouch payable to Thomas Cox.

p. 75. [1693. 10. hónapjának 15. napján]

A húsz fontból tizet a pietisták megkaptak, újabb, legfeljebb tíz font jár még nekik.

Pietests

The Pietests Account of the Ten pounds Given them by ffrriends here for their Relief and Assistance have expended to be laid up by Benjamin Bealing for the next Yearly Meeting.

And it's left to Thomas Cox and the other ffrriends that handed forth the former money to hand forth Ten pounds more or soe much thereof as they see meet.

p. 79. [1693. 10. hónapjának 22. napján]

A Hollandiában kapott százhúsz font mellé a pietisták újabb százötvenet kérnek amerikai útjuk megvalósításához. A testület a hatheti gyűlés elé utalja az ügyet.

Pietests

The meeting being acquainted of the poor People call'd Pietests Intention and desire to Transport themselves and ffamilies to America and wanting Assistance. Sober People in Holland in tender Compassion towards them having Remitted

¹⁰ A brit szigeteken és a koronagyarmatokon csak 1752-ben vezették be a Gergely-naptárt, így az év első hónapja március volt. A kvékerek nem használták a pogány eredetű hónapneveket, azokat számokkal helyettesítették. Az 1693. év 8. hónapja így októbert jelent. A következőkben leírt események követik a Kelpius naplójából és Seelig beszámolójából kirajzolódó eseménysort.

one hundred and twenty pounds towards the relief and Transportation of some of them. They being in all about 40. in Number and it falling very short.

This Meeting inclines to Recommend to the next six weeks Meeting Consideration how a supply may be Administered to them towards their Relief They wanting about one hundred and fifty pounds for their Transportation. and we shall be after wanting this Meeting will consider at the next Meeting to make up.

p. 82. [1693. 10. hónapjának 29. napján]

A londoni kvékerek megszövegezték a felhívást, mely alapján a londoni és essexi gyűléseken gyűjtést rendeznek a pietisták számára. A testület beleegyezik ennek felolvasásába, a pénzt pedig maga fogja kezelni.

Pietests

A Paper drawn up by the friends appointed by the Six Weeks Meeting. Read Setting forth the Straights and Necessities of the People called Pietests, which this Meeting consents should be read in friends Meeting. For a collection for their Relief; on first day next Morning and afternoon. And the friends that Receive the Collection to bring or send it hither to the next Meeting. And Benjamin Bealing to get Copies of the said Paper writt for the Meetings.

p. 89. [1693. 11. hónapjának 12. napján]

A kijelölt kvékerek találkoztak a pietistákkal. Az utazáshoz szükséges pénz kis híján összegyűlt. A követek újabb, legfeljebb harminc font anyagi segítséget nyújthatnak a németeknek.

Pietests

The friends formerly appointed have mett with the Pietests. Report that they find near enough come in for their Transportation. – This Meeting Referrs it to Thomas Cox, John Field, Fra. Stamper, Joseph Ormston, Thomas Hutson, Richard Dymond and Theodore Eccleston or any 3. of them to Assist the said People and Advance toward their further Relief any sum not exceeding Thirty pounds.

p. 92. [1693. 11. hónapjának 19. napján]

A csoport harmincnégy tagja megállapodást kötött Michael Yoakley¹¹ hajóskapitánnyal az utazással kapcsolatban. A kvékerek levélben kérik amerikai hittársaikat, hogy segítsék Kelpiusékat Pennsylvániában. Újabb összeget terveznek juttatni a németeknek.

Pietests

John Field Acquaints the Meeting that about 34 of the Pietests have Agreed with Michael Yoakley for the Transportation of themselves to Pensilvania.

It's referred to Thomas Cox, Joseph Ormston

Thomas Hutson George Whitehead

¹¹ Michael Yoakley (1631–1708) William Penn számára szállított árut Amerikába. A hajóskapitány szeretetotthonokat hozott létre Londonban szegény idős asszonyok számára.

Ffra. Stamper with John Vaughton
Theodore Eccleston Samuel Waldenfield, Richard Dyamond
John Ffield

Or any four of them to draw up a ffew Lines concerning the said People to ffriends in Pensilvania for them to be Assisting to them. And with Money there may be occasion for on their Account Thomas Cox is desired to draw out of Job Beultons Hands (he having Money Collected by ffriends in his hands for their use & service)

p. 98. [1693. 11. hónapjának 26. napján]

Határozat a pietisták ügyében a pennsylvaniai és a holland kvékereknek küldendő levelekről. Utóbbiban figyelmeztetik a hazájukat elhagyni készülöket, hogy ne vágjanak neki az utazásnak meggondolatlanul.

Pietests

The Concern that Relates to the Pietests is confirmed to the ffriends formerly mentioned viz. Thomas Cox¹²

Joseph Ormston	Thomas Hutson	George Whitehead
John Vaughton	Richard Dyamond	Ffra. Stamper
John Ffield	Theodor Eccleston	Samuel Waldenfield

And they or any ffour of them are desired to write A letter to ffriends at Pensilvania on their behalfe & bring to the next Meeting. And it's also desired that a Letter be sent to ffriends in Holland, That any others of the said People where they are may be Cautioned not too hastily to leave Their Native Country.

William Bingley Added to Assist

p. 110. [1693. 12. hónapjának 9. napján]

Az előző bejegyzésben említett levelek befejezéséről és elküldéséről.

Pietests

A letter in behalfe and concerning the Pietests that are about to Transport themselves to Pensilvania continued to the ffriends formerly Named to ffinish and send away. And the same ffriends are continued to draw up a letter to ffriends in Holland about the said People.

p. 148. [1694. febr. 6.]

A Plymouthnál vesztegelő pietisták újabb tizenöt font anyagi segítséget kapnak.

£15. ordered for Relief of the Pietests at Plymouth.

This Meeting understanding That the Pietists have lain longer upon the Coast then was Expected and much of their Provisions Expended and still Remaining at Plymouth. The ffriends formerly appointed are allowed by this Meeting any

¹² Cox neve után William Bingley nevét törölték.

further sume not exceeding fifteen pounds (till further order from this Meeting) If there be want. Coppyes of 2 Letters sent by the said ffriends to Henry Cane. Read and bid to keep Coppyes of them.

p. 172. [1694. márc. 18.]

A pietistáknak nyújtott anyagi segítség részleteinek bemutatása és ellenőrzése.

Pietists Accounts to be viewed.

John Ffield having the Pietists Accounts. It's Referred to

Henry Goldney

Michel Russell to Inspection

Daniel Luard

Levente Juhász

"I HAVE NOT BECOME A QUAKER"

Johannes Kelpius and the London Friends

The Transylvanian-born Johannes Kelpius left the European continent for America in 1693. He was the leader of a group of religious enthusiasts known as the *Chapter of Perfection* or *The Woman in the Wilderness*. Members were recruited by Johann Jacob Zimmermann, a pietist scholar. Both him and Kelpius were millenarists and avid readers of Jacob Boehme. In their view, Pennsylvania was one of the few places of the corrupted world where the True Religion could find shelter and the Second Coming could be prepared for. Zimmerman died before the group left Europe, and Kelpius, only 21, was elected as the new leader. – The group of forty could not raise the substantial sum for the fare. It was assumed that the support of Benjamin Furly (a Rotterdam merchant and William Penn's continental agent) was the only source of the financial support that made the emigration possible. Quaker manuscript sources, however, tell a different story: the *Minutes for Meetings for Sufferings* of the 'London Friends' contain entries that testify that the Quakers have contributed more towards the group's voyage than Furly had. Consequently, though Kelpius himself has 'not become a Quaker,' he obtained significant support from the 'Friends'.

Kasza Péter

BULVÁRSAJTÓ – RETORIKA – TÖRTÉNETÍRÁS

Megjegyzések Brodarics István *Historia verissimájának* keletkezéstörténetéhez

Az 1526. augusztus 29-én lezajlott mohácsi ütközet kétség kívül az újkori magyar, sőt bizonyos értelemben a közép-európai történelemnek is az egyik legjelentősebb fordulópontja. A csatavesztés következményeképp megszűnt a középkori, önálló magyar állam, II. Lajos halálával pedig a megürt magyar és cseh trón Habsburg Ferdinánd kezére került, aki ezen szerzeményeivel megvetette a Habsburgok dunai monarchiájának alapjait.

Az eseménynek természetesen könyvtárnyi modern szakirodalma van, de a tragikus vereség okainak keresése már a kortársakat is élénken foglalkoztatta. A csatáról számos korabeli beszámoló, tudósítás, követjelentés, levél maradt ránk, de a legkülönbébb történeti művekben is megemlékeztek róla keresztény és török oldalon egyaránt. A rengeteg szöveg közül azonban (a török beszámolókat nem számítva) mégis csak egyetlen akad, amelyik az ütközetben valóban részt vevő személy tollából származik, ez pedig Brodarics István (Stephanus Brodericus) szerémi püspök és kancellár műve, a *De conflictu Hungarorum cum Solymano ad Mochacz verissima historia*.¹

A szerző, Brodarics művelt, humanista főpap. 1470 körül született Szlavóniában köznemesi családban. Iskoláit Pécsen kezdte, majd nagybátyja Jalsity János, Lukács zágrábi püspök, utóbb Szathmári György pécsi püspök támogatásával 1501 körül eljutott a padovai egyetemre, ahol öt évet töltött. Hazatérte után előbb Szathmári titkára lett, de hamarosan a nagypolitika küzdőterén találta magát. Belgrád eleste, 1521 után a fokozódó nyomásnak kitett magyar állam mindent elkövetett, hogy külföldi segítséget szerezzen a török feltartóztatására. E célból számos követséget indítottak európai királyi udvarokba, valamint a Szentszékhez. Vélhetőleg humanista műveltsége és padovai iskolázottsága is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a rendkívül fontos római követi megbízást Brodarics kapta. 1522-től 1525 őszéig egyetlen kisebb megszakítást kivéve folyamatosan Rómában tartózkodott, és kitűnő kapcsolatokat épített ki a pápai udvarral. Nem utolsó sorban a

¹ Kritikai kiadása: Stephanus BRODERICUS, *De conflictu Hungarorum cum Solymano ad Mochacz verissima historia*, szerk. KULCSÁR Péter, Bp., Akadémiai, 1985. Magyarul szintén Kulcsár Péter fordításában több kiadásban is hozzáférhető. Vö. *Humanista történetírók*, vál., szerk., jegyz., utószó KULCSÁR Péter, Bp., Szépirodalmi, 1977, 289–328; *Mohács emlékezete*, vál. Kiss Károly, szerk. KATONA Tamás, Bp., Európa, 1979, 11–48. Az általam idézett latin szövegrészletek oldal-számai a kritikai kiadásra, a magyarul idézett részletek a *Humanista történetírók* c. kötetben megjelölt szövegre vonatkoznak.

pápa támogatásának is köszönhető, hogy a magyarországi belügyekre nagyobb befolyást gyakorolni igyekvő Szentszék támogatásával 1526 márciusában kinevezték kancellárrá.² Brodarics minden kétséget kizáróan a kancellári kinevezéssel jutott politikai karrierje csúcsára, ám a sors akaratából igen rövid időt töltött ott. 1526 júliusában Lajos királlyal együtt indult Budáról a török sereg elé, a mohácsi síkon pedig fegyverrel küzdött a török ellen. Az alig másfél órás csatában Lajos királlyal együtt elesett a kormányzati szerepet betöltő főnemesi és főpapi kar színe java, Brodarics azonban a szerencsés kevesek között volt: megmenekült.

A csata közvetlen előzményeit és lefolyását bemutató rövid kis beszámolója a következő év tavaszán jelent meg Krakkóban, Vietor nyomdájában.³ Brodarics művével foglalkozva egy furcsa paradoxon mindjárt szemet szúr: mivel a *Historia verissima* az egyetlen, megfellebezhetetlen hitelű, magyar szempontú leírás a csatáról, sem a későbbi történetírók sem a modern kor történészei, ha Moháccsal kívántak foglalkozni, nem kerülhették meg Brodarics szövegét. A csata eseményeinek rekonstruálása céljából szinte ízekre szedték a szöveget, minden mondatát külön-külön mérlegre tették, ám keletkezésének körülményei, megírásának okai és esetleges céljai jóval kevesebb figyelmet kaptak. Jelen tanulmányomban e szöveg megalkotásának egyik lehetséges okát szeretném valamelyest körüljárni.

A magyar szakirodalomban általában két momentumot szoktak emlegetni, amelyek kiváltképp ösztönözték Brodaricsot a mű megírására. Egyrészt általánosan elfogadott nézet, hogy Brodarics I. Zsigmond lengyel király felkérésére, tehát mintegy megbízásból írta a szöveget. Brodarics kitűnő kapcsolatokat ápolt a lengyel udvarral is, s az uralkodó tőle, mint szemtanútól annál inkább pontos beszámolót várt volna a tragikus eseményről, minthogy a csatában elesett II. Lajos I. Zsigmond unokaöccse volt.

A másik sokat emlegetett indok a híres bécsi humanista, Johannes Cuspinianus (Spiessheimer) törökellenes buzdító beszéde, amely valamikor 1526/27 fordulóján jelent meg Bécsben, és amelynek néhány passzusa hanyagsággal, árulással és királyuk cserben hagyásával vádolta meg a magyarokat.⁴ Ezek alapján tehát a szöveg keletkezéséről az a kép rajzolódik ki, hogy Brodarics a lengyel király felkérésének eleget téve számolt be a csata lefolyásáról, egyúttal Cuspinianus magyarokat illető vádjait is cáfolni igyekezett.

Eddigi kutatásaim kimutatták, hogy a Zsigmond-féle felkérés nagy valószínűség szerint soha nem történt meg, de még ha a megbízás tényét nem is lehet minden kétséget kizáróan legendának minősíteni, az az eddigi adatok alapján nem

² A kancellári kinevezés körüli problémák leírását lásd: SÖRÖS Pongrác, *Jerosini Brodarics István*, Bp., 1907, 27–37; SZÉKELY Samu, *Brodarics István élete és működése*, Történelmi Tár, 1888, 16–27; ÓVÁRY Lipót, *Hazai állapotaink a mohácsi vész előtt*, Századok, 1885, 396–403, 482–490.

³ Vö. RMK III. 270.

⁴ Johannes CUSPINIANUS, *Buzdító beszéd a Szent Római Birodalom fejedelmeihez és előkelőihez = Mohács emlékezete*, vál. KISS Károly, szerk. KATONA Tamás, Bp., Európa, 1979, 245–276.

igazolható.⁵ Mivel így megdőlni látszik az a feltevés, hogy Brodarics egy megbízást teljesítendő írta volna a beszámolót, annál nagyobb hangsúlyt kap a Cuspinianus beszéde által jelentett motiváció, ami így első számú, sőt egyetlen indokká lépne elő.

Ez már önmagában is egészen új megvilágításba helyezné a problémát, hiszen amennyiben elfogadjuk, hogy Brodarics legfőbb indoka a csata történetének megírására egy, a magyarokat vádoló *oratio* állításainak megcáfolása volt, ez esetben a magyar történetírás egyik leghíresebb szövegét alapvetően történeti jellegű műből polemikus célzatú vitairattá minősítenénk át.⁶

Vizsgáljuk meg először, egyáltalán szerepelhet-e Cuspinianus *adhortatio*ja a Brodarics-mű megírásának indokai között. A kérdés egyértelmű megválaszolása előtt két probléma áll. Az egyik, hogy Brodarics sem a *Historia verissima* szövegében nem nevezi meg Cuspinianust, sem pedig ránk maradt levelezésében nem

⁵ A Zsigmond-féle felkérést az *Acta Tomicianae* VIII. kötetének 222. lapján található levéllel szökták igazolni, amelyben a király megkéri Brodaricsot, számoljon be arról, mit tud unokaöccse, II. Lajos haláláról. Első olvasásra a szöveget valóban megbízásnak lehet tekinteni, de ha alaposabban szemügyre vesszük az *Acta Tomicianae*-ban található, szeptemberben keletkezett lengyel diplomáciai leveleket, az tapasztaljuk, hogy számos hasonló, szinte szó szerint egyező szövegű levél íródott vezető magyarországi személyiségeknek. Nyilvánvalóan nem azzal a célzattal, hogy rávegyék őket egy Mohácsról szóló beszámoló megírására, hanem hogy információkat szerezzenek először is Lajos sorsáról (hiszen halála esetén nagybátyja, Zsigmond is aspirálhatott a magyar trónra!), illetve általában a Lengyelország *antemuralé*jának is tekintett Magyarország általános helyzetéről. Ha a többi levelet nem tekintjük megbízásnak, a velük szövetszerűen összecsengő Brodaricshoz írottat sem tekinthetjük annak, így a Zsigmond-megbízásra vonatkozó legfőbb bizonyíték megdőlni látszik. Erről tartottam előadást Budapesten a 2005 októberében Habsburg Mária születésének 500. évfordulójára rendezett konferencián „*Humanista válaszüton. Brodarics István Habsburg Mária udvarában*” címmel. Az előadás szövege megjelenik a konferenciakötetben. Bővebben lásd ott!

⁶ A szöveget újabban a retorikai szerkesztettség szempontjából vizsgáló Tóth Zsombor mutatótt rá arra, hogy a történetírásként kezelt munka pontosan elemezhető retorikai kategóriák mentén. Ezt ő is azzal magyarázta, hogy „az emlékirat sajátos vitahelyzetben jelenít meg egy Mohácsról szóló beszámolót, amelynek nemcsak mint történetnek kell megállnia a helyét, hanem Cuspinianusnak a magyarokat felelőtlenséggel megvádoló *Oratio*ja ellenében is meggyőzően kell bizonyítania az eltérő valóságot”. Vö. Tóth Zsombor, *Fons vs. memoria? Retorikatörténeti megjegyzések Brodarics Istvánnak a mohácsi csatáról készült latin nyelvű beszámolójához (Esettanulmány)*, Református Szemle, 2004, 698–710.

tesz róla említést.⁷ Ilyen módon a szerzőtől származó közvetlen bizonyítékunk nincs arra, hogy valóban Cuspinianus beszédének magyarellenes kitételei háborították volna fel, és késztették volna egy cáfolat értékű mű megírására. A másik probléma, hogy a Cuspinianusról monográfiát író Hans Ankiewicz von Kleehoven nem tud arról, hogy a szóban forgó buzdító beszéd valamilyen jelentősebb hatást váltott volna ki a kortársak körében, és nem említi, hogy magyarellenes éle lenne.⁸ Első pillantásra tehát úgy tűnhet, hogy mivel Brodarics valójában nem

⁷ A talán leghíresebb Brodarics-levél, melyet 1527. március 18-án Dévény várából írt a Prágában időző Ferdinánd királynak, bejelentve, hogy elhagyja Ferdinánd táborát és átáll Szapolyai oldalára, nem maradt ránk. A levelet sokan és sok helyütt hivatkozzák, pedig Fraknói Vilmos kivételével 1877-óta valószínűleg senki sem látta. Fraknói a Századok 1877/1-es számában megjelent cikkében (*Magyarország történetét érdeklő okiratok a külföldi piacon*, 57–63) ad hírt a levél létezéséről. Elmondja, hogy hat másik dokumentummal együtt egy bizonyos lipcei Ardenné báróné ajánlotta fel a Nemzeti Múzeumnak megvételre, az intézménynek azonban sajnos nem tellett a 250 forintnyi vételár. Fraknóinak – az egyetlen, aki olvasta a levelet – valószínűleg nem engedélyezték, hogy közölje a teljes szöveget, így cikkében csupán kivonatolva ismerteti tartalmát. Eszerint Brodarics kész politikai látleletet ad Ferdinánd uralmi törekvéseiről, szerinte elhibázott lépéseiről: késlekedésével lehetőséget teremtett Szapolyai megkoronázására, hagyta kicsúszni kezéből az országot, és mindezt most háborúval akarja visszafoglalni. Személyes sérelmeit is felelegeti: kihagyták a tanácskozásokból, titkolóznak előtte, hat hónapi szolgálat után mindössze ötven forint fizetést ajánlottak neki. Ebben a levélben, állítólag, elhangzik Cuspinianus neve is, akinek magyarokra szórt gyalázkodásai – a levél szövege szerint – mélyen feldúlták Brodaricsot. Fél továbbá a Ferdinánddal érkező lutheranizmustól (!) is. Mindezek miatt, és mivel hírt kapott, hogy a legközelebbi budai országgyűlésen hazaárulással fogják vádolni, hazatér, és megvédi magát a vádak alól. – Ha a levélnek hitelt adunk, akkor ez megfellebbezhetelen bizonyíték arra, hogy Brodarics Cuspinianussal kívánt polemizálni művében. Nem Fraknói szakértelmében kételkedem, de nem ez lenne az első hamisítvány a történelemben, és nem is az utolsó. Adatai szinte mind ellenőrizhetőek, de túl koherens és összeszedett a többi Brodarics-levélhez képest. Az ismert levelek közül egy akad, mely alátámaszthatja a dévényi levél létezését. Brodarics április 12-én, már Budán levelet ír Andreas Criciusnak Krakkóba, beszámol neki az elmúlt hetek eseményeiről (AT IX. 125–126. p.). Ebben leírja, hogy indokait kifejtette Ferdinándnak, sőt előadta azokat Mária és tanácsosai előtt is. Arra hivatkozik, hogy a kezdődő vérontásban nem kíván részt vállalni, és mivel hazaárulással akarják megvádolni az országgyűlésen, hazatér. Cuspinianust, sajnos, nem említi. Mégis, a levél szövege, az érvelés erősen emlékeztet a Fraknói által adott összefoglalóra, így tulajdonképpen alátámaszthatja azt. – Kétségekre adhat viszont okot a következő adat: ERDÉLYI Gabriella, *Bethlenfalvi Thurzó Elek levelezése I. 1526–1532* című kötetében (Bp., 2005) kiadott egy, a MOL állományában meglévő levelet, melyet Thurzó 1526. március 22-én Batthyány Ferenchez írt (MOL P 1314 Nr. 50466.). Eszerint Brodarics nem kért engedélyt a távozásra, legalábbis Thurzó, aki Ferdinánd kérését közvetíti Batthyáynak, nem tud erről. „Nescimus, si Dominatio Vestra Magnifica inllexit unus nostrum videlicet Stephanus doctor Cancellarius non accepta licentia et praeter scitum omnium clam hinc ad Ioannem Waywodam discessit, quam rem cur fecit, non satis nobis constat.” *i. m.*, 93. Kételyeim fenntartása mellett a dévényi levél létezésének ügyében a jelen adatok birtokában nem mernék határozottan állást foglalni.

⁸ Vö. Hans Ankiewicz von KLEEHOVEN, *Der Wiener Humanist, Johannes Cuspinian*, Graz–Köln, 1959, 237–239. A kortársak körében kiváltott hatás alatt Kleehoven persze nem okvetlenül irodalmi reflexiókra gondolt, hanem sokkal inkább arra, hogy volt-e a buzdító beszédnek valami gyakorlati következménye. De vélhetőleg az irodalmi hatást is megemlítette volna, ha ismerte volna Brodarics művét, illetve a két mű közti feltételezett kapcsolatot.

említi Cuspinianust, a külföldi szakirodalom pedig mit sem tud a két mű közti esetleges kapcsolatáról, talán csak a magyar szakirodalomban gyökeret vert egyik legendával állunk szemben.

Ha azonban alaposabban elolvassuk Brodarics szövegét, a Cuspinianus-hatással kapcsolatos kételyeink halványodni kezdenek. A szövegben több olyan célzás is van, ami ha nem is egyértelműsíti, de legalábbis erősen valószínűvé teszi, hogy műve írásakor Brodarics Cuspinianusszal, vagy vele is, polemizált: most csak két-három bizonyító erejű példát említek.

Brodarics az előszóban azt hozza fel a mű megírásának indokaként, hogy úgy tapasztalja, néhányan másként beszélnek el az eseményeket, mint ahogy azok megtörténtek, a vereséget pedig nem a szerencse szokásos forgandóságának, hanem a magyarok bűnének és árulásának tulajdonítják.⁹ Ez a kezdés mindenképpen alátámasztja, hogy a Brodarics-mű esetében igenis polemikus szándékú textussal van dolgunk, amely valamely magyarelles hangvételű szövegre vagy szövegekre kíván reflektálni. A célzás azonban még korántsem utal Cuspinianusra. A mű végén azonban, amikor Brodarics Lajos király halálának körülményeit írja le, a következőket mondja: felháborodással vehetjük tudomásul, hogy egy bizonyos személy e tárgyról közzétett beszédében hazug módon merészkedik a mieinket királyuk árulóinak nevezni.¹⁰ Ez már a név említése nélkül is egyértelműbb utalás: beszédet, oratiót Mohácsról vagy annak kapcsán az adott időszakban legjobb tudomásom szerint csak Cuspinianus tett közzé. Bár neve itt sem hagzik el, de néhány sorral lentebb Brodarics tovább szűkíti a kört, amikor azt mondja, ő szégyelli magát, amiért az a híres történetíró ilyen ostobán, számára ismeretlen dolgot merészelt a nyilvánosság elé tárni.¹¹ Cuspinianust, a jeles bécsi humanistát pedig elsősorban történetíróként tartották számon. Végül még egy adalék: Cuspinianus beszédében a legkonkrétabb vád az esztergomi katonákat, a huszárokat éri, akik fosztogatni kezdték a Budáról menekülő királyné hajóit.¹² Brodarics világosan reflektál az említett szöveghelyre, mikor azt mondja: a katonák okoztak ugyan némi kárt a királyné hajóiban, mégis messzire rugaszkodik az igazságtól az a sze-

⁹ *Operae pretium putavi, si bellum, quod divus Ludovicus Hungariae et Bohemiae rex [...] proxime gessit, et in quo interiit, breviter describerem eo etiam consilio, quod video esse non-nullos, partim qui haec aliter, quam acta sunt, narrent, partim qui nostros alius aliam ob causam criminari non cessent atque hunc infelicem pugnae eventum non solitis rerum humanarum casibus sed nostrorum culpae falso adhibere nitantur.* BRODERICUS, *i. m.*, 21.

¹⁰ *Quo molestiore animo ferendum censeo, quod ausus sit quidam oratione etiam de hoc publicata, si oratio illa vocari debet, nostros sui regis desertores falso vocare.* *Uo.*, 54.

¹¹ *Sed idem ille egregius historiarum scriptor, qui haec scribit, et qui tot convicia in gentem nostram ingerit, huius etiam cladis historiam ita scripsit, ut me pudeat eum ita imprudenter rem sibi ignotam in vulgus prodere fuisse ausum.* *Uo.*, 54–55.

¹² „A Dunán Esztergomhoz érkeztek, az érseki székhelyhez. Ekkor a huszárok, az ország lakosai, a töröknél sokkal gonoszabbak és kegyetlenebbek, akiket nem indít meg a jámborság, irgalom, a királyné egyik, királyi kincssel megrakott hajóját elragadták, kifosztották és szétrombolták. És nem elégedvén meg ekkora kegyetlenséggel, míg királynéjukat is neveltség tárgyává nem tették nagy szorultságában, magukra húzták a női ruhákat és a szolgálólányok papucsait, amiket az aszszonyok fülkéiből hoztak ki, táncot jártak, kinevették és gúnyolták a félénk asszonynépet.” (Kulcsár Péter fordítása). CUSPINIANUS, *Buzdító...*, *i. m.* (4. jegyzetben), 257–258.

mély, aki könnyűfegyverzetű katonáinkat, akiket huszár néven emleget, azzal vádolja, hogy megbecstelenítették volna a királyné szolgáloít és gúnyképpen papusaikban táncoltak.¹³

A fentebb elmondottak alapján tehát Brodarics egyértelműen olyan személy ellenében írta saját művét, aki a balvégzetű mohácsi csatáról beszédet jelentetett meg, és aki abban egyéb vádak mellett említést tett az esztergomi huszárok garázdálkodásáról. Ezek a célzások és a két szöveg reflektív helyei erősen valószínűvé teszik, hogy a Brodarics-szövegben meg nem nevezett ellenfél Cuspinianus.

Ennek tükrében viszont felmerül a kérdés, miért nem tud Ankwicz von Kleehoven semmit arról a hatásról, melyet a Cuspinianus-oratio Magyarországon, jelesül Brodaricsra gyakorolt? Elkerülte volna a figyelmét? Ilyen eset persze adódhatott, és ekkor óhatatlanul felmerül a magyar szakma és szakirodalom felelőssége is, hogy nem tette közzé nemzetközi fórumokon ezt az elméletet. De állhat más is a probléma hátterében. Ha a lehetőségekhez képest elfogulatlanul igyekszünk olvasni Cuspinianus szövegét, rá kell jönnünk, hogy korántsem egy igazi magyarfalóval állunk szemben. Alapvetően, és a címnek megfelelően, a német rendekhez intézett *törökellenes* buzdító beszédről van szó, amely ugyan Kleehoven szerint is szinte prédikatori hevületű, de ez a prédikatori hevület javarészt nem a magyarok ellen irányul. A török elleni fellépésre buzdítva a német rendeket Cuspinianus ugyan valóban tesz néhány oldalvágást a magyarok vétkes hanyagsága felé, de ugyanígy elítéli a keresztény fejedelmek nemtörődömségét is, akik veszni hagyták Rodoszt, és még ennél is hangsúlyosabban ostorozza a német birodalmi gyűlések tehetetlenségét, a fejedelmek iszákosságát, mint a tehetetlenség és döntésképtelenség legfőbb okát, s nem utolsó sorban pedig éles és egyben gúnyos kirohanást intéz Luther ellen, aki korai írásaiban elítélte a török elleni fegyveres fellépést.

Ha elfogadjuk tehát, hogy a szöveg, még ha magyar szemmel olvasva némely pontja bántó és sértő is, alapvetően mégsem magyarellenés ihletésű, felmerül a kérdés: nem reagált-e túlságosan érzékenyen Brodarics Cuspinianus nem különösebben kiélezett vádjaira? Ugy vélem, Brodaricsnak néhány fájó vádpontnál több oka volt a Mohácsról szóló saját beszámolója elkészítésére.

Felmerül a lehetőség, hogy Brodarics nem kizárólag Cuspinianusszal vitatkozik, még akkor sem, ha rajta kívül más ellenfelet a mű szövegéből aligha tudunk azonosítani. Ha a rendkívül hangsúlyos *praefatio* mondataira gondolunk, ott Brodarics úgy fogalmaz: *néhányan* másképp beszélnek el az eseményeket, mint ahogy megtörténtek. Lehet, hogy a többes szám csupán szándékos ködösítés, de lehet, hogy valóban többekkel akart vitába szállni. Ha így van, akkor kikkel még?

Fentebb azt mondtam, 1527 tavaszáig Cuspinianusén kívül nem ismerünk más szöveget, mely Moháccsal foglalkozik és nyomtatásban megjelent volna. Valóban nem ismerünk más *latin* nyelvű szöveget. Ismerünk viszont számos német nyelvű

¹³ Regina hac clade audita [...] trepide Posonium confugit rerum suarum magna parte per Danubium subvecta, in quibus et in his, quae civium Budensium erant, licet Andreas Orbonasz, qui arci Strigoniensi praeerat, nonnulla damna fecerit, tamen in huius rei commemoratione longe a veritate recessit ille, qui militibus nostris levis armaturae, quos vero nomine huzarones appellat, eam culpam impingit, quod puellas reginales inhonestius habuerint et in earum soleis per ludibrium saltaverint. BRODERICUS, *i. m.*, 58.

újságlapot, úgynevezett *Newe Zeytung*ot, melyek a csatával és Lajos király sorsával foglalkoznak. 1526 szeptemberétől novemberig legalább hét különböző újságlap jelent meg e tárgyban, számos kiadásban, és a sikerre való tekintettel több utánnymásban.¹⁴ Ha Cuspinianusról azt állítottuk, hogy oratiója nem kimondottan magyarellenes hangvételű, akkor az újságlapok esetében ezt már aligha tehetjük meg. A korabeli, alkalmilag kinyomtatott, egy-két lap terjedelmű újságok igazi bulvárlapokként működtek, ahol korántsem a hír valóságtartalma, csakis a lap eladhatósága számított. A mohácsi csatáról megjelent tudósítások esetében ezt azzal érték el, hogy a meglehetősen sovány tényanyagot egyrészt a török borzalmas kegyetlenkedéseiről szóló elképesztő és sokszor merőben légből kapott rémtörténetekkel tupírozták föl, másrészt a csatavesztést és Lajos király halálát szinte egyöntetűen a magyarok árulásának tulajdonították.

Amikor e tanulmány alapgondolata megfogalmazódott bennem, munkahipotézisem az volt, hogy Brodarics talán nemcsak egyedül Cuspinianus szövegével, hanem a nagy számban terjesztett újságlapok rágalmaival is polemizálni akart. Ezért az említett hét újságlap szövegét összevetettem Cuspinianus Oratiójával, és arra voltam kíváncsi, találko-e olyan adatokat vagy szöveghelyeket, melyek arra utalnak, hogy Cuspinianus felhasználta az *Newe Zeytung*okat oratiója írásakor. Az átvétel ez esetben természetesen csak akkor igazolható, ha Cuspinianus szövege olyan téves információt közöl, amely valamelyik újságlapban is megtalálható. Nos, néhány esetben sikerült kimutatni ilyet, s ezt két példával szeretném illusztrálni. A *Bluthundt* című újságlap (mely alig foglalkozik a csatával, sokkal inkább a törökök vérengzéseivel) írja, hogy egy török pasa elfoglalta Pécs városát, majd a harmadik napon, ígérete ellenére, a városban mindenkit lemészároltatott. Ugyanebben az újságban olvashatjuk, hogy a Budára bevonuló Szulejmánnak egyedül a budai zsidók álltak ellen oly hevesen, hogy a zsidónegyedet ágyúkkal kellett megostromoltatnia.¹⁵ Nos, ezek téves adatok, meg nem történt események-

¹⁴ Jó összefoglalót ad a Mohács-tematikájú német újságlapokról és népekekről: PUKÁNSZKY Béla, *Mohács és az egykorú német közvélemény = Mohácsi emlékkönyv*, szerk. LUKINICH Imre, Bp., 1926, 277–294; FRAKNÓI Vilmos, *A mohácsi csatáról szóló egykorú újságlapok a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában*, Magyar Könyvszemle, 1876, 8–14; BLEYER Jakab, *Magyar vonatkozású német történeti népekek 1551-ig*, EPhK, 1897, 334–347, 417–436; HUSZÁR Imre, *Hazánkra vonatkozó külföldi újsághírek a XVI–XVII. századból*, Századok, 1912, 517–520. – Az újságlapok történeti forrásértékéről máig mérvadó: BENDA Kálmán, *A törökör német újságirodalma XV–XVII. században*, Bp., 1942. A Német Birodalomban gyakorolt hatásokról vö. HORVÁTH Magda, *A törökveszedelem a német közvéleményben*, Bp., 1937. Az 1526-ban megjelent német újságlapokról több forrásból is lehet tájékozódni. APPONYI Sándor, *Hungarica*, Bp., OSZK, 2004; KERTBENY Károly, *Magyarországra vonatkozó régi német nyomtatványok*, Bp., 1880; CARL GÖLLNER, *Turcica. Die europäischen Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts*, 1–3, Bucuresti, Acad. RPR, 1969–78; HUBAY Ilona, *Röplapok, újságok, röpiratok az OSZK-ban 1480–1718*, Bp., 1948; NÉMETH S. Katalin, *Ungarische Drucke und Hungarica 1480–1720. Katalog der HAB Wolfenbüttel*, München–New York–London–Paris, 1993.

¹⁵ A „*Bluthundt*” volt a legtöbbször kiadott, számtalan utánnymást megért Mohács-tematikájú újságlap. Több kiadása is olvasható az Apponyi-gyűjteményben. Vö. APPONYI, Nr. 187, Nr. 188, Nr. 189.

ről szólnak, de mindkettőt említi Cuspinianus is.¹⁶ Ezek alapján valószínűnek tartom, hogy Cuspinianus az *adhortatio* írása közben felhasználta a közkézen forgó *Newe Zeytungok* némelyikét, hogy az onnan vett adatokkal vagy inkább rémhírekkel színezzé a török kegyetlenségének leírását.

Ha elfogadjuk is, hogy Cuspinianus ismerte és esetleg alkalmasint felhasználta az újságlapokat, még mindig megmarad a kérdés, hihető-e, hogy a humanista Brodarics esetleg reagálni akart a németül fogalmazott és megjelentetett bulvárlapok rágalmaira. Nincs adatunk arról, hogy Brodarics tudott volna németül. Délszláv származású volt, a magyar udvarban élt, kiváló latinista volt, és Padovában járt egyetemre, ahol elsajátította az olasz nyelvet is (ismerjük több olasz nyelvű levelét), de németül valószínűleg nem tudott, így aligha olvashatta a *Newe Zeytungok* híreit. Az viszont nagyon is elképzelhető, hogy Mária özvegy királyné pozsonyi udvarában ismertek voltak ezek az újságok, így azok tartalmáról, legalább közvetve, Brodarics is értesülhetett. Nem valószínű, hogy a németül íródott szenzációhajhász újságlapok önmagukban különösebben felkavarták volna Brodaricsot, a művelt humanistát, ám ellenlépésekre késztethette, amikor hasonló vádak fogalmazódtak meg latinul is az elit közvélemény befolyásolására.

Kérdés persze, hogy a Habsburg Mária pozsonyi udvarában időző humanistánkat miért zavarta a szintén Habsburg-párti Cuspinianus szövegének néhány passzusa, még akkor is, ha az a latin nyelvű *oratio*-val mintegy kanonizálta a német nyelvű újságlapok bizonyos rágalmaikat? Röviden felelve a kérdésre, a válasz részint Brodarics személyes érintettségében, részint az aktuális politikai helyzetben keresendő. Cuspinianus egy alkalommal azon sajnálkozik, hogy nem akadt Lajos király környezetében senki, aki lebeszélte volna a fiatal és vakmerő királyt a veszélyes csata vállalásáról. Brodarics, mint az ország kancellárja és ily módon a király legszorosabb környezetének tagja, ebben a kérdésben személyesen is találva érezhette magát. Beszámolójában nyomatékosan ki is emeli, hogy a csata előtt ő maga volt az, aki megpróbált közbenjárni a forrófejű katonáknál a csata elhalasztása érdekében. Brodarics művének tehát mindenképpen van személyes védőírat jellege is.

Végül, de nem utolsó sorban, igen fontos az a politikai közeg, melyben a két mű megszületik. Lajos halála után a magyar rendek elsőprő többsége Szapolyai Jánost választotta királlyá, míg a Mária királynő körüli kis csoport 1526 decemberében Habsburg Ferdinándot. A két király közti összeütközés csak idő kérdése volt. Brodarics eleinte a pozsonyi kör tagja, ilyenformán Ferdinánd híve, itt nem részletezhető okok miatt 1527 elejére azonban viszonya megromlik a Habsburg-párttal, és elkezd keresni a visszautat János király budai udvarába. A *Historia verissima* az átpártolás előtti hetekben íródik, János-párti hangvétele elvitathatatlan. Cuspinianus a német rendekhez szóló buzdításában egy helyütt azt mondja, Ferdinánd király semmi fáradságot nem fog sajnálni, hogy a következő tavasszal Magyarországról kiűldözze az ellenséget.¹⁷ A beszéd keletkezésének hónapjaiban (1526 decembere) Magyarországon történetesen nem állomásoztak török csapa-

¹⁶ CUSPINIANUS, *i. m.*, 253, 258–259.

¹⁷ CUSPINIANUS, *i. m.*, 269.

tok, ott volt viszont Szapolyai, akit a német újságlapok és a Habsburg-diplomácia egyaránt a török hűbéresének és Lajos árulójának igyekezett beállítani. Ebben a politikai légkörben a német rendek segítsége Ferdinándnak nem a török, hanem Szapolyai elleni küzdelmét támogatta volna, egy Magyarországon folytatott török elleni hadjárat pedig leginkább Szapolyai elleni hadjáratot takart. Amikor Brodaries a *Historia verissimá*ban Szapolyait is tisztázza a király elárulásának vádja alól, művével, véleményem szerint, legalábbis hármast szolgál. Megvédi önmagát, felmenti a magyarokat a király cserbenhagyása, Szapolyait pedig az árulás vádja alól, ezzel igyekszik ellensúlyozni a Szapolyai elleni támadást előkészítő Habsburg-propaganda hatását.

Brodaries, a humanista alighanem a kész munkával az iszákjában érkezett Budára 1527 márciusában. Ez volt a belépője János udvarába. Vajon a fenti három közül mi lehetett a mű legfontosabb célja? Vitairat volt Cuspinianus ellen? A bukkott kancellár magamentsége? Vagy a Szapolyai-párti propaganda egyik első kísérlete? Teljes bizonyossággal alighanem soha nem fogjuk megtudni. De bármilyen volt is a legfőbb cél, az kétségtelen, hogy a magyarországi humanista történetírás egyik legfontosabb szövegét köszönhetjük neki.

Péter Kasza

BOULEVARDPRESSE – REDEKUNST – GESCHICHTSSCHREIBUNG

Bemerkungen zur Entstehungsgeschichte der *Historia verissima* von
Stephanus Brodericus

Die Schlacht bei Mohács 1526, beziehungsweise der Fall des selbständigen ungarischen Staates und der Aufstieg der Donaumonarchie der Habsburger nach der Schlacht war einer der wichtigsten Wendepunkte der ungarischen sowie der mitteleuropäischen Geschichte. Über die Schlacht gibt es viele Berichte, einer der authentischsten ist der von István Brodaries (Stephanus Brodericus), Bischof von Szerém, der selbst an der Schlacht teilgenommen hat. Die lateinsprachige *Historia verissima* von Brodaries entstand irgendwann zwischen Ende 1526 und Anfang 1527. Nach dem gegenwärtigen Standpunkt der Forschung war einer der wichtigsten Gründe Brodaries's sein Werk zu schreiben, die *Oratio* des berühmten Humanisten, Johannes Cuspinianus, in der dieser Ungarn und die Ungarn anklagte, weil sie ihren König, II. Ludwig in der Schlacht bei Mohács im Stich gelassen hatten. Es ist denkbar, dass Brodaries nicht nur eine Auseinandersetzung mit Cuspinian vor Augen hatte, sondern mit seinem Werk auch die Verleumdungen widerlegen wollte, die in den zeitgenössischen deutschen *Newen Zeytungen* die Ungarn ebenfalls des Verrates bezichtigt hatten.

Katona Tünde

ELLENPROGRAM ÉS VÁGYTELJESÍTÉS

Néhány gondolat a középfelnémet erotikus költészetéről

A 12-13. századi középfelnémet szerelmi költészet alatt jobbra a *minnesangot*, az abban tematizált udvari szerelmet értjük. Reflexszerűen a hön áhított csodálatos dáma után epekedő szomorkás, vagy éppen elkeseredett, a hiábavaló hölgy-szolgálat teljesítésétől mégis, továbbra is el nem tántorítható lovag képe dereng fel lelki szemeink előtt (s még sorolhatnánk azokat a sztereotípiákat, amelyek a *minnesängerek* említésekor eszünkbe ötlenek), akinek ily elkötelezettségét bár csodáljuk, mégis nehezen, vagy egyáltalán nem értjük.

Tudhatjuk ugyan, hogy számos értelmezés meghonosodott már a *minnesang*-kutatás történetében, és ezekkel nagyjából egyet is érthetünk.¹ A mai olvasónak mégis igazán nehezen magyarázható el, hogy miért is ragaszkodtak mintegy két évszázadon át ehhez az alapvető emberi természettől alaposan eltérő mintához. Akárhogy is, az udvari szerelem világi természetű, s a beteljesületlen szerelem miatt vagy éppen az elválás fölött érzett fájdalom kifejezése mögött nem ritkán feltételezhető a 'szabad' szerelem utáni vágyakozás és az ennek megvalósulása ellen ható társadalmi normákhoz való igazodás kényszerének feszítő érzése.

A Kürenbergi néven ismert legrégebbi *minnesänger* (12. század közepe) egyik strófájában egy nő beszél arról, hogy mindig, ha egyedül van (véltetően a szobáskájában, teljes intimitásban), s a lovagra gondol, a rózsa színét veszi fel orcája, amely ily módon csodálatos kontrasztban áll gylöcsfehér alsó ruhája színével.

Swenne ich stân aleine in mînem hemede,
Unde ich gedenke an dich, ritter edele,
So erbluot sich mîn varwe als der rôse an dem dorne tuot,
Und gewinnet das herze vil manigen trûrigen muot.²

Valahányszor, ha egyedül vagyok egyszál ingben,
s rád gondolok, nemes lovag,
elpirul arcom, mint a rózsa,
s szívemben bánat van.

¹ Günther Schweikle *minnesang*-monográfiája összefoglalásában 14 pontban tesz kísérletet arra, hogy „definiálja” a középfelnémet udvari szerelmi költészet lényegét. Vö.: Günther SCHWEIKLE, *Minnesang*, Stuttgart, Metzler, 1989, 214–218.

² Günter SCHWEIKLE, *Mittelhochdeutsche Minnelyrik. I. Frühe Minnelyrik. Texte und Übertragungen, Einführung und Kommentar*, Stuttgart–Weimar, Metzler, 1993, 120. Ha másként nem jelzem, az idézett középfelnémet szövegeket saját fordításban közlöm.

Szinte népdalszerű egyszerűséggel vázol fel egy bensőséges jelenetet, amely nyilvánvalóan többször is megtörtént (*swenne*), s amelyben egy nő (még nem kimondottan a *hohe minne* elérhetetlen hölgye!) a szívét rabul ejtő lovag pusztá gondolatától a testi vágy félreérthetetlen jeleit produkálja. A mód, ahogy ebbe a mai olvasónak, de ugyanígy a korabeli hallgatónak is, bepillantást enged, megkapó.

A nagyon finom, szinte szublimált módon ábrázolt kürenbergi erotika mellett a 13. században már találunk példát nagyon is direkt célzásokat a szerelem beteljesülésére, a szexuális aktusra. Der Kol von Niunzen,³ akit ugyan nem szoktak a *minnesängerek* első vonalába sorolni, a mi témánk szempontjából megkerülhetetlen. A legrepresentatívabb *minnesang*-kéziratban, az ún. Nagy Heidelbergi Kéziratban fennmaradt öt dala különleges korpuszt képez: szövegei az udvari szerelmi költészet topikus elemeinek használata mellett szókimondóan erotikus tartalmúak vagy éppen elkendőzően kétértelműek.

Nu jár lanc stêt vil hôhe mîn muot

...

„knappe, lât iuwer wûnschen stân, diu rede ist gar verlorn:
solde ich mit iu ze holze gân, mich stæche lîhte ein dorn:
sô slüege mich diu muoter mîn daz wære mir lîhte zorn.”

...

under eine grüene linden breit einen smalen stîc.
Dâ wart diu maget vil gemeit ein alsô schæne wîp.
Er leite sî an daz grüene gras, daz was ir ein wênic zorn:
Daz wart schiere wol versuont: daz tet der liebe dorn.

Kedvem egész az égbe szállt...

...

„Ifjú, ne kívánd sose ezt, ennyit beszélni kár,
Hogyha az erdőbe vezetsz, belém ott tüske áll,
Nagy baj lesz az nekem, anyám megver majd, s áll a bál.”

...

Egy óriás zöld hárs felé lombos ösvény haladt,
S ott a bimbózó szépleány érett nővé fakadt.
Hölgyével leheveredett, párnájuk hangszál,
Felolvasott egy levelet, s a hölgynél állt a bál,
De megbékélt, s e kedv mögött szerelmi tüske áll.

Das sî mir dicke

Daz sî mir dicke strîtecliche hât verseit,
daz ist ein lêhen kûme als ein hant sô breit.

³ Der Kol von Niunzenről nagyon kevés biztosat lehet tudni. Lehet nemesi származású, de akár jobbágnyi vagy polgári származású is, és az sem kizárt, hogy a vágánsok sorába tartozott. Bizonytalan az is, mely időben élt és alkotott. Bizonyos formai jegyek alapján sorolják őt be a 13. századi *minnesängerek* közé. Ami biztos: ellen-dalaiban (*Gegensang*) játékos paródiáját nyújtja a klasszikus *minnesang*-ideálnak. Vö.: *Der Kol von Niunzen = Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*, Berlin–New York, De Gruyter, 1985, 5, 14–16. (A továbbiakban: VL)

möht ich daz selbe lêhen ir verdienen an,
sô geswüere ich wol, daz niemer mëre man
mit mînem willen herbergt ûf daz selbe guot:
swenn allez velt mit snêwe lît, sost doch der selbe acker fruot.

...

Danc habe ir hôchgelopter nam,
der nâch tugenden kan sô schône ringen.
ist sî mir holt, ich bin ir sam:
ist sî mir unverdient gram,
doch wünsche ich, daz mir an ir ram
mîn drîhe alsô schône müge erklingen.

Ahonnan mérgesen...

Ahonnan mérgesen tilt ki e fránya nő,
Tenyérnél nem nagyobb bozót és legelő.
Ha szolgálatomért megkapnám birtokát,
Azon más férfiú már nem hághatna át.
Bizony feltöröm én, úgy segítsen az ég,
Mert bár takarja most a hó, fér földjébe mag még elég.

...

Áldom e hölgy dicső nevét,
S hogy ő erényre mily dicsőn törekszik.
Ha hű marad, én is aképp,
Ha megveti, ki mit se vét,
Hát bökje át vásznát, ha ily tüzet szít,
A tűm, s fakasszon szép zenét.

Jeney Zoltán fordításai

A klasszikus *minnesang* egyik képviselőjeként is számon tartott Gottfried von Neifen⁴ az udvari szerelmi költészet hagyományos kulisszái közül kilépve éneкли meg egy kádár kalandjait. Gottfried von Neifenről a többi középfelnémet szerzőhöz képest szokatlanul sok életrajzi adat ismert, így az is, hogy közönsége VII. Henrik német király közvetlen környezetete volt. Ennélfogva fontos megemlíteni, hogy a világi hatalom és a lovagi kultúra fellegvárának számító, s a többi nemesi udvarnak például szolgáló társaság előtt került sor az alábbi dal előadására:

Ez fuor ein büttenære

Ez fuor ein büttenære
vil verre in frömdiu lant.
der was sô minnebære,
swâ er die frouwen vant,
daz er dâ gerne bant.

Elindult egy kádár...

Elindult egy kádár,
Hogy messzire utazna,
Szerelmet úgy várt már,
Hogy bárhol lelt asszonyra,
Kit jól megabroncsozna.

⁴ Gottfried von Neifen, Kollal ellentétben, számos korabeli oklevél szereplője. A 13. század első-második harmadában élt, *minnesang*-ja egyszerre tartalmaz a klasszikus sémának megfelelő szövegeket, valamint ugyanennek éppenséggel fittyet hányó vaskos tartalmú dalokat. Vö.: VL, 3, 1981, 147–151.

Dô sprach der wirt mære
zim waz er kunde.
'ich bin ein büttenære:
swer mir des gunde,
sîn vaz i'im bunde.'

Dô truoc er sîne reife
und sînen tribelslagen.
mit sînem umbesweife
kund er sich wol bejagen,
ein guot geschirre tragen.

Sînen tribelwegge
den nam si in die hant
mit sîner slhten egge.
si sprach 'heilant,
got hât iuch har gesant.'

Dô si dô gebunden
dem wirte sîn vaz
neben unde ouch unden,
si sprach 'ir sint niht laz.
mir wart nie gbunden baz.'

A ház-úr választ vár,
Mihez ért, s mily fokon?
„Én vagyok a kádár,
S annak, ki nem veszi zokon,
Hordóját megabroncsozom.”

S már hozott is kötelet,
És abroncspántokat,
Szerszámaiktól tellett
Keresni jó sokat,
Hisz bírt jó *vas-tagokat*.

A férfi ékes ékét
A nő kezébe vette
(Az egyenes végét),
S így szólt: 'Jézusom, te,
Isten küldött ide.'

Megabroncsoltatt
Az úr hordója épp,
Oldalt alul, s legott
Az szólt: „Nem rest, sőt, derék,
Így nem abroncsoltak még.”

Fazekas Sándor fordítása

A *minnesang* fenegyerekének számító Neidhart⁵ merész, a klasszikus *minnesang* hagyományainak fűgét mutató szövegei között különleges helyet foglal el az úgynevezett Wengling-dal.⁶ Ez a *pastourelle* már műfaját tekintve is ritkaságszámba megy a középfelnémet költészetben, de még ezen is túltesz a dal témája, a fiatal lányok által üzött két játék: a Zwicken-zwacken (egymás ingerlő csipkedése) ill. a Wengling (a férfi nemi szerv egyik elnevezése) elrejtése. A játék, játékoság és a szerelmi aktus szókinsének összemosása a középkorban sem volt ismeretlen, ez tehát önmagában még nem jelentene különlegességet. Érdekes azonban, hogy a Wengling elrejtését (értsd: eldugását) a dalban először úgy említi, hogy azt a lányok egymás közt játszották. Mivel férfi nem volt közöttük, nyilvánvalóan csakis olyan tárgyról lehet szó, amit nők használtak a maguk örömére.

⁵ Neidhart, hasonlóan a legtöbb középfelnémet szerzőhöz, történetileg alig megragadható. Annyi azonban mindenképpen biztosnak tekinthető, hogy a 13. század első felében, és nagy valószínűséggel délnémet (bajor és osztrák) földön élt. A fennmaradt terjedelmes korpusz jó néhány darabja simul bele a klasszikus hagyományba, viszont komoly hányadában éppenséggel polémikus hangot üt meg a szerző, sőt a *minnesang*-sémát az udvari-nemesi miliőből a paraszti ellenvilágba ülteti át. Témánk szempontjából az a máig nem tisztázott kérdés, hogy a Neidhart neve alatt fennmaradt szövegek melyike tekinthető ténylegesen az övének, most nem játszik perdöntő szerepet. Vö.: Günther SCHWEIKLE, *Neidhart*, Stuttgart, Metzler, 1990.; VL, 6, 1987, 871–893.

⁶ Vö.: Ulrich MÜLLER, *Gaude mihi! oder Das Neidhart-Lied vom Wengling (Lied c 7. f 12) = Deutsche Literatur des Spätmittelalters. Ergebnisse, Probleme und Perspektiven der Forschung*, Greifswald, 1986 (Deutsche Literatur des Mittelalters, 3), 123–142.

A dalban azonban nemcsak a fiatal lányok pajzán játékanak kileséséről van szó, hanem arról is, miképp kap kedvet a leskelődő maga is a mulatságra, és nyújt ennek megfelelő társaságot az általa név szerint is megnevezett Gesnek.⁷

Der wenglinck

...

Mitt den kinden traib sie uil.
zwicken zwergen.
darczu kund sie ein spill,
haisset als ich wenen will,
wengling bergen.
Da sie da nyder sassen fúr dy tume,
sie sprach lat mich den wenling tragen vmbe.
Ir begund ir hendel al zugrossen.
seht darumb sie es nicht lie.
zu iglicher sie da ging.
zwuschen vnd ober der knye.
da ward sie den wenling vast verstossenn.

...

Ich warff ir den meinen Zweig
do uil palde.
Sie hebt vnd tet mir einen zwick.

...

Do begund ich mit klugen zwicken zwergen.

...

Secht darumb ich es nit lies,
meinen wenlinck ich Ir sties.

...

... Herr dem ewerm spill kan sie nicht genossenn.
mir ist als die erde lauff vmb.
Ich pin wicz worden freij,
als der hymel kuppfreij sey
vnd der Sunnen wern drey.

...

A bújóska

...

Kedvence a ciróka
És maróka.
S kívált szerette móka
– Mint mondták egyre róla –
A bújóska.
A nagyon balgák közé telepedve
Így szólt: mit bújtatok itt a kezembe?
S bár az ott nőni kezdett serényen,

⁷ A *minnesang* szövegeiben csak egészen kivételesen fordulnak elő személynevek. Ebben a vonatkozásban is eltér pl. a provanszál udvari költészet hagyományától.

mindenki jól láthatta,
nem hagyta azért abba,
de térde közé kapta,
s ott aztán bebújtatta egészen.

...

Hamar kezébe fogta fegyverem.
Megragadta s tartotta.

...

És kezdődött a ciróka-maróka.

...

És bizony rest nem voltam:
ahogy kellett benyomtam,
a lába közé nyomban.

...

... Uram, olyan nincs hogy én ezt megunjam.
Mintha az erdő összedőlne!
Fejemet nem találom,
valóban szinte látom
vörös napból van három.

Mohácsi Árpád fordítása

A 14-15. század kiemelkedő, s egyúttal már az utolsónak is számító minnesängere Oswald von Wolkenstein.⁸ A Magyarországot is megjárt költő nemcsak azért izgalmas a *minnesang*-kutatás számára, mert sajátkezűleg írt illetve korigált kéziratokban is maradtak fenn dalai melódiákkal együtt, s a 'B'-kéziratban található portréja vélhetően valósághűen adja vissza jellegzetes szemproblémáját. Kétszáz év és világok választják el Walther von der Vogelweidétől, s egyúttal kötik is össze a két szerzőt. Számos fontos kérdés tisztázandó még ebben a vonatkozásban, mégis ennek a két *minnesänger*nek két önkényesen kiválasztott dalának részleteivel kívánom gondolatmenetemet lekerekíteni.

Ain tunkle varb in occident

...

Von strecken krecken mir die pain,
wenn ich die lieb beseufte,
die mir mein gir neur went allain
darzue meins vaters teuchte.

...

Kum, höchster schatz! mich schreckt ain ratz mit grossem tratz
davon ich dick erwache,
die mir kain rue lat spat noch frue; lieb, darzue tue,
damit das pettlin krache!
Die freud ich geud auff hohem stuel,
wenn das mein herz bedenket,

⁸ Nevezik őt reneszánsz költőnek, élményköltőnek, de még kora Hemingwayjének is. Lásd például: *Oswald von Wolkenstein. Lieder. Mittelhochdeutsch und neuhochdeutsch. Auswahl*, Hrsg., übersetzt und erläutert Burghart WACHINGER, Stuttgart, Reclam, 1992, 117 ff.; VL, 7, 1989, 134–169.

und mich hoflich mein schöner puel
gen tag freuntlichen schrenket.

A napnyugat sötét színét...

...

Bicsaklik, csuklik, recseg minden tagom,
Kiváns szaggat, vágy tép,
Epeszt, apaszt mohó, sok sóhajom,
Belégörcsölt az ágyék!

...

Legfőbb gyönyör, jöjj! Rág, gyötör egy csúf, könyör-
Telen patkány, s folyton felébreszt!
Hát kedvesem, lásd: nincs mese, ropog-recseg
Ágyunk is, úgy verem ki én ezt!
Az öröm: orom, mit hágni élvezek,
Midőn elképzelem, hogy
Elém-be lép kicsim, ha jő a reg,
S pamlagra majd velem rogy!

Győrei Zsolt fordítása

Oswald ebben a dalban visszajára fordítja a *tageliet* alaphelyzetét, amikor is a szerelmesek az együtt töltött gyönyörteli éjszaka után elválni kénytelenek. Szöve-
günkben éppen hogy alkonyodik, s a magában epekedő férfi rendkívül plasztiku-
san írja le testi gyötrelmeit. A klasszikus *minnesang* konvencionális személyte-
lenségével szemben itt okkal-joggal feltételezhetjük, hogy Oswald saját vágyódá-
sára reflektál, s hogy a név szerint is említett nő Margarethe von Schwangau, a
felesége. A műfajkonform fikció helyére tehát a személyes élmény leírása lép.

A korai, az úgynevezett dunamenti *minnesang* naiv erotikájához közelít Wal-
ther von der Vogelweide 'puellája' az *Unter der linden*-ben, amit A *hársfaágak*
csendes árnyán címen Babits Mihály fordításában⁹ a magyar olvasó is jól ismer-
het. Igaz, ebben a sajátos *pastourelle*-ként is felfogható szövegben már többről
van szó, mint pusztá gondolati erotikáról. A szerelmes nő maga mutat piros aj-
kaira, bizonyítékul arra, milyen hévvel hódoltak nemrég szerelmesével a testi
gyönyöröknek. Ajkai (köztudottan az egyik legelfogadottabb erotikus szignál) ha
előtte voltak is csalogatóan veresek, mostani színüket oly módon nyerték, amely-
nek elképzelését a hallgató fantáziájára bízva, s hogy ezenközben hol feküdtek (ő
alul), azt is megmutatja, – hiszen le sem tagadhatná, még látszik az a szétnyomott
füben. Teszi mindezt naiv kitárulkozással és egyúttal cinkos kacsintással titoktar-
tást kérve.

A számos gyökérből táplálkozó középfelnémet udvari szerelmi költészet, a
minnesang, a formai és tartalmi szempontból rá leginkább hatást gyakorolt pro-
vanszál-francia udvari szerelmi lírával ellentétben az erotikus, sőt obszcén tartal-
mat nem részesítette olyannyira előnyben. Ennek persze nem a másfajta vérmér-
séklet volt az oka. A *minnesang* a tökéletesnek (ennélfogva gyakran sematikusan)

⁹ Lásd: A *tavaszdő édessége. Válogatás a középkor nyugat-európai szerelmi költészetéből*,
összeállította BÁNKI Éva, Bp., Kairosz, 2004, 463–464. (a továbbiakban: *Tavaszdő*).

ábrázolt hölgy iránt érzett vonzalom, és ebből fakadóan a neki teljesített szolgálat révén kínált erkölcsi felemelkedési lehetőséget. Az erotikus tartalmak nyelvi eszközei, ellentétben akár a feudális társadalom fogalmi rendszerének, akár a Mária-énekek nyelvének elemeivel, nem honosodtak meg benne, bár a természetesen meglévő erotikus vágyak verbalizálására irányuló igény sem marad elhallgatva. Az ilyen tartalmat megengedő, sőt elváró két jellegzetes *genre objectif* (*tageliet* vagyis hajnali dal, illetve a *pastourelle* vagyis pásztordal) kínál erre leginkább alkalmat és lehetőséget, s jellemző módon az elsőre találunk inkább példát a *minnesangban*. Heinrich von Morungen briliáns *Tageliedwechseljében*¹⁰ a férfi és a nő, ellentétben a sémával, már túl van az elválásán, s egymástól függetlenül emlékezik vissza az együtt eltöltött éjszakára. Újra és újra átéli a gyönyört, újra és újra megszenvedik a fájdalmat. Alig esik szó testiségről, sokkal inkább (ahogy illik) az elválás miatti bánatról, az emiatt hullatott könnyekről. A férfi emlékeiben elevenen él, hogy mennyire becsapta őt az a fény, amelyről azt hitte, kedvese hőszín meztelen testén tükröződik a holdvilág, aztán egyértelművé válik: hiábavaló a remény, „már kélt a nap”. Bánatos ő is, de nála is bánatosabb a nő, aki (ahogy illik) azon tépelődik, vajon mikor találkoznak újra, s hullanak könnyei. Vigasztalódniuk kell tehát. Többször is.

Példáink tükrében érdemes végiggondolni, milyen ívet futott be az erotikus tematika kezelése azokban az évszázadokban, amikor az egyháznak a házasságot védelmező állásfoglalásai révén a szexualitás örömszerző elemei a házasság intézményén kívülre helyeződnek. Irodalmi művekről lévén szó, azt sem árt leszögezni, hogy ezek a szövegek túlnyomórészt a 12-13. századi európai társadalom valójában igen szűk rétegére, a nemességre, sőt megkockáztatom, ennek is inkább a felső rétegeire vonatkoztathatók. Minden e téren megfogalmazott megállapítás tehát szükségképpen egy nagyon is szorosan körülhatárolt csoportra érvényes. Márpedig ebben a világban a házasság nem szerelmi alapon, nem saját elhatározásból kötöttet, sőt nem keveseknek akár meg sem adatott. Andreas Capellanus 12. század végén megfogalmazott nézetei szerint a házasság kötelékében megélt testi gyönyör egyenesen bűn, hiszen a házasság alapcélkitűzése ellen vét, aki így cselekszik. A *vehemens amator*, aki a házastársát mértéken túli hevesességgel szereti, akár házasságtörőnek is tekinthető, hiszen az aktus gyermeknemzésen túli, kéjt kiváltó elemei utcalánnyal vagy ágyassal, szeretővel helyénvalók, kerülendők azonban a feleséggel. A házasságon kívüli kapcsolatoknak igen fontos társadalmi szerep jutott, amikor – mintegy felszabadító szelepként – elterelték a testi vágyak kielégítését, s így mentesítették a sokféle társadalmi szereptől terhelt házasságot. A 15. század végén aztán, az évszázados „magas irodalmi” hagyomány lezárásaként megszületik a *Der neuen Liebe Buch*, amely már címében jelzi, mily mértékben kíván elhatárolódni az igaz szerelem eddigi topikus megjelenítésétől s egy

¹⁰ A *Tageliedwechsel* a megnevezésben szereplő két műfaj jellegzetességeit ötvözi: a *tageliet* volt a leginkább elfogadott műfaj, amely lehetőséget nyújtott a *minnesänger* számára arra, hogy reflektáljon a szerelem beteljesülésének momentumaira, persze szigorúan a hamarosan bekövetkező elválás fölött érzett fájdalom szemszögéből; míg a *wehsele* egy olyan sajátos műfaj, amely női és férfi strofákat (gyakorlatilag monológokat) sorakoztat egymás mellé, de a két beszélő nem egymáshoz, hanem egymásról szól. A dalt Vágó Marianna fordításában lásd: *Tavaszdíó*, 426–427.

merőben új (tulajdonképpen régi!) perspektívát kialakítani. Merész, amikor azt tűzi zászlajára, hogy a szerelmet egy, a házassághoz hasonlóan szoros kötelékbe integrálja.

Ezt megelőzően gyökeresen más volt a helyzet. A 12-13. század fordulóján, ill. az 1200-as évek első felében, talán nem függetlenül attól a folyamattól, hogy az almát nyújtó Éva elrettentő példája mellett egyre több ábrázolást kap Szűz Mária, az udvari költők által ábrázolt hölgyek a nőkről addig uralkodó nézettel szemben a szépség és tökéletesség mintájául szolgáltak. Ezeket a személyeket nem jellemezték egyéni vonások, az volt szép (és erotikusan vonzó), akinek hullámos szőke haja, fehér homloka, ecsetvonásnyi vastagságú szemöldöke, ragyogó szeme, pici füle, egyenes orra, piros orcája (de másutt fehér bőre), piros ajka, fehér foga, kerek álla, fehér nyaka, fehér keze és kicsi lába, telt fehér karja, kicsi melle és keskeny csípője volt. Ám legfeljebb ha egy-egy elemmel találkozunk a szövegekben magukban, főleg, mert a *minnesang* fent vázolt alapgondolata szerint inkább irányult a figyelem a hölgy belső értékeire. S nemcsak a hölgy csáberejét megjelenítő kifejezések száma viszonylag alacsony a *minne*-dalokban, hanem a lovag vonzalmának testi megnyilvánulásairól is csak igen visszafogottan szólnak a szerzők (*kedvem ágaskodott, magasra hágott*). Sok idő telik el, míg Oswald von Wolkensteinnél *hasra hasacska feszülhet, pöndör szőrhöz a szőr érhet*. S hányszor *rág, gyötör egy csúf, könyörtelen patkány* addig is, míg a szerelem beteljesülhet! Viszont Oswald ezekben a dalokban már nem beszél hölgyről és lovagról, hanem magáról és kedveséről, s a testi szerelem élvezetéről, melynek során bizony *ropog-recseg* az ágy.

Sajnos nem maradt fenn elég sok szöveg, amelyből kiderülhet, milyen módon talál mégis utat a szigorú szabályokon belül és azokat áthágva a testiség ábrázolása a *minnesangban*. A középkori népnyelvű szerelmi költészet erotikus és/vagy obszcén dalainak nemrég megjelent gyűjteményes válogatása¹¹ kitűnően jelzi, mekkora különbség van minőségi és mennyiségi vonatkozásban egyaránt a német nyelvű korpusz és mondjuk a *romania* dalai között. A középfelnémet dalok között találhatunk a klasszikus műfaji hagyományokkal játékosan és megkapóan incselkedő (Ulrich von Liechtenstein, Heinrich von Morungen), az udvari költészet formális nyelvezetét a vaskosságig feszítő (Kol von Niunzen), az erotikus tematikát programszerűen a paraszti miliőbe helyező (Neidhart), a *tageliet* hagyományos szcenárióját az ör megvesztegetésének új motívumával gazdagító (Wenzel von Böhmen), a *pastourelle* eredetileg durván erőszakos alaphangját a szeretők mámorító együttlétére módosító (Walther von der Vogelweide), a nyers testiséget az udvari világon kívül tematizáló (Gottfried von Neifen, Steinmar, Neidhart, Mönch von Salzburg) szövegeket. Mindezek kvintesszenciáját pedig Oswald von Wolkenstein dalai nyújtják.

A magyar olvasónak, úgy gondoljuk, fontos tanulságot hordozhat a sokszor egy költő munkásságán belül jelentkező kettősség vagy akár hasadtság. Hasonló jelenséget a magyar kultúrában is elképzelhetőnek tartunk. Balassi szívesen idé-

¹¹ *Udvartatlan szerelem. A középkori obszcén költészet antológiája*, szerk. BÁNKI Éva, SZIGETI Csaba, Bp., Prae, 2006.

zett 'bécsi virágja' a Tiefengrab utcában (vajon nem metaforikus-e már ennek az utcanévnek a használata is?) kifejezetten a testi szerelem szolgáltatója:

Mézet szedénk egymás ajakárul;
Minden bánatunktul
Ott mi esénk távul,
Hogy szerelmet nyerheténk egymástul.
...
Többet szólnom dolgunkról nem szükség,
Elég hogy megvolt minden édesség...

A jobb híján még ma is virágénekként aposztrofált, Balassi költészetében teljes szépségében és széles regiszterben kibomló műfaj, csakúgy mint a *minnesang*, számos forrásból meríthetett, s mind a mai napig számos kísérlet történik szövegeinek sokszor ellentétes értelmezésére. A merészebb hangvételű Madách Gáspár *Balassa János éneke sólymocskájáról* elemzései is a kérdés megoldatlanságát jelzik, jóllehet a kétféle regiszter közötti éles határ, ha a *minnesang*hoz hasonló analógiákat hívunk segítségül, akár fel is oldódhat.¹²

Tünde Katona

GEGENPROGRAMM UND WUNSCHVERWIRKLICHUNG

Einige Gedanken zur mittelhochdeutschen erotischen Dichtung

Das Minneideal des 12-13. Jahrhunderts mit einer unnahbaren Dame und dem vergebens dienenden Ritter im Mittelpunkt löste bei aller hochgradigen Akzeptanz in der höfischen Welt bald auch Gegenstimmen aus. Autoren des Minnesang-Kanons setzten sich von Mal zu Mal auch mit der Darstellung derberer Themen und Liebessituationen auseinander, nicht zuletzt auch, um den natürlich vorhandenen sexuellen Wünschen und Trieben auch verbal entgegenzukommen. Die vorliegende Studie möchte anhand ausgewählter Texte einen Überblick dieses in Ungarn kaum bekannten Segmentes in der mittelhochdeutschen Liebeslyrik geben. Eine wichtige Rolle bei der Themenwahl spielte die kürzlich erschienene ungarischsprachige Anthologie obszöner Texte aus dem Mittelalter.

¹² Ld. GERÉZDI Rabán, *A magyar világi líra kezdetei*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1962.; HORVÁTH Iván, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1982.; LUDÁNYI Mária, *A „Supra aggnő” forrásvidéke = Klaniczay- emlékkönyv*, Bp., 1994, 136–142.; Szilasi László, *A nyúl és sólyom. Trópusok és funkcióik Madách Gáspár Balassa János éneke sólymocskájáról című versének példája*, *Literatura*, 2000/3, 258-269.

Keserű Bálint

SEBASTIAN FRANCK ÉS A „PLATONISTA-HERMETIKUS KERESZTÉNYSÉG”

Hogyan alakult a hermetikus hagyomány sorsa a reformációt megélt Európában? Mikortól fogva vált a megszilárduló új egyházakban külön szabályokkal tiltott fő veszedelemmé a *Platonisch-Hermetisches Christentum*?¹ A kérdésekre válaszul kínálkozott, hogy az újabban ilyen szempontból sokat emlegetett Paracelsus mellett a reformáció valamely áramlatában részt vevő vagy részt vett gondolkodó eszmei útkeresését vegyük szemügyre. Az így szóba jöhetőek közül nem hiányozhatott Sebastian Franck...

A reformációt követő eszmei forrongás egyik legkülönösebb alakjának a munkásságából indulunk ki tehát. Az 1499–1542 közt élt Donauwörth-i történétíró, publicista és könyvkiadó nem volt igazán eredeti gondolkodó, nem volt a reformáció fő vagy mellékáramlatai közül egyiknek sem harcosa vagy hangos szószólója (állhatatos híve sem). Szelíden és állhatatosan lázadt a római és az összes új, protestáns egyház meg az anabaptista és más rajongó szekták kényszer-szervezettsége, tulajdonképpen – elszánt szkeptikusként – minden intézményi vagy eszmei-gondolati kizárólagosság ellen. Így természetesen csak elszigetelődni lehet. Magányos is maradt; viszont szorgalmas kompilátorként és mint frappáns kommentárok paradoxonokat kedvelő írója nem kis olvasótáborral tudott kontaktust teremteni, fönttartani. Nagy műveltségű és sokoldalúan, naprakészen tájékozott humanista volt. Biztosan vágyott irodalmi sikerre, s mint könyvkiadó üzletire is; tájékozódásának változásait őszinte, személyes reménykedések és kiábrándulások vezérelték, de „közbeszólhatott” olykor a piaci kereslet ide-odafordulása is. Egy

¹ Ezzel a címmel adta ki Ehregott Daniel Colberg kitűnő összefoglalását 1690-ben a még ekkor is leküzdendőnek tartott „vegyészek” ellen, akik a pogány filozófia platóni változatát a tiszta keresztény tanítással keverve újra s újra fanatikus teológiát hoznak létre; bűnük tehát (Colberg előszava szerint) „die schändliche Vermengung der philosophischen Lehren und des Worts Gottes”, és rosszabbak, ártalmasabbak még az Arisztotelész-követő, racionalista gáncsoskodóknál is. A Colberg-könyv lexikális gazdagságát magyar példa is bizonyítja: innen figyeltünk föl német spiritualista szerző magyarra fordításának kezdeményezésére és előkészítésére: Bálint KESERŰ, *Hat der schlesische Spiritualismus Ungarn-Siebenbürgen erreicht? Die lateinische Version der Rettung Augustin Fuhrmanns* = „wer sinen vriunt behaltet, daz ist lobelich”. *Festschrift für András Vizkelety zum 70. Geburtstag*, hg. L. JÓNÁCSIK, M. NAGY et al., Piliscsaba-Budapest, 2001, 271–280.

ilyen változásra kívánom fölhívni a figyelmet, olyasmire, ami – szerintem, jelentőségéhez képest – kissé elsikkad a szakirodalomban s a pályaképekben.²

Érdemes eltekintenünk az 1528–1534 közt kiadott munkák megbeszélésétől.³ A későbbiekről se sokoldalú bemutatást és elemzést adunk, hanem szinte csak felsoroljuk a hermetikus-spirituális érdeklődés néhány esetét

1. A történetíró Franck korai nagyvonalú áttekintéseiben is van utalás a kereszténységen kívüli világ elfogadására, sőt egyenrangúságára. Így azt olvashatjuk: „meg kell gondolni, hogy hatalmas a világ és Isten műve tölti be, aki azt nem gyűlölheti; így egy török, egy pogány éppen úgy Isten képére van teremtvé és Isten műve ő maga is, mint egy német, mert mindnyájuk képét a pártatlan Isten öntötte formába s törvényét, akaratát, szavát egyformán szívükbe írta.”⁴

2. Korábbi gyűjteményekben is, de különösen az 1538-39-ben Augsburgban megjelent *Guldin Arch* és *Verbütschiert Buch* lapjain olvashatunk félreérthetetlenül bibliai és patrisztikai helyekkel párhuzamba vagy szembe állított „ösi” vallási szövegeket, a szerző-kiadó egyértelmű glosszáival: „Ez a régi, megvilágosodott király és főpap, az egyiptomiak csodája, Ábrahám idején élte virágkorát, az egyiptomiaknál neve Teut [Tot] volt, a görögöknél Trismegisztosz, vagyis háromszorosan a legnagyobb.”⁵ A szerző saját közbeiktatott spekulációi, beszúrásai vagy margójegyzetei semmiféle rendszerbe nem állíthatók, némelyikük elég távoli asszociációnak vagy éppen játékos gondolattársításnak tekinthető.

3. Az órigenészi Biblia-kezelés dicsérete és például választása esetében is az vezeti Franck gondolatait és tollát, hogy a betű szerinti magyarázat nemcsak zagyva következtetésekhez vezet, hanem a konfessziók sokaságának és a ször-

² Francknak a 20. században igen jó sajtója volt: a tobzódó türelmetlenség ellen nem kevesen hivatkoztak – írók, művészek, filozófusok – a donauwörthi példájára; a publicisztika s a tudományos igényű méltatás határán kiváló írásokat használhatunk róla Peuckerttől, Koyréától és másoktól; a filozófia ill. a teológia legjobb történész szakértői, mint Horst Weigelt, Gertraud Zaepernick, Siegfried Wollgast, André Séguenny kritikusan, fantáziadús hipotéziseket se mellőzve elemezték munkásságát; végül: az európai toleranciátörténet földolgozásai, antológiái nem nélkülözhetik Franck sorsfordulatainak, vallomásainak, programnyilatkozatainak megidézését.

³ Annál is inkább, mert a két legnépszerűbb korai kiadvány, a *Trunkenheit* (1528) és a *Paradoxa* (1534) esetében a magyar nyelvű visszhang és méltatás se hiányzik. Előbbit, Heltai Gáspár híres átdolgozása, a *Részezségnek*... okán nem hagyhatják figyelmen kívül a magyar reformáció-történetek (Utasi Csillának a 16. századi magyar prózáról készülő doktori disszertációja úgy foglalkozik ezzel a párbeszéddel, hogy Franck egyéb írásairól is referál; egyik dolgozatát lásd: <http://www.bibl.u-szeged.hu/filo/hir/utasi.htm>). Utóbbiról részletek remek magyarátsai kíséretében ad képet Örvös Péter, *Három psalmus a „Paradoxa” fényében*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, T. XVIII, Szeged, 1981, 37–42.

⁴ „Musst... gedenken, dass die Welt weit und schier undendlich mit eitel Gottes Werk, die er nit hassen kann, besetzt, und dass ein Turk, Heyd etc. ebensowohl zu dem Bildniss Gottes erschaffen und ein Werk Gottes ist, als ein Teutscher, denn allen der unpateiisch Gott sein Bild eingossen uns sein Gesetz, Willen, Wort in ihr Hertz geschrieben hat.” – így idézi SEGESVÁRY Viktor, *L’Islam et la Réforme*, La Haye, 2005, 167.

⁵ „Dieser alt erleucht Künig un(d) Priester / ein wunder der Egyptier hat pluet zur zeit Abraham / ist von den Egyptern teut / von Griech(en) Trismegistus/ ter maximus/ das ist dreymal des aller gröst genannt.”

szálhasogató teológiai disputációknak is fő oka, sőt az írástudók szűk szektája privilégiumává teszi az Írást. Franck eszménye ezért az allegorikus–tipologikus értelmezés. Az Ótestamentum esetében különösen fontos a „lélek általi, krisztusi értelmű” exegézis, aminek mesterét Franck a Mózes-magyarázó Órigenészben látja, aki *per allegoriam im Geist* interpretált, s akinek nincs Németországban folytatója, még kevésbé olyan, aki az órigenészi módszerrel olvassa az egész Szentírást. Az utóbbi panasszal Horst Weigelt szerint Franck Lutherre céloz (a reformátor alkalmatlanságára);⁶ a biztos ítéletű Friedrich Niewöhner úgy véli, önmagára.⁷ Merész hipotézis ez utóbbi, de a szokatlanul prófétai hevületű Franck-szöveg megengedi azt az olvasatot, hogy a kis traktátus szerzője új Órigenészre várva önmagára gondol. – A hipotézisektől függetlenül van köze ennek a várakozásnak a platonista-hermetikus hagyományhoz. Ezt a címünkben is megidézett Colberg bizonyítja; szerinte az órigenészi allegorikus módszer pogány filozófiai anyagot csempész a keresztény szent szöveg kezelésébe, jellegzetesen platonista eljárást követ, végképpen aláaknázza a *sola scriptura* elvet.⁸

4. Igen jelentős tette Sebastian Francknak, hogy újranyomtatta a vatikáni könyvtáros, Agostino Steuco *Philosophia perennis*ét.⁹ A *prisca theologia* párjaként Leibnizig és tovább nagy karriert befutott „örökkévaló filozófia”-fogalomnak névadója lett könyvével Steuco (bár tételeiből a legfontosabbakat már száz évvel korábbi Ficino-traktátusokban olvashatta.) Tárgyalásmódja határozottan filozófiai, antik és középkori auktorok beható ismeretére vall. Apologetikus olvasata is volt viszont az örökkévaló Isten kinyilatkoztatásai egységéről szóló fejtegetéseknek.¹⁰

5. Az eddigiek a hermetizmusnak való elkötelezettséget alig, a *Corpus Hermeticum* szövegeinek tüzetes ismeretét egyáltalán nem bizonyítják.

A Hermész Trismegistosz kinyilatkoztatásait tartalmazó szövegegyüttesről sokáig úgy tudták, hogy az Ószövetség korát is megelőző időből származik, és maradéktalanul őrzi az egyiptomi vallás és filozófia ősi törvényeit, gondolatait. Így hitték azok a kevesek, akik arab közvetítéssel már a 12. századtól hozzájutottak, majd így a reneszánsz olasz jelesei is, akik közül a firenzei Ficino a frissen megszerzett hermetikus iratok jórészét görögből latinra fordította 1463-ban, ami azóta szent dátum a Nyugat

⁶ Horst WEIGELT, *Sebastian Franck und die lutherische Reformation*, Gütersloh, 1972, 53–55.

⁷ Friedrich NIEWÖHNER, *Warum übersetzte Sebastian Franck Moses Ben Jacob aus Coucy? = Sebastian Franck (1499–1542)*, hg. Jan-Dirk MÜLLER, Wiesbaden, 1991 (Wolfenbütteler Forschungen, 56), 291.

⁸ Sizzo LEHMANN-BRAUNS, *Weisheit in der Weltgeschichte*, Tübingen, 2004 (Frühe Neuzeit, 99), 140–144, és az Allegorese als Instrument des Platonismus c. fejezet (181–186).

⁹ Agostino STEUCO (Steuchus Eugubinus), *De perenni philosophia libri X. Idem de Eugubii urbis suae nomine*, Basileae, 1542. Nicolaus Bryling, Sebastianus Francken. 4°. A címet könyvtárrekonstrukció alapján adjuk: *András Dudith's library*, ed. József JANKOVICS, István MONOK, Szeged, 1993, nr. 283. (VD 16 S 8934).

¹⁰ Többen egy Trident előtti ellenreformáció alapművének tekintik; annyiban nem alaptalanul, hogy konszenzust próbál teremteni bölcséleti iskolák (pl. az akadémiai arisztotelizmus és a reneszánsz platonizmus) közt, s ezen túl minden volt és létező hitvallást is kibékítene – a káros, leküzdendő lutheri és kálvini tanítás azonban kivétel.

szellemtörténetében. Nem örült se a pápai egyház, se a reformáció vezérkara a föltámadt Hermész-kultusznak, amiben egy alternatív nem-keresztény kinyilatkoztatás veszedelmét látták a firenzei platonisták ismételt keresztényre hangolásai dacára. Ezért is jutott el késve a pogánynak minősített Gedankengut távolabbra: így az Alpoktól északra és 'mélyebbre': a csak anyanyelven olvasókhoz. Mindkét tekintetben úttörő volt Sebastian Franck tette, hogy a *Corpus* két fő könyvét németre fordította. (Nem tartozik tárgyunkhoz, de érdemes emlékeztetni arra, hogy Isaac Casaubon 1614-ben filológiai bravúrral arra a megállapításra jutott, hogy semmiképpen nem a keresztény időszámítás előtti ősi időből származik a *Corpus Hermeticum*. A szövegek keletkezését azóta a Kr. u. 2.-3. századra teszik, máig sokan vélik azonban úgy, hogy a datálás nem ingatja meg az iratok hitelét, valamilyen 'igazságértékét', mert vannak autentikus – az ősi gondolatvilágot tükröző – részek az egységesnek semmiképpen nem tekinthető iratcsaládban.)

Sok eltérő vonást mutattak már ki Sebastian Franck munkásságában, mondhatni sokféle arcát ismerjük, de 1542-ben, nem sokkal halála előtt Bázelen – valószínűleg kiadásra – készült fordítás-kéziratokra nem vagy alig fordult figyelem a róla szóló földolgozásokban.

Augsburgban őrzött kódexről van szó, ahol egymást követi a hermetikus korpusz két fő darabjának, az *Asclepius*nak s a *Pimander*nek (majd Epiktétosz *Kézikönyvecskéjének*)¹¹ német fordítása. Kapcsolódnak ezekhez Franck summázatai, majd a választás indoklására is vállalkozó ajánló levele. A bibliaival egyenértékű alternatív kinyilatkoztatás, ősi vallás fölfedezését jelenti számára a hermetikus szöveg, ami ilyen nyilatkozatra indítja: „A régiek észnek és természetnek neveztek, amit mi Istennek, Isten igéjének, fényének, életének és a bennünk lévő Krisztusnak nevezünk.”¹² Ezt a szemléletet előlegezi már a két hermetikus könyv együttes, hosszas címe is:

Ábrahám idején, a Biblia előtt élt Mercurius Trismegistus, és a természetből, mindenféle könyvek nélkül, különleges kinyilatkoztatás, megvilágosítás, szellem, kegyelem és a hatalmas, egyetlen Isten beszéde által – nem másként, amiképpen Jób is a pogányok közt, Mózes előtt – oly magas dolgokat írt Istenről, Isten igéjéről, akarataról, erejéről, hatalmáról, bölcsességéről, jóságáról: ASCLEPIUS ÉS PIMANDERUS most a tiszteletre méltó S. K. számára németre fordíttatott.

Mercurii Trismegysti, wellicher zur zeitt Abrahe, vor der Bibel gelebt vnd aus der natur, on alle Büecher, aus sonnderer offenbarung, erleuchtung, Geist, Gnad, vnnd ein sprechhen des grossen einigen Gotts, nit anderst, dann wie auch iob, vnnder den Heiden vor Mosi, so hoch ding von Gott, von Gottes wort, willen, krafft, gwalt, macht, weißheitt vnnd güette, geschribenn hatt: Asclepius und Pimanderus, ietz erst an den Ernhaften vnnd wolgeachten S. K. verdeuscht.

¹¹ A sztoikus morálfilozófia remekének Franck-értékelése és -átültetése külön elemzést érdemel.

¹² „...Die Alten aber haben vernunft und natur genent, das wir Gott, Gotts wortt, liecht, leben und Christum in uns nennen.” A kódex 65r–72v. lapjain található ajánlásból idézi Gilly: *Marsilio Ficino e il ritorno di Ermete Trismegisto*, a cura di Sebastiano GENTILE, Carlos GILLY, Firenze, 2000, 289.

Nyomtatásra majdnem bizonyosan nem került sor, s a kézirat csak néhány éve vált ismertté.¹³

*

Foglaljuk össze: Sebastian Franck késői munkásságának olyan mozzanatait

[illegible]

emeltük ki, amelyeket a donauwörthi tudós történétíró, publicista és könyvkiadó monográfusai nem vagy alig értékelnek. Ilyenek a már korai munkáiban s aztán a *Guldin Arch* és a *Verbütschiert Buch* több fejezetében pogány auctorokra, mint az isteni igazság szószólóira való hivatkozások; ilyen az órigenészi bibliamagyarázás kiterjesztésének eszméje; ilyen a vatikáni könyvtáros Agostino Steuco *Philosophia perennis*ének friss újrakiadása; mindenek előtt pedig, hogy a *Corpus Hermeticum* két fő könyvét Bázélban, 1542-ben, élete utolsó heteiben németre fordította. A hermetizmus és az alternatív kinyilatkoztatások lehetőségéről való egyéb spekulációk története szempontjából Franck aktív érdeklődése azért igen fontos, mert az Alpoktól északra ez a hang, ez a kultusz – ma úgy tűnik – így jut először nagyobb nyilvánossághoz itáliai diadalútja után. (A most Augsburgban őrzött

¹³ Carlos GILLY, *Cimelia Rhodostaurica*, Amsterdam, 1995². c. katalógus címléírását használtuk. Franz Joseph WORSTBROCK írta le igen korán (*Deutsche Antikrezeption 1450–1550, Teil I*, Boppard, 1976, 69–74.). Rá is hivatkozva ad címléírást a kiváló, újabb gyűjtemény (Martin MÜLLER, *Das Ende des Hermetismus. Historische Kritik und neue Naturphilosophie in der Spärenaissance*, Tübingen, Mohr Siebeck, 2002.) bevezetője (p. 7, 17. jegyzet), apró hibák mellett egy durva félreolvasással: *aus der naturen alle Buecher* áll nála, ami teljesen értelmetlen, vagy a helyes olvasat ellenkezőjét sugallja; hiszen az épp a lényeg, hogy nem könyvekből, hanem a természetből íródtak a hermészi iratok: *aus der natur on[=ohne] alle Buecher...*

kézirat jelentőségét a hermetizmus-történettel foglalkozók fölismerték,¹⁴ csak a fordításszövegek részletes elemzése, kiadása késik.)

Franck úttörő szerepét ebben a „földrajzi-kultúrákőzi translációban”, olasz humanista ill. reformkatolikus körök és a német – közvetve az európai – protestáns világ közötti közvetítésben nem kérdőjelezi meg, hogy a hermetikus iratokból oly sok mindent magáévá tevő Paracelsus éppen ekkor, 1541-ben fejezi be pályáját, életét. Azért nem, mert a hohenheimi világutazó, de grafomániáját magányosan kiélő orvos nem volt életében az általa ki- vagy továbbgondolt eszmék szócsove: filozófiai-teológiai írásai csak fél évszázaddal halála után kezdtek megjelenni, még később visszhangra találni (többségüket csak a közelmúltban adták ki, egy részüket máig se). Sebastian Franck viszont kevésbé eredeti gondolkodó, de tevékeny és eredményes publikáló és különösen az utolsó bázeli években sikeres könyvkiadó volt. Ez azért fontos, mert föltételezhető ugyan, hogy „a reformáció művében” s a kor szinte minden gondolatkísérletében mélységesen csalódott tudós publicista élete végén kapaszkodót keresett és vigaszt talált (a sztoa mellett) az utópikus reményekkel is kecsegtető hermetikus hagyományban; a személyes motívum mellett azonban szinte biztosan szerepet játszott az is, hogy a német nyelvterület mint könyvpiac kollektív érdeklődést jelzett a tárgyról szóló anyanyelvű munkák iránt.¹⁵

2006 tavaszán a budapesti reneszánsz és barokk kutatócsoport ülésén „a nem-reneszánsz hermetikus irodalomról” tartottam előadást. Klaniczay Tibor három és fél évtizede készült kutatási beszámolóját földidézve azoknak az új kutatásoknak a nyomán kívántam elindulni, amelyek meggyőzően, igen nagy anyag fölsorakoztatásával bizonyítják, hogy – jórészt Paracelsus sokáig ismeretlen munkái, vallási-filozófiai töredék-gondolatai fölfedezése nyomán – a 16. század derekán német nyelvterületen, majd Hollandiában, Skandináviában kibontakozott a hermetizmusnak egy második, kora újkori hulláma. Ezt az utóbbi megállapítást csak megerősítik a Sebastian Franck késői munkásságáról újabban tudhatók. Említett előadásom címét és több tézisét azonban korrigálni kell vagy el kell vetni: a „második hullám” ezer szállal kapcsolódott a reneszánsz humanizmushoz. Paracelsus talán kevésbé, de – mások mellett – Franck is Ficino, Pico eszményeit követve lett és maradt független szellem; Steuco-kiadása csak egy példa az olasz aktualitásokra való odafigyelésre; és hűséggel szerkesztette, adta ki az északi humanizmus mesterét, merített műveiből azután is, hogy Erasmus keményen megtámadta.

¹⁴ Erre jellemző, hogy holland kutatók kiállítási katalógusába iktatott „hermetikus kronológia” a reneszánsz fejlemények után így iktatja be a hermetikus hagyomány újkorát: „Modern Period: 1542 Shortly before his death, Sebastian Franck translated the Asclepius and Pimander into German.” *Ways of Hermes*, Amsterdam, Bibliotheca Philosophica Hermetica, 2002, 27.

¹⁵ A közvetlen anyagi érdekeltség lehetőségét se szabad kizárni, hiszen a fennmaradt három fordítást Franck kezdőbetűvel föltüntetett honfitársának (megrendelőjének?) a Donauwörth-i S. K.-nak ajánlja.

SEBASTIAN FRANCK UND DAS „PLATONISCH-HERMETISCHE CHRISTENTUM“

Im Beitrag wurden jene Momente des Spätwerks von Sebastian Franck hervorgehoben, die seine Monographien nicht oder kaum würdigen. Diese sind die bereits 1538–1539 in mehreren Kapiteln im *Guldin Arch* und dem *Verbütschiert Buch* vorhandenen Berufungen auf heidnische Autoren als Verkünder der göttlichen Wahrheit; die Idee die Bibelauslegung nach Origenes auf den ganzen Text auszubreiten; die Neuauflage der *Philosophia perennis* von Agostino Steuco; vor allem aber die 1542 in den letzten Wochen seines Lebens in Basel ins Deutsche übersetzten zwei Bücher des *Corpus Hermeticum*. (Die Titelbeschreibung des heute in Augsburg aufbewahrten Manuskripts geht auf die Ausgabe von Carlos Gilly zurück: *Cimelia Rhodostaurica*, Amsterdam, 1995².) Vom Gesichtspunkt der Geschichte des Hermetismus und der Möglichkeiten der alternativen Offenbarungen aus ist Francks aktives Interesse am Platonisch-Hermetischen Christentum (um bei Claubergs Titel zu bleiben) von besonderer Bedeutung, weil diese Stimme, dieser Kult nördlich der Alpen nach seinem Triumphzug in Italien – so scheint es heute – erst dadurch eine breitere Öffentlichkeit erreicht.

Kruppa Tamás

MENTSÉG A RENDI JOGOK ÉS A VALLÁS VÉDELMEBEN

Bocskai István ismeretlen levele Európa protestáns fejedelmeihez

Bocskai István kezdettől fogva a címben idézett két okot jelölte meg, ami miatt élére állt annak a mozgalomnak, amely II. Rudolf császár és a prágai udvar ellen bontakozott ki.¹ Régóta ismert az a kiáltvány, amelyben az európai közvéleményhez fordulva részletesen is feltárta azokat a sérelmeket, amelyek az uralkodó elleni lázadáshoz vezettek. A most közlésre kerülő dokumentum további érdekes és nem tanulság nélkül való adalékul szolgál az uralkodó elleni jogos lázadásnak Bocskai környezetében gondosan kidolgozott argumentációjához.

A néhány oldalas irat a vatikáni levéltár Borghese fondjában található,² ahol nagy mennyiségű, a Bocskai szabadságharcra vonatkozó jelentést, leveleket találhatunk. A datálatlan irat azért keltette fel érdeklődésemet, mert retorikája, érrendszerre több ponton is igen nagy hasonlatosságot mutat a fentebb már említett, először a Magyar Országgyűlési Emlékek XI. kötetében kiadott latin nyelvű kiáltvánnyal, amelynek teljes magyar fordítása 1965-ben jelent meg.³ Rendkívül jellemzőek ugyanakkor az eltérések is. A továbbiakban a két irat egyezéseit és eltéréseit veszem sorra.

Az MOE-ben megjelent *Kiáltványt* Európa uralkodóinak címezték, míg ez a másik, az általunk közölt *mentség* Bocskai apológiája a protestáns fejedelmekhez és uralkodókhoz. Ez utóbbi hangvétele személyesebb, amit talán a választott közönség, a lázadó Bocskai hitsorsosai, indokol. A *Kiáltvány* a múltból hozott példák bőséges idézésével, a nyugat-európai olvasóközönség által ismert propugnaculum képet felhasználva próbálja bemutatni azt a nagy áldozatot, amelyet a magyarok hoztak a kereszténység védelmében.⁴ Mindez arra szolgál, hogy drámai fordulattal a világ elé tárja: ezt a védőbástyát nem a török vagy a tatár, hanem saját választott ura, a Habsburg dinasztia készül lerombolni.⁵ A katolikusok elve-

¹ Az okokról máig a legjobb összefoglalás MAKKAJ László, *A Habsburgok és a magyar rendiség a Bocskai felkelés előestéjén*, Történelmi Szemle, 1974, 155–182.

² Archivio Segreto Vaticano, Fondo Borghese III. Vol. 128, (számozatlan).

³ *Magyar Országgyűlési Emlékek XI.* közzétette KÁROLYI Árpád, Bp., 1899 (Magyar Történelmi Emlékek III), 169–184. Magyar szöveg: *Magyar történelmi szöveggyűjtemény. 1526–1790*, I-II, szerk. SINKOVICS István, Bp., 1965, 285–300.

⁴ SINKOVICS, 286–287.

⁵ SINKOVICS, 287–288.

temültsége, a kegyencek és az uralkodó, akit személyében is durván támad,⁶ valamint tanácsosai magyargyűlölete és cinizmusa, sőt vallástalansága az oka, hogy a magyar rendek, nem bírván tovább a háborúk terhét és a saját uralkodójuk által rájuk bocsátott rabló katonaságot, végül fellázadtak. További példák felsorolása – így Illésházy, a Mágóchy, a Homonnay család, természetesen Bocskai, és a többi főnemesi család üldözése⁷ – után következik az ünnepélyes tiltakozás, protestáció. Mivel a *Kiáltvány* szerzőinek a legsúlyosabb bűn, a felségárulás alól kellett tisztázniuk a szabadságharcot, és megszerezniük a külföld rokonszenvét és támogatását, igen gondosan meg kellett válogatniuk azokat az érveket, amelyek igazolhatóvá tették lázadásukat. Nem véletlen, hogy a legsúlyosabb argumentumot a természetjogban, amelyre a korszak apológétái és teoretikusai előszeretettel hivatkoztak, a vis vim repellere possit, azaz erőszakot erőszakkal meg lehet torolni, római jogban gyökerező elvében találták meg: „Kijelentik tehát Isten és az egész keresztény világ előtt, hogy utolsó lehetőségük védekezni fognak a király zsarnoksága ellen, mert a természetjog szerint ezt még az okatlan állatoknak is szabad a veszélyben.”⁸ Nem hiányzott természetesen a hazai közönség előtt ismert érv, a magyar nemesség sarkalatos jogait tartalmazó Aranybulla, pontosabban annak ellenállási záradékára történő hivatkozás sem. Bibliai példák szintén a sérelmek súlyát hangsúlyozták, és a lázadás jogosságának alátámasztására szolgáltak.⁹

Szövegünk érvelési technikája, amint arra fentebb már utaltam, szükségsszerűen más. Nem hiányoznak persze a hasonlóságok, az a rész például, amelyben Rudolf császár zárkózott életmódjára utal, akiről a magyarok azt sem tudják, él-e vagy meghalt, szóról-szóra megtalálható a *Kiáltványban* is,¹⁰ és megtalálhatjuk a magyarokat sújtó háborús terhekkkel, vagy a híres XXII. artikullussal kapcsolatos sérelmeket is.¹¹

Már a szöveg felütése világossá és egyértelművé teszi azonban mind az érvelést, mind a mondandót illető különbséget. Bocskai a protestáns fejedelmekhez fordulva a lelkiismeret szabadságát, a vallásháborúk korának egyik legtöbbet hangoztatott elvét hangsúlyozza, ami a magyarokat feljogosítja arra, hogy védekezzenek: „Isten akaratából minden erőnkkel, leleményünkkel és hatalmunkkal az igaz hit és a haza szabadságának védelmére, amit mindenki köteles lelkiismerete parancsára [kiemelés tőlem, K. T.] megtenni, fegyvert kényszerültünk ragadni a császár, a mi királyunk ellen...” Ennek szellemében hiába keresünk tételes utalást rendi jogokra, mindössze két bibliai példára, a Makkabeusokra, illetve Péter apostolra bukkanunk. Nagyon érdekes azonban, hogy a szövegünk által hivatkozott bibliai hely nem Pétertől származik: „Szent Péter apostol azt mondta, hogy inkább kell engedelmeskedni Istennek, mint a császárnak, megadni a császárnak,

⁶ SINKOVICS, 289.

⁷ SINKOVICS, 294–297.

⁸ SINKOVICS, 298.

⁹ SINKOVICS, 288.

¹⁰ SINKOVICS, 289.

¹¹ Szövegét magyarul vö. SINKOVICS, 266–268. Szerepéről KÁROLYI Árpád, *A huszonkettedik artikulus (1604: XXII. törvénycikk)*, Bp., 1889.

ami a császáré, Istennek, pedig ami Istené.” Igen ismert evangéliumi helyről van szó. „Adjátok meg a császárnak, ami a császáré, és az Istennek, ami az Istené.” Ezt Jézus mondta akkor, amikor a farizeusok a császár elleni lázadással próbálták megvádolni: Luk 20,25 vagy Mt 22,21. Rejtély, hogyan követhetett el ekkora hibát a szöveg szerzője, mert ezáltal saját, és a felkelők tudatlanságát, műveletlenségét leplezi le a nagyvilág előtt. A mondat első felének nem találtam pontos megfelelőjét a Szentírásban, a szöveg talán a rómaiakhoz írt levélnek arra a híres helyére utal, amely a korai újkorban az uralkodó és az alattvalók viszonyát illető polémiák egyik legfontosabb hivatkozási pontja volt, és amelyet mind a katolikus, mind a protestáns tábor teoretikusai felhasználtak a hatalom iránti engedelmesség illetve az engedetlenség igazolására. A kérdéses hely (Róm 13,1) a következőképpen hangzik: „Mert nincs hatalom, csak az Istentől, ami van, azt Isten rendelte”. A szentírási helyek által kijelölt gondolatmenetet folytatva a szöveg a lázadás nyilvánvaló okát a *Kiáltványnál* sokkal egyértelműbben a vallás üldözésében jelöli meg, amikor az engedelmesség felmondása miatt a császárt teszi felelőssé, aki megpróbálta az igaz Isten szolgálatától eltéríteni és arra kényszeríteni a magyarokat, hogy bálványokat imádjának. Az argumentáció nem nélkülözhetette a történelmi példát; a jogos ellenállás közelmúltból hozott érveként János Frigyes szász választót, a Schmalkaldeni Szövetség egyik vezetőjét idézi fel, aki 1547-ben, a schmalkaldeni háborúban a császár ellen vezette a szövetség haderejét. A háború hátterében a központi hatalom és a partikularizmus ellentéte állt, a harcot azonban, mint ismeretes, vallási jelszavakat a zászlóra tűzve vívták meg.¹²

E rövid áttekintés végén szót kell ejteni a szöveg születésével és datálásával kapcsolatos nehézségekről. Az irat olasz nyelven íródott, nem túl jó helyesírással, amely alapján feltételezhető, hogy szerzője, illetve fordítója nem volt született olasz. Már a cím – copia, azaz másolat – is arra utal, hogy a szöveget valamilyen másik nyelvből, talán latinból fordíthatták. Gondolatmenetének, szövegének néha szó szerinti egyezései alapján úgy tűnik, hogy megszületése nem függetleníthető az 1605. áprilisában Szerencsen közzétett, fentebb bőven idézett *Kiáltványétól*. Ez esetben szerzőjét és talán fordítóját is abban a körben kell keresnünk, amely Bocskai köré tömörülve a szellemi muníciót adta a császár elleni propaganda-háborúhoz. Ezt látszik alátámasztani az *Apológia* is, amelyet a Bocskai párti pro-

¹² Újabbban a francia minta szerepét hangsúlyozta TÓTH István György, *Bocskai István fejedelem és a katolikus egyház*, Történelmi Szemle, 47(2005), 1–14. 1606. június 16-án született még egy irat, amely azoknak a – főleg jezsuiták által megfogalmazott – vádaknak és rágalmaknak a cáfolatául íródott, amelyek szerint Bocskai és követői arianusok, alig különböznek tehát a mohamedánoktól, akik ellen akkor már több mint tíz éve folyt a háború. Vö. RÉVÉSZ Kálmán, *Bocskai István apológiája*, Protestáns Szemle 18(1906), 304–309. Az *Apológiát*, amely csak 1608-ban jelent meg nyomtatásban Bártfán, illetve Hanauban, azért nem vontam be az összehasonlító vizsgálatba, mert a „rövid védő irai” érvelése, tematikája jelentősen különbözik a kiáltványétól és az itt közölt iratétól. Megszületése azonban arra figyelmeztet, hogy a német közvélemény, mert elsősorban a birodalom lakóihoz szólt, a szoros kapcsolat ellenére milyen kevésbé ismerte a magyarországi viszonyokat, illetve érzéketlenül áruklodik arról a magyarellenes udvari propagandáról, amely már Báthory István lengyel királyt is arianizmussal vádolta meg. Az *Apológiáról* legújabbban vö. LUKÁCS Olga, *Bocskai Apológiájának néhány elméleti kérdése = Emlékkönyv Tőkés István kilencvenedik születésnapjára*, szerk. ADORJÁN Zoltán, Kolozsvár, 2006, 598–611.

testáns prédikátorok írtak válaszul a vezetőjüket arianizmussal meggyanúsító vádakra.

Ami a datálást illeti; a címzés órára pontosan jelöli meg az időpontot és a helyet, amikor és ahol zászlót bontott a szabadságért folytatott harc. Ezzel nyilván a harc jelentőségét, amely méltó az örök emlékezetre, szándékozták hangsúlyozni. Az irat azonban jóval később született, mert szót ejt a törökkel kötött kényszerű egyezségről. Az 1605. év novemberében a rákosi mezőn Lala Mehmed szerdár átadta a szövetséget, és egyúttal a vazallitást jelző uralkodói jelvényeket Bocskainak, köztük egy koronát, aki azt, mint köztudott, ajándékként fogadta csak el.¹³ Ezért a szöveg a találkozó, amely egyértelműen jelezte a felkelés függőségét a Portától, után születhetett. Ennek tudható be nem túl meggyőző magyarázkodása, amely szükséges rosszként állítja be a felkelőknek a törökkel kötött szövetségét, hogy tudniillik ez által egy még nagyobb veszélyt, az igaz vallás eltiprását hátrították el. A török szövetség kényes kérdése nem szerepel a *Kiáltványban*, mivel az az áprilisban összehívott szerencsi gyűlés alkalmával született. További különbség, hogy szövegünk nagy teret szentel Giacomo Belgioioso felső-magyarországi főkapitány kassai viselt dolgainak, illetve a templomfoglalás után a kassaiak Prágába indított sikertelen követségének.

A két szöveg hasonlósági és eltérései újabb adalékul szolgálhatnak ahhoz a régóta húzódó vitához, amely arról szól, hogy Bocskai, illetve köre mennyiben használta fel Kálvinnak a zsarnokölés jogosságát illető érvelését, és mennyiben tekintett el tőle. Az előző véleményt Benda Kálmán képviselte, aki azt állította, hogy a zsarnokkal szembeni ellenállásról megfogalmazott kálvini tan korszerű ideológiai fegyverrel látta el a rendi törekvéseket, illetve, hogy Bocskaiiban öltött testet az az istentől küldött szabadító, akiről Kálvin beszél az *Institutióban*.¹⁴ Benda Eckhardt Ferencel vitatkozva fejtette ki véleményét, aki tanulmányában a Bocskai felkelés államfelfogásának középkorias, ideológiájának rendi gyökereit hangsúlyozta.¹⁵ A most közlésre kerülő szöveg mindkét véleményhez további érveket szolgáltat. Nem található ugyan meg benne a zsarnokkal szembeni ellenállás kálvini gondolata, de a lelkiismeret szabadságának modern, a kiáltványban nem hangsúlyozott lutheri érve igen, és az is világosan kiderül, hogy ennek védelme feljogosít a fegyveres ellenállásra. Bocskai és köre tudatosan érvel kétféle módon a két szövegben, az érveket a hallgatóságnak megfelelően megválogatva. Ezek alapján elmondható, hogy az ellenállás jogalapjának megteremtéséhez mind a hagyományos, középkori örökséget, mind a reformáció szellemi hagyatékát felhasználta.

¹³ Bocskai kíséretében a Rákosi mezőn, közreadja CSONKA Ferenc és SZAKÁLY Ferenc, Bp., 1988, 62–152.

¹⁴ BENDA Kálmán, *A kálvini tanok hatása a magyar rendi ellenállás ideológiájára*, Helikon, 1971, 326, 328.

¹⁵ ECKHARDT Ferenc, *Bocskay híveinek közjogi felfogása = Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére 1933. október 7.*, Bp., 1933, 133–141.

Az igaz vallás és lelkiismeretük szabadságának védelmében fogtak fegyvert a császár ellen. Ez az írás azért készült, hogy számot adjon a felkelés igazi okairól, mivel arról különböző hamis hírek keringenek. 32 éve élnek a jelenlegi császár uralma alatt, aki elődeitől eltérően semmire sem becsüli a magyarokat, üldözi vallásukat, és titkos háborút visel ellenük az elpusztításukra. 1604-ben a császár kinevezte Giacomo Belgioiosót Kassára, aki a katonaságot felhasználva elfoglalta a templomot, elűzte a prédikátorokat és helyükre jezsuitákat hozott. Amikor ebben az ügyben a város követséget menesztett Prágába, ott egy régi törvény szövegét mutatták meg nekik, amely szerint Luther követőit máglyára kell vetni. Ezt a törvényt még akkor hozták, amikor az igaz vallás hívei még kevesen voltak, és titokban működtek. A magyarok sérelmeik ellenére, amelyeket írásban is benyújtottak, kérve a császárt és Mátyás főherceget, hogy távolítsák el a rossz tanácsosokat, tovább szolgálták az uralkodóházat, amely azonban továbbra is elpusztításukra törekedett. Belgioioso továbbra is üldözte a vallást, és pusztította a nemesek birtokait; végül megelégedvén az elnyomatást, úgy döntöttek, hogy megszabadulnak a babilóni fogságból, és inkább Istent szolgálják, mint a császárt. Példaként Júdás Makkabeus és Szász Frigyes élete szolgált. Jól tudják, mit jelent a pogány törökkel kötött szövetség, de ők legalább nem törnek életükre, nem fenyegetik családjukat és vallásukat. Isten és Jézus Krisztus a tanú, hogy kizárólag szabadságuk védelme érdekében ragadtak fegyvert.

ASV Fondo Borghese III. Vol. 128, számozatlan

Copia della scusa fatta dal signor Bogikai con li principi christiani della sua religione, et rebellione, qual lui cominciò alli 15 ottobre 1604. in dì de venere un' hora avanti giorno nella campagna di Diveszeck¹⁶ in Ungheria Superiore¹⁷

Poichè per volontà d'Iddio noi con tutte le nostre forze ingegno, et potere per difendere la vera fede, et libertà della patria, come ogn'uno per conscientia è in obbligo di fare siamo stati forzati addoprar l'arme contro l'imperatore nostro re, et patrone sendoci messi a rischio di combattere con li suoi soldati: sappiamo che pe'l nostro mondo vien narrata questa nostra fattione in diversi modi, et forse molti che non fanno la vera cagione di detta nostra fattione li vano meschiando dentro diverse cose, che non sono vere, et per ovviare a queste false oppinioni, quali sono contro'Iddio habbiamo risoluto con questa nostra poca scrittura rettificare al mondo la vera causa che ci ha forzati con le lachrime agl'occhi far questa deliberatione.

Vedendosi dunque noi Ungari esser sottoposti a diverse nazioni forrestiere et la nostra nazione propria delle altre molto mal trattata anzi del tutto reppudiata, della qual cosa, et giusta causa ne chiamiamo Dio Padre immortale, et il nostro signore Giesù Christo per testimonio, avanti'l quale ogn'uno havrà da render conto il giorno del giuditio di quanto havrà fatto in questo mondo. Però state attenti per intender bene la causa che ci ha forzati difendersi da tante malevolenze invidie et inimicissime insidie, et rovina che ci soprastava.

¹⁶ Diószeg eltorzított neve.

¹⁷ A szöveget eredeti írásmódban hagytam, az ékezeteket azonban az érthetőség miatt, ahol hiányzott, pótoltam.

Saprete dunque voi altri precinpi christiani, come avanti questo 32 anni de nostra libera volontà et con gravissime nostra spese creassimo quest'imperatore nostro re ponendoli la corona in capo, come anco per avanti habbiamo fatto a suoi antecessori Massimiliano et Ferdinando felice memoria de quali possiamo dire con vera verità che siamo stati governati non solo come veri re, ma come proprii et veri padri; così al presente havendo veduto esser tenuta in così poco conto la nostra nattione, anzi del tutto strappazzata, la patria dessorata, la nostra religione, qual è la luce del vero evangelo, perturbata, et quasi del tutto scacciata per difension della quale più volte per avanti habbiamo notatto nel proprio sangue, et Iddio sa con quanto nostro dispiacere hora si siamo messi con l'arme in mano per difendere la nostra libertà, poi che l'imperatore non volse ascoltare le nostre lamentationi ricorressimo con li nostri pianti a Dio Onnipotente et venutoci a memoria come nelli tempi passati li precinpi mettevano tutte le loro facoltà in poter dell'arme loro, spargendo anco il proprio sangue in difesa, et augmentatione della nova religione. Accortissi che questo non era altro ch'un principio di volerli turrare a una secretta guerra et destruggerci del tutto, come procurremo, et faremo noto a tutta la christianità perchè causa siano anco stati amazzati diversi christiani per conto di questi romori.

Saprete dunque come l'anno 1604 fu dall'imperatore mandata per capitano generale in Ungheria Superiore un signor Giacomo Barbiano conte di Belgioiosa nominato, et dal detto imperatore fu comandato a noi d'accettarlo per nostro governatore, qual arrivato alla città metropoli di Cassovia cominciò con inganno far alloggiar certa cavalleria Vallonna nella detta città con grandissimo disgusto, et libertà de cittadini quali ancorche giornalmente si lamentassero delle violenze fategli da detta soldatesca non li volse mai rimediare anzi di là a poco tempo vi fece venir ancora la cavalleria allemana ordinaria delli confini et tutti insieme li fece entrare nella città, et mescili tutti in ordinanza serorono tutti li passi delle contrade alli cittadini, quali erano dolenti circondati in mezo, et mentre questa soldatesca stava in quest'ordine, con autorità d'una patente di sua maestà prese per forza la chiesa principale della città, et cominciò scacciare quelli predicanti che insegnavano la vera religione, et luce de christiani, et in luoco di quelli constitui alcuni giesuviti ministri dell'Antichristo et non contento di questo, vedendo che le cose non andavano secondo il desiderio suo, scrisse all'imperatore che gli dovesse mandare una patente di plenipotenza con autorità, che lui havrebbe piantata la fede cattolica per tutte quelle parti, et havuta la detta patente cominciò voler metter in essecutione la sua oppinione, così vedendo li cittadini che il detto Belgioiosa andava estirpando tutti li ordini, et disciplina di Luthero mandarono subito ambasciatori all'imperatore a Praga supplicando li volesse ordinare accio che l'essercitio del vero evangelo non fosse perturbato, ma liberamente lasciato come prima era stato già molti anni. A quelli ambasciatori fu risposto che dovessero vedere un'articolo, qual già gran tempo fa fu fatto da un vescovo insiemme con alcuni fratti et altre persone ignoranti, quali havevano più degl'epicuri et avari, che di prudenti, et huomini dotti, come si conveniva in simili cose. Così li detti ambasciatori se ne ritornarono senza esser stati ascoltati dall'imperatore. Et quanto a quell'articolo, fu da quelli, che già gran tempo cominciavano sentire la vera luce dell'evangello reppudiato, ma perche in quel tempo la maggior parte de nostri antecessori erano ancora nelle tenebre del pappia et caricati fin al collo de pretti et fratti fecero confirmare il detto articolo stante che li nostri veri christiani erano pochi et anco per il pericolo che li soprastava in quelli tempi della nova religione et vera luce; perchè quell'articolo conteneva, che tutti li lutherani dovessero esser abbruggiati, et scacciati con confisca-

tione del loro beni, quali dovevano ad altre persone, et che a tutti fosse libero d'offender li detti in tutto quello che li piaceva senza esser puniti d'alcun castigo qual tumulto è quello che si sfoca al presente, et messo in essecutione essendo noi stati gran tempo co'l nostro vivere in pazienza come fece il popolo d'Israel et perché non si volessimo sottoporre a quella ingiusta dimanda ci fu minacciato di farcelo fare per forza con ferro e foco, insiemme con altri simil flagelli et così nella prima dietta che si fece fu consoltato, et conosciuto quest'esser l'ultima rovina de tutti noi altri dichiarissimo dimandar da novo dall'imperatore et arciduca Matthias, a quali con ogni riverenza, et humiltà facessimo sapere queste nostre perturbationi in scritto et a bocca pregando per l'amor d'Iddio l'imperatore et prencipe, che per ovviare a diversi mali consigli che si cominciavano de mutatione, et altri inconvenienti, et romori, che potevano succedere non volesse comportare che fossimo strappazzati contra la nostra libertà di questa maniera, pregando anco per la misericordia di Dio, che ne volesse anco mantenere la promessa fede, come convienne a un vero, et fedel re verso suoi popoli che facendo questo havrebbe quettato tutti questi tumulti da quali non si poteva aspettar altro ch'una secreta guerra d'infideltà. Ma l'imperatore et prencipe hanno ritrovato sempre certi mezi da differire questo negotio con tutto ciò noi non habbiamo mancato di usare ogni fedeltà di nostro re d'Ungheria, havendo secondo la nostra possibilità messo insiemme denari fuori delle nostre proprie borse lasciato dessolar li nostri beni con altri gravissimi danni ne perciò il Belgioiosa restava de molestare la nostra religione co'l pigliarsi le nostre chiese, et beni contra ogni ragione dove vedendo questo solennemente protestassimo che per l'amor d'Iddio ogni persona vogli haverci per iscussi poiche si vedeva la nostra mala trattatione ma perciò nissuno voleva haver misericordia di noi conoscendo che ultimamente saremmo stati messi sotto il giogo di Babilonia, per qual causa si risolvessimo di voler difender con l'arme la nostra religione vera secondo il santo apostolo Pietro, qual dice che dobbiamo più tosto obedire a Dio ch'agl'huomini et dare all'imperatore che conviene all'imperatore et a Dio quello ch'è d'Iddio: et poiche l'imperatore ci ha presi si in disgratia et mancato della fede che ci haveva promesso in volerci levare dal vero servitio d'Iddio con farne andare le cose fatte de legno della chiesa che non fu ordinata da Dio, se deliberassimo ultimamente di voler più tosto patir la morte, et morir come veri christiani, et fuggire da una città all'altra che consentire, considerando poi la nostra lingua materna non ponete servire in niun'altra parte del mondo et che fra tanto le nostre case sarebbono bruggiate, et li nostri beni del tutto dati in preda de nostri nemici si risolvessimo tutti unitamente de volersi difendere con le nostre arme, come per essemplio del Maccabeo, et del duca Friderico di Sassonio, qual per difesa della sua religione prese l'arme contro l'imperatore Carlo quinto, havendo ancora noi la medesima causa con la patria tutta disgustata da altre rattioni et il Belgioiosa con la sua pratica non lasciava andar alcuna delle nostre suppliche avanti Sua Maestà Cesarea ne tan poco sono state vedute dal proprio imperatore non che avesse dimandato di noi come convienne a un vero, e giusto re verso suoi vassalli di maniera che noi non potevamo sapere certo se lui fosse vivo o morto.

Perciò voi prencipi christiani non vi maravigliate ne tan poco havrete dispiacere alcuno, se noi cerchimo di volersi volentieri liberare dalle tirranie de'Romani, dalle quali desideriamo star lontani et de duoi mali ci soprastanno elleger il minore, così preghiamo per la misericordia di Dio, et per l'amore morte del nostro signor Giesù Christo quelle povere persone che in questi nostri tumulti fossero state amazzare overo patito qualche danno ci vogliamo perdonare, poiche certo questo non è successo per

causa nostra spiacedone nelle viscere del core de alcuni huomini da bene quali per molti anni si sono affaticati, et nelle occasioni sparso il sangue in difesa della nostra patria et ch'habbiano in ricompensa convenuto patir la morte con altri diversi danni sia de che nation esser si voglia, et in particolare quelli della Slesia ch'erano della nostra relligione pregando tutti li potentati, et altri prencipi christiani non vogliano dar la colpa a noi de tanti mali. Quanto poi alla tregua, che noi habbiamo fatto alcuni capitoli con li Turchi nissuno li voglia pigliar in mala parte pregando tutti per l'amor d'Iddio essendo ancora noi così ben christiani et battezzati nel nome di Christo qual ci ha liberati dal peccato come gli altri che nissuno voglia tenere che questo sii successo per dubio della fede, perche certo noi potevano far altramente dicendo il proverbio che non si deve mai voltar le spalle al suo nemico, et più tosto buttar una suppa avanti il cane che lasciarsi mordere. Noi sappiamo benissimo che li Turchi sono come canni arrabbiati che desiderano sempre di succhiare il sangue de christiani, ma considerato ch'hoggi o dimane fossimo andati contra li nostri nemici dall'altra parte n'havrebbe surliggiate et abbruggiate le nostre case, co'l far schiavi le nostre moglie et figlioli, quali doppio Iddio, sono le più care cose ch'habbiamo. Et poi in verità ch'intende bene queste cose vedrà ch'havessero maggior danno da quelli nostri nemici intrinsechi che dalla gente barbara come per essemplio si potrà vedere con tutto ciò si lasciavamo tirraneggiare a loro piacere purché ci havessero lasciati vivere liberamente nella nostra vera relligione havendo l'esperienze de quelli che sono sottoposti al poter de Turchi. Et che noi habbiamo messo tutte le nostre forze et facoltà veramente solo per difesa della nostra libertà ne chiamiamo testimonianza da Dio immortale insieme con il nostro signor Giesù Christo, avanti il quale il dí del giuditio ogn'uno havrà di render conto de quanto havrà fatto in questo mondo, et a lui raccomandiamo il tutto. Così speriamo che questa nostra esecuzione sarà bene, et giustamente intesa. Con qual fine desideriamo a tutti li buoni et veri christiani felicità et bona fortuna.

Stephanus Bogikay con tutti li suoi adherenti

Tamás Kruppa

EXCUSE DEFENDING ESTATE RIGHTS AND RELIGION

Bocskai István's Unknown Letter to Protestant European Monarchs

The Hungarian estates led by Stephen Bocskai wanted to justify their revolt against the Anti-Protestant measures and the centralizing policy of Emperor Rudolf II's government in several documents addressing international audiences. Related literature had known of two Latin pamphlets, the *Kiáltvány* (Manifesto) and the *Apologia*, while recently a third source was discovered, which provides exciting additions to the arguments – mainly targeting the international Protestant public – used in the two pamphlets. This further clarifies that Bocskai and his court drew equally on the medievalish, typically Hungarian estate ideology and Luther's modern principle of the freedom of conscience in their arguments to provide a legal foundation for the resistance.

Latzkovits Miklós

KÉT 16. SZÁZADI DRÁMATÖREDÉKRŐL

1.

Jelen dolgozatomban két 16. századi nyomtatványtöredék irodalomtörténeti vonatkozásairól szeretnék beszélni. Állításaim teljes mértékben hipotetikusak lesznek, reményeim szerint azonban részben némileg valószínűbbek, részben legalább annyira valószínűek, mint a két szövegről eddig megjelent, s szintén teljességgel hipotetikus jellegű megállapítások. A mondott nyomtatványok két 16. századi magyar nyelvű dráma töredékeit őrizték meg, a szakirodalomban *Segesvári-töredék* címen számon tartott opusz, illetve a (nemrégiben felfedezett) *Euripidész-töredék* részleteit. A két nyomtatvány alapvető könyvészeti problémái megoldottnak tekinthetők. A *Segesvári-töredékről* Jakó Zsigmond állapította meg, hogy az a szebeni nyomdában jelent meg 1575 végén, vagy 1576 elején.¹ Az *Euripidész-töredék* könyvészeti sajátosságait Borsa Gedeon elemezte. Kutatásai szerint a magyar Euripidész szintén a nagyszebeni nyomdában került sajtó alá, 1575 és 1580 között.²

A *Segesvári-töredéket* eddig – nyilvánvalóan helyesen – mindenki iskoladrámának tartotta. Pirnát Antal a 16. századi magyar dráma poétikájáról írott dolgozatában maga is utal a szöveg iskolás jellegére,³ s teszi ezt teljes joggal már csak azért is, mert Balassi (minden szempontból kivételesnek látszó) *Szép magyar komédiáját* leszámítva 16. századi drámáink kivétel nélkül az iskolai színjátszás termékei, ahogy a korabeli színjátszással összefüggő csaknem összes adat is a különböző felekezetek iskoláival kapcsolatos. A darabot kiadó Jakó Zsigmond a keletkezés helyét is megkísérelte azonosítani. Jakó a kolozsvári unitárius iskolára gondolt, mégpedig a következő okok miatt: a bálványimádást kipellengérező darab eleve protestáns színezetűnek látszik, s „az erdélyi magyarság 1570 körüli vallási viszonyai, a kálvinistáknak az iskolai színjátszással szembeni, sokáig elutasító magatartása” eleve az unitáriusokra utalnak. Minthogy az erdélyi unitárius iskolák közül a legjelentősebb a kolozsvári kollégium, s „mivel kétségszövegbevonhatatlan adatok bizonyítják, hogy itt már a 16. században viszonylag jelentős színjátszó tevékenységgel kell számolnunk”, Jakó választása látszólag logikus módon

¹ JAKÓ Zsigmond, *Ismeretlen drámái emléke a XVI. századból*, Nyelv és Irodalomtudományi Közlemények (Kolozsvár), 9(1965), 21–38.

² BORSA Gedeon, *Euripidész magyar fordításának 16. századi kiadása*, MKSz, 1998, 44–48.

³ PIRNÁT Antal, *A magyar reneszánsz dráma poétikája*, ItK, 1969, 527–555, 535.

esett a kolozsvári unitáriusokra. Jakó magyarázatot kínál arra is, hogy a darab miért nem a Kolozsvárott működő, Heltai-féle unitárius nyomdában jelent meg. Ennek oka az lenne, hogy Heltai halála után (Jakó véleménye szerint) a nyomda egy időre félbeszakította kiadói tevékenységét, s épp a darab megjelenése körüli, az 1575 elejétől csaknem 1576 végéig tartó bő másfél éves időszakban nem működött. Így ebben az időben Erdélyben a szebenin kívül más latin betűs nyomda nem volt, minthogy a brassói officina 1570-ben beszüntette tevékenységét. Jakó szerint az is lehetséges, hogy a Heltai-nyomda válsága miatt Kolozsvárról távozni kénytelen tipográfus-legények vitték magukkal Szebenbe a dráma kéziratát, s így az végső soron az ő közreműködésükkel jelent meg.⁴

Az *Euripidész-töredék* irodalomtörténeti értékelését Szentmártoni Szabó Géza végezte el.⁵ Tanulmányában bemutatta, hogy a magyar fordító egészen más módszerrel dolgozott, mint Bornemisza. A magyar Euripidész nem parafrázis, hanem az eredetit feltűnő hűséggel követő (szintén prózai) fordítás. Szerzője Euripidész tömör szövegét olykor körülíró módon, némileg kibővítve adja vissza, bővítései azonban „illeszkednek a forráshoz, nem átdolgozások. Egy korabeli műfordítás részlete van tehát a kezünkben.” Szintén Szentmártoni Szabó mutatta ki, hogy a magyar fordító nem Euripidész görög eredetijéből dolgozott, hanem a Melanchthon-féle 1558-as bázeli összkiadás latin szövegét használta. Szentmártoni Szabó a szerző személyére is javaslatot tesz. Egyrészt feltételezi, hogy a magyar szöveg szerzőjét (a teljesen más fordítói módszer ellenére) Bornemisza környezetében kell keresnünk, minthogy „Bornemisza kívül alig akad olyan személyiség, akinél egy görög dráma lefordítására indítékot találhatnánk”. Az 1. felvonás 3. jelenetének végén olvasható „prosmálnal” kifejezésről még azt is megállapítja, hogy annak használatát eddig egyedül Bornemisza *Electrájából* adatolták. (Ehhez különben akár azt is hozzátehetjük, hogy a Szentmártoni Szabó által szintén „kirívónak” minősített „kéketlen” kifejezés is előfordul az *Electrában*, méghozzá többször is.) Szentmártoni Szabó ezek alapján úgy tünteti fel a dolgot, mintha Bornemisza ott bábáskodott volna a magyar Euripidész születésénél, s minthogy „a szöveg nyelvi jellegzetességei Balassiéra nagyon emlékeztetnek”, a töredék szerzőjét (talán egyfajta vitaindító jelleggel) Bornemisza egykori tanítványában, Balassi Bálintban véli felfedezni.

A most idézett két hipotézist azonban nagy mértékben gyengíteni látszik az az egyszerű tény, hogy mindkét szöveg Szebenben jelent meg, méghozzá ugyanabban a fél évtizedben. 16. századi nyomdáink enyhén szólva nem ontották a magyar nyelvű drámaszövegeket, s az *Euripidész-töredék* felfedezéséig egyetlen olyan nyomdát sem tudtunk volna megnevezni, amelyik egynél több ilyen jellegű kiadványt is megjelentetett (ráadásul röpke öt év alatt). Szinte bizonyosnak látszik tehát, hogy a két szöveg ilyen gyors egymásutánban nem véletlenül, vagyis nem egymástól függetlenül jelent meg Szebenben. Mindez nagy valószínűséggel azt is jelenti, hogy mindkét opusz ugyanabból a környezetből, ugyanabból a „műhelyből” származik. Ha pedig tekintetbe vesszük, hogy 16. századi drámaszöve-

⁴ JAKÓ, 1965.

⁵ SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Euripidész magyar fordítása a 16. század második feléből*, ItK, 1998, 225–239; Megjelent még = *A magyar színház születése*, Miskolc, 2000, 161–173.

geink valóban az iskolai színjátszás termékei (ahogy a *Segesvári-töredék* is biztosan az), akkor e műhelyt egy olyan (nyilván jelentősebb) erdélyi iskolának kell elképzelnünk, mely a számos iskolai jellegű kiadványt publikáló szebeni nyomdával kapcsolatban állhatott, s ahol az 1570-es években lehetőség volt magyar nyelvű színdarabok bemutatására. Az *Euripidész-töredék* szerzője így semmiképpen sem lehet Balassi. A mondott iskola után kutatva (valamivel azért talán bizonytalanabban, mint korábban) továbbra is mutogathatunk a kolozsvári unitárius kollégiumra, feltételezhetjük, hogy mindkét dráma az alatt a bő másfél év⁶ alatt jelent meg (jobb híján) a szebeni officínában, amikor a Heltai-féle nyomda éppen felüggesztette működését, s hogy talán mindkét szöveget a Heltai-nyomda válsága miatt Kolozsvárról távozni kénytelen tipográfus-legények vitték magukkal Szebenbe, de akár megfogalmazhatunk egy másfajta hipotézist is.

2.

A szebeni nyomda 1575-ben kezdte meg működését.⁷ Megalapítására az 1573–1574-ben épült papírmaloméval analóg módon került sor, a kezdeményező tehát ez esetben is a városi magisztrátus volt. Ennek ellenére a szebeni sajtó az egész 16. század folyamán szegényes felszerelésű, meglehetősen korszerűtlen műhely maradt, technikai adottságai nem tették lehetővé vaskosabb könyvek gyártását. A nyomdának ma (a két drámatöredékkel együtt) 31 termékét ismerjük a század utolsó negyedéből. A szakírók általában kiemelik, hogy e nyomtatványok igen jelentős hányada iskolai jellegű kiadvány. Hivatkozhatunk itt két orációra Georg Deidrichtől, a szebeni iskola rektorától egyrészt a tanulókhoz, másrészt a tanulók nevelése ügyében tanártársaihoz intézve,⁸ egy alkalmi iskolai költeményre,⁹ latin nyelvtankönyvre,¹⁰ nyomtatott vizsgatételekre,¹¹ Cicero váloga-

⁶ Az RMNy 361-es tételeként leírt nyomtatvány, Franz Velten Medgyes városát dicsőítő költeménye 1575-ben Kolozsvárott jelent meg, Heltai Gáspárné műhelyében. Az RMNy leírása szerint „feltehető, hogy e kiadvány a harmadik polgármester, Georg Cseh hivatalba lépésére készült, aki az egykorú feljegyzések szerint 1576-tól viselte tisztségét, és akit a városi statútumok előírásainak megfelelően 1575 karácsonya után már megválasztottak”. (Mindez a kiadvány címének „usque ad tertium consulatum” kifejezéséből következtethető.) A Jakó által emlegetett „bő másfél éves időszakban” tehát a kolozsvári unitárius nyomda nem szüntette be teljes mértékben működését, bár Velten költeményén kívüli egyéb termékéről nincs tudomásunk. Vö.: *Régi Magyarországi Nyomtatványok*, Budapest, 1971, 361. Különben az RMNy a *Segesvári-töredék* megjelenésének idejét már 1575–1577 közé definiálja. RMNy 370.

⁷ Szebenben a 16. század folyamán már korábban is működött nyomda, de az 1575-ben alapított üzem teljesen új alapítás volt. A nyomdáról lásd BORSA Gedeon, *A szebeni nyomda a XVI. század utolsó negyedében*, MKSz, 1965, 56–61; JAKÓ Zsigmond, *Szeben latin betűs könyvnyomtatása a XVI. században* = Uő., *Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez*, Bukarest, 1976, 180–192.

⁸ RMNy 673, 707.

⁹ RMNy 423.

¹⁰ RMNy 621.

¹¹ RMNy 708, 752, 753.

tott leveleire,¹² „ad juventutem” kezdetű ajánlóversssel felszerelt latin–német–magyar nyelvű szentenciagyűjteményre,¹³ vagy Thomas Hogent időrendi táblázatára,¹⁴ amelyhez az a Martinus Hentius írt verses előszót, aki a század hetvenes-nyolcvanas éveiben a szebeni iskola tanára volt. A *Segesvári-töredék* minden bizonnyal iskoladrámaként íródott, ahogy a vele nyilván azonos környezetből származó *Euripidész-töredék* is. Az iskola tanárai közül viszonylag sokan publikáltak Szebenben. Georg Deidrich (a fentebb már említett három nyomtatványon kívül) 1591 és 1593 között még további négy kiadvánnyal jelentkezett,¹⁵ egy ötödikben pedig verses ajánlása olvasható.¹⁶ A ma ismert szebeni nyomtatványoknak tehát több mint feléről állítható, hogy az iskolához vagy annak tanáraihoz valamilyen módon közük van: Johann Decani fentebb hivatkozott *Oratio de certamine Gallorum* című költeményének például kifejezetten a brassói iskolához. Szerzője a brassói gimnázium diákja, verse a tanévnyitó ünnepélyre készült. A kiadvány azért jelent meg Szebenben, mert egy évtizeden keresztül, gyakorlatilag egészen 1580-ig a brassói nyomda nem működött, a költemény helybeni publikálására ezért nem volt lehetőség.¹⁷

A brassói és szebeni nyomdászat ügye egyébként érdekes módon fonódik össze a század 80-as éveiben. 1583-ban a két város közös vállalkozásaként került sajtó alá (immár Brassóban) Matthias Fronius jogszabálygyűjteménye. A nyom-

¹² RMNy 754.

¹³ RMNy 839.

¹⁴ RMNy 371.

¹⁵ RMNy 674, 706, 734, 734A.

¹⁶ RMNy 675.

¹⁷ Jelen állításunknak az RMNy 375A tétele sem mond ellent. Az RMNy szerkesztői e tétel leírása során Gebhard Blücher egy rövid dolgozatára hivatkoznak. E dolgozatban Blücher több olyan Brassóban megjelent kötettről (tehát bizonyos kiadások egyes példányairól) beszél, melyek némely ívét az adott kiadvány megjelenési événél később gyártott papírra nyomták. Ez nyilván abból adódik, hogy a későbbi kiadások egyes részletei a korábbi kiadás anyagába illesztve kerültek forgalomba. Ilyen alapon persze logikusan lehet a későbbi utánnyomásokra következtetni akkor is, ha azokból egyébként nem maradt példány. Ez a jelenség figyelhető meg Johann Honter *Rudimenta cosmographicá*jának esetében is. E mű először 1541-ben jelent meg. Blücher tanulmányában bemutatta e kiadás egy olyan brassói példányát, melyhez hozzákötötték az eredetileg csak az 1542-es edíció függelékeként megjelent atlasz-részt is. És ami valóban nagyon érdekes, a vízjel tanúsága szerint ezt az atlaszrészt 1577–1578-ban gyártott papírra nyomták. (Gebhard BLÜCHER, *Forscher über Kronstädter Frühdrucke*, Neuer Weg, Bucuresti, 1968. szeptember 11.) Nyilvánvaló tehát, hogy a *Cosmographiá*nak volt egy 1576–1577-nél későbbi kiadása is, az azonban semmiképp sem igazolható, hogy e kiadás valóban abban az évben jelent volna meg, amikor a hozzá használt papírt gyártották. Jellemző, hogy az egyébként Blücherre hivatkozó RMNy említett leírásában is az „ez idő tájt” kifejezés olvasható. A ma rendelkezésünkre álló adatok alapján azt kell tehát mondanunk, hogy Brassóban valóban tíz éves szünet után, 1580-ban indult újra a könyvnyomtatás. Egy 1580-ban vagy az 1580-as évek elején kiadott nyomtatványhoz pedig teljes természetességgel használhattak 1577–1578-ban gyártott papírt akkor is, ha az Erdélyben szinte állandó papírhány miatt a nyomtatványokhoz általában frissen (néhány éve) gyártott papírt használtak. Különben, ha Brassóban már az 1577–1578-as években újraindult volna a könyvnyomtatás, akkor 1578-ban Decani *Oratiójának* is inkább helyben, Brassóban, nem pedig Szebenben kellett volna megjelennie.

dász az a szebeni Georg Greus volt, aki ugyanebben az évben költözött át a városba. Ismeretes, hogy a latin és német nyelvű két kötet megjelenése után a szebeniek nyomdájuk számára megkapták a Honter-féle betűkészlet jelentős részét.¹⁸ Talán ennél is fontosabb lehet, hogy a brassói nyomda (véltetőleg 10 éves szünet utáni) első termékei 1580–1581-ben jelentek meg (köztük a Brassóban kiadott első magyar nyelvű könyv), s hogy e kiadványok esetében a nyomdász az ugyancsak szebeni Nyíró János volt. Egy szebeni származású magyar ember tehát, aki-ről ezen kívül sajnos semmit sem lehet tudni, de akinek talán a szebeni nyomdához is lehetett valami köze, akár a magyar nyelvű drámatörödékek kapcsán is. Mindenesetre az 1575–1580 közti időszakban teljes természetességgel kerülhet-tek (és kerültek) brassói kéziratok Szebenben sajtó alá.

Minthogy az 1575-ös alapítás idején (rövid ideig) Erdélyben más latin betűs nyomda nem működött, a nyomdászoknak vélhetőleg nem voltak kéziratgondjaik. Az evangélikus város magisztrátusa által életre hívott szebeni sajtó alól így, s a 16. században mindvégig jobbra evangélikus szerzők evangélikus jellegű kiadványai kerültek ki. A két kalendáriumon kívül még 1575-ben sajtó alá került az evangélikus lelkészként tevékenykedő Christian Schesaeus verseskötete,¹⁹ a következő évben pedig egy szintén evangélikus imádságot tartalmazó kis kötet, a *Gebet eines Krancken*,²⁰ s valahogy ekkoriban jelent meg a *Segesvári-törödé*k is. Az 1576-os kiadású időrendi táblázat szerzője, Thomas Hogent ugyancsak evangélikus lelkész. Decani a brassói evangélikus gimnázium diákjaként adja ki költeményét, melynek ajánlása egy brassói diákhhoz, Lucas Hirscherhez szól, aki 1578-ban iskolai jutalmat nyert. Ez a helyzet az 1580 utáni időszakban sem változik lényegesen. Jellemző, hogy még a különféle alkalmi kiadványok, dicsőítő versek szerzői is evangélikusok. Ha a szerző nem evangélikus, akkor a kiadvány vallási szempontból teljességgel semleges, mint például (a felekezeten felülemelkedő vallási nézeteiről ismert) Marcello Squarcialupi 1581-ben megjelent értekezése a sarki fényről,²¹ vagy Baranyai Decsi János (a fejedelmi politikát propagáló) Sallustius-fordítása.²² Kivétel mindössze egyetlen akad, az unitáriusként nevelkedett, de református lelkészként tevékenykedő Szilvási János 1591-ben megjelent vitairata. E kötetre korábban annak kapcsán hivatkoztunk, hogy benne olvasható Georg Deidrichnek a szerzőhöz („amicum suum integerrimum”) szóló üdvözlő-verse. Az *Oratio* valójában református prédikáció és vitairat. Az RMNy leírása szerint „a református szerzőnek a szentháromságtant védő munkájával a szebeni evangélikusok is egyetértettek. A szebeni megjelentetésben szerepe lehetett Szilvási barátjának, Georg Deidrichnek, aki ebben az időben a városi iskola rektora volt.”²³ E megállapításnál azonban ma már némileg tovább is mehetünk. Ismere-

¹⁸ BORSA, 1965, 59; JAKÓ, 1976, 186–187.

¹⁹ RMNy 365.

²⁰ RMNy 369.

²¹ RMNy 498.

²² RMNy 786.

²³ RMNy 675.

tes, hogy Erdélyben az 1580-as években egyfajta „protestáns egységfront”²⁴ jött létre az összes protestáns felekezet részvételével, melynek célja a jezsuiták Erdélyből való eltávolítása volt. A jezsuiták kiűzése után persze e protestáns összefogás gyorsan bomlásnak indult, s épp Szilvásinak az unitáriusok ellen (a szebeni evangélikus nyomdában) kiadott könyve tekinthető e folyamat nyitányának.²⁵

A *Segesvári-töredék*, s így az *Euripidész-töredék* keletkezési helye után nyomozva épp ezért gondolhatnánk akár valamely erdélyi evangélikus iskolára, tulajdonképpen annak ellenére is, hogy „az erdélyi magyarság 1570 körüli vallási viszonyai” tényleg gyengítik ezt az elképzelést. Erdély evangélikusainak zöme ebben az időben már német anyanyelvű, ahogy jobbára azok az erdélyi evangélikus iskolák diákjai is. Erdélyben a 17. század közepéig magyar evangélikus gimnázium nem működött. Binder Pál azonban az utóbbi évtizedek kutatásaira hivatkozva joggal emelte ki, hogy „az erdélyi szász evangélikus gimnáziumok bizonyos korszakokban fontos szerepet vállaltak az erdélyi magyar értelmiségiek képzésében. Ez különösen a Johannes Honterus által megreformált evangélikus gimnáziumra vonatkozik, ez az iskola ugyanis az 1570-es évekig az egyetlen erdélyi protestáns kollégium volt, ahol számos magyar ifjú is tanult.”²⁶ Brassóban – a gimnáziumban tanuló „számos magyar ifjún” kívül – sok magyar polgár is élt, különösen a Bolonya nevű városnegyedben, számukra külön egyházközséget alapítottak, melyet a források 1542-ben említenek először, s melynek élén magyar, vagy a magyart anyanyelvi szinten beszélő prédikátorok álltak. A magyar templommal párhuzamosan (alsóbb szintű) magyar iskola is létesült a városban, melynek tanárait a városi magisztrátus fizette.²⁷ A brassói evangélikus kollégiumban ráadásul igen élénk színjátászó tevékenység is folyt, minthogy a Johann Honter által 1543-ban szerkesztett iskolai szabályzat a tanulók számára évente két „komédia” bemutatását tette kötelezővé. Igaz, összesen csupán két előadásról maradtak adatok (ráadásul ezek egyike még az 1542-es évvel kapcsolatos), Honter rendelkezéseit azonban nyilván betartották, tehát az 1575–1580 közti időszakban legalább 10–12 alkalommal léptek színre a kollégium hallgatói. Hogy valamely iskola diákjai egy eredetileg latinul íródott, latinul előadott színdarabot (a latinul nem tudó) polgárság előtt vulgáris nyelvű változatban is eljátszottak, arra iskolai színjátszásunk legrégebbi időszakából is számos példát idézhetnénk. A Kolozsvár mellett még a 70-es évek legvégén megtelepedő jezsuiták például 1581-ben a latinon kívül magyarul, németül és románul is színre vitték ugyanazt a produkciót.²⁸ Így egyáltalán nem elképzelhetetlen, hogy a brassói evangélikus gimnázium ma-

²⁴ PIRNÁT Antal kifejezése. Lásd: PIRNÁT Antal, *Arisztotelianusok és antitrinitáriusok (Gerendi János és a kolozsvári iskola)*, Helikon, 1970, 363–392, 387.

²⁵ PIRNÁT, 1970, 382–384, 387. Lásd még: KÁLDOS János–BALÁZS Mihály, *Ungarländische Antitrinitarier II. György Enyedi*, Baden-Baden–Bouxwiller, 1993 (Bibliotheca Dissidentium. Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles), 16–17, 105–111.

²⁶ BINDER Pál, *Az erdélyi magyar evangélikus egyházközségek iskolák története és névtára*, Brassó, 1993, 5.

²⁷ BINDER, i. m., 6, 24.

²⁸ STAUD Géza, *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai I. 1561–1773*, Bp., 1984, 239–240.

gyar hallgatói a magyarok lakta Bolonyába is „kivitték” az eredetileg talán latinul is bemutatott két színdarabot. Az *Euripidész-töredék* esetében a Melanchthon-féle kiadás latin szövegét (a Honter-féle rendelkezéseknek megfelelően) előadhatták korábban is, ahogy a *Segesvári-töredék* is lehet fordítás, illetve átdolgozás, jóllehet „eredetijét” eddig nem sikerült megtalálni. A két szöveg kinyomtatására mindenestre akadt mecénás, azok Brassóból igen természetes úton kerülhettek a szebeni officinába, egyrészt azért, mert Brassóban a kérdéses időszakban nem egyszerűen „bő másfél évig”, hanem (véltetőleg) a minket érdeklő fél évtized egész időtartama alatt szünetelt a könyvnyomtatás, másrészt azért, mert a számos iskolai kiadványt publikáló szebeni nyomdába adatolhatóan is eljutottak kéziratok a brassói gimnáziumból. Az „összekötő kapocs” lehetett például az a magyar anyanyelvű, szebeni Nyíró János is, aki a 80-as évek elején már Brassóban tevékenykedett. Ha a két töredék valóban valamely evangélikus iskola színjátszásával kapcsolatos, akkor megírásukra minden bizonnyal ebben a környezetben került sor.

Kérdés, hogy mikor, hisz a két darab megírása, illetve kinyomtatása között hosszabb idő is eltelhetett. Iskoladrámák esetében persze a kiadás legkézenfekvőbb apropója a sikeres (mecénásszerző) előadás. Valószínű ezért, hogy a két drámát nem sokkal megjelenésük előtt be is mutatták, tehát nem csak nyomdába kerültek közvetlenül egymás után, hanem színpadra is. Minthogy pedig az iskoladrámákat elsősorban mégiscsak iskolai előadások céljaira írták, drámáink nem sokkal megjelentetésük előtt is íródhattak. De minél nagyobb időeltérést tételezünk fel megjelenés és megírás között, annál inkább jogosnak látszik a brassói gimnáziumra gondolni, egyszerűen a magyar diákok száma miatt. A brassói gimnáziummal kapcsolatos elképzeléseinket egyébként támogatni látszik az az egyszerű tény is, hogy a 16. századi drámatörténetünkkel kapcsolatos adatok döntő többsége evangélikus iskoláinkból származik. Nyilván számolhatunk a források esetleges pusztulásával, ám az aránytalanság mégiscsak szembeötlő. Míg ugyanis Varga Imrének a protestáns iskolai színjátszás emlékeit feldolgozó bibliográfiájában²⁹ az evangélikus iskolákkal kapcsolatos adatok száma több mint 70, addig a reformátusokkal és unitáriusokkal kapcsolatosan csupán 2-2 adatról beszélhetünk. De a ránk maradt források a kolozsvári unitárius kollégium esetében sem jogosítanak fel arra, hogy olyan nagyon „jelentős színjátszó tevékenységgel” kalkuláljunk. A *Segesvári-töredék*en kívül biztonsággal csupán a *Debreceni disputára* hivatkozhatunk, tehát egyetlen (bár a két szebeni töredékkel nagyjából azonos időszakban keletkezett) szövegre, s ha a kollégiumban ennél nyilván több színdarab is bemutatásra került, az adatokban megmutatkozó hiány okát talán mégsem kizárólag a források pusztulásában kell keresnünk. Az ugyan igaz, hogy az iskola „fasciculusai” eleve csak 1626-tól maradtak ránk, viszont az 1626–1700 közötti időszakot illetően így is csupán 9 előadott darabról tudunk. Továbbá a *Debreceni disputa* (ahogy mindhárom ma ismert, 16. századi unitárius színdarab) egészen más jellegű szövegnek látszik, mint az általunk vizsgált két töredék. S itt nemcsak arra gondolok, hogy az unitárius szövegek valójában „a dráma- és dialó-

²⁹ VARGA Imre, *A magyarországi protestáns iskolai színjátszás forrásai és irodalma*, Bp., 1988.

gusirodalom határán billegnek”,³⁰ hanem arra a hangvételbeli különbségre is, amely pl. a két vallásos tárgyú drámaszöveg, a *Debreceni disputa* és a *Segesvári-töredék* között megfigyelhető. Az 1570-es évek unitárius irodalmára a *Debreceni disputából* jól ismert vitriolos hangvétel, az erősen és nagyon konkrétan polemikus jelleg jellemző, aminek a *Segesvári-töredékben* nyomát sem találjuk. Balázs Mihály épp ezért és ilyen alapon is elfogadhatónak állította³¹ a töredék unitárius jellegét illető kételyeinket.

Ráadásul az *Euripidész-töredék* szerkezetének elemzéséből levonható tanulságok is könnyen konkordáltathatók a wittenbergi Euripidész-kultusszal. A töredék a görög eredeti 402-440. és 479-517. sorainak magyar megfelelője. A magyar szöveg a 16. századi poétikai elvárásoknak megfelelően minden bizonnyal öt felvonásos dráma volt.³² A felvonásbeosztás (a jelenetezéssel együtt) a fordító munkája. Ugyanis sem a görög eredeti, sem különféle latin fordításai nem szegmentálták ilyen módon a szöveget. Az öt felvonásos szerkezet „rekonstrukciója” során szerzőnk ahhoz az elképzeléshez igazodhatott,³³ miszerint a görög tragédiákban a felvonáshatárokat a kardalok jelzik. Így meglehetősen könnyű helyzetben volt, mivel Euripidész tragédiájában (nem számítva a *πάροδος*-t, a teljes kar első megszólalását) négy kardal található, s így az öt felvonásos szerkezetet viszonylag könnyen előállíthatta. Töredékünk az első felvonás harmadik jelenetének végével kezdődik. Minthogy a szöveg tényleg műfordítás, a latin vagy akár a görög eredeti felhasználásával megkísérélhető az első felvonás jelenetezésének rekonstrukciója, visszafejtése. A csupán utolsó mondataiban ismert 3. jelenet elvben két helyen is elkezdődhetett. Egyrészt az eredeti 317. sorának (ma már hiányzó) fordításánál, akkor, amikor Agamemnon Menelaus és az öreg szolga civódásába avatkozik, tehát újra színre lép,³⁴ illetve valamivel korábban, az eredeti 303. soránál, vagyis Menelaus és az öreg szolga civódásának kezdetén, ahol viszont mindenképpen új jelenetnek kellett kezdődnie. A kérdést nyilván az dönti el, hogy az eredeti szöveg maradéka (visszafelé haladva) hány jelenetet tesz még ki. Mint-hogy a görög eredeti elejéig már csak két szerkezeti egységünk, s teljesen nyilvánvalóan két jelenetnyi szövegünk maradt, tudniillik a *πάροδος* (164-302.) és a *πρόλογος* (1-163.), minden azon múlik, hogy a *πρόλογος* fordítását milyen funkcióban képzeljük el. A római komédiák mintája szerinti prologusnak, vagy az első felvonás első jelenetének. Igaz, a 16. században felmerült a görög *πρόλογος* és a római prologus funkcióbeli azonosságának (egyébként képtelen) ötlete,³⁵ de ez az ötlet a gyakorlatban nem bizonyult alkalmazhatónak, nem alkalmazta például Bornemisza sem. Az ominózus 3. jelenetnek ezért valószínűleg Menelaus és az

³⁰ E megfogalmazás Balázs Mihály jelenleg még kéziratoss tanulmányából való, mely az Új Magyar Irodalomtörténet számára készült.

³¹ Egy szóbeli konzultáció során.

³² Ahogy öt felvonásos a *Magyar Electra* is. Lásd még PIRNÁT, 1969, 528.

³³ Csakúgy, mint Bornemisza. Vö.: PIRNÁT, 1969, 547–552.

³⁴ A jelenetezés szabályairól lásd PIRNÁT, 1969, 532–533.

³⁵ Erről lásd PIRNÁT, 1969, 546–548.

öreg szolga civódásával kellett kezdődnie.³⁶ Az *Euripidész-töredék* (elveszett) első felvonásának első mondata tehát a görög-latin eredeti első mondatának, vagyis a *πρόλογος* első mondatának fordítása volt. Így viszont egy olyan öt felvonásos drámát rekonstruáltunk, amely szerkezeti beosztását tekintve és a korabeli elvárásoknak megfelelően a római komédiák által nyújtott mintához igazodik, viszont nincs prológusa, ami pedig a római darabokban kötelező szerkezeti egység. Ismeretes, hogy Melanchthon (egy nyilatkozata szerint) a Biblia olvasásán kívül semmit sem tartott annyira hasznosnak, mint a Senecával és a görög tragédiaköltőkkel való foglalkozást. Euripidészt maga is fordított latinra, sőt, az egyes darabokat rendszeresen elő is adatta wittenbergi tanítványaival.³⁷ Az előadások prológussal kezdődtek, melyben a kielemezhető erkölcsi tanulságokra történt utalás, s melynek szövegét nem a görög eredetiből fordították, hanem önálló fogalmazványok voltak. Ha a magyar fordító nem alkalmazta a „*πρόλογος*” és „*prologus*” funkcióbeli azonosságának képtelen ötletét (egyébként nehéz is elképzelni, hogy alkalmazta), ugyanakkor pedig felvonás- és jelenetbeosztás használatával a korabeli poétikai elképzelésekhez igazítva szegmentálta a szöveget (ezt pedig megtette), akkor a wittenbergi gyakorlatnak megfelelően minden bizonyonnyal egy saját megfogalmazású, a kielemezhető erkölcsi tanulságokra utaló prológust illesztett a fordítás élére. Melanchthon Euripidész-kultusza, általában a görög tragédiaköltőkkel és a római komikusokkal kapcsolatos tanításai nyilvánvalóan hatottak Brassóban. A wittenbergi reformátor vonatkozó nézeteit *Cohortatio ad legendas tragoedias et comoedias* című nagy hatású dolgozatában fejtette ki, mely olvasható például az 1557-es brassói Terentius-kiadásban is. De hivatkozhatnánk a Wittenberget megjárt brassói értelmiségiek hosszú sorára is. Johann Honter sem véletlenül tette kötelezővé 1543-ban évente két „komédia”³⁸ bemutatását. Nyilván sem ő, sem a tragédiaíróként is ismert Valentin Wagner nem tiltakozott volna, ha a brassói gimnázium diákjai Euripidész valamely drámáját kívánták volna színre vinni, ami a Wittenberget szintén megjárt Veres Péterről, aki 1552–1556 között volt a brassói evangélikus gimnázium (magyar) rektora,³⁹ valószínűleg ugyancsak elmondható. Brassóban tehát minden előfeltétele adott volt egy esetleges Euripidész-előadásnak, mondjuk 1575 és 1580 között.

3.

Az eddig elmondottak után nyilván furcsán fog hatni, hogy a két töredék keletkezését illetően egy másik hipotézissel is előállok, ráadásul mondandómat alig

³⁶ Agamemnon újbóli színrelépését így „késleltetett belépőnek” kell értelmeznünk. 16. századi szerzőink egyébként jelenetnyitó pozícióban gyakran használnak késleltetett belépőt. Ez annyit jelent, hogy bár a jelenethatár megvonását valóban új szereplők színrelépése indokolja, a mondott szereplők közül mégsem mindenki a jelenet legelején lép színre, hanem valamivel, esetenként jóval később.

³⁷ A kérdésről lásd legújabban R. SZALAY Ágnes, *Melanchthon Szophoklész-kollégiuma*, Lelkipásztor, 2004, 259–263.

³⁸ A komédia terminus alatt itt egyszerűen színdarabot kell értenünk.

³⁹ BINDER, i. m., 108.

néhány mondatra korlátozva. Ha a két szöveget valamely evangélikus iskola termékének véljük, akkor a két opusz magyarnyelvűségét indokolandó szinte automatikusan a brassói iskolára kell gondolnunk, s így a keletkezés (feltételezett) körülményeit módunkban áll némileg körüljárni. Ha azonban töredékeinket valamely református iskolából származónak képzeljük, akkor jelen pillanatban ennél sokkal többet nem mondhatunk. Jakó „a kálvinistáknak az iskolai színjátszással szembeni sokáig elutasító magatartására” hivatkozva beszélt inkább a kolozsvári unitáriusokról. A reformátusok (mások által is sokat emlegetett) „idegenkedésével” kapcsolatos nézetek valójában az 1562-es *Debreceni hitvallás* egyik tiltó intézkedésén alapulnak. E tilalom tényleges jelentőségét azonban már többen is kétségbe vonták, minthogy az ominózus szövegrészletből világosan kiderül, hogy azt a hitvallás szerkesztői csak az erkölcsi szempontból kifogásolható játékokra vonatkoztatták.⁴⁰ Véleményem szerint azonban ennél is tovább mehetünk, s a *Debreceni hitvallás* intézkedésének szövegét érdemes párhuzamba állítanunk az 1591-es csetneki evangélikus (!) zsinat hasonló intézkedésével. Ebből viszont az is kitűnik, hogy a tilalom a pünkösdi királyválasztásra, a különféle táncmulatságokra, tehát elsősorban a népies színi szokásokra vonatkozik. De hát Szegedi Lőrinc sem mentegetődzik 1575-ben a *Theophania* miatt, melynek előadását – a prólógus szerint – tanárok és szülők, prédikátorok és mindenféle „becsületes emberek” egyaránt végignézték.

A 16. századi református iskolai színjátszásról persze ugyanolyan kevés adatunk maradt, mint az unitáriusról. Az erdélyi reformátusoknak azonban a kérdéses időszakban – s nem csak bő másfél évig – nem volt saját nyomdájuk. Jakó Zsigmond a sok magyar nyelvű szebeni kiadvány megjelenését is részben azzal magyarázza, hogy „az erdélyi kálvinisták nem rendelkezvén saját nyomdával, az antitritáriusokkal való feszült helyzetben szívesebben folyamodtak a vallási vitákban semleges vagy hozzájuk közelebb álló szebeni evangélikus nyomdához, mintsem az unitáriussá lett Heltaiak kolozsvári, illetve tiszántúli hitsorsosaik debreceni officinájához.”⁴¹ Tény, hogy egyes református szerzők még vitairataikkal is utat találnak a szebeni sajtóhoz, s elképzelhető, hogy utat találtak iskoladrámáikkal is. Ez esetben a töredékek magyarnyelvűségét sem kellene külön magyaráznunk.

Az eddigieket összegezve nagyjából a következőket mondhatjuk: minthogy a két drámatöredék nagy valószínűséggel nem egymástól függetlenül jelent meg fél évtizeden belül Szebenben, iskoladrámának kell tekintenünk mindkét darabot. Balassi nem lehet az *Euripidész-töredék* szerzője, vagyis szövegünket a magas irodalom „regisztere” helyett célszerűnek látszik egy alacsonyabban értelmeznünk, ami egyébként az iskoladráma-műfajnak vélhetőleg jól tesz. Az óriási különbségek ellenére a görög tragédiaköltők darabjainak magyarításában megfigyelhető számos fontos hasonlóság Bornemisza és a töredék szerzője között, ami esetleg wittenbergi eredetű hatásokkal is magyarázható. Elvben mindkét töredék keletkezhett Kolozsvárott, az unitárius kollégiumban, de ugyanígy elképzelhető, hogy valamely református iskolában, vagy talán még inkább a brassói evangélikus gimnáziumban írták (és mutatták be) őket.

⁴⁰ Lásd pl. PIRNÁT, 1969, 536.

⁴¹ JAKÓ, 1976, 191–192.

ÜBER ZWEI DRAMENFRAGMENTE AUS DEM 16. JAHRHUNDERT

Der Aufsatz behandelt zwei Druckfragmente aus dem 16. Jahrhundert. Diese Fragmente beinhalten Teile aus zwei ungarischen Dramen aus dem 16. Jahrhundert, und zwar Teile aus dem *Segesvári-töredék* (Segesvárer Fragment) und dem *Euripidész-töredék* (Euripides-Fragment). (Letzteres war die Übersetzung der Tragödie *Iphigenie in Aulis*.) Vom Segesvárer Fragment nahm man bisher an, dass es in der Klausenburger unitarischen Schule verfasst wurde, und das Euripides-Fragment schrieb man sogar Bálint Balassi zu. Da die Fragmente in nahezu gleicher Zeit, zwischen 1575 und 1580 erschienen sind, sind sie mit großer Wahrscheinlichkeit nicht unabhängig voneinander entstanden. Wenn das so ist, müssen beide Texte als Schuldramen betrachtet werden. Dies schließt Bálint Balassi als Autor aus. Theoretisch konnten beide in Klausenburg, im Unitarischen Kolleg entstanden sein, genau so denkbar ist aber auch, dass sie in einer reformierten Schule oder vielleicht sogar im evangelischen Gymnasium in Kronstadt verfasst (und auf die Bühne gebracht) wurden.

Lázár István Dávid

ANTROPOMORFIZMUS FILARETE–BONFINI
DE ARCHITECTURA CÍMŰ MŰVÉBEN

Úgy vélem, magyarázatra szorul, hogy a címben miért szerepel együtt Filarete (Antonio Averulino) és Antonio Bonfini, hiszen köztudott, hogy Filarete olasz nyelven írta meg a *Trattato di architettura*-t, amelyet Bonfini Mátyás király megbízásából latinra fordított. Látszólag tehát indokolatlan a szerzőt és a fordítót együttesen megnevezni, azonban a mű utóélete és hatása miatt kínálkozik ez a megközelítési mód. Egy-egy megjegyzés utal arra, hogy a szerző, illetve a fordító kinek is szánta a *De architectura*-t. Filarete, indokolván azt, hogy olaszul írt, a következőket mondja:

„...essa opera, che meriterebbe essere in latino e none in volgare; ma stimando io da' piú essere intesa, e ancora perché in latino se ne truova da degnissimi uomini essere fatte”¹

Úgy gondolja tehát, hogy a vulgáris nyelv használatával szélesebb körben, még a kevésbé művelt emberek között is terjedhet írása. Bonfini ezzel szemben így fogalmaz:

„In qua quidem traductione, ne opus evilescat, si latinis aliquantulum vocabulis inhaesero, patiatur quae aequo animo Vestra Serenitas, me non minus doctorum, quam imperitorum et vestrae dignitatis ac mei nominis habere rationem. Ego autem in traducendo hoc utar temperamento, quo diluciditati simul et latinitati satisfacere studebo.”²

Más-más olvasóréteget céloz meg tehát az olasz, illetve a latin nyelvű mű. A kortársak, továbbá az utókor megítélése is különbözik. Filarete kivívta a kortársak haragját (pl. Giorgio Vasari vélekedése lesújtó: „Jóllehet találni benne néhány jó dolgot, mindenesetre nagyon neveltséges, és talán a legostobább könyv, amelyet valaha írtak”, valamint: „Nem mondható ésszerű dolognak, ha valaki olyasmire vállalkozik,

¹ FILARETE (Antonio Averlino detto il Filarete), *Trattato di architettura*, testo a cura di A. M. FINOLI e L. GRASSI, Milano, 1972, 4.

² „Ha pedig a fordításban, hogy a mű ne veszítsen értékéből, [tudós] latin szavakat használlok, nézze el Felséged nekem jóindulatúan, mert ugyanúgy tekintettel vagyok a tudosokra, mint a tudományban járatlanokra, ugyanúgy vigyázok Felséged méltóságára, mint saját nevemre. Ezért a fordításban azt az eljárást követem, hogy törekszem mind a közérthetőségnek, mint a jó latinságnak eleget tenni.” A Filarete fordítás ajánlása: *Janus Pannonius. Magyarországi humanisták, vál., szöveggondozás és jegyzetek* KLANICZAY Tibor, ford. KOLTAY-KASTNER Jenő és MERÉNYI László, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982, 634.

amihez nem ért.”), Bonfini fordítását azonban elismerték, amit jelez többek között az a tény is, hogy számos korabeli másolatát ismerjük, s a kódexek szerte Európában megtalálhatók Szentpétervártól Velencén és Rómán át egészen Brüsszelig. Úgy értékelhetjük tehát, hogy Bonfini fordítása tette ismertté és elismertté Filarete művét.

Filarete *Trattato*jának műfaji besorolása igen problematikus. A szakirodalomban többféle minősítést olvashatunk erre vonatkozólag. Nevezik regényes keretbe foglalt, irodalmi igényekkel fellépő népszerűsítő propagandairatnak, utópiának, hangsúlyozták szociális elemeit, rejtett neoplatonikus-alkimista elemeket sejtettek és találtak benne, s regényként is értelmezték.³ Műfaji szempontból tehát meglehetősen eklektikusnak nevezhető a *Trattato*, s az előbb felsorolt jellemzők mindegyike megtalálható benne. Gyakran szerepelnek benne párbeszéddek, leírások, anekdoták, allegóriák, s mindezek eltávolítják a szigorúan vett értekezéstől.

Az olasz eredeti és a latin fordítás viszonyát tekintve a szakirodalom zöme a fordítás keletkezésének kronológiai kérdéseivel foglalkozik, illetve rávilágít Bonfini fordítói módszereire, arra, hogy – elsősorban Vitruvius *De architectura*jára támaszkodva – az eredetihez képest milyen változtatásokat (pontosításokat, kiegészítéseket) eszközöl a latin szövegben.⁴

A *Trattato*ónak – ahogyan a korban mindegyik építészetelméleti értekezésnek – előképe természetesen Vitruvius. Filarete számos alkalommal említi elismerően az ókori elődöt, követi tematikáját, át is vesz tőle részeket, azonban többször utal öntudatosan különállására, sőt hangoztatja ellenvéleményét. Például:

„...non ut a Vetrivio, neque a caeteris eruditissimis architectis, sed ut tuo philareto architecto Antonio Averulino cive florentino ... hoc opus accipies.”⁵

Ambivalens viszonyulását a nagy elődhöz jól érzékelteti a következő szöveg is:

„Vitruvius autem umbilicum in medio corpore non aliter ac punctum in circulo esse contendit eumque centrum hominis asserit, quod etsi mihi nequaquam esse videatur. Viri tamen sententiam ut omnes architecturae dimensiones ab homine profluxisse videantur vehementer approbo.”⁶

Ezzel az idézettel el is érkeztünk a címben jelzett antropomorfizmusához. Köztudomású, hogy az építészeti írásokban a mértékeket, az épületek arányait az

³ A traktátus műfaji besorolásának kérdéseivel is foglalkozik KOLTAY-KASTNER Jenő, *Filarete*, Filológiai Közlöny, 20(1974), 17–37.

⁴ 2000-ben jelent meg a *De architectura* szövege Maria Beltrami gondozásában, amelyhez a szerző alapos tanulmányt illesztett. Ebben részletesen tárgyalja a latinra fordítás körülményeit, és az eltéréseket az olasz és a latin szöveg között. – *La latinizzazione del trattato d'architettura di Filarete (1488–1489)*, [traduzione di] Antonio BONFINI, a cura di Maria BELTRAMINI, Pisa, 2000. (A továbbiakban: BELTRAMINI. A latin szövegeket e kiadás alapján idézem.)

⁵ „Nem úgy kapod ezt a művet, mintha Vitruviustól vagy más kiváló építészekről kapnád, hanem úgy, mint a te erényeket kedvelő építészedtől, Antonius Averulinustól, firenzei polgártól.” – BELTRAMINI, *i. m.*, 8.

⁶ „Vitruvius úgy gondolja, hogy az ember köldöke mintegy kör középpontjaként helyezkedik el a test közepén, és ezt nevezi az ember középpontjának; ezzel semmiképpen sem tudok egyetérteni. Azt a véleményét azonban, mely szerint az építészet összes mértéke az emberről származik, teljesen osztom.” – BELTRAMINI, *i. m.*, 12.

emberi testről származtatják. Így tesz már Vitruvius is, s őt követve Filarete, aki egyes mondatokat szinte szóról szóra átvesz elődjétől:

Vitruvius: „Ipsius autem oris altitudinis tertia est pars ab imo mento ad imas nares, nasum ab imis naribus ad finem medium superciliorum tantundem, ab ea fine ad imas radices capilli frons efficitur item tertiae partis.”⁷

Filarete: „...capitis altitudo trium est nasorum. A naribus ad mentum usque nasus unus est, et a naribus ad frontem alter nasus, a supercilio ad initium capillorum extremamque frontem tertius nasus est.”⁸

Filarete azonban itt nem áll meg, megragadja ez az ötlet, s az ember és az épület közötti hasonlóságot más szempontokból is megvizsgálja, következetesen alkalmazva a fenti analógiát. Ha az épületek arányai az emberi test arányait kell hogy kövessék, akkor az épületek egészének is az emberi test egészére kell utalniuk.

„Caput enim faciesque hominis, cui caetera membra consentire debent, sicut humanam speciem pulchritudinemque praefert, ita operis aspectus talis esse debet, ut partium iocunditate spectatorem oblectet...”⁹

Ez a megfontolás lényeges következményekkel jár. Ahogyan ugyanis nincs két teljesen egyforma ember, nincs két teljesen egyforma épület sem, azaz az épületeknek is „egyénségük” van. Ellenvetésként felmerülhet néhány „egyénség nélküli” épülettípus (mint például az üzlethelyiségek, kunyhók stb.), ám ezt Filarete szerint úgy kell kezelni, mint az emberhez viszonyítva a legyeket, békákat és egyéb ilyesféle állatokat.

Az épület azonban nem csupán egészét tekintve, hanem részleteiben, funkciójában is hasonló az emberhez.

„Oporet aedificium humano more in membra et meatus, in interiores et exteriores partes, item in aditus et exitus caeteraque necessaria esse divisum...”¹⁰

Amennyiben az épületek az ember arányainak megfelelően jönnek létre, egyénségük van, megjelenésük az ember külső harmóniáját tükrözik, funkcióik is az emberi test funkcióiból erednek, szükségszerű a következtetés, hogy élő szervezetnek tekinthetők. Szerzőnk le is vonja ezt a következtetést, annak minden velejárójával együtt. Ha ugyanis az épületet élő szervezetnek tekintjük, ez azt jelenti, hogy táplálni, gondozni kell, betegségbe esik, gyógyítani kell, s szükségképpen el kell pusztulnia. Az ápolói, orvosi teendőt az épületek esetében az építész látja el.

⁷ VITRUVIUS, *De architectura*, III, 1, 2.

⁸ BELTRAMINI, *i. m.*, 11.

⁹ „Ahogyan az ember megjelenését és szépségét az ember feje és arca hordozza (amellyel összhangban kell lennie a többi testrésznek), úgy az épület megjelenésének is olyannak kell lennie, hogy részeinek kelleme gyönyörködtesse az őt szemlélőt.” – BELTRAMINI, *i. m.*, 13.

¹⁰ „Az épületet is (ahogyan az embert szokás) fel kell osztani arányosan tagokra, belső és külső részre, továbbá bejáratra és kijáratra, valamint más szükséges egységekre...” – BELTRAMINI, *i. m.*, 14.

„Collabantibus ... aedificiis medicorum more architecti remedia succurrunt...”¹¹

S ha az épület gyenge anyagból készül, rossz csillagállás idején építik, úgy jár, mint a természeténél fogva beteges ember, azaz korai „halál” ragadja el.

Az ember – épület analógia teljessé tételéhez immár csupán egy mozzanat szükséges: létrejöttük azonosítása.

„Nunc autem quomodo humani corporis generationi opus quodque comparari potest continuo videamus.”¹²

Azt gondolhatnánk, hogy mivel az emberi élet nem a születéssel kezdődik, ebben az esetben az analógia következetes továbbvitele nehézséget okozhat. Szerzőnk azonban könnyedén megoldja ezt a feladatot: a megrendelő (építtető) az apa, az építész az anya, s kettejük „nászából” fogan az épület ötlete.

„... pater familias locatorve operis cum architecto coit, more subinde matris architectus concipit, conceptum mente opus aliquamdiu agitat, ne edat immaturum...”¹³

A szülés ez esetben a tervek, modellek elkészültét jelenti. A gyermeknevelés folyamata az építkezéssel azonosítható, s ez azt jelenti, hogy miként a szülők gyermeküknek a legjobb nevelést akarják megadni, úgy az építtető–építész párnak is a leggondosabban kell kiválasztania az építőanyagot, a mesterembereket. Az épület elkészülése pedig a „gyermek” felnőtté válását jelenti. Az analógiának e teljessé tétele az építészek számára kedvező következménnyel is jár. Azon túl, hogy munkájukat vélhetően elismerik, „anya szerepükből” következően különleges helyet kell hogy elfoglaljanak az építtető előtt.

„...a domino haud aliter ac uxor et amari et observari debet architectus, sine quo nullum opus aedi potest: illa liberorum, hic aedificiorum gratia amari solent”¹⁴

A korábbiakban említettem, hogy számos vonása miatt különleges, egyedi Filarete *Trattatója*. Ezek egyike az általam tárgyalt antropomorfizmus. Szinte mindegyik építészetelméleti írás beszél az emberi test és az épületek arányai között meglévő analógiáról, azonban – ismereteim szerint – egyetlen más szerző sem viszi végig és teszi teljessé ilyen következetességgel.

¹¹ „Az omladozó épületeket az építészek mint orvosok gyógyítják.” – BELTRAMINI, *i. m.*, 14–15.

¹² „Most pedig lássuk, hogyan hasonlítható az emberi test nemzéséhez az építkezés.” – BELTRAMINI, *i. m.*, 16.

¹³ „...az apa, vagyis az épület megrendelője nászra lép az építéssel, az építész anyaként megfogan, a megfogant épületen egy ideig gondolkodik, nehogy koraszülött legyen...” – BELTRAMINI, *i. m.*, 16.

¹⁴ „...a megrendelőnek ugyanúgy kell szeretnie és tisztelnie az építészt, aki nélkül semmi sem épülhet fel, mint a feleséget: a feleséget a gyermekek miatt, az építészt az épületek miatt szokták szeretni.” – BELTRAMINI, *i. m.*, 17.

L'ANTROPOMORFISMO NELL'OPERA *DE ARCHITECTURA*
DI FILARETE-BONFINI

Parlando del *De Architectura* di Filarete, va subito chiarito il motivo per cui, nel titolo del nostro contributo, ci sembrava opportuno indicare il nome dell'autore insieme a quello del traduttore, come se fossero *co-autori* dell'opera, dato che la nostra scelta pare andare contro l'usanza generale della critica. Consideriamo, però, una buona e nello stesso tempo logica e giustificabile spiegazione, il fatto che il trattato originariamente composto da Filarete fu, oltre che tradotto in latino, anche corretto, corredato da varie aggiunte ed ampiamente rielaborato da Bonfini. Lui, in parte proprio grazie alla lingua latina rese così adatto il testo filaretiano ad una maggior diffusione e un oggetto di conoscenza che potesse suscitare l'interesse di non pochi letterati. Il trattato sembra oltrepassare i limiti tradizionali di un'opera teorica sull'architettura, per cui vogliamo suggerire che la sua collocazione automatica nel genere della trattatistica vera e propria sia problematica. È generalmente noto il metodo praticato già nell'età antica, e da Vitruvio in poi, secondo il quale gli autori di trattati d'architettura prendono il corpo umano come punto di partenza per la derivazione delle misure e delle proporzioni degli edifici. Filarete tramanda questa tradizione, considerando l'edificio come un organo vivo che nasce, cresce e s'ammala e, alla fine, muore allo stesso modo dell'uomo. Questo senso di antropomorfismo, caratteristica che lo contraddistingue decisamente tra tante altre opere trattatistiche di architettura lo valutiamo come uno dei punti più interessanti e degni di essere pienamente indagati dell'opera.

Máté Ágnes

PETRARCA ÉS NAGY LAJOS

Dolgozatom a hazai és az újabb külföldi szakirodalom alapján megpróbálja felvázolni azoknak a személyeknek a körét, akik a prehumanizmus korában Magyarország és az észak-itáliai városok viszonyának alakítói voltak, valamint kapcsolatban állottak az általam viszonyítási pontként választott két központi figurával, Nagy Lajos királyunkkal és Francesco Petrarccal is.

Az időrendet követve kezdjük a kapcsolatrendszer vizsgálatát az 1356. évvel. Ekkor éledt újra a dalmát városokért folytatott harc Velence és a magyar király között, és Nagy Lajos megkísérelte kiköszörölni a csorbát, amelyet az 1346-ban kötött zárai béke jelentett számára. 1356-ban a hadi szerencse Lajosnak kedvezett, és az év végén Velence már hajlandó lett volna számára kedvezőtlen feltételekkel is békét kötni, ezért 1357 elején békekövetséget indított a magyar királyhoz.¹ Ez az a követség, amelyről sokáig úgy hitték, hogy maga Petrarca is tagja volt. A feltételezés alapjául az, a király előtt tartott beszéd szolgált, amelynek szövege egy, a velencei Marciana könyvtárban található kézirat alapján bekerült Petrarca összes műveinek bázeli kiadásába is, bár „*quae Fr. Petrarcae false attribuantur*” megjelöléssel.² Wenzel Gusztáv³ volt az első magyar kutató, aki a beszéd kapcsán állást foglalt a kérdésben, és bár tudott a szöveg autenticitását érintő, a tizenhatodik század óta tartó vitákról, a beszédet mégis Petrarcaénak tekintette. Wenzel véleményét vette át Pór Antal is Nagy Lajosról szóló monográfiájában.⁴ Fraknói Vilmos azonban 1900-ban tartott Petrarca és Nagy Lajos című akadémiai előadásában⁵ már tényként közölte, hogy a beszédet nem Petarca tartotta, ugyanis addigra napvilágra került az a megbízólevél, amelyet Velence Michele Falieri, Andrea Contarini és Benintendi de Ravagnani számára állított ki. A kérdéssel utoljára Baumgarten Ferenc foglalkozott,⁶ aki részletes filológiai és történeti bizonyítékokkal támasztotta alá feltételezését, miszerint nemcsak hogy nem Petrarca tartotta a szóban forgó oratiót, de toszkán származása miatt még

¹ KRISTÓ Gyula, *Az Anjou-kor háborúi*, Bp., Zrínyi Kiadó, 1988.

² WENZEL Gusztáv, *Magyarország Dante, Petrarca és Boccaccio felfogása és munkái szerint*, Katolikus Szemle, 1888, 391, 1. jegyzet

³ WENZEL Gusztáv, *Magyarország... i. m.*, 387.

⁴ PÓR Antal, *Nagy Lajos*, Bp., Athenaeum, 1892, 300. jegyzet.

⁵ FRAKNÓI Vilmos, *Petrarca és Nagy Lajos*, Bp., MTA Könyvkiadó, 1900, 4.

⁶ BAUMGARTEN Ferenc, *Forrástanulmányok Nagy Lajos és Velence viszonya történetéhez. Petrarca és az 1357. évi békekövetség*, Századok, 1902, 428–443.

csak nem is lehetett Velence követe, ugyanis ezzel a tisztséggel csak született velencei nemeseket ruháztak fel. Ráadásul a kérdéses időben Petrarca a tengeri köztársaság ellenségeinél, a milánói Viscontiaknál állott szolgálatban.⁷ Baumgarten érveit elfogadva azt mondhatjuk tehát, hogy Benintendi de Ravagnani kancellár tartotta a kérdéses beszédet Nagy Lajos jelenlétében 1357 januárjában a két velencei követ, Michele Falieri és Andrea Contarini nevében.

Az 1357. évi követségnek tehát Petrarca nem volt tagja, de a tévedés, ami miatt neki tulajdonították a beszédet, nem véletlen, hiszen különösen 1362 és 1367 között, amikor a költő Velence vendége volt, szoros barátságban állt Benintendi kancellárral. Ennek a kapcsolatnak a mibenlétéről tanúskodik egy Nicholas Mann⁸ által feltárt levél, amelyben a költő egy barátai körében eltöltött estéről számol be. A beszélgetésre, amelyen „*ex more omnis ferme de litteris sermo esset*” vagyis irodalomról esett szó, valamikor 1364. április 26. és június 12. között kerülhetett sor, amikor Petrarca és Benintendi is Velencében tartózkodott.⁹ Petrarca szavaiból Mann arra következtet, hogy ez csupán egy példája a köztük zajló rendszeres „*confabulationes suaves*”-nek, és felhívja a figyelmet arra, hogy a levélben említett estén jelen volt Petrarcánál a velencei Zaccaria Contarini is, akiről a költő így ír: „*vir nobilis et nostri literarum amantissimus ... qui sermonem ceptum non ut plerique supervenientum interrupit sui presentia, sed adiuvit*”. Ez a Contarini, akárcsak fivére, a fentebb említett magyarországi követ, Andrea, többször teljesített követi szolgálatot a magyar uralkodónál.¹⁰ Ez ugyanaz a Zaccaria Contarini, akit a költő itt még jó szívvel emleget, néhány évvel később egyike lesz az „*amici illi quattuor*”-nak,¹¹ akiket Petrarca *De ignorantia*-jában névtelenségre kárhoztat majd. Érdekes módon a műben említett négy anonim barát közül¹² még egy, az averroista Leonardo Dandolo is jónéhányszor képviselte Velencét a magyar királynál. Dandolo legfontosabb követjárása talán az 1381-es volt, amikor hazája őt és Giorgio Fantinót küldte Lajoshoz, aki november 26-án fogadta őket Diósgyőrött, és jelenlétükben esküdött meg a torinói békében foglaltakra.¹³

⁷ BAUMGARTEN, *Forrástanulmányok... i. m.*, 438.

⁸ Nicholas MANN, *Benintendi Ravagnani e il Petrarca = Petrarca, Venezia e il Veneto*, a c. di G. PADOAN, Firenze, Leo S. Olschki, 1976, 116–117.

⁹ Tegyük hozzá, meglehetősen ritka alkalom lehetett ez, hiszen Benintendi csak Magyarországon hétszer járt követségben (1351-ben, 1356-ban, 1357-ben kétszer, 1358-ban, 1360-ban, 1364-ben), és jó barátságban állt többek között Fraknoi Miklós esztergomi érsekkel. Utolsó magyarországi útjáról visszatérve Ravagnanit hazaárulással vádolták meg, majd megbetegedvén 1365 áprilisában halt meg.

¹⁰ Vö. KARDOS Tibor, *A magyar humanizmus kezdetei*, Pécs, 1936, 33.

¹¹ Francesco PETRARCA, *De ignorantia – A tudatlanságról*, Szeged, Lazi Bt., 2003, 14.

¹² A négy „barát”: a velencei Leonardo Dandolo, Tommaso Talenti, Zaccaria Contarini és a reggio emiliai Guido da Bagnolo. Lásd PETRARCA, *i. m.*, 168.

¹³ PÓR Antal, *Nagy Lajos*, Bp., Athenaeum, 1892, 518.

Hosszabb velencei tartózkodása után, melyet főként Paviába és Padovába tett utazások tarkítottak,¹⁴ 1370 márciusában Petrarca Arquában, a padovai fejedelemsőtől, Francesco il Vecchiótól kapott birtokán telepedett le, s így élete hátra lévő részét a magyar király legfontosabb itáliai szövetségeseinek, a Carraráknak megbecsült vendégeként töltötte. Emiatt nem csodálkozhatunk azon, hogy Padovában található az a hely, ahol eddigi tudásunk szerint a neves humanista és Nagy Lajos a legközelebb kerültek egymáshoz: a padovai Szent Antal bazilika ma Szent Félixről elnevezett kápolnájának falán, a Nagy Károly képében trónon ülő Lajos király jobbján foglal helyet Francesco Petrarca.¹⁵ A freskó, melyet Altichiero 1372 és 1379 között készített, egy három részből álló ciklus középső darabja, melyen középen a tanácsadói körében ülő király látható.¹⁶ A művészettörténeti háttér részletezése nélkül azt mondhatjuk, hogy a freskón a korabeli Padova elitje látható fiktív tanácskozási jelenetbe ágyazva. A freskó körülbelül húsz alakjából eddig mindössze hatot sikerült azonosítani: a kép középpontjában ülő királyt, Nagy Lajost, balján Padova Carrara fejedelmét, Francesco il Vecchiót és fiát, Francesco il Novellót (mindkettő szakállt és fehér csuklyát visel), a freskó megrendelőjét, Bonifacio de Lupi di Soragna vitézt (fején arannyal metszett sisak, rajta személyes mottója, *Amor*) és feleségét, Catherina dei Francesit (fekete csuklyában, kifelé néz a képből), valamint a király jobbján ülő Petrarcát, aki ölében könyvet tart. A kutatók feltételezik, hogy a szereplők között Lombardo della Seta is helyet kapott, egyrészt Petrarcával való jó barátsága miatt, másrészt pedig azért, mert a Szent Félix kápolna építési munkálatai során ő volt Bonifacio de Lupi titkára, ennek ellenére személyét még nem tudták egyik figurával sem azonosítani.

Tudjuk, hogy Nagy Lajos az 1370-es években már csak követei útján képviseltette magát Itáliában, viszont nincs tudomásunk arról, hogy a király és Petrarca bármikor személyesen találkoztak volna Padovában, ezért a festményen ábrázolt jelenetet úgy kell tekintenünk, mint a rajta szereplők egy politikai-szellemi körbe tartozásának jelképét. A Carrara fejedelmek és Nagy Lajos szövetségének több mint két évtizedes történetét itt nem szeretném felvázolni,¹⁷ hiszen az eléggé ismert, és önmagában is indokolja a király és a két Francesco Carrara együttes ábrázolását. A freskó megrendelőjének motivációja azonban már valószínűleg kevésbé köztudott: Bonifacio de Lupi, Soragna grófja, aki saját családi kápolnájába

¹⁴ E. Hatch WILKINS, *Life of Petrarch*, Chicago–London, University of Chicago Press, 1963, 207–222.

¹⁵ A kápolnáról, az ábrázolt történetről, valamint a freskón szereplő alakok azonosítási problémájáról lásd: DERCSÉNYI Dezső, *Ricordi di Luigi il Grande a Padova*, Corvina: Rassegna Italo-Ungherese, 13(1940), 468–480; valamint újabban, Dercsényi eredményeit is felhasználva: Margaret PLANT, *Portraits and Politics in Late Trecento Padua. Altichiero's Frescoes in the S. Felice Chapel, S. Antonio*, *The Art Bulletin*, 63(1981), 406–425.

¹⁶ A freskó három része a következő: *Ramiro király álma*, *A tanács ülése*, *Simancas ostroma Clavijónál*. A középső rész királyalakját Dercsényi azonosította először – a korábbi téves attribúciók után (Ramiro, Nagy Károly) – Nagy Lajossal. Ebben is órá támaszkodik Margaret Plant (*i. m.*, 418–419. és a 79. jegyzet). A kép a következő helyen érhető el: http://gallery.euroweb.hu/html/a/altichie/st_james.html.

¹⁷ Erről lásd pl.: KRISTÓ, *i. m.*

készíttette a freskóciklust, azzal dicsekedhetett, hogy a IV. Károlynak tett szolgálatok után, pármái létére bekerült a padovai fejedelem belső tanácsosai közé, és a magyar királynál is többször járt követként.¹⁸ Checco da Lion padovai tanácsossal és Ser Bertolo Orsóval,¹⁹ a velencei dózse jegyzőjével együtt jelen volt 1358. február 18-án, amikor Nagy Lajos felesküdt a második zárai békére, majd 1372 tavaszán Magyarországon járt a királynál, hogy segítséget kérjen tőle a Velence elleni háborúhoz.²⁰

Még mindig padovai területen maradvá keressük most már azokat a magyar vagy magyarországi humanistákat, akik ebben a városban Nagy Lajost képviselték, illetve udvarának hírvivői voltak, s szerencsés esetben akár Petrarcával is kapcsolatban állottak. Az itáliai születésű Johannes de Surdis de Placentia, azaz piacenzai Siket János, utóbb esztergomi érsek származása és a magyar egyházi hierarchiában betöltött szerepe révén többször is jó szolgálatot tehetett a királynak, és számos követjárása során képviselte Lajost többek között Velencében és Padovában is. 1363-ban Nagy Lajos Szent Márk köztársaságába küldte őt, hogy követelje a dózsától Sant' Ilario vidékét, mivel az nem tartozott a köztársaság területéhez; egy évtizeddel később pedig Padovában járt a magyar király követeként.²¹

Giovanni Conversini da Ravenna²² bármely kortársánál sajátosabb módon jelentett kapcsolatot a padovai fejedelem és a magyar király udvara között. Giovanni Nagy Lajos kedvelt udvari orvosának, Conversinónak a fiaként látta meg a napvilágot 1343-ban Budán, és néhány Magyarországon, illetve apja mellett, a király kíséretében²³ külföldön töltött gyermekév után nagybátyjához, Tommasóhoz küldték Itáliába. Tanulmányait a fiatal Donato degli Albanzani iskolájában kezdte meg, és Albanzani volt az, aki őt Petrarcának és Boccacciónak is bemutatta.²⁴ A bolognai egyetemen szerzett doktorátus után Észak-Itália szinte valamennyi iskolájában megfordult tanárként, a firenzei Studio Pubblicótól Muggiáig, és Coneglianótól Velencén át a padovai Studióig. Életének meghatározó színhelye volt

¹⁸ És dicsekedett is, sírfelirata ugyanis a következő: HIC HIC CUIUS ERAT CONSULTA RESUMERE LAETUS / IMPERIALIS APEX. REGIQUE DOMESTICUS IDEM / ASTITIT UNGARICO DNO VIR GRATIS UTRIQUE / QUIDNI? CONSILIO FUT HIC... közli Antonio SARTORI, *Nota su Altichiero, Il Santo*, 3(1963), 3, 291–326.

¹⁹ PÓR, *i. m.*, 335.

²⁰ B.G. KOHL, *Padua under the Carrara, 1308–1404*, Baltimore–London, Johns Hopkins University Press, 1998, 178.

²¹ PÓR, *i. m.*, 477–478.

²² Életéről és műveiről lásd: Remigio SABBADINI, *Giovanni da Ravenna, isigne figura d'umanista (1343–1408) da documenti inediti*, Como, 1924; és magyarul: KARDOS Tibor, *Magyar tárgyú fejezetek Giovanni da Ravenna emlékiratában*, Egyetemes Philológiai Közlöny, 59(1936), 284–297; valamint újabban SOLYMOSI Milán, *Note su Giovanni Conversini da Ravenna, sui suoi rapporti con l'Ungheria e sul suo epistolario inedito = A piè del vero. Studi in onore di Géza Sallay*, a c. di Giampaolo SALVI e József TAKÁCS, Gyomaendrőd, Íbisz, 2001, 264–273.

²³ *Rationarium Vite* c. művében egy kedves anekdotában emlékezik Nagy Lajosra. A gyermek Giovanni meglátogatta apját, aki Lajost első nápolyi hadjáratában kísérte el. Az épp sátrában reggeliző király egy gerezd almával kínálta meg a kislíut. Lásd SABBADINI, *i. m.*, 136.

²⁴ A Boccaccióval való egyik találkozásáról szóló anekdotát lásd SOLYMOSI, *i. m.*, 265.

Padova, ahol 1372–1382 között Francesco il Vecchio kancellárja és „szellemi mindenese” volt, és barátságot kötött többek között Lombardo della Setával. Egy négyéves raguzai kitérő után (1383–1387) visszatért a padovai Studio katedrájára, ahol a humanisták következő nemzedékének legnagyobbjait, Pier Paolo Vergeriőt,²⁵ Guarino da Veronát és Vittorino da Feltrét is tanította, majd 1393-tól immár az ifjabb Francesco da Carrara kancellárja lett, egészen 1404-ig. A következő évben Zsigmond magyar király meghívta őt udvarába, de Conversini idős korára hivatkozva visszautasította ajánlatát. Élete utolsó éveit Muggiában illetve Velen-cében töltötte, és itt is halt meg 1408-ban.

Hányatott élete során Conversini sokfelé járt, különböző erkölcsöket ismert meg, és élete végén tapasztalataiból egy tanulságos anekdotagyűjteményt állított össze, *Rerum memorandarum liber* címmel. E könyvecske felépítésével és a benne található magyar tárgyú történetek forrásával Kardos Tibor részletesen foglalkozott,²⁶ mi most ezek közül csak egyet szeretnénk kiemelni. A velencei Fondazione Querini Stampalia, Classe IX. Cod. XI. kéziratának 52b oldalán található *De sapienter et graviter dictis aut factis* cím alatt az a történet, amelyben Conversini elmeséli, hogy egy meg nem nevezett pécsi püspök egyszer meglátogatta Petrarcat, és megmutatta neki Nagy Lajos egyik levelét. Petrarca a levél rossz és durva latinságát látva állítólag azt üzent a királynak, hogy tartson kevesebb vádaskutyát, és az így megmaradt pénzen élesíttesse íródeákjai elméjét. Ha feltételezzük, hogy az anekdotában elmondott eset valóban megtörtént, és azt Conversini nem csupán azért írta meg, hogy egy nála nagyobb tekintélyre hivatkozva panaszkodhasson azon, hogy Lajos király nem pártolja eléggé az írókat,²⁷ akkor elkezdhetjük keresni a történet valós gyökereit. Tény, hogy 1373 karácsonyán Conversini meglátogatta az idős költőt, s ekkor akár magától Petrarcatól is hallhatta a történetet, viszont továbbra sem tudjuk térben és időben elhelyezni. Jelenlegi tudásunk alapján a padovai fejedelemség területe volt az a legvalószínűbb hely, ahol Petrarca és a magyar király képviseletében eljáró követek személyesen találkozhattak. Tételezzük fel, hogy az említett találkozáshoz a püspök és a költő között akkor került sor, amikor Petrarca már padovai területen telepedett le, és hamarabb, mint ahogy Conversini meglátogatta volna az idős mestert: így az esemény 1368 és 1373 karácsonya közé tehető. Ha ezt az időhatárt elfogadjuk, a pécsi püspök kilétét már könnyen kideríthetjük, hiszen tudjuk, hogy ebben az időben Pécs püspöke az itáliai egytemeken tanult, 1367-ben Pécssett egyetemet alapító Vilmos. Sajnos azonban eddig nem jutott tudomásunkra olyan adat, mely szerint Vilmos püspök a kérdéses időben járt volna Itáliában követségben. Ha a sok feltételezés közül eltöröljük az elsőt, vagyis azt, hogy a történetet 1373 végén Conversini Petrarcatól hallotta, ezáltal megszüntetjük a korábban feltételezett záró időpontot, akkor sem sokkal tudjuk kitágítani az időhatárokat, hisz a következő év júliusában az arquai remete elhunyt. És éppen halálának időpontja az, ami megfoszt ben-

²⁵ Vergerio életének e korai, Itáliában töltött szakaszáról lásd BÁNFI Florio, *Pier Paolo Vergerio „il Vecchio” in Ungheria*, Archivio di Scienze. Lettere ed Arti della Società Italo-Ungherese Mattia Corvino (Supplemento a Corvina), 1939, 18.

²⁶ KARDOS Tibor, *Magyar tárgyú... i. m.*, 284–297.

²⁷ Ezt a lehetőséget Kardos is felvetette (*Magyar tárgyú... i. m.*, 288).

nünket egy másik, egyébként nagyon tetszetős feltételezés lehetőségétől, attól, hogy a kérdéses pécsi püspök személyében Alsáni Bálintot nevezzük meg. Alsánit ugyanis 1374. július 21-én nevezték ki Pécs püspökének, két nappal Petrarca halála után.²⁸ Újabb feltételezésekbe bocsátkozva mondhatnánk, hogy Conversini valamilyen okból eltévesztette a látogató rangját, vagy egyszerűen, hogy a történetet egy az egyben kitalálta.

Az említett anekdota tehát egyelőre több kérdést vet fel, mint amennyire hitelt érdemlően válaszolni tudnánk, arra azonban mégiscsak jó, hogy segítségével felidézzük azt a keveset, amit még két magyar humanistának a Nagy Lajos korabeli magyar-olasz kapcsolatok alakításában betöltött szerepéről tudunk. Egyikük, a fentebb emlegetett Alsáni Bálint pécsi püspök, aki elődjéhez hasonlóan valószínűleg a bolognai egyetemen tanult, és akinek idehaza a valkói esperes, a cremonai Cristoforo de Rodano²⁹ volt a titkára. A Genova és Velence között kitört háború miatt Alsáni 1378 és 1382 között szinte folyamatosan úton volt Buda, Padova, Velence és a dalmát városok között a magyar király képviselőjeként. 1378-ban az ő nevében kérte Francesco il Vecchiót, hogy próbálja békés úton megoldani Velencével való viszályát, egy évvel később pedig azt az üzenetet vitte neki a királytól, hogy ne támasszon túl szigorú követeléseket Velencével szemben.³⁰ 1381-ben Alsáni már a béketárgyalások egyik vezetője volt, és munkáját egy padovai jegyző, Galvano de Castrobaldo segítette.³¹ Az év végére sikerült megkötnie a torinói békét, sőt elérte, hogy Velence eleget tegyen annak a titkos záradéknak is, amelyben Lajos Remete Szent Pál ereklyéit kérte tőlük. Velencei részről a már említett Giorgio Fantino és Zaccaria Contarini utazott vele Magyarországra, hogy átvegyék a király esküjét. 1381. november 14. az a nap, amelyen a szent ereklyéit végül elhelyezték a budaszentlőrinci pálos kolostorban, valószínűleg Alsáni karrierjének is egyik legdicőségesebb napja volt. Nemkülönbön Horváti Pál zágrábi püspöké, aki az itáliai követségekben szinte állandó társa volt Alsáninak, ennek ellenére az ő tevékenységéről jóval kevesebbet tudunk. Thuróczi krónikája „iste Italicus”³²-ként emlegeti, valószínű tehát Kardos Tibor feltételezése, hogy Horváti is valamelyik itáliai egyetemen szerezte műveltségét.³³

A 14. századi magyar-olasz politikai és kulturális kapcsolatok alakítóinak körét szociogramszerűen is ábrázoltam, ily módon kívántam a további kutatás segítségére lenni.

²⁸ ÁLDÁSSY Antal, *Alsáni Bálint bíbornok*, Bp., 1903, 85.

²⁹ KARDOS Tibor, *A magyar humanizmus kezdetei*, Pécs, 1936, 47.

³⁰ ÁLDÁSSY, i. m., 66.

³¹ KARDOS Tibor, *A magyar humanizmus kezdetei*, Pécs, 1936, 52.

³² Uo., 46. „*Zagrabiensis praesul Paulus iste italicus per Regem Lodowicum ipsa dignitate insignitus, tantum omnibus paratior ad nefas...*”

³³ Tudomásunk szerint Horváti tevékenységéről eddig nem született monográfia, bár meggyőződésünk, hogy élete és műveltsége alapos feldolgozást érdemel.

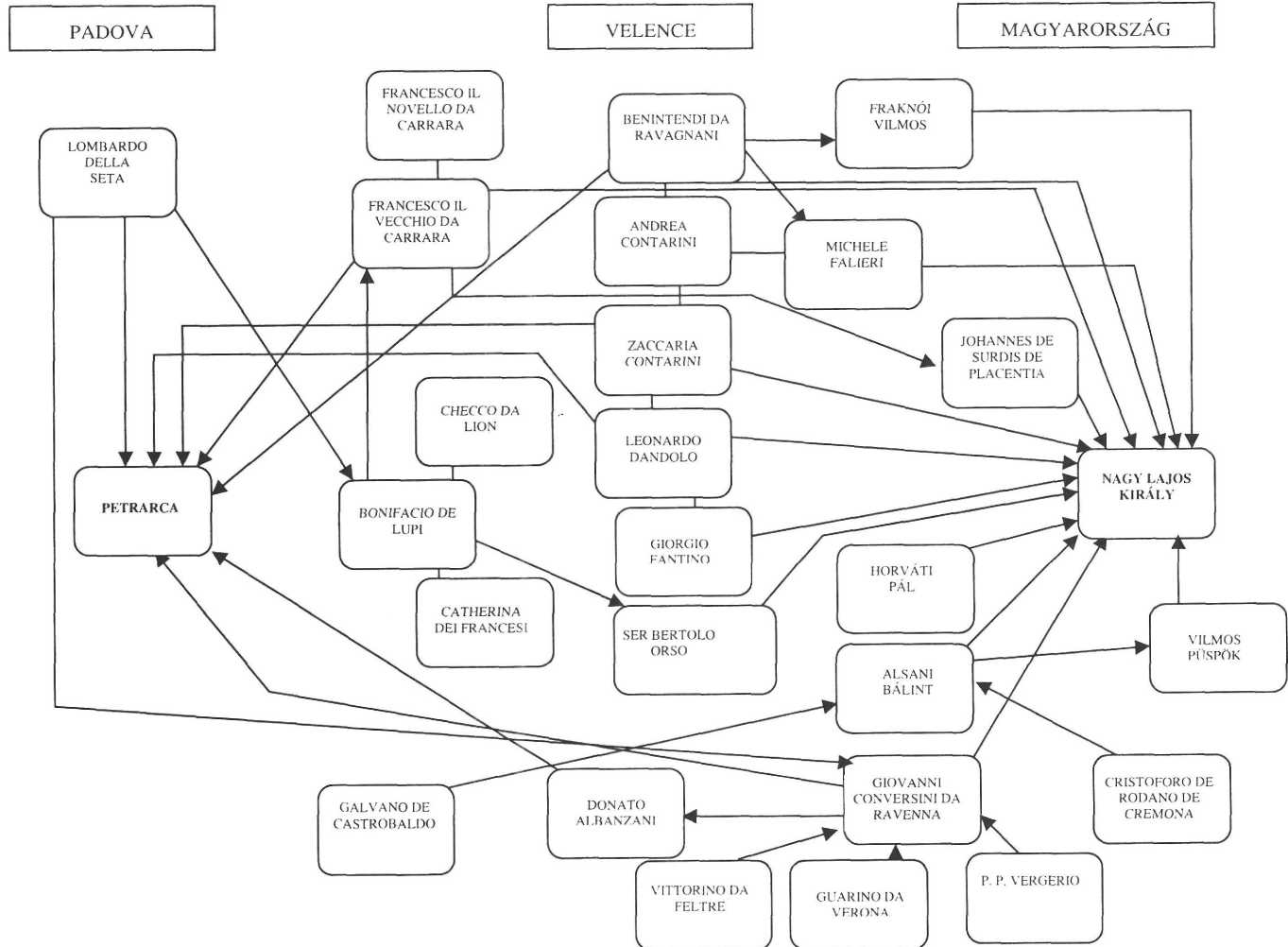
IL PETRARCA E LUIGI IL GRANDE

Il presente saggio è un breve sommario della mia tesi di laurea, scritta a Szeged nel 2006 col titolo *Il Petrarca latente-Rapporti italo-ungheresi nell'epoca di Luigi il Grande*. Nella mia tesi ho esaminato i rapporti italo-ungheresi durante la lunga epoca del regno di Luigi il Grande (1342–1382), re angioino d'Ungheria, e il mio interesse è incentrato su due personaggi: il re ungherese, Luigi il Grande, ed il primo umanista italiano, Francesco Petrarca. Durante la ricerca sulle tracce delle relazioni tra l'umanista ed il re d'Ungheria invece, leggendo e rileggendo i saggi dei ricercatori precedenti, ho potuto vedere la formazione di più gruppi, i cui membri furono in relazione con l'uno o con l'altro delle due figure di riferimento (per es. Lombardo della Seta), ed anche qualche persona che aveva rapporto sia con il Petrarca sia con Luigi il Grande (ad es. Benintendi de Ravagnani, Giovanni Conversini da Ravenna). Riconosciuto questo fatto, ho prestato più attenzione anche a questi personaggi 'minori' che fungevano da legame tra i due 'grandi', e ho voluto elencarli in questo piccolo compendio. Ho disegnato anche un quadro molto schematico, che rappresenta la rete dei rapporti fra i personaggi menzionati nel mio testo. Sottolineo che si tratta di un quadro molto schematico, che il progredire della ricerca, come spero, completerà con delle informazioni nuove e interessanti.

Altichiero ferskójának középső része: A tanács ülése
(Szent Antal bazilika, Szent Félix kápolna, Padova)
(Lásd: http://gallery.euroweb.hu/html/a/altichie/st_james.html)

A Nagy Lajos és Petrarca körüli kapcsolati háló vázlata

Monok István

BATTHYÁNY BOLDIZSÁR, A FRANCIÁS

Ötvös Péter Batthyány Boldizsárról rajzolt arcképe a szakirodalmi hagyományt követve joggal emeli ki, hogy a főúr ifjúkori franciaországi élményei (1559–1561) több tekintetben is meghatározóak voltak számára. Nem egyszerűen kulturális ízlését befolyásolta ez a vendégeskedés a királyi udvarban,¹ hanem elkötelezett protestánssá is tette. Ötvös még azt is megkockáztatja, hogy kriptokálvinizmusának gyökerei Franciaországban keresendők.² Mivel minden szakíró kiemeli a jelenséget³ – franciás ízlés a 16. századi Magyarországon ritka dolog –, kíváncsiak voltunk, vajon könyvtárának rekonstrukciója igazolja-e az állítást: Boldizsár franciás műveltségű volt. Ha ez igaz, lássuk közelebbről, mit jelentett ez!

A franciaországi, vagy francia eszmék magyarországi befogadástörténetében a 16. század nem tartozik a legkiemelkedőbbek közé.⁴ Annak ellenére így van ez, ha tudjuk, hogy a század végén a heidelbergi egyetemre menekült hugenotta értelmiségiek – a francia-helvét központokkal együtt – jelentős magyar kapcsolatokkal bírtak. Batthyány Boldizsár azonban meghalt 1590-ben, így a „heidelbergi kohó” hatását⁵ csak fiának udvari környezete érezhette. Mindazonáltal a korai újkor

¹ Vö. ECKHARDT Sándor, *Batthyány Boldizsár a francia udvarnál*, Magyarságtudomány, 1943, 36–44.

² István MONOK, Péter ÖTVÖS, Edina ZVARA, *Balthasar Batthyány und seine Bibliothek*, Eisenstadt, 2004 (Burgenländische Forschungen. Sonderband XXVI. – Bibliotheken in Güssing im 16. und 17. Jahrhundert, II), 8. (a továbbiakban: MONOK–ÖTVÖS–ZVARA)

³ IVÁNYI Béla, *Batthyány Boldizsár a könyvbarát = A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése*, s.a.r. és a függeléket összeállította HERNER János, MONOK István, Szeged, 1983 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 11) (a továbbiakban: ADATTÁR 11) 389–410; a Batthyány udvar történetére, illetve Boldizsárra vonatkozó szakirodalom bibliográfiáját lásd: MONOK–ÖTVÖS–ZVARA, i. m., 236–243; ezután jelent meg: István MONOK, *Die kulturvermittelnde Rolle des Batthyány-Hofes an der Wende vom 16. zum 17. Jahrhundert = Deutsche Sprache und Kultur, Literatur und Presse in Westungarn/Burgenland*, Hrsg. Wynfrid KRIEGLEDER, Andrea SEIDLER, Bremen, Edition Lumière, 2004, 75–90.

⁴ Vö. MONOK István, *Francia szerzők a magyar nemesség olvasmányjaiban 1526–1671*, Csongrád megyei Könyvtáros, 1994, 49–60; Uő., *A francia könyv jelenléte a magyarországi olvasmányanyagban a 16–18. században = Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*, szerk. FODOR Pál, PÁLFFY Géza, TÓTH István György, Bp., MTA TTI, 2002 (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek, 2), 279–290.

⁵ A heidelbergi szellemiség magyar nyelven való jellemzésének máig használható klasszikus tanulmánya: TURÓCZI-TROSTLER József, *Szenczi Molnár Albert Heidelbergben = T.-T. J., Magyar irodalom – Világirodalom*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1961, II, 109–155.

egészét tekintve igaz, hogy a francia ízlés közvetítésében a nagy franciaországi kulturális centrumok (Párizs és Lyon) mellett számolni kell már ekkor is a Spanyol Királysághoz tartozó dél-németalföldi vallon területekkel, Genffel és a Szent Bertalan-éji mészárlás után a német választófejedelemségekben, illetve az Észak-Németalföldön letelepedő emigráns központokkal is.

Tanulmányunkban vizsgáljuk a területi, a nyelvi, a szerzői és a tematikus gallicumok jelenlétét a németújvári udvarban, vagyis minden Franciaországban, francia nyelven, francia témával, vagy francia szerzőtől bárhol megjelent kiadványt számba szeretnénk venni. Nem foglalkozunk azonban minden Elszász területén megjelent könyvvel, csak ha az francia nyelvű, francia szerző írta, vagy francia témában íródott.⁶

Külön figyelmet érdemel Boldizsár személyes kapcsolatainak rendszere is.⁷ Levelezése, udvara vendégeinek névsora azt bizonyítja, hogy a francia nyelvet nem csupán olvasásra használta. Németújvár legismertebb francia vendége Charles de l'Écluse volt, aki kiadványaival, leideni tartózkodása idején a kapcsolatok ápolásával tett jó szolgálatot a magyarországi értelmiség képzésében.⁸

Boldizsár 1559 késő ősztől több mint egy évig tartózkodott Párizsban. Magától érteendő vizsgálati szempont tehát, hogy megnézzük, az ezekben az években vagy kevéssel ez előtt megjelent helyi kiadványok milyen mértékben szerepelnek könyvei között, illetve azt, hogy a kézirásos bejegyzések, levéltári dokumentumok tanulsága szerint ezeket mikor szerezte be. Azt kell megállapítanunk, hogy nem ismerünk olyan könyvet, amelyet dokumentálhatóan Párizsból személyesen hozott volna magával. Egyetlen olyan kötetet vehetünk kézbe ma Németújváron, amellyel

⁶ A könyvtár anyagára vonatkozó eddigi források, és szakirodalom összefoglalva: MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, *i. m.*, és ebben a kötetben Bobory Dóra Batthyány Boldizsár leveleinek a könyvbirtoklásra vonatkozó részeit is kiadta. Emellett külön hivatkozunk itt a következő munkákra: Theodor TABERNIGG OFM, *Standort Katalog der Bibliothek in Güssing*, Manuskript, Güssing, 1972; Arnold MAGYAR, *340 Jahre Franziskaner in Güssing (1638–1978)*, Graz, Selbstverlag des Franziskanerklosters, 1980, 236–269; Liesbeth PUMM, *Die Klosterbibliothek Güssing. Ein Zeitzeuge der Reformation und Gegenreformation im burgenländischen Raum*, Diplomarbeit an der Univ., Manuskript, Wien, 1992.

⁷ BARLAY Ö. Szaboles, *Boldizsár Batthyány und sein Humanisten-Kreis*, Magyar Könyvszemle, 95(1979), 231–251; Uő., *Elias Corvinus és magyar barátai*, Magyar Könyvszemle, 93(1977), 345–353; BOBORY Dóra, *Batthyány Boldizsár és humanista köre. Erudíció, természettudomány és mecenatúra egy 16. századi főúr életében*, Századok, 139(2005), 923–944; vö. még: MONOK István, *Württembergi exulánsok Batthyány Ferenc udvarában*, Magyar Könyvszemle, 119(2003), 205–211; Uő., *Die Bibliothek des Johann Jacob Knaus. Die Reste einer württembergischen protestantischen Bibliothek in Güssing = Jahrbuch des Ungarischen Kulturinstitutes in Stuttgart*, Hrsg. Gyula KURUCZ, Stuttgart, 2003, 138–146; Uő., *Exulanten aus Bayern, Oberpfalz und Pfalz am Batthyány-Hof an der Wende des 16. und 17. Jahrhunderts*, Ungarn Jahrbuch 2004, München, 2005, 225–234.

⁸ Összefoglalóan, bibliográfiával lásd: *Führer durch die Clusius-Gedächtnisstätten in Güssing*, bearb. von Stephan AUMÜLLER. Mit zwei Beiträgen von Otto GUGLIA, Eisenstadt, 1973; *Festschrift anlässlich der 400jährigen Wiederkehr der wissenschaftlichen Tätigkeit von Carolus Clusius (Charles de l'Escluse) im pannonischen Raum*, Eisenstadt, 1973 (Burgenländische Forschungen, Sonderheft 5).

kapcsolatban felmerül a gyanúnk, hogy Batthyány személyesen is ismerte André Wechel párizsi hugenotta kiadót, aki később Frankfurtban telepedett le, és folyamatosan kapcsolatban maradt vele.⁹ A kötet Franciscus Duaraenus két munkáját tartalmazza, az egyik az egyházzól, a másik a francia egyháznak a pápától való függetlenségének szükségességéről szól. A kötet 1557-ben jelent meg.¹⁰

Az antik szerzők igényes szövegkritikai kiadásaiban, illetve a közel kortárs humanista szerzők műveinek közreadásában a bázeli és a párizsi kiadók versengtek a 16. század első két harmadában. A Batthyány Boldizsár könyvtárában fennmaradt, illetve ismert 670 könyv között számos, e tematikus csoportban megjelent kötet található. Ezek közel 80%-a azonban bázeli (Amerbach, Frobenius, Oporinus és főként Petrus Perna) vagy velencei kiadás. A franciaországiak és a francia szerzőjük persze így is rangosak. Közülük négyről tudjuk, hogy Carolus Clusius adta Boldizsárnak ajándékba: a zürichi kiadású (1555) Terentiust, amelyet a lyoni Petrus Menenius és Marc-Antoine Muret kommentált, Clusius 1559-ben vásárolta Antwerpenben;¹¹ Párizsban 1561-ben vette meg a párizsi kiadású (1550) Thomas Linacer-féle latin nyelvtankönyvet,¹² és az ugyancsak helyben megjelent (1534) retorika tankönyvet, amelyet Hadrianus Cardinalis írt;¹³ 1562-ben vásárolta az 1542-ben Párizsban megjelent Quintilianusokat is (Robert Estienne és Simon Colines kiadásai), amelyeket egy kötetbe kötöttet,¹⁴ mielőtt Németújváron a főúrnak ajándékozta őket.

Erhardt Widmar gráci könyvkereskedőtől Boldizsár 1584-85-ben vásárolt két Cicero-kommentárt (Paolo Manutio, Simon Du Bois illetve Hubert Susanneau írta ezeket), frankfurti (1580, André Wechel), illetve strasbourgi (1576, Josias Rihel) kiadásban,¹⁵ továbbá a René Guillon jegyzetelte Nicolaus Clenardus göröggrammatikát (Köln, 1560)¹⁶ és egy Párizsban, 1576-ban megjelent (Jean Macé) Plautust, Justus Lipsius kiadását.¹⁷ Feltehetően a választás a kiadó személye, és nem a megjelenés helye miatt történt.

André Wechel hugenotta menekültként alapította frankfurti nyomdáját, ő maga, vejei (Jean Aubry, Jean Marne) és leszármazottjai is szoros kapcsolatot ápol-

⁹ Robert EVANS, *The Wechel Presses: Humanism and Calvinism in Central Europe 1572–1627*, Oxford, 1975 (Past and Present. Supplement, 2); legújabban: MONOK István, *A Batthyány-család németújvári udvara és könyves műveltsége = Kék vér, fekete tinta. Arisztokrata könyvgyűjtemények 1500–1700*, szerk. MONOK István, Bp., OSZK, 2005, 87–104.

¹⁰ Nem akarjuk hosszú jegyzetekkel túlterhelni a tanulmányt, ezért az említett kiadásokat csak röviden, a MONOK–ÖTVÖS–ZVARA sorszámkra utalva idézzük. A Duaraenus-kötet a nr. 405.

¹¹ MONOK–ÖTVÖS–ZVARA, i. m., nr. 605.

¹² MONOK–ÖTVÖS–ZVARA, i. m., nr. 480.

¹³ MONOK–ÖTVÖS–ZVARA, i. m., nr. 435.

¹⁴ MONOK–ÖTVÖS–ZVARA, i. m., nr. 557.

¹⁵ MONOK–ÖTVÖS–ZVARA, i. m., nr. 89, 95.

¹⁶ MONOK–ÖTVÖS–ZVARA, i. m., nr. 101.

¹⁷ MONOK–ÖTVÖS–ZVARA, i. m., nr. 118.

tak a Batthyány családdal.¹⁸ Jean Aubry levelezett a főúrral, intézte könyvbeszerzéseinak jelentős részét. 1586-ban és 1587-ben küldte Németújvárra Calepinus szótárának egy lyoni, 1584-es kiadását,¹⁹ a Sebastian Gryphius-féle 1555. évi lyoni Dionysius Halicarnassaeus-editiót,²⁰ egy Guillaume Budé által annotált kölni, 1580-as Vegetius-munkát (*De re militari*),²¹ és Marc-Antoine Muret görög chrestomátiáját, kommentárokkal és jegyzetekkel (Párizs, 1586).²²

A klasszika-filológia köréből Batthyány ismerte Geoffroy Tory Berosus Babilonicus-kiadását (Párizs, 1511),²³ de ez a Babilon történetét tárgyaló munka egy olyan kolligátumban maradt fenn, amely alapvetően a 16. század első másfél évtizedéből származó könyveket tartalmaz, antik auktorok kiadásait. Biztosan nem állítható, de valószínű a németújvári ágostonos rendházé lehetett, Boldizsár így juthatott hozzá, nem pedig franciás érdeklődése okán. Sébastien Gryphius lyoni, 1539-es Sallustius-kiadása mellé „M. S.”, aki Batthyány előtti tulajdonosa volt a könyvnek, egy ugyanebből az évből való lipcei kiadást is hozzákötött.²⁴ Csak a kiadó – a menekült hugenotta Henri Estienne – nemzetisége okán említjük a genfi Valla-féle Hérodotosz-kiadást,²⁵ és ebből a tematikus csoportból utolsó előttiként François Pollet *Historia Fori Romani* című archeológiai munkáját (Douai, 1572).²⁶ Érdekes még Guillaume Du Choul archeológiai és történeti írása a görög és a római vallásról, a katonai nevelésről, amelyet Batthyány francia nyelven vásárolt Aubrytól az 1580-as években.²⁷

Megállapíthatjuk tehát, hogy az antik szövegek kiadásainak választásában, illetve a francia humanizmus és klasszika filológia jelentős egyéniségei műveinek megszerzésében nem érvényesült Boldizsár francofiliája. A versenytárs bázeli és velencei kiadók művei nagyobb számban vannak jelen gyűjteményében, a fent bemutatott könyvek jelentős része pedig ajándékként, vagy más szempontok szerint kiválasztva került könyvtárába. Fontos azonban az a tény, hogy ismerte a megnevezett szerzőket, kiadókat és műveket, vagyis a francia művelődéstörténetnek erről a részéről is képet formálhatott magának. A két francia archeológiai munka jelenléte azonban arra utal, hogy az antikvitás történeti elemzését tekintve, figyelme – bizonyára a könyvkereskedő (Aubry) szándékának is megfelelően – a francia szerzőkre irányult.

¹⁸ Összefoglalóan lásd a 9. jegyzetben említetteket, és vö. V. ECSEDY Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézsajtó korában 1473–1800*, Bp., Balassi Kiadó, 1999, 105–109 (Wechel János Zsigmondról); vö. továbbá: RMNy 1308 (Hanau, 1624, David Aubry) David Aubry apja, Jean, André Wechel veje volt.

¹⁹ MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, i. m., nr. 124.

²⁰ MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, i. m., nr. 125, 136.

²¹ MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, i. m., nr. 132.

²² MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, i. m., nr. 149.

²³ MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, i. m., nr. 385.

²⁴ MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, i. m., nr. 571.

²⁵ MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, i. m., nr. 441.

²⁶ MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, i. m., nr. 555.

²⁷ MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, i. m., nr. 208.

Az orvostudományi munkák külön figyelemreméltó csoportot alkotnak a németújvári bibliotékában. Ezek túlnyomó része valamilyen formában francia vonatkozású, van köztük olyan is, ami Franciaországban is ritkaságnak számít. Ám közülük a legrégebbiről mégis azt állíthatjuk, hogy már Batthyány Boldizsár születése előtt Németújvárra kerülhetett, és az említett ágostonos rendházból maradt a főúrra. Az 1504-ben Lyonban, François Fradinnél megjelent középkori orvosi kézikönyv (*Speculum medicinae*) Arnaldus de Villanova munkája egy olyan kolligátum része, amelynek másik tagja egy velencei ösnyomtatvány (*De conservatione sanitatis*), és amelyben a 16. század elejéről származó kézzel magyar nyelvű recept olvasható.²⁸ 1577-ben Jean Aubrytől egy érdekes kolligátumot vásárolt Batthyány. Jacques Aubert, Joseph Du Chesne (Quercetanus) és Jean-Antoine Fenot vitája egyes ásványoknak, fémeknek a sebek és betegségek gyógyításában való alkalmazhatóságáról szól. A kolligátum mindhárom tagja 1575-ben jelent meg Lyonban, illetve Bázelen.²⁹ Joseph Du Chesne általában ismert volt Magyarországon, számos munkája fennmaradt napjainkig is, de vitapartnereinek művei ritkán jutottak el a Kárpát-medencébe. Az említett vita témájához kapcsolódik az az antik görög, héber, arab és római szövegeket tartalmazó gyűjtemény, amelyet Guillaume Guillard adott ki Párizsban 1559-ben, és Aubry 1571-ben küldött el a magyar főúrnak (*De transfiguratione metallorum, et occulta, summaque antiquorum philosophorum medicina*).³⁰

A gráci Erhardt Widmar 1585-ben küldte meg Németújvárra azt a gyógyszerészeti szakmunkákból, főként a gyógyszerek adagolásáról szóló művekből álló kolligátumot, amelyben arab és itáliai orvosok mellett Guillaume Rondelet és Pierre de Gorris egy-egy tarktátusa is olvasható. A nagyon ritka kiadás Jean Mareschallnál, Lyonban 1584-ben jelent meg.³¹ Ugyancsak Lyonban, de Barthélemy Honorat-nál 1587-ben jelent meg Gabriel de Minut könyve *de morbo Gallico*, amely munka (és kiadás)³² gyakorta előfordult a korabeli Magyarországon.

Theophrastus Paracelsus művei, a mellettük és az ellenük hozzászólók műveivel együtt népszerűek voltak a korban. André Wechel is több kiadást szentelt ezeknek, amelyek el is jutottak a magyarországi főúr udvarába azokkal a kiadásokkal együtt, amelyeket ő tanácsolt megvásárlásra.³³ Wechel és vejei talán nem csupán üzleti okokból alakították Batthyány olvasmányizlését. Jean Aubry például 1588-ban egy, a Franciaországban a 16. század második harmadában feltárt őslény-maradványokat bemutató könyvet is elküldött Boldizsárnak (Jean Chassanion munkáját).³⁴

Az élettudományi munkák alapján – annak ellenére, hogy többségük könyvtárosi értelemben gallicumnak számít – nem állapítható meg Boldizsár kifejezett ér-

²⁸ MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, *i. m.*, nr. 332.

²⁹ MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, *i. m.*, nr. 48.

³⁰ MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, *i. m.*, nr. 12.

³¹ MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, *i. m.*, nr. 91.

³² MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, *i. m.*, nr. 148. Boldizsár Jean Aubrytől vásárolta 1588-ban.

³³ MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, *i. m.*, nr. 531, 589.

³⁴ MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, *i. m.*, nr. 144.

deklődése a francia művek iránt. A kortárs főúri gyűjteményeknek – így a német-újváriak is – csak elenyésző részét képezik az ilyen témájú művek, ebben a tekintetben bizonyára Wechelre és Aubryra hagyatkozott a beszerzésben. Nekik pedig jellemzően francia kötődéseik voltak.

A történelmi érdeklődés egy aktív politikustól természetesen módon várható el. A magyar köznemesség³⁵ és az arisztokrácia tagjainak könyvtáraiban³⁶ a leggyakrabban megtalálható könyvek történelmi tárgyúak. Elsősorban a hazai krónikás irodalom, a szomszéd államok és a törökök története. Ritkán történetfilozófiai és politikaelméleti művek is előfordulnak a korabeli könyvjegyzékeken.³⁷ Nyelvi szempontból a latin után a német a leggyakoribb, majd az olasz és a magyar. Francia történeti munkákat a 16. században igen ritkán birtokoltak nemeseink.

A kortárs európai történelemről Batthyány Boldizsár is jelentős számú művet olvasott, és ezek közül – főként a francia történelemről és a vallásháborúkról – nagyon sok francia nyelvű, francia szerző munkája, vagy francia nyelvterületen adták ki.

A milánói Gieronimo Benzoni az új világról, a felfedezésekről, a franciák floridai expedíciójáról olaszul jelentette meg könyvét, amelyet Urbano Calveto latinra fordított. Boldizsár ezt a latin fordítást genfi kiadásban (1578, Eustache Vignon) vette meg.³⁸ Elias Corvinus 1575 nyarán arról tudósította Batthyányit, hogy prágai könyvkereskedője két kétkötetes, frissen megjelent francia nyelvű kozmográfiai művet küldött neki, amit ő Németújvárba továbbít. Az első két kötet Sebastian Münster művének fordítása, illetve François de Belleforest átdolgozása, kiegészítései (Michel Sonnius kiadása, Párizsban), a másik két kötet pedig az ugyancsak Párizsban Pierre Huillier-nél megjelent André Thevet *La cosmographie universelle* című munkája.³⁹ Ez a vásárlás jól mutatja, hogy Batthyány Boldizsár francia nyelven szívesen olvasott, hiszen ezek a művek latinul is elérhetőek lettek volna számára, modern kiadásban is. Magyarországon az arisztokrata gyűjteményekben a kortárs európai neves emberek arcképei, illetve rövid bemutatásuk gyakran előfordul. Boldizsárnak Erhardt Widmar 1585-ben küldte el Tobias Fendt munkáját Jost Amman metszeteivel (*Monumenta Illustrium per Italiam, Galliam, Germaniam, Hispanias, totum denique Terrarum Orbem eruditione*

³⁵ MONOK István, *A 16. századi köznemesség műveltségéről = Nádasy Tamás (1498–1562), Tudományos emlékülés*, 1998. szeptember 10–11., szerk. SÖPTEI István, Sárvár, Nádasy Ferenc Múzeum, 1999, 105–115.

³⁶ MONOK István, *A magyarországi főnemesség könyvgyűjtési szokásai a XVI–XVII. században*, CaféBábel, 14. kötet (Gyűjtés), 1994/4, 59–68; *Kék vér, fekete tinta. Arisztokrata könyvgyűjtemények 1500–1700*, szerk. MONOK István, Bp., OSZK, 2005.

³⁷ Vö. KLANICZAY Tibor, *Korszerű politikai gondolkodás és nemzetközi látókör Zrínyi műveiben = Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. VARIAS Béla, Bp., Akadémiai Kiadó, 1987 (Memoria saeculorum Hungariae, 5), 337–400; ÖTVÖS Péter, *Pázmány Miklós gróf könyvei = Klaniczay-emlékkönyv. Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, szerk. JANKOVICS József, Bp., Balassi Kiadó, 1994, 344–364.

³⁸ MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, i. m., nr. 343.

³⁹ MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, i. m., nr. 656, 657.

praecipue, et doctrina Virorum, figuris artificiosissimis expressa).⁴⁰ Ebben francia személyek is szerepeltek.

A töröknek az európai területekről való visszaszorítása napi feladat volt Batthyány Boldizsár számára. Állami tisztségei által rárótt kötelesség volt ez, illetve birtokosként a családi birtokait védte. A Török Birodalom története, az egyes ellenük folytatott háborúk krónikája így napi olvasmánya lehetett. A francia tervek a török kiűzésére majd csak a 16. század utolsó évtizedében és a 17. század legelején szaporodnak meg és öltenek olyan formát, amely már a magyarországi politikusok számára is fontossá válhatott.⁴¹ Boldizsár ennek megfelelően főként itáliai és németországi kiadványokból tájékozódott a kérdésben. Francia könyve kettő ismert: Jean Aubrytől 1573-ban vásárolt egy friss kiadású, a Földközi-tengeri háborúkat bemutató művet, Pietro Bizaro munkáját, amely François de Belleforest fordításában Nicolas Chesneau-nál Párizsban jelent meg.⁴² Ugyanaz a fordító ugyancsak olaszból fordította le Matteo Bandello munkáját, amely három kötetben kortárs eseményeket (csak részben a törökkel kapcsolatosakat) mutat be (Anvers, 1567–1569, Jean Waesberghe). A könyvet a többször említett Jean Aubry adta el Batthyány Boldizsárnak.⁴³

Ebben a témacsoportban – kortárs történelem – a franciás műveltség tehát ismét csak érintőlegesen mutatkozik meg, viszont jelzi, hogy a németújvári főúr könnyebben és szívesebben olvasott franciául, mint olaszul vagy németül. Ezért egyes összefoglaló munkákat inkább ezen a nyelven vette meg magának (persze csak akkor, ha ismert francia fordítást). A *francia történelem* részletei iránti érdeklődése azonban túlmutat azon, hogy csupán a könnyebb nyelvi hozzáférést feltételezhessük az egyes művek megszerzése mögött.

A francia történelem klasszikusai, Philippe de Commines, Jean Froissart és a művüket folytató Claude de Seyssel egy kiváló latin kiadásban, Johannes Sleidanus fordításában voltak meg neki. Erhardt Hiller, bécsi könyvkereskedőtől vásárolta az 1580-as évek elején Andreas Wecheliussal kiadásában (Frankfurt am Main, 1578).⁴⁴ A korban nagyon elterjedt Johannes Goropius összefoglalása (Gallica, Francica) a Christoph Plantin-féle antwerpeni kiadásban (1580) maradt fenn Bol-

⁴⁰ MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, *i. m.*, nr. 117. Frankfurt am Main, 1585, Sigmund Feyerabend.

⁴¹ Klaniczay Tibor vázlatosan bemutatja ezeket a műveket. Vö. a 27. jegyzetben idézett tanulmányával, illetve ÖTVÖS, *i. m.*

⁴² MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, *i. m.*, nr. 32. Ugyanerről a csatáról egy olasz könyvet kölcsön kapott Zrínyi Györgytől, a sógorától, aki azt Velencében vetette tisztartójával; vö. ADATTÁR 11, 553–554.

⁴³ MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, *i. m.*, nr. 210.

⁴⁴ MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, *i. m.*, nr. 174.

dizsár bejegyzésével. A kötetet Németújváron kötötték be, tehát feltehető, hogy ez is friss beszerzés volt, krúdában érkezett.⁴⁵

Jean de Serres kortárs összefoglaló elemzése a franciaországi egyházi és vallási állapotokról (*Commentariorum de statu religionis reipublicae in regno Galliae*) több kiadásban és több érdekes kolligátumban is megvolt a németújvári könyvtárban. A könyv a II. Henrik, II. Ferenc és IX. Károly idején történt eseményeket dolgozza fel. Jean Aubry 1571-ben küldte meg Batthyáynak az első részt (Genf, 1570, Jean Crespin).⁴⁶ A második részt (Genf, 1571, Jean Crespin) csak 1577-ben pótolta.⁴⁷ Közben azonban a mű XII könyvben (négy részben) megjelent 1571 és 1575 között Leidenben, Johannes Jucundus műhelyében is. Boldizsár valamennyit megvette,⁴⁸ az utolsó részt külön is, és ehhez még három érdekes vitairatot hozzákötetett.⁴⁹ Az egyikben Henri II. Estienne Medici Katalin „igaz történetét” mondja el, a másik kettőben pedig egy Matagonis de Matagonibus álnéven író személy két olasz jezsuita (Antonio Matharelli és Papirio Massoni) hugenotta-ellenes vádjait cáfolja (mindhárom: Genf, 1575, Eustache Vignon). Az élesen jezsuita ellenes iratok közül Batthyáynak megvolt az a ma már tisztázott szerzőségű mű is, amely ugyancsak Genfben jelent meg François Perrin műhelyében 1567-ben, persze álnév alatt. Az impresszum „Luce Nouvelle, par Brifand Chassediablen”.⁵⁰ A pamflet (*La Mappede Monde Papistique*) szerzőjeként megjelölt Frangidelphe Escorche-Messes mögött a németországi katalógusok Théodore de Bèze-t sejtik, jöllehet a genfi kiadástörténeti kézikönyv már 1966-ban azonosította a szerzőt (Jean-Baptiste Trento),⁵¹ és a szöveg kritikai kiadása is megjelent 1998-ban.⁵²

A Du Bellay testvérek (Martin és Guillaume) francia történeti összefoglalását az 1513 és 1568 közti időkről ajándékba kapta 1572-ben Sigfried Rybisch kamarai tanácsostól Pozsonyban.⁵³

A Szent Bertalan-éji mészárlás híre hamar eljutott Németújvárra is, és Jean Aubry már 1573-ban számos, ezzel kapcsolatos nyomtatott munkát küldött Boldi-

⁴⁵ MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, *i. m.*, nr. 425. A kötéshez Johannes Manlius kötőműhelye a helyi középkori (ágostonos) kódexanyagot használta. Vö. BORSA Gedeon, *Johannes Manlius könyvkötői tevékenysége*, Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1970–1971, Bp., OSZK, 1972, 301–321; *Ua.* = BORSA Gedeon, *Könyvtörténeti írások III. Az OSZK Évkönyveiben megjelent tanulmányok*, Bp., OSZK, 2000, 99–113; SZENDREI Janka, *A magyar középkor hangjegyes forrásai*, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 1981, F 531.

⁴⁶ MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, *i. m.*, nr. 16.

⁴⁷ MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, *i. m.*, nr. 68.

⁴⁸ MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, *i. m.*, nr. 582, 583.

⁴⁹ MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, *i. m.*, nr. 581.

⁵⁰ MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, *i. m.*, nr. 636.

⁵¹ Paul CHAIX, Alain DUFOUR, Gustave MOECKLI, *Les livres imprimés à Genève de 1550 à 1600*, Genève, Droz, 1966 (réed. 1998) (Travaux d’Humanisme et Renaissance), 65–67.

⁵² Jean-Baptiste TRENTO, Pierre ESKRICE, *La Mappede Monde Papistique (1566)*, édition critique par Frank LESTRINGANT, Alessandra PREDÀ, Genève, Droz, 1998 (Travaux d’Humanisme et Renaissance).

⁵³ MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, *i. m.*, nr. 404.

zsárnak latin és francia nyelven: Guy Dufaur de Pibrac és Stanislaus Elvidius levélváltását (Párizs, 1573, Frédéric Morel),⁵⁴ François Hotman rövid tényleíró értekezését a francia király magyarázó leveleivel (s. l. 1573),⁵⁵ Wolfgang Prissbach választát a francia hivatalos propaganda állításaira (Heidelberg, 1573, Michel Schirat),⁵⁶ illetve a Petrus Perna által Bázélban kiadott antológiát, amelyben neves kortársak tiltakoztak a párizsi események miatt.⁵⁷ Mindkét utóbbi kiadvány hamis nyomdahellyel jelent meg. A jezsuitáknak a Szent Bertalan-éji eseményekben játszott szerepét sokan bírálták a korban. Paulus Albutius ellenük írott levelét Gotthard Vilarmus nyomtatta ki Párizsban 1573-ban, amit Aubry még ugyancsak ebben az évben küldött meg Boldizsárnak.⁵⁸ A gyorsaságra, ahogy Batthyány Boldizsár tájékozódott az eseményekről, jellemző, hogy már 1573-ban megkapta Pierre Carpentier és François Du Port levélváltásának latin kiadását Aubrytól⁵⁹ (a hugenották leölésével kapcsolatban), nem várva meg az egy évvel későbbi francia fordítást.⁶⁰ A későbbiekben is naprakészen tájékozódott, és a Szent Bertalan-éji eseményekről továbbra is beszerezett magának könyveket. Hillertől az 1580-as évek elején vette meg Nicole Gilles munkájának német fordítását (a fordító Nicolas Falckner volt, és a könyv Bázélben 1572-ben Nikolas Brylingernél jelent meg), gondolom, a francia kiadás már nem volt megszerezhető.⁶¹ Aubrytól pedig Jean Berger már politikaelméleti műnek számító munkáját a francia vallásháborúk európai politikai összefüggésbe helyezéséről (*Discours modernes et facieux des faicts advenus en divers pays pendant les guerres Civiles en France*. Lyon, 1572, Pierre Michel).⁶²

1573-ban európai szenzáció volt a lengyel királyválasztás is, így nem csodálható, hogy Boldizsárnak erről is voltak könyvei. Az 1573-as könyvszállítással jutott hozzá Aubrytól Jean Monluc kommentárjaival Henriknek Varsóban 1573. április 10-én a diétán elmondott beszédéhez, franciául.⁶³ A Henrik királlyal 1574-ben történekről Innocent Gentillet egy kötete volt meg a németújvári várban.⁶⁴

Sajnos az 1574-76. évekből nem maradtak fenn Batthyányinak küldött számlák, jöllehet nem feltételezhető, hogy abbahagyta volna a franciaországi hírek ilyen formában történő megszerzését. Az 1577. évi, Jean Aubry által kiállított számlán ismét számos francia történeti munkát találunk. Ezek is a vallásháború

⁵⁴ MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, i. m., nr. 18.

⁵⁵ MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, i. m., nr. 19.

⁵⁶ MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, i. m., nr. 21.

⁵⁷ MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, i. m., nr. 22.

⁵⁸ MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, i. m., nr. 55.

⁵⁹ MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, i. m., nr. 20.

⁶⁰ *Response de François Portus Candiot, aux lettres diffamatoires de Pierre Carpentier, ... pour l'innocence des fidèles serviteurs de Dieu... massacrez le 24 jour d'aoust 1572, appelez factieux par ce plaidereau, traduite nouvellement de latin en françois*, S. l. s. typ. 1574.

⁶¹ MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, i. m., nr. 211.

⁶² MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, i. m., nr. 237.

⁶³ MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, i. m., nr. 31.

⁶⁴ MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, i. m., nr. 390. Genf, 1574, Jean Lertout.

egyes eseményeivel, illetve III. Henrik rövid lengyel királyságával kapcsolatosak (François de l'Isle, François Rasle, Louis Regnier de la Planche, Louis Villebois, Jean Bodin írásai).⁶⁵ Boldizsár birtokába jutott Dudith Andrásnak egy álnéven (Georgius Ebouff) a vallásháború 1576. évéről írt pamfletje is, amely hamis nyomdahellyel (Carthurii, 1577, Amadaeus Menalca) jelent meg.⁶⁶

A későbbiekben már, részben a történeti rálátás miatt, nem csupán pamfletek íródtak a közel kortárs franciaországi eseményekről, de elemzések is. 1584-ben Párizsban jelent meg franciául Henri Lancelot Voisin de Lapopelinière – számos korábbi kiadást megért, mindig tovább írt – munkája az 1560 utáni eseményekről. A könyvet Jean Aubry adta el Boldizsárnak.⁶⁷ Théophile de Banos latin nyelvű összefoglaló történeti szöveggyűjteménye (*De postremis motibus Galliae*) két példányban is megvolt Németújváron. Az egyiket talán ajándékba kapta Johannes Zebenitztől, aki büszke lehetett arra, hogy neki Strasbourgban az akadémia rektora, Melchior Junius dedikálta.⁶⁸

Feltétlenül meg kell még emlékeznünk két ritka könyvről Boldizsár gyűjteményében. Az egyik a *Discours sur la mort de la Royne de Nauarr*.⁶⁹ A versgyűjtemény 1572-ben jelent meg a királynő 1572. június 9-én bekövetkezett halála kapcsán. Batthyáynak Aubry küldte el. A *Figure du meurtre de L'Amiral*⁷⁰ talán azzal a könyvecskével azonosítható, amely Majna Frankfurtban 1570-ben jelent meg B. Corbely kapitány (aki ugyan nem admirális) és szolgálja 1569. évi, a Bourbon tartománybéli Sint Martin d'Estraux melletti megöléséről.⁷¹

Batthyány Boldizsár franciás érdeklődése jelentős mértékben tehát könyvtára történeti irodalmának tartalmi és nyelvi összetételében érhető tetten. Ehhez a témacsoporthoz tartozik kiegészítésképpen a *történetfilozófia*, illetve a *jogtörténet*. Általában is elmondható, hogy Magyarországon a 16. században nem jellemző nemeseinkre az elméleti művek olvasása, és Batthyány Boldizsár e tekintetben is kiemelkedik kortásai közül. E témában főként latinul olvasott itáliai vagy németországi szerzőket, ellenben Machiavelli *Firenze története* éppen Yves Brinon francia fordításában volt meg neki (Paris, 1577, Jean Borel).⁷² Ezt a könyvet Aubry 1588-ban küldte el neki, ám Innocent Gentillet anti-machiavellista traktátusát már 1577-ben (*Discours sur les moyens de bien gouverner*) megszerezte.⁷³ Ez a munka Genfben jelent meg 1576-ban és 1577-ben is, és vele együtt Boldi-

⁶⁵ MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, *i. m.*, nr. 35, 43, 44, 69.

⁶⁶ MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, *i. m.*, nr. 69, coll. 2, Strasbourg, 1577, Bernard Jobin? – VD 16 E 194; Vö. Pierre COSTIL, *André Dudith humaniste hongrois 1533–1589*, Paris, 1935, 435; *András Dudith's Library: A partial reconstruction*, compiled and with an introduction by József JANKOVICS, István MONOK, ed. István MONOK, Szeged, 1993. Scriptum, p. 60. nr. 92.

⁶⁷ MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, *i. m.*, nr. 235.

⁶⁸ MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, *i. m.*, nr. 339, 340. Frankfurt am Main, 1586, Johann Wechel.

⁶⁹ MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, *i. m.*, nr. 198.

⁷⁰ MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, *i. m.*, nr. 201.

⁷¹ *Le Meurtre du seigneur Corbinelly*, Francfort, 1570, in 4°.

⁷² MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, *i. m.*, nr. 141.

⁷³ MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, *i. m.*, nr. 47.

zsár megvette Jean Bodin *Les six livres de la republique* című alapművét.⁷⁴ Az 1588-ban beszerzett könyvek között volt egy nehezen azonosítható *Discours de la Gloire*⁷⁵ című mű is.

A római történelem kapcsán írott történetfilozófiai munkákból Jean Le Preux-é volt meg Batthyáynak (*De magistratibus Reipublicae Romanae*),⁷⁶ a 16. századi teoretikus, Franciaországban kiadott művek közül pedig az itáliai Francesco Patrizi erkölcs-, és jogfilozófiai írásai latinul (*De Institutione Reipublicae; De regno et regis institutione*).⁷⁷ A kérdés aktuálpolitikai indíttatásoktól sem mentes teológiai összefüggéseit tárgyaló munkák sem hiányoztak Boldizsár olvasmányai közül. Théodore de Bèze sokat vitatott művét, a *De iure Magistratum in subditos; et officio subditorum erga Magistratus* csak latin fordításban tudta megvenni, és összekötötte azzal a művel, amelyet álnéven (Philippe de Mornay), hamis impresszummal (Edinburg, 1579) adtak ki *Vindiciae, contra Tyrannos: sive de Principis in Populum, Populique in Principem, legitima potestate*⁷⁸ címmel.

A *Gargantua és Pantagruel* tekinthető szépirodalomnak, de Rabelais művét Batthyány biztosan nem csupán szórakoztató olvasmányként tartotta. Egy német kiadását Elias Corvinus küldte meg neki 1575-ben,⁷⁹ franciául pedig Jean Aubry 1577-ben.⁸⁰

A francia irodalomból egy *Amadis-regény* ugyancsak németül és franciául is megvolt neki. A német verziót Elias Corvinus 1572-ben küldte,⁸¹ míg Erhardt Hiller a francia kiadást csak később, vélhetően az 1580-as években szerezte be neki.⁸² Már az a tény is érdekes, hogy Batthyány Boldizsár olvasta Rabelais-t és az *Amadis-regényt*, hiszen a 16. században nem ismerünk más főurat Magyarországon, aki ugyanezt tette volna. Azonban az, hogy a már meglévő könyveinek francia eredetijét is megvásárolta, egyértelműen jelzi műveltségének és gondolkodásának francofil jellegét, és persze azt, hogy franciául bizonyosan jobban élvezte ezeket a tartalmilag a nyelvi környezetükhöz jobban kötött műveket, mint németül. A konstantinápolyi uralkodó fiáról *Chevalier des Cignes*-ről szóló regényes történet (Nicolas de Herberay) viszont csak franciául volt meg könyvtárában.⁸³

Retorikai, irodalmi, de inkább filozófiai műnek nevezhető Gabriel de Minut traktátusa *De la Beauté, discours divers pris sur deux fort belles façons de parler*,⁸⁴ amelyben egy Toulouse környéki hölgy erényei kapcsán igyekszik bizonyítani, hogy a természetes szépség és a természetes jószág összetartozó erények.

⁷⁴ MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, *i. m.*, nr. 80.

⁷⁵ MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, *i. m.*, nr. 139.

⁷⁶ MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, *i. m.*, nr. 476. Lausanne, 1578, Franciscus Le Preux.

⁷⁷ MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, *i. m.*, nr. 533, 534. Parisiis, Egidius Gorbinus, 1575, 1576.

⁷⁸ MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, *i. m.*, nr. 346. Lyon, 1576, Jean Mareschall.

⁷⁹ MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, *i. m.*, nr. 648. Johann Fischart kiadása, Strassburg, 1575.

⁸⁰ MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, *i. m.*, nr. 65. Montluel, 1573, Charles Pesnot.

⁸¹ MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, *i. m.*, nr. 647. Francfurt am Main, 1570–1572, Johann Schmidt.

⁸² MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, *i. m.*, nr. 177. Antwerpen, 1561, Jan Waesberge.

⁸³ MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, *i. m.*, nr. 238. Paris, 1573, Jean Ruelle.

⁸⁴ MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, *i. m.*, nr. 147. Lyon, 1587, Barthélemy Honorat.

Egyébként a franciaországi filozófiai irodalom jelenléte elényésző Boldizsár könyvtárában, a filozófia általában is főként antik szerzők szövegeivel, illetve erkölcs-, és történetfilozófiai vetületében képviselteti magát. Ez utóbbi érdeklődése miatt vehette meg 1588-ban Aubrytól Nicolaus Contarenus művét, a *de Perfectio-
ne Rerumot*.⁸⁵

A francia jogi munkák erősen a szokásjoghoz kötődtek, ezért nem csoda, hogy Franciaországon kívül csak akkor terjesztették őket, ha valamilyen botrányos eset kapcsán jogfilozófiai vagy erkölcsi kérdéseket is felvetettek. Batthyáynak is csak ilyenek voltak, amelyek beszerzéséhez kellett a Wechel-féle nyomdával ápolt kiváló kapcsolata is. Így került egy Toulouse-i házassági per leírása Németújvárra (Jean de Corras műve),⁸⁶ és további négy, Lyonban kiadott munka (jogfilozófia, részben a digesták értelmezése kapcsán, részben francia és nápolyi jogesetekhez kötődően).⁸⁷

A németújvári könyvtár teológiai könyvei frissek voltak, közelkortárs kiadások. A már többször említett ágostonos rendházból ugyan maradt ott néhány korábbi könyv, ez azonban nem számottevő mennyiség. Guilielmus Parisiensis Újszövetség-kommentárjainak ösnyomtatvány kiadásai például ilyenek,⁸⁸ de említhetjük a Lyonban, 1517-ben Jean Cambray műhelyében kiadott Zsoltárok könyve-, és Énekek Éneke-kiadást Jacques Perez és Josse Bade sajtó alá rendezésében. Lehet persze ez Boldizsár humanista érdeklődésének is bizonyítéka, hiszen a 16. század eleji humanista biblia-filológia kiváló emlékeiről van szó.⁸⁹

Ötvös Péter idézett, Batthyány Boldizsárról írt portréjában külön kitért arra a kérdésre,⁹⁰ hogy a lutheránus főúr fia mikor került kapcsolatba először a helvét tanokkal, a svájci teológiai nézetekkel. Azt hiszem, hogy Boldizsár figyelme, vonzódása a genfi gondolkodás irányában csak francofiliáján keresztül érthető meg. Ezért hagytuk tanulmányunk végére azoknak a műveknek a rövid áttekintését, amelyek a hugenotta, illetve svájci teológiai gondolkodással összefüggésbe hozhatóak. Általánosságban szükségesnek tartom megjegyezni, hogy Boldizsár kiváló francia nyelvismerete ellenére a teológiai műveket általában latinul szerezte be, még akkor is, ha az eredeti mű franciául íródott. Egy francia és egy német nyelvű svájci teológiai könyve volt, igaz a lutheránus teológiai művek között több a német.

A másik feltűnő jelenség az, hogy Théodore de Bèze húsz különböző munkája volt meg neki, vagyis őt kifejezett figyelemben részesítette, míg Jean Calvin mindössze egy, az úrvacsoráról írt rövid művének német kiadásával,⁹¹ és még egy kis kötettel van jelen a fennmaradt dokumentumokban. Ez utóbbiban a lélek halhatatlanságáról, az anabaptisták és a pseudonikodémíták ellen írott rövid írásai

⁸⁵ MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, *i. m.*, nr. 150. Lugduni, 1587, Franciscus Feuraeus.

⁸⁶ MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, *i. m.*, nr. 386.

⁸⁷ MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, *i. m.*, nr. 610, 638 (kolligátum).

⁸⁸ MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, *i. m.*, nr. 433, 434.

⁸⁹ MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, *i. m.*, nr. 538.

⁹⁰ Lásd a 2. jegyzetet!

⁹¹ MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, *i. m.*, nr. 195.

mellett Martin Bucer és Philipp Melanchthon véleménye olvasható a megjelölt témáról.⁹² E kötetet Elias Corvinus 1572-ben küldte el Boldizsárnak. A helvét szerzők közül Benedictus Aretius szerepel még sok művel (12 kötet), a főúr láthatóan kedvelte Casparus Olivetanus munkáit is. A hugenotta és helvét munkák főként Genfben, Lausanne-ban jelentek meg, de szép számmal akadnak heidelbergi, frankfurti és antwerpeni kiadások is.

A keresztény hit mibenlétéről (*de fide christiana*), illetve a keresztény erkölcsiségről (*de ethica christiana*) 11 helvét értelmezése volt, Beza, Benedictus Aretius, Lambertus Danaeus, Pierre Boquin és Jean-François Salvart munkái.⁹³ Külön kiemeljük André Wechel frankfurti kiadásában Petrus Ramus *de religione christiana* című munkáját, amely kötetben Theophilus Banosius Ramus-életrajza is olvasható. E műhöz már Wechel hozzákötette (kiadói kolligátum) Caspar Olivetan művét, az *Expositio symboli apostolicit.*⁹⁴

A helvét bibliai szövegkritikai-, és kommentár-irodalmat 16 kötet képviseli, amelyek közül 12 Benedictus Aretius munkája, három Bezáé és egy Caspar Olivetané.⁹⁵ A humanista szövegkritika eredményeként létrejött század eleji bázeli, velencei kiadások, illetve a lutheránus értelmezések ennél nagyobb számban voltak a németújvári bibliotéka polcain, ám azt hiszem, hogy a svájci kiadások nemcsak Boldizsár szemléletét befolyásolták, hanem környezetét is. Gondolok itt elsősorban a protestáns iskolai tanáira, főként Beythe Istvánra.

Az egyházzól (*de ecclesia*), illetve az Isten és a hívek szövetségéről (*de foedere*) hat helvét szellemű kötetet találtunk Boldizsár könyvei között, Johannes Palmerius, Philippe Du Plessis-Mornay, Urbanus Rhegius, Franciscus Duaraenus, Andreas Gorrotius és Caspar Olivetan munkái.⁹⁶ Kifejezetten az úrvacsora kérdéseket (*de coena*) Petrus Martyr Vermigli (francia)⁹⁷ és Jean Calvin (német)⁹⁸ műve képviseli, a szentségekről (*de sacramentis*) Théodore de Bèze közismert munkája⁹⁹ állt a főúr rendelkezésére. Az eretnekekről (*de haereticis*) és a házasságról (*de matrimonio*) ugyancsak ez utóbbi írásait vásárolta meg.¹⁰⁰

Tematikus rendben végighaladva azokon a műveken és kiadásokon, amelyek valamilyen formában gallicumok a Batthyány-könyvtárban, elmondhatjuk, hogy Boldizsár valóban nevezhető franciás műveltségűnek. Nem azért, mert könyveinek többsége ilyen, hanem azért, mert speciális érdeklődéssel fordult a francia történelem, a vallás, és a vallási üldözések felé. Emellett a francia irodalom is megközelíthető, talán élvezhető is volt számára. Velence, Bazel, Wittenberg, Frankfurt és Strasbourg mellett Párizs, Lyon és Genf voltak azok a kiadói helyek,

⁹² MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, *i. m.*, nr. 645.

⁹³ MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, *i. m.*, nr. 51, 52, 60, 62, 197, 347, 348, 572.

⁹⁴ MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, *i. m.*, nr. 559.

⁹⁵ MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, *i. m.*, nr. 322–328, 347, 60, 110, 349, 525.

⁹⁶ MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, *i. m.*, nr. 258, 274, 276, 296, 405, 426.

⁹⁷ MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, *i. m.*, nr. 29.

⁹⁸ MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, *i. m.*, nr. 195.

⁹⁹ MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, *i. m.*, nr. 62.

¹⁰⁰ MONOK-ÖTVÖS-ZVARA, *i. m.*, nr. 207, 217.

ahonnan a legtöbb könyvet beszerezte. André Wechel és veje, Jean Aubry sokat tett azért, hogy a főúr érdeklődése a francia témák iránt élő maradjon. Mindenesetre a 16–17. században Magyarországon nem ismert másik, ilyen mértékben „franciás” könyvtár. A következő majd II. Rákóczi Ferencé lesz.

István Monok

BALTHASAR BATTHYÁNY, LE FRANCOPHONE

Dans la Hongrie du 16. siècle, rares sont ceux qui entendent la langue française. Balthasar Batthyány (1535–1599), rejeton d’une famille protestante de Hongrie occidentale, seigneur de Némethújvár (Güssing), se range parmi ces francophones peu nombreux. Son intérêt pour la culture française et ses capacités linguistiques furent renforcés par un séjour de deux ans à Paris. Nous avons examiné comment se manifeste cet intérêt pour la culture française dans les volumes subsistant de sa bibliothèque (conservés dans la collection des franciscains de Güssing) et dans les factures d’achat de livres (André Wechel, éditeur huguenot parisien, ainsi que ses beaux-fils, Jean Aubry et Jean Marne, les descendants de ceux-ci, et enfin son imprimerie à Francfort ont gardé un rapport étroit avec la famille Batthyány). Dans notre étude, nous avons recensé les *gallica* territoriaux, linguistiques, auctoriaux et thématiques. Le fonds de la bibliothèque donne un reflet fidèle de l’intérêt que l’aristocrate hongrois montre pour l’histoire, l’histoire ecclésiastique et la littérature française.

Németh S. Katalin

AZ EMLÉKKÖNYVEK HASZNÁRÓL ÉS KÁRÁRÓL

Már a cím is magyarázatra szorul: nem iskolás lányok életbölcseességeket vagy érzelmes közhelyeket, esetleg megmaradásra érdemes verseket továbbörökítő könyvecskéire vetjük szemünket, hanem olyan emlékkönyvekre, amelyekkel egy-egy tudományág jeleseit köszöntik kollégáik, barátaik, tanítványaik. Az emlékkönyv nem műfaj, csupán közhasznú elnevezés, amely gyakran meg sem jelenik magán a köteten. Német szövegkörnyezetben az alkalomhoz sokkal jobban illő „Festschrift” kifejezést használják, elkerülve ezzel azt a rossz ízű gondolatot, hogy emlékkönyvet annak a tiszteletére állítanak össze, akire már csak emlékezni tudunk. Az ünneplő kötet, a köszöntés különböző formáival, a címek megfogalmazási nehézségeivel szemmel láthatóan küzdenek az emlékkönyvek szerkesztői és nem is mindig sikerül a feladatot a személyes érzékenységek és a címadás szakmai korrektségének figyelembe vételével megoldani. A címek szeretnék megnevezni az ünnepelet, az ünneplés alkalmát és – tematikus kötet esetében – a kötet témáját is. Mindezt egyetlen mondatban természetesen lehetetlen végrehajtani, ezért a címek, alcímek, tartalom-megjelölések furcsa kavalkádja áll elő. Mielőtt azonban jó és rossz példákat sorakoztatnánk föl az emlékkönyvek szerkesztésére, néhány önkorlátozó határvonalat kell húznunk.

Minden szakkutató használ emlékkönyveket. Nem olvas, hanem használ. Olvasni a benne megjelent tanulmányokat szokás, az egész egyveleg kevés szakember érdeklődését váltja ki, és még kevesebb, aki munkájához egy-egy emlékkönyv valamennyi tanulmányának ismeretét nélkülözhetetlennek tartja. Hogy az emlékkönyvek mégis megkerülhetetlenek – ugyanakkor gyakran elérhetetlenek, bibliográfiailag feltáratlanok –, annak okait és következményeit kíséreljük meg a következőkben felvázolni.

Semmilyen szempontból nem törekszünk teljességre, tehát nem szemlézzük a közelmúlt (kb. 15 év) összes emlékkönyvét, még saját kutatási területünkről sem. Ugyanis mérhetetlenül elszaporodtak az emlékkönyvek. Természetesen – mivel a magyar címadásban nincs egységes megjelölés – az emlékkönyvek bibliográfiai számbavétele központi katalógusok segítségével is lehetetlen. (Ez talán szerencsés is, hiszen a német könyvtárak központi katalógusa több mint húszezer (!) Festschriftet tart számon – persze nem válogatva a tudományágak között.) Vizsgálódásunk kiindulópontja az volt: hol találunk a közhasznú kifejezéssel „rég magyar irodalom”-ra vonatkozó, szakszerűbb megfogalmazással: a kora újkori irodalomtörténetet érintő tanulmányokat, a korszak mely képviselőinek – mikor, mi célból, milyen eredménnyel – készült emlékkönyv. Mindennek felmérését pedig abból a tapasztalatból kiindulva kezdtük, hogy kurrens – ne legyünk telhetetlenek: nem naprakész, hanem évről-évre kész –

bibliográfiái feltárás nem létezik, az emlékkönyvek megismeréséhez, a bennük közölt tanulmányok felbukkanásához vagy elfeledéséhez „jó szerencse, semmi más” szükségeltetik. A szakterületek, korszakok keveredése miatt a szabadpolccal rendelkező könyvtárak – hiszen minden, könyvvel foglalkozó kutató álma a szabadpolc inspiráló közege –, tehát a könyvtárak nem tehetnek mást, mint egy helyen helyezik el az emlékkönyveket, valamilyen formális (cím szerinti betűrend, az ünnepelték névsora stb.) rend szerint sorakoztatva fel őket. Nagy feldolgozó kapacitással és szakmai felkészítéssel rendelkező könyvtárak megkísérlik ugyan analitikus katalógusukban a gyűjteményes kötetek tartalmi feltárását is és a Magyar Nemzeti Bibliográfia is tartalmaz (apróbetűs) részletezést, azonban – könyvtárosi és kutatói gyakorlatból tudjuk – viszonylag kevesen élnek ezekkel az átfogó bibliográfiai segítségekkel. Hogy ezután egy-egy korszak kutatója hogyan találja meg a számára is érdekes tanulmányokat, az már kitartásának és a véletlen segítségének köszönhető. Az emlékkönyvek ugyanis a legritkább esetben szerveződnek egy-egy téma vagy korszak köré, összeállításukat más szempontok vezérik.

Mikor készül az emlékkönyv?

A válasz megfogalmazható, de bizony labilis. Klasszikus értelemben emlékkönyv készült elhunyt tudós tiszteletére, a rá való emlékezés és munkája, tanítása továbbélésének bizonyítékeként. Ünneplő, köszöntő kötet azonban általában kerek évszámhoz köthető: köszöntik a szerzők az ünnepeltet 50., 60., 65., 70., 75. születésnapján, aztán sajnos egyre ritkábban van lehetőség arra, hogy valaki születésének 80. vagy 90. évfordulóján is örülhessen a tanítványi, kollegiális megbecsülésnek. Előfordul az is, hogy a kötet még az ünnepelés céljából készül, azonban megjelenése már csak az emlékezés fájdalmas aktusává válik. Rövid szemlénkben minderre hozunk példát.

Kinek készül az emlékkönyv?

Tudósnak, tanárnak, kutatónak, valamely szakma bizonyos életkort elért képviselőjének. Tehát mindenkinek, aki elég sokáig él és/vagy elég barátja, tanítványa, kiadói ismerőse van.

Kik készítik az emlékkönyveket?

Kollégák, barátok, tanítványok, tisztelők, szakmai követők (a tanszékvezetői székben). Tehát mindenki, aki arra jár.

Hol és hogyan jelennek meg az emlékkönyvek?

Sehol és semmikor; csak az internetes hálózaton és csak meghatározott ideig hozzáférhetően; kis példányszámban, sokszorosításként vagy bibliofil megjelenési formában csak baráti körben; egyetemi (intézeti) kiadványként kis példányszámban, terjesztés nélkül; folyóiratok tematikus számaiként, szinte csak az előfi-

zetők számára hozzáférhetően; hivatásos könyvkiadónál kis példányszámban, alig terjesztve.

Mi tartalmaznak az emlékkönyvek?

Verset, esszét, visszaemlékezést az ünnepeltre, visszaemlékezést a szerzőre, visszaemlékezést akármire, cikket bármiről, filológiai adalékot, szövegközlést, tanulmányt, könyvrészletet, korábban meg nem jelent asztalfiók-kincset/maradékot, bibliográfiát, rajzot, fényképet.

Hol érhetők még el az emlékkönyvben megjelent írások?

Sehol (egyedi megjelenés), szakfolyóiratban (korábban és később egyaránt), konferenciakötetben, a szerző gyűjteményes tanulmánykötetében – bárhol.

Mire jó tehát az emlékkönyv?

Hát, igen... Az ünneplésre.

Mitől függ egy emlékkönyv megjelenése?

A pénztől. Mivel szeretünk ünnepelni és akár ünnepeltként, akár ünneplőként jól eső érzés átélni a szakmai megbecsülés és a baráti szeretet pillanatait, nem is kárhozzatjuk az emlékkönyveket, és legkevésbé sem szeretnénk rossz érzést kelteni azokban, akiket valaha már emlékkönyvekkel köszöntöttek barátaik, és/vagy akik még előtte állnak ennek a gesztusnak. Megjegyzéseink inkább arra szolgálnak példát, milyen a jól szerkesztett emlékkönyv, milyen hibákat lehetne elkerülni, és miért tűnik kilátástalannak egy-egy szakterület szakirodalmának áttekintése az emlékkönyvek feltárása nélkül.

A vizsgált területen, a régi magyar irodalom kutatói között évtizedek óta szokásos a baráti, alkalmi nyomtatvány közreadása. Ezek a különlenyomat-méretű füzetkék gyakran csupán az ünnepelt és a résztvevők tulajdonában maradnak és még a jelentős könyvtárak sem kapnak belőlük példányt. Mindez még rendben is lenne mindaddig, amíg csupán személyes érzelmek kifejezéséről, az ünnepelt szerző érdemeinek komoly vagy tréfás taglalásáról van szó, mint például a hetvenéves Tolnai Gábor esetében, amikor az Iparművészeti Főiskola tipográfushallgatóinak munkájaként jelent meg *A Thuribulum aureum. Arany temjénező, az az A híres neves Tolnai Gábornak jeles írásairól való tizenkét idvességes elmélkedések*.¹ Vannak azonban ebben a sorozatban olyan kiadványok is, amelyek fontos szövegközléseket vagy sehol máshol nem publikált adatokat tartalmaznak. A Klaniczay Tibor 60. születésnapjára összeállított *Régi magyar századok. Adatok a re-*

¹ Összeáll. KLANICZAY Tibor, TARNAI Andor, közléteszi az ELTE Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke, az MTA Irodalomtudományi Intézetének Reneszansz-kutató Csoportja, a Magyar Iparművészeti Főiskola Typo-grafikai Tanszéke, Bp., 1980.

neszázsz és a barokk irodalom történetéhez² az idők folyamán egyre ritkább kiadvánnyá vált, a még meglévő példányok sorra tűnnek el a nyilvános könyvtárak gyűjteményeiből. Amint halad az idő a kollégák fölött, úgy növekszik a baráti kiadványok száma: Jankovics József 50,³ Tüskés Gábor 50,⁴ Szabó G. Zoltán 60,⁵ Ritoók Zsigmondné 70,⁶ Mezei Márta 75,⁷ Csonka Ferenc 80 éves korában kapott születésnapji meglepetést.⁸ (Persze akadt olyan ünneplés is, ahol mások által szerkesztett kiadvány nem lévén, maga az ünnepelt szórakoztatta a megjelenteket egy példányban kinyomtatott, saját személyére szabott családtörténetével és enciklopédiájával.) Az ajándékozás gesztusán túli tudatos szerkesztést csupán a *Prodromus. Tanulmányok a régi és az újabb magyar irodalomról* címen Tarnai Andor 60. születésnapján köszöntő füzetkékben látunk. A kiadvány nem veszi túl komolyan saját magát, a szerkesztői utószó (Kovács Sándor Iván) szerint: „A kis kötetbe kizárólag olyan fiatal kutatók dolgozatait vettük fel, akik Tarnai professzor aspiránsai, doktorandusai, tanítványai; akik a Tanszék vonzáskörében tevékenykednek. A Bél Mátyástól kölcsönzött *Prodromus* cím is erre utal: ezek a dolgozatok kiteljesedő későbbi munkák, majdani nagyobb összefoglalások előfutárai, hírmondói.”⁹

Az alkalmiság tetőpontját azonban az az emlékkönyv érte el, amely az ünnepelt 50. születésnapjára készült és csupán az interneten olvasható. Ha a tanulmányok szerzői műveiket nem publikálnák később könyv formában (néha többször is), ma már nehezen lenne megközelíthető a *Horváth Iván 50. születésnapjára* 1998 áprilisában készült összeállítás (szerkesztette: Decsi Tamás és Tóth Tünde), amelynek elérhetősége hajdanán <http://indigo.elte.hu/palimpszeszt/pali10/05.htm> volt. A nem létező kötetet és a Palimpszeszt folyóiratot manapság a kitartó kereső a <http://bt.k.elte.hu/palimpszeszt/pali10/05.htm> címen találhatja meg. Ugyancsak hálózaton volt olvasható egy ideig a Zemplényi Ferencet köszöntő tanulmány-

² Közzéteszi az MTA Irodalomtudományi Intézetének Reneszánsz-kutató Csoportja, a Magyar Iparművészeti Főiskola Typo-grafikai Tanszéke, Bp., 1973.

³ *Jankovics József 50. születésnapjára*, Bp., 1999. március 10., Balassi Kiadó – Rebakucs, 30 l.

⁴ *Labor omnia vincit. Tanulmányok Tüskés Gábor 50. születésnapjára*, szerkesztette BRETZ Annamária, HEGEDŰS Béla, CSÖRSZ Rumen István, Bp., 2005. szeptember 13., Balassi Kiadó – Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, 108 [1] l.

⁵ *Szabó G. Zoltán 60. születésnapjára*, Bp., 2003. április 9., Balassi Kiadó – Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, 79 l.

⁶ *Ritoók Zsigmondné Szalay Ágnes 70. születésnapjára*, készült a Balassi Kiadó gondozásában, közreadja a Rebakucs, Bp., 2001. június 13., 39 l.

⁷ *Mezei Márta 75. születésnapjára*, Bp., 2004. július 10., Balassi Kiadó – Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, 102 [1] l.

⁸ *Csonka Ferenc 80. születése napjára*, Bp., 1996. április 3., Balassi Kiadó, 22 [1] l. – A baráti gesztust megtestesítő, majd később bibliofil ritkaságnak számító füzetek megjelentetésénél nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy a Balassi Kiadó, élén Köszegehy Péter igazgatóval, szívvel-lélekkel és legalább annyi materiális segítséggel gondozta ezeket a kiadványokat.

⁹ Szerkesztette KOVÁCS Sándor Iván, közzéteszi az ELTE Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke és a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, Bp., Magyar Iparművészeti Főiskola, 1985, 47 l.

gyűjtemény is, azonban a közelmúltban a Palimpszeszt kiadásában végül nyomtatásban is megjelent *Allegro con brio. Tanulmányok Zemplényi Ferenc hatvanadik születésnapjára* címmel.¹⁰ A résztvevők és külső érdeklődők számára pillanatnyilag (2006 augusztusában) csupán CD-n hozzáférhető az a háromkötetes tanulmánykötet, amely borseprő színű bársonyba kötve egyetlen példányban létezik és Szörényi László 60. születésnapjára került az ünnepelt asztalára. A mintaszerűen megszerkesztett összeállítás azt a sokszínűséget tükrözi, amely az ünnepelt jellemzője: található benne szubjektív visszaemlékezés, szövegközlés, tanulmány a magyar és a világirodalom szinte minden korszakáról, a művészettörténet és a történettudomány területéről. Miután az illusztrációk a CD-re nem kerültek fel és a forgalmazásra sem gondolt senki, sok szerző és számtalan jövődöbéli olvasó érdeke lenne, hogy a kiadvány eljusson a nyomdai megjelenés szintjére.¹¹

A – más okokból – meg nem jelent, mégis létező emlékkönyvek közé tartozik az a háromkötetes gyűjtemény, amely Vásárhelyi Miklós 70. születésnapjára készült. Maga a szerkesztés módja is a legendák ködébe vész. Érdeemes tehát felidézni, mit írnak erről maguk a szerkesztők, Szörényi László és Szabó G. Zoltán, akik 1987. augusztus végén határozták el, hogy az október 9-i születésnapra emlékkönyvet állítanak össze: „Az írások e kötet számára készültek, de mivel az Emlékkönyv publikálására nem gondolunk, az érdeklődők számára csupán egy-egy példányt tudunk elhelyezni az Eötvös Könyvtárban és az Országos Széchényi Könyvtárban – az egyes szerzők később különböző fórumokon publikálhatják.” Hogy a sokoldalú és feledhetetlen Vásárhelyi Miklós emlékkönyve (amely tartalmazza egy Vásárhelyi-bibliográfia kezdeteit is),¹² miért kerül említésre a kora újkori szakirodalmat szemlélő emlékkönyvek között, annak indoklásául álljanak itt az e korszakot tárgyaló tanulmányok címei: Benda Kálmán: *A moldvai magyarok a XVI–XVII. században*; Szilasi László: *Magyar múlt, török jövő (Adalék a török megszálló hatalom történeti érdeklődéséhez a XVII. század első harmadában)*; Ötvös Péter: *Unvercagt Farkas hirtelen halála („naponkint fejekre várják az büntetést”)*; Herner János: *Boszorkányok Erdély politikai küzdelmeiben*. Nem hagyható említés nélkül, hogy a 16. századi szellemi mozgalmak nagy hatású, ám keveset publikáló kutatójának, a soha emlékkönyvet nem kapott Pirnát Antalnak itt olvasható *Commentarii* című önvallomása hitről, tudományról, szerelemről. Vajon hányan ismerik?

Vannak olyan emlékkönyvek is, amelyek ugyan elérték a nyomtatás szintjére, de emlékkönyv-jellegüket alig lehet észrevenni. Az 1981-ben megjelent *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* XVIII. kötetéről csak a bennfentesek tudják, hogy ez volt az első Késérő-emlékkönyv. A tartalomjegyzékhez tartozik ugyanis egy csillaggal megjelölt diszkrét megjegyzés, miszerint „a kötetben olvasható tanulmányok többsé-

¹⁰ Szerkesztette: BÁNKI Éva és TÓTH Tünde, Bp., Palimpszeszt, 2002, 413 l.

¹¹ „Nem sülyed az emberiség!”. *Album amicorum Szörényi László LX születésnapjára*, főszerkesztő JANKOVICS József, SZABÓ G. Zoltán, felelős szerkesztő CSÁSZTVAY Tünde, szerkesztő CSÖRSZ Rumen István, a szerkesztésben részt vettek HORVÁTH Krisztina, SÁRKÓZY Péter, BRETZ Annamária, HEGEDÜS Béla, HAFNER Zoltán.

¹² *Emlékkönyv Vásárhelyi Miklós hetvenedik születésnapjára*, szerkesztette SZABÓ G. Zoltán, SZÖRÉNYI László, Bp., 1987 (gépirat).

ge egy baráti összejövetelel hangzott el, amelyen az akkor ötven esztendőes *Keserű Bálintot* köszöntötték kollégái és volt tanítványai”.¹³ A hetvenéves Keserű Bálintot már az általa elindított könyvsorozatban megjelentetett nemzetközi részvétellel közreadott monumentális tanulmánykötet köszöntötte, amelynek tematikai sokrétűségét a kötet címe is kifejezte.¹⁴

A nyomtatásban megjelent, könyvként olvasható „emlékkönyvek” szerkesztői a legváltozatosabb módon próbálják kikerülni a közkeletű, ám kissé unalmas címadást. Úgy tűnik, ez legkevésbé a történészeknek sikerül: „Emlékkönyv” készült Jakó Zsigmond,¹⁵ R. Várkonyi Ágnes,¹⁶ Benda Kálmán,¹⁷ Vásárhelyi Miklós születésnapjára és köszöntésére. A H. Balázs Évát ünneplő tanítványok latin címet adtak a kötetnek, de az alcím már emlékkönyvnek nevezi önmagát: *Miscellanea fontium historiae Europaeae. Emlékkönyv H. Balázs Éva történészprofesszor 80. születésnapjára*.¹⁸ Minden bizonnyal ezt a visszás helyzetet próbálta meg Bak János megkerülni azzal, hogy tanulmánya első mondatában, felállalva a nyelvek tudatos keverését, a német megjelölést használja: „Az itt közölt forrás furcsa választásnak tűnhet H. Balázs Éva *Festschriftjébe*”. Latin címet kapott a Klaniczay Tibor 60. születésnapjára készült kötet: *Collectanea Tiburtiana*.¹⁹ Szokásos tisztelgő formulával élnek Tamás Attila köszöntői: *In honorem Tamás Attila*,²⁰ és minden eddigitől eltérő keverése a nyelveknek Nemeskürty István ünneplése: *Hommage à Tanár Úr*.²¹ A leggyakoribb megjelölés a „köszöntésére”, „tisztelésére” megfogalmazás, gyakran a kötet műfajának megadása nélkül: *Ferenczi László köszöntése 65. születésnapja alkalmából*,²² *Kabdebó Lóránt köszöntése 65. születésnapja alkalmából*.²³ Költői képpé nemesedett a kodikológus-tudós köszöntése: *Jubileumi cso-*

¹³ Tomus XVIII. A kötetet összeállította CSETRI Lajos, Szeged, JATE BTK, 1981, 122 l. (A sejtelmes megjegyzésből egyébként nem derül ki, hogy Keserű Bálint *mikor* volt ötvenéves. A következő jubileumra készülők kedvéért eláruljuk: a baráti összejövetelel 1977 augusztusában volt.)

¹⁴ *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tisztelésére*, szerkesztette BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, ÖTVÖS Péter, Szeged, JATE Régi magyar irodalom tanszéke, 1997 (Adattár, 35), 695 l.

¹⁵ *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*, szerkesztette KOVÁCS András, SIPOS Gábor, TONK Sándor, Kolozsvár, 1996.

¹⁶ *R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére*, szerkesztette TUSOR Péter, Bp., ELTE Bölcsészettudományi Kara, 1998, 644 l.

¹⁷ *A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára*, szerkesztette GLATZ Ferenc, Bp., MTA Történettudományi Intézete, 1993, 451 l.

¹⁸ Szerkesztette KALMÁR János, Bp., ELTE Bölcsészettudományi Kara, 1997.

¹⁹ *Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tisztelésére*, szerkesztette GALAVICS Géza, HERNER János, KESERŰ Bálint, Szeged, József Attila Tudományegyetem, 1990 (Adattár, 10), 468 l., + képek.

²⁰ Szerkesztette GÖRÖMBEI András, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2000, 504 l.

²¹ Szerkesztette KOLTAY Gábor, Bp., Szabad Tér, 2000, 352 l.

²² Szerkesztette FRIED István, KABDEBÓ Lóránt, KOVÁCS Viktor, Miskolc, Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kara, 2003, 284 l.

²³ Szerkesztette BESSENYEI József, FERENCZI László, KOVÁCS Viktor, PÁLFI Ágnes, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK, 2001, 351 l.

kor Csapodi Csaba tiszteletére.”²⁴ A legtöbb kötet kap valamilyen témakört, időhatárt megjelölő címet, amely a későbbiekben számos bonyodalmat okoz.

Arra a kérdésre, hogy mikor jelenik meg egy „emlékkönyv”, bizonytalan választ adhatunk. Feltehetően akkor, ha a szerzők, szerkesztők szándéka, szorgalma, pontossága mellett a megjelentetéshez szükséges pénz is előteremthető. Ez eredményezi, hogy több ünneplő kötet csupán kézirat formában jut el először az ünnepelthez, és a könyv formájú megjelenés ugyanúgy ki van téve a pénzügyi körülményeknek, mint ahogy a kéziratban átadott cikkek további sorsa, második, harmadik megjelentetése is követhetetlen. Álljon itt néhány nem egészen unikális példa: a Klaniczay Tibor hatvanadik születésnapjára készült kötet csupán a 66. évfordulóra jelenhetett meg, és ez a „számmisztikus” helyzet külön elmélkedésre késztette a kötet szerkesztőit *A 60 és a 66 misztikus értelmezése* címmel, amelyben nemcsak a szerzői vagy szerkesztői késlekedésről esett szó, hanem a csillagok szükséges konstellációjáról is: „A kiadást támogatandó két világrendszer fogott össze: egy szocialista miniszter és egy tőkés alapítványtevő. Így szóltak szívükben: [a redaktor] «számlálá előttünk inségét» (Teleki Mihály levelezése II. köt. 66. levél). Kinyitották tehát bugyellárisukat”. (A számmisztika kifürkészhetlensége folytán a kötetben már az 1990-es évszám szerepel, tehát az ünnepelt a 67. évet is betöltötte. Köszönő levelében Klaniczay Tibor is minden szerző számára világossá tette a kötet történetét a gépiratos változattól a nyomtatásig: „E cikkek egy része azóta [1983 óta] már megjelent valahol, mások változatlanul, vagy továbbfejlesztve a most kapott kötetben látnak napvilágot, eljutva végre a megérdemelt nyilvánosságához”).²⁵ Hasonló a helyzet Lukácsy Sándor köszöntésével is. A kéziratként átadott kötet (*Visszszapillantó tükrök. Tanulmányok Lukácsy Sándor 75. születésnapjára*) szerkesztői a két-éves várakozás eseményeit a következőképpen foglalták össze: „Miközben a kötet megszokott kiadási előkészületei folytak, a kéziratok is megkezdtek szintén megszokott utóéletüket: gyűjteményes kötetekbe válogatta be őket szerzőjük, folyóiratok szerkesztőségébe kerültek. Több esetben maga a szerző kért változtatást vagy cserét, újabb vagy pontosabb tudományos eredményekre jutva kutatásai során. Ezért a most megjelenő könyv csak zömében azonos a Lukácsy Sándornak átnyújtott példánnyal.”²⁶ (Az már csak a megszokott filozófus-balesetek ismerői tudják, hogy a szerkesztendő példány a szorgos olvasás közben az idők folyamán el is veszett és egy könyvtári másolatból kellett helyreállítani az eredeti szövegeket). Beszélnek a szakmában olyan ünnepségről is, amikor a tényleges születésnapon az ünnepeltnek címzett jókívánságok mellett megemlégették, hogy készült egy „emlékkönyv” is, majd hónapok múlva újabb ünnepség keretében átadták a kéziratot, és várható (talán évek múlva?) a kötet megjelenésének ugyan csak ünnepeléssel egybekötött ünnepi alkalma is.²⁷

²⁴ Szerkesztette ROZSONDAI Marianne, Bp., Argumentum Kiadó, 2002, 433 l.

²⁵ A Klaniczay Tibor 70. születésnapjára tervezett kötet kéziratát kórházi ágyán még kézbe foghatta a súlyosan beteg ünnepelt, a gondosan szerkesztett emlékkönyv azonban már valóban csak az emlékezés gesztusa lehetett: *Klaniczay-emlékkönyv. Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékeztetésére*, szerkesztette JANKOVICS József, Bp., Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete – Balassi Kiadó, 2004, 485 l. (Klaniczay Tibor bibliográfiáját összeállította: R. TAKÁCS Olga.)

²⁶ Szerkesztette KERÉNYI Ferenc, KECSKEMÉTI Gábor, Bp., Universitas Kiadó, 2000, 329 l.

²⁷ Az ünnepelt(ek) és a szerkesztők iránti tapintatból a könyvészeti hivatkozást ezúttal elhagyjuk.

Ha már az udvariasságnál tartunk: érdemes megnézni, miként köszöntik az előszavak szerzői vagy a szerkesztők az ünnepelteket. A legtöbb alkalommal ez a méltatás tükrözi az ünnepelt és az ünneplők kapcsolatát, kifejezi a kollegiális, munkatársi elismerést, a tanítványi tiszteletet és a baráti szeretetet. Az ünneplők is többnyire gyűjtőnévvel szerepelnek, mint „barátok, tanítványok, tisztelők”, hangot kap a feltétel nélküli hódolat, amelynek egyedülálló példája a laudációk, alkalmi tisztelgések között *Árpád vezér köszöntése* is a *Honfoglalás* filmfőszerepét játszó Franco Nero tollából (Nemeskürty István tiszteletére) vagy a gálás bók is egy irodalomtörténész-nő iránt, „akit most kartársai és tanítványai negyedszázados fennállása alkalmából ezzel az ünnepi kötettel köszöntenek...” (az ünnepelt hölgy akkor éppen háromszor negyedszázados volt).²⁸ Van olyan eset, ahol a barátok, kollégák kellő önironiával rendelkeznek, mint Szajbély Mihály, aki „a javíthatatlanok és telhetetlenek” nevében köszönti Csetri Lajost²⁹, van, ahol a hivatalos „kollegiális” viszony megnevezését a szerzők tudatosan kerülik, a fiatalabbak tanítványként, a korban közelebb állók barátként jelölik meg magukat.³⁰ A kollegiális vagy tanítványi kapcsolat megjelenítésének jellemzője, hogy az emlékkönyvek gyakran rejtenek apró titkokat olyan megjegyzések formájában, amelyre – szerencsés esetben(?) – csak az ünnepelt és az ünneplő tudja a magyarázatot. A 16. századi nyomdatörténet kutatói nemigen gondolhatnak arra, hogy *A kolozsvári Heltai-nyomda és a krakkói Aleksy Rodecki* c. tanulmányt az orosz irodalomtörténet művelőjeként és József Attila kutatójaként egyaránt kiváló Szőke György emlékkönyvében kell keresni,³¹ és magyarázatot csak a tanulmány-szerző Balázs Mihály egyik jegyzetéből kapunk, miszerint „e sorok írója az 1960-as évek második felében Keszérű Bálint és Szőke György ösztönzésére kezdte el tanulmányozni” a témát. Ugyanebben a kötetben olvasható – több régimagyaros dolgozat mellett³² – Horváth Iván *Aenigma*-elemzése, amelynek kiinduló gondolata szerint a szerző 1970-ben erről a témáról tartott tudományos diákköri előadást, Szőke György pedig már tanárként hozzászólt.³³ Ugyancsak tanár-tanítvány kapcsolatára utal Balázs Mihály dolgozata Kovács Sándor Iván emlékkönyvében (*Javaslat egy attribúcióra. Megkésett proszemináriumi dolgozat Szeged-*

²⁸ A megfejtést az olvasóra bízuk.

²⁹ *Mesterek, tanítványok. Ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére*, szerk. SZAJBÉLY Mihály, Bp., 1999.

³⁰ *Fata libelli. A nyolcvanéves Borsa Gedeon köszöntésére írták barátai és tanítványai*, szerkesztette P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 2003, 398 l.

³¹ „*Szabad ötletek...*”. Szőke György tiszteletére barátaitól és tanítványaitól, szerkesztette KABDEBŐ Lóránt, RUTTKAY Helga, SZABÓNÉ HUSZÁRIK Magda, Miskolc, Miskolci Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskola, Szabó Lőrinc Kutatóhely, é. n., 516 l.

³² KULCSÁR Péter, *Humanista szövegek kiadásának lehetőségei és módszerei*; KOVÁCS Sándor Iván, *A szőke Duma*; SZÁNTÓ Gábor András, *A Janus-krimi*.

³³ Úgy látszik, Balassi *Aenigmája* egyenesen emlékkönyvbe kívánczik. Kőszeghy Péter *Az aenigmatikus aenigma* c. elemzése a nyomdatörténész Borsa Gedeon tiszteletére összeállított kötetben jelent meg, ld. 30. jegyzet.

ről),³⁴ de azt már csak a beavatottak tudják, milyen hasonlóság alapján mutatta be Békés Enikő *Szókratész fiziognómiáját*.³⁵ Ugyancsak kevesek előtt ismeretes a *Kölcsy-apokrif* két sorának diszkrét célzása: „Csak épp nap éj cseréjében keres / Nappalra alvást, munkát éjszakára”.³⁶

A megjelenés formális jellemzőin túl nagyon nehéz az emlékkönyvek tudományos hozadékaról egyértelműen állást foglalni. Éppen az említett kiadási problémák miatt nagyon gyakran olyan tanulmányok kerülnek egy-egy emlékkönyvbe, amelyeket szerzőjük az alkalmi határidő szorításában hirtelen vetett papírra (mert baráti, munkahelyi okok miatt nem akart kimaradni a köszöntők sorából), vagy olyanok, amiket már évek óta őrizgetett, és egyéb fórum nem lévén, gyorsan megragadta a publikációs lehetőséget. Hozzájárul ehhez az is, ha a kötet címét nem szerencsésen választják meg. A cím ugyanis gyakran az ünnepelt személyiségére vagy kutatási területére utal, és nincs mögötte tematikusan megszerkesztett tanulmányegyüttes. (Az ilyen kötetek szerzőit többnyire a munkahelyi azonosság köti össze, tehát a tanulmányok a legváltozatosabb korszakokat képviselhetik.) Mert ki gondolná, hogy *A XIX. század vonzásában* cím alatt olyan tanulmányokat találunk, mint Hajnóczy Gábor: *Baldassar Castiglione és Raffaello levele X. Leo pápának*; Hargittay Emil: „*nincs oly rossz* [!], *melyben semmi jó nem találhatnék – a tolerancia és az ökumenizmus gondolata Pázmány műveiben*”; Nagy Imre: „*A Híztoria fundamentoma*” (*Intertextualitás és szerzőség a jezsuita vígjátékokban*); Szelestei N. László: *Adalékok Amade László ifjúkorához*; Vízkelety András: *A Leuveni Kódex sermője Árpád-házi Szent Erzsébet ünnepeire*. Ugyancsak elcsodálkozok az, aki a 18. és a 20. század, valamint a magyar-belga kapcsolatok kutatójának, Ferenczi Lászlónak az emlékkönyvében *Szapolyai János*ról olvas tanulmányt. A legmeglepőbb azonban a Miskolci Egyetem tanszékalapító professzorának, a Szabó Lőrinc-műhely megteremtőjének ünnepelő kötete. Az irodalomtörténeti tanulmányok mellett, ahol szintén megtalálhatók a régiséggel foglalkozó írók is,³⁷ a következő dolgozatra bukkantunk: Dr. Hahn György – Dr. Dobos Endre – Dr. Molnár Judit: *Adatok a kőso magyarországi gazdaságtörténeti szerepére*. Amikor ugyanebben a kötetben az italianista Pál József megmagyarázásra érdemesnek tartja, miért áll elő reneszánsz témával („A dolgozat témája nem esik ugyan egybe a címzett tudós kutatásainak fő irányával, mindazonáltal a látott szépség feltétlen szeretete és a *concordantia doctrinae* megszállott tisztelete olyan eleme irodalomtörténeti tevékenységének, amely azzal a reménnyel tölti el e sorok íróját, hogy nem lesz talán érdektelen számára a középkori és a reneszánsz téma sem”), talán érdemelne pár szót az is, hogyan kerül a gazdaságtörténeti dolgozat e kötetbe és milyen szakmai érdeklődésre számítottak a szerkesztők? A régiségnek és modern irodalomnak az ünnepelt szakterületéhez illő összekapcsolódása teszi azonban ebben a kötetben is figyelemre méltóvá Kecskeméti Gábor dolgozatát, amely Szabó Lőrinc egy versének és Shake-

³⁴ „Mint sok fát gyümölcssel...”. *Tanulmányok Kovács Sándor Iván tiszteletére*, írták: barátai, kollégái és tanítványai, szerkesztette ORLOVSZKY Géza, Bp., 1997, 163 l.

³⁵ *Jankovics...* (3. jegyzet).

³⁶ Közreadja és magyarázza MEZEI Márta (5. jegyzet).

³⁷ Ld. 23. jegyzet. Benne: HELTAI János, *Rövid esettanulmány az irodalomtörténet-írás működési mechanizmusáról* (Az *Itinerarium Catholicum* valódi szerzője); SZÖRÉNYI László, *Szent Gelért a magyar irodalmi hagyományban*.

speare-fordításának a régi magyar irodalomban gyökeredző előzményéről értekezik (A huszonhatodik év 62. szonettjének motívumtörténetéhez).

A szerkesztői szempontok hiánya miatt a kötetben sorakozó tanulmányok leggyakoribb vezérlő elve a szerzői betűrend, amely automatizmusával kizár minden sértődési lehetőséget. A nagyobb korszakokat átfogó kötetek alkalmazzák a témák időrendjét is, amely aztán a kötet egyetlen szerkesztési elvévé válik. Sajnálatosan kevés az olyan emlékkönyv, ahol a témaválasztás szigorúan kötődik az ünnepelt személyéhez, kutatási területeihez, tehát a kötetet kézbevevő olvasó első pillantásra tudja, mely korszakból, milyen érdeklődési területről fog szakirodalmat találni. Igaz, néha még a szakterület ismerete sem segít. Szepsi Csombor Márton ismeretlen egyleveles nyomtatványának fotómásolata cím hiányában akkor is elveszik a szakmai érdeklődők számára, ha esetleg sejtik, hogy a Szepsi Csombor-kritikai kiadás szöveggondozójának emlékkötetében kell keresni.³⁸ Feltehetően kevesen tudják, hogy Imre Mihály: *A török-magyar küzdelmek a XV–XVII. századi nyugat-európai retorikai irodalomban* c. tanulmánya a 20. századi magyar irodalomtörténettel foglalkozó Tamás Attila tiszteletére készült emlékkönyvben található és közlését a hajdani tanítványi, majd kollegiális kapcsolat indokolja.³⁹ Ugyancsak törheti a fejét az, aki Szörényi László: *Petrarca eszméletörténeti hatása a XVI–XVIII. századi magyar irodalomra* c. tanulmánya után nyomoz a tematikus emlékkönyvekben, hiszen a dolgozat ismét a 20. századi irodalomtörténet-írás tudós művelője, Kenyeres Zoltán előtti tisztelgésnek jelent meg.⁴⁰ Szerencsésen megengedő címmel gyűjtötték egybe a Szegedy-Maszák Mihályt köszöntő tanulmányokat az emlékkönyv szerkesztői, a *Látókörök metszése*⁴¹ ugyan nem utal rá, mégis megengedi, hogy a modern irodalomtörténeti és -elméleti tanulmányok közé Janus Pannonius is bekerüljön (Szörényi László: *Omnia Calliope concentu temperet uno! Panegyricus és eposz Janus Pannoniusnál*). A Gyöngyösi-kultusz újraélesztéséről és a kritikai kiadás műhelytitkairól Jankovics József a Pozsonyi Új Szóban nyilatkozott, bizonyára örömmel olvassák azonban az interjút mindazok, akik a Pomogáts Béla hetvenedik születésnapjára készült emlékkönyvben véletlenül rátalálnak (*Gyöngyösi redivivus. Az új életre kelt Gyöngyösi. Csehy Zoltán beszélgetése Jankovics Józseffel*).⁴² Csak múzeumi terjesztésben elérhető és elsősorban a tárgyi kultúra emlékeivel foglalkozik az az impozáns tanulmánykötet, amellyel a Budapesti Történeti Múzeum főigazgatóját, Bodó Sándort köszöntötték tisztelei. A kötetben három „régimagyaros” dolgozat is olvasható (egyik sem tárgyi emlékhöz kapcsolódik). Bitskey István *Mesterségdícsérő énekek a kora újkori Magyarországon*, Kilián István *Költészet és matematika a régi magyar irodalomban* c. tanulmányával szerepel a kiadványban és harmadikként – a Zrínyi-kutatás kevésbé ismert ada-

³⁸ *Septuagesimo anno humanissime peracto. Tanulmányok Kulcsár Péter 70. születésnapjára*, Miskolc, 2004. Karácsony hava (Publicatione Universitatis Miskolciensis Sectio Philosophica, Tom. IX. Fasc. 4.), 271 l.

³⁹ Ld. 20. jegyzet. (Ugyanebben a kötetben olvasható SZÖRÉNYI László, *Az epikureus prae-machiavellista és Mátyás király udvara: Callimachus Experiens* c. tanulmánya is.)

⁴⁰ *Kenyeres Zoltán-emlékkönyv. Értés – megértés*, szerkesztette SZABÓ B. István, Bp., Anonymus Kiadó, 2004, 560 l.

⁴¹ *Írások Szegedy-Maszák Mihály születésnapjára*, szerkesztette ZEMPLÉNYI Ferenc, KULCSÁR SZABÓ Ernő [etc.], Bp., Gondolat Kiadói Kör, 2003, 562 l.

⁴² *Pomogáts-változatok*, szerkesztette ANGYALOSI Gergely, Bp., Littera Nova, 2005, 179 l. (Ugyanebben a kötetben olvasható SZÖRÉNYI László, *Rákóczi, a feledékeny remete* c. esszéje is.)

lékaként Jung Károly fejt föl egy Zrínyi-locust (*Hol is van az „eb hel”, avagy döglött kutya-e a „holt eb”*). További adatok egy Zrínyi-locus értelmezéséhez).⁴³

Különösen fontos ez, hiszen az emlékkönyvek jó részének – a sürgető határidők miatt – nincs névmutatója, a jól hangzó, ám kevésbé informatív idézet-címek pedig még a terület betájolását is megnehezítik. Pl. Bárczi Ildikó: *Amicitia*; Ritoókné Szalay Ágnes: *A veszprémi Camena*; Kulcsár Péter: *Ars historica*; Latzkovits Miklós: *Colloquium* (*Szövegközlés és értelmezési kísérlet*); Ferenc Postma: „*Franeckera, az igaz keresztényeknek híres akadémiajuk benne*”; Pók Attila: *Ordo ab Chaos*.

A mintaszerűen szerkesztett emlékkönyvek közül két történész-kiadványt emelnék ki (amelyekben vannak irodalomtörténeti érdekű dolgozatok is). A Kalmár János által szerkesztett *Emlékkönyv H. Balázs Éva történészprofesszor 80. születésnapjára* szervező ereje, hogy a tanítványok tudják, a professzorasszony „tanulmányai megírásához javarészt kiadatlan forrásanyagot használ fel, s erre igyekszik nevelni növendékeit is”. Ezért remélik, hogy a méltó ünneplést éppen egy forráskiadvánnyal teszik emlékeztetessé. A 15–20. századi források közlése ugyan nagy intervallumot ölel fel, azonban a kötet jól körülhatárolt műfaja mégis egységessé és alapműként használhatóvá teszi. A *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére* című kötet Fodor Pál, Pálffy Géza és Tóth István György szerkesztői, szervezői munkáját dicséri, akik előszavukban célkitűzésüket világosan kifejtették: „csak az ő korszakával, a 15–17. századi magyar történelemmel foglalkozó történészeket kérünk fel a kötetben való részvételre. Tőlük viszont azt kértük, hogy ne egyszerűen egy érdekes közleményt, hanem olyan átfogóbb jellegű tanulmányt adjanak, amely jól jellemzi saját munkásságukat. Reményeink szerint ugyanis így nem egyszerűen egy szép és érdekes kötet emlékezik meg Szakály Ferencről, hanem egy olyan tanulmány-gyűjtemény, amely a továbbiakban a törökkori kutatások megkerülhetetlen kézikönyve lesz”.⁴⁴

A történészi szakkritikára méltán igényt tartó kötet valóban messzemenően teljesítette feladatát.

„A közös szellemi kalandnak szánt kötetből így lett fájdalmas emlékezés” a Tarnai-emlékkönyv esetében is. A 70. születésnapra tervezett kötet munkálatai közben ismét közbeszólt az elkerülhetetlen sors. A szerkesztő, Kecskeméti Gábor már a visszaemlékezés fájdalmával és a mesterhez méltó szigorral fogalmazhatta meg: „mert naponta »újabb rajok telepszene a tanítómesterekhez«, meg kell még mutatnunk nekik, amit tanultunk, s azt is, hogy kitől. Fel kell fednünk, milyen utakról van tudomásunk, hogyan lehet járni és hova lehet eljutni azokon. Ezért kellett ezt a kötetet mégis elkészítenünk”.⁴⁵

Az ilyen szigorú elvek szerint megszabott, tematikus összeállítás azonban ritka. Az emlékkönyvek gyakrabban maradnak az alkalmi ünneplés szintjén, ke-

⁴³ *Vándorutak – Múzeumi örökség. Tanulmányok Bodó Sándor tiszteletére 60. születésnapja alkalmából*, szerkesztette VIGA Gyula, HOLLÓ Szilvia Andrea, CS. SCHWALM Edit, Bp., Archaeolingua, 2003, 609 l.

⁴⁴ Bp., MTA TKI Gazdaság- és Társadalomtörténeti Kutatócsoportja, 2002, 571 l.

⁴⁵ *Tarnai Andor-emlékkönyv*, szerkesztette KECSKEMÉTI Gábor, munkatársak HARGITTAY Emil, THIMÁR Attila, Bp., Universitas Kiadó, 1996 (*Historia Litteraria*, 2), 352 l. (Tarnai Andor bibliográfiáját összeállította: KECSKEMÉTI Gábor, NÉMETH S. Katalin.)

vésbé válnak nélkülözhetetlen kézikönyvvé. A csak emlékkönyvekben megjelent tanulmányok pedig szinte elfelejtődnek... Amikor összeállításunkat elkezdjük, nem teljes feltárássra törekedtünk, hanem arra, hogy felhívjuk a figyelmet: égető szükség lenne – legalább a régi magyar irodalmat érintő területen – az emlékkönyvek analitikus feldolgozására, hogy a köszöntő kötetek éljenek és ne váljanak értékes tudományos eredmények temetőjévé.

Katalin S. Németh

ÜBER MODE DER FESTSCHRIFTEN

Der Aufsatz beschäftigt sich mit den Festschriften, welche aus jubilären Anlässen zusammengestellt sind. Der ironische Annäherungsversuch hat das Ziel, literaturgeschichtliche Festschriften mit frühneuzeitlichem Inhalt in Betracht zu ziehen. Die Autorin macht darauf aufmerksam, dass ohne eine fachbibliographische Bearbeitung die wertvollen Mitteilungen der Festschriften für die spätere Forschung unerreichbar bleiben und in Vergessenheit geraten. Die Lehre der Untersuchung der Festschriften ist besonders für die Redakteure der zukünftigen Festschriften wichtig.

Pap Balázs

„MENT ÖKET AZ ISTEN EGYIPTOMBÓL KIHÓZÁ”

A 16. század magyar irodalmában nem egy alkalommal fogalmazódnak meg apokaliptikus víziók, ezek alapos vizsgálata mindazonáltal csak részben kezdődött meg, és csak bizonyos esetekben zárult eredménnyel. A kutatás túlnyomórészt a bibliafordító Károlyi Gáspár *Két könyv* című munkájára koncentrált, a hasonló témájú költészeti darabok nem estek a vizsgáldás fókuszába, csak érintőlegesen kerültek szóba.

Ilyen fontosnak tartott, mégis csak említésszerűen tárgyalt szövegek egyike elemzésének megkezdését vállalja ez a dolgozat. Felvetései inkább a vallásos, bibliai epika értelmezésének korai, bátortalan lépései, semmint a vizsgáldás komolynak látszó eredményei. Szűkebb tárgya Farkas András *Az zsidó és magyar nemzetről* című költeménye.

A szöveg modern kori recepciója viszonylag röviden összefoglalható. Kritikai kiadása¹ után népszerű antológiában is helyet kapott,² két változatának facsimile kiadása is elkészült,³ olvashatjuk szöveggyűjteményekben is. A szakirodalom azt tartja róla, hogy az ún. Luther-, Melanchthon-, Johannes Carion-féle wittenbergi történet szemlélet egyes elemeinek költészetbeli artikulációja, melyeket hasonló, eszmei szempontból azonos forrásvidékű szövegekkel összevetni nem érdemes.⁴

¹ FARKAS András, *Az zsidó és magyar nemzetről* = *Régi Magyar Költők Tára. XVI. századi magyar költők művei*, II, szerk. SZILÁDY Áron, Bp., 1880, 13–24. (E dolgozat idézetei ezt a kiadást veszik alapul.)

² FARKAS András, *Az zsidó és magyar nemzetről* = *Balassi Bálint és a 16. század költői*, I, szerk. VARIAS Béla, Bp., 1979, 383–395.

³ *Hoffgreff-énekeskönyv*, kiad. VARIAS Béla, tan. TARNÓC Márton, Bp., 1966 (*Bibliotheca Hungarica Antiqua*, 7), M3v. FARKAS András, *Az zsidó és magyar nemzetről*. Mikeppen az ÚR Isten Israhelnek népet Egyiptomból, Es hasonló keppen a' Magyarokat Scitiából ki hozta... = *Enekek három rendbe: kvlömb külömb felec*, Detrekő 1532. szerk. VARIAS Béla, tan. KOVÁCS Sándor Iván, Bp., 1964. CCLXIIIv–CCLXXv.

⁴ „A szemlélet elemei megvannak már korábbi íróknál is: Dézsi Andrásnál, aki a háromszor kétezer éves felosztást és a négy birodalmat verseli meg, Farkas Andrásnál, aki a zsidó és magyar történelmet állítja párhuzamba, és Batizi Andrásnál, aki a 6000 éves világidő és a birodalmak tana mellé még a kétféle Antikrisztust is megénekli. [...] Nem sok értelme lenne annak, hogy átvételeket mutassunk ki az említett szerzők és Károlyi között, hiszen Székely István kivételével mindannyian Wittenbergben tanultak, s még Székely is ebből a forrásból merített, a *Carion-krónikából* ismerte meg a lutheri-melanchtoni történelemfelfogás elemeit.” SZABÓ András, *Károlyi Gáspár Két könyv-ének helye a magyar reformáció irodalmában* = *Eszmei és poétikai kérdések a régi magyar prózairodalomban*, szerk. HARGITTAY Emil, Bp., 1977, 43–57.

Az összevetés elutasítása jobbra azért történik, mert ilyen vizsgálat a források kérdésében hasztalannak látszik, ám aligha az az egyes elemek egymáshoz való viszonya szempontjából.

A vers a régiségben is több kiadást megért. Tudomásunk van arról, hogy Gálszécsi István *A keresztyéni tudományról való rövid könyvecske* című művével együtt 1538-ban Krakkóban sajtó alá került szövegünk, e változat azonban elvesztett, csak Bod Péter leírása őrizte meg emlékét.⁵ Később a Hoffgreff-énekeskönyvbe is beválogatták, és bekerült a bizonyos tekintetben a Hoffgreff-énekeskönyvre épülő Bornemisza-féle *Énekek három rendbe* című gyűjteménybe is. Két kéziratos forrásról van tudomásunk: egy 17. századi kódex is megőrizte,⁶ valamint az Akadémiai kézirattár Cornides-féle anyagába került egy 18. századi – Szilády szerint a legteljesebb – másolat.⁷ A kritikai kiadás jegyzetei alapján világos, hogy a Cornides-másolat bizonyosan nem az ismert 16. századi edíciók valamelyikének továbböröklődése; vagy a krakkói szövegvariánsról készült, vagy egy számunkra végképp ismeretlen forrást dolgoz fel. A kézirat ugyanis tartalmaz kolofónstrófát, amely a Bornemisza-féle változathoz hiányzik, és a Hoffgreff-énekeskönyvből sem ismerjük (megeshet, hogy a Hoffgreff-változatban volt kolofon, csak a mára már elveszett lapok tartalmazták), de egyéb szóalakok és mondatstruktúrák is kizárják, hogy ismert forrásaink közvetlenül egymáshoz kapcsolhatóak legyenek.

A forrásokat szemügyre véve filológiai szempontok alapján nincs okunk kételkedni abban, hogy a teljes Farkas András-vers ránk maradt. Nem annyira egyértelmű azonban a helyzet, ha a szöveget tartalmilag tekintjük. Az RMKT közlése szerinti I. szakasz (vagyis az első két strófa) úgy tűnik, mintha a szöveg argumentuma lenne.

- Jersze emlékezzönk az örök istennek
Csudálatos nagy hatalmasságáról,
Melyvel Scythiából régi magyarokat
Jó Magyarországba olyan módon kihozá,
5 Ment régen kihozá ah zsidó népeket
Fárahó királnak markából, inségéből.
Azért ez éneket mi kétfelé osszuk,

⁵ „mikor Gálszécsi István egy kis könyvecskét nyomtatott volna Krakkóban 1538-dik esztendőben a keresztyéni tudományról ... ez [Farkas András] egy versekkel írott krónikácskát ragasztott hozzá, magyar nyelven ugyan, de ily deák titulussal: *Chronica de introductione Scytharum in Ungariam et Judaeorum de Aegypto*. Iratott 1538-dik eszt. Nyomt. Krakkóban. 8. R.” idézi *Régi Magyarországi Nyomtatványok 1473–1600*, Bp., Akadémiai, 1971, 25.

⁶ Mihály deák kódexe. STOLL 106. 250r–256r. Az *sido es magyar nemzetről mikeppen az úr isten Israelnek nepet Aegiptumbul Es hasonlo keppen az Magyarokat Scithiából ki hozta*. Ismertetés: DÉZSI Lajos, *Régi magyar verseskönyvek ismertetése. IV. Mihály deák kódexe*, ItK, 1915, 431–444.

⁷ MTAK Történi. 4edrét 38. szám, 55r–60v. A 17. századi Mihály deák kódexbéli szövegváltozatot Szilády nem ismeri, a repertórium (*Répertoire de la poésie hongroise ancienne*, ed. Iván HORVÁTH, Paris, 1992, interneten: <http://magyar-irodalom.elte.hu/repertorium>) pedig a Cornides-változatról nem tud. A Mihály deák kódexének szövegkritikai szempontból nem értékes, minden valószínűség szerint a Bornemisza-ék. szövegéről készült másolat.

- Hogy ez dolgot nyilvánban megérthessök;
Először mi szóljonk ah zsidó népekről,
10 Ment őket az isten Egyiptomból kihozá;
Azután mi szóljonk az magyar népekről,
Ment őket az isten Scythiából kihozá.

A szöveg egészének elolvasása után elgondolkodtató, hogy az argumentumban összefoglalt események miért érnek véget nagyjából a vers első harmadánál, amikor a zsidók és a magyarok egyaránt elérkeznek Kánaán, illetve Pannónia földjére. Ilyen argumentumszerkesztési eljárás nem tipikus a ránk maradt 16. századi versekben. Az ellentmondás feloldására több út is kínálkozik. Egyfelől elképzelhető, hogy a szöveg nem teljes: eredetileg valamilyen formában (akár a vers szövegén belül, akár margináliaként) tartalmazott még két argumentumocskát, a büntetésekről, illetve a megváltás megérkezéséről, elutasításáról. A rendelkezésünkre álló források alapján ez nem látszik valószínűnek, noha nem is zárható ki.

Sokkal valószínűbb megoldás, ha a kritikai kiadás szövegváltozatát, mely a későbbi népszerűsítő edíciókban örökösöket lelt, nem fogadjuk el, azaz lemondunk a szeggmentálásról. Erre több dolog is okot ad. Legelőször az, hogy az ismert források nem alkalmaznak efféle tagolást, Szilády önkényesen torzítja el a verset. Másodsorban az, hogy a bevezető két strofa tartalma teljesen ellentmond az efféle felosztási szándéknak: „Azért az éneket mi kétfelé osszuk, / Hogy ez dolgot nyilvánban megérthessök”, kétfelé és nem hétfelé, tudniillik a zsidókra és a magyarokra vonatkozó részekre. Ha lemondunk a tipográfiai tagolásról, az idézett első két strofa nem egy önálló, két szakasznyi egység, hanem a szöveg szerkesztésének része, nem leszakított, különálló argumentum, hanem bővebb bevezető, amely a későbbiekben a folytonos vissza-visszaütalással is hivatkozott logikai tagolást előlegez meg. Véleményem szerint nagyon félrevezető ez a tipográfiai felosztás, nem csak a fentiek miatt, hanem azért is, mert a szöveg egyes részeinek és nem egészének kiadására is csábít.⁸

Akadhat még harmadik megoldás is az argumentum kérdésében, erre a későbbiekben kitérek majd, most azonban érdemes röviden összefoglalni az eddigi szakirodalom állásfoglalását e költeményről.

A versről leghosszabban Horváth János nyilatkozik az *A reformáció jegyében*⁹ című monográfiájában. Kitér a műfaji kérdésekre, és Toldy nyomán „lírai fogantatású irányzatos mű”-ként határozza meg, Toldy terminusát használva „irányköltemény”. Világos, már-már sablonos belső tagolását hangsúlyozza, és beszél a három párhuzamról: „a zsidók kijövele Egyiptomból Kánaánba, a miénk Scythiából Magyarországba; jó királyok után a hálátlan zsidó nép hanyatlása és küszködése a Babiloni fogságig; a magyaroké Attilától, majd Szt. Istvántól a török pusztításig; – haladék a megtérésre a zsidóknak, Istentől rendelt próféták és szent fia által, s ennek megőlése után még 40 esztendeig, míg végre rájuk indítá a római császárt: nekünk tanítók által, kik hirdetik az ígét, hogy Krisztus a mi egyet-

⁸ Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Reneszánsz kor, szerk. BITSKEY István, Bp., 1988.

⁹ HORVÁTH János, *A reformáció jegyében*, Bp., 1957, 38–40.

len üdvösségünk. Az utolsó szakasz párhuzamossága még nem teljes: tőlünk függ, ebben is a zsidókéhoz lesz-e a sorsunk hasonlatos, vagy nem”.¹⁰ Beszél a jó királyok említéséről, s megállapítja, hogy Farkas eltökélt Szapolyai-párti.

Szabó András Károlyi *Két könyvéről* írt tanulmányában Farkasról szólva megjegyzi, hogy szövege szembetűnően abban tér el Károlyi művétől, hogy hangsúlyozza benne a régi jó királyok regnálását, míg Károlyi minden Luthert megelőző uralkodót pogánynak nevez, Mátyással együtt.¹¹ Őze Sándor pedig azt emeli ki, hogy az Istentől érkező büntetésektől való megszabadulás útját Farkas politikainak véli.¹²

Az eddigi vélekedések ismeretében nem haszontalan, ha röviden, de alaposan áttekintjük a művet tartalmi szempontok alapján.

Az első párhuzam szerint a zsidóság, Isten kiválasztott népe Egyiptomból megszabadulva a Kánaánba vezettetik, amiképpen a magyarok Szkítiából Pannóniába jutnak. Érdemes alaposabban szemügyre venni a párhuzam alappilléreit. Egyfelől a zsidók származását ismerjük: keleten, naptámadat felé laknak atyjukkal, Izraellel; a magyarok szintén naptámadat felé laknak, s az ő atyjait is ismerjük: Hunor és Magor. A zsidók útját víz állja, a Vörös-tengerrel találkoznak, a magyarok hasonlóképpen a Tanais vizével, s mindkét nép szokatlan módon küzd le az akadályt, míg a zsidók Isten segítségével száraz lábbal kelnek át a kétfelé nyíló tengeren, addig a magyarok lóborból készült tömlőkön kelnek át a vízen. A zsidók a tejjel-mézzel folyó Kánaánba érkeznek, a magyarok a bő Pannóniába, amelyről Farkas etimológiai érvek kapcsán látja be, hogy bőséges: szerinte Pannónia a latin 'panis' szóból származik.¹³ A második párhuzam kimunkáltsága nem ennyire alapos. Mindkét nép jó királyainak felsorolása és a büntetés megérkezése a közös pont, az előző rész kidolgozottságához hasonlítható talán a babilóniai fogság motívumához rendelt a török megszállás, illetve a „népek elhajtása”. A harmadik rész a megtérés–meg nem térés lehetséges párhuzama, itt Farkas már nem a két történetyszál minél pontosabb és aprólékosabb megfeleltetésével van elfoglalva, sokkal inkább a vázolható jövőkép és a fenyegető pusztulás, illetve annak elkerülése érdekli.

Úgy tűnik, hogy a párhuzam felállítása és aprólékos kidolgozása a vers első kétharmadában, de főképp az első összevetés kapcsán történik meg, a szöveg onnantól legfőképp a csapások alól való megszabadulás lehetőségére koncentrál. Talán nem tévedtek olyan nagyot mindazok, akik a bibliai história műfaján belül kerestek a vers számára helyet, hiszen azokhoz nagyon hasonló módon az epikus részt valamiféle morális tanulság levonásával járó konklúzió követi. Horváth Jánosnak azonban abban bizonyosan igaza van, hogy nem ennyire egyszerű a hely-

¹⁰ HORVÁTH János, *i. m.*, 38–39.

¹¹ „Farkas András büszkén emlegeti régi királyainkat és úgy véli, ha bűnbánatot tartunk és hiszünk, akkor Isten »jó Magyarországot nekünk megépíti és ismét hatalmat ad«” SZABÓ András, *Károlyi...*, *i. m.* (4. jegyzetben), 50.

¹² ŐZE Sándor, „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”, Bp., 1991, 24.

¹³ A Pannónia szó voltaképpen az illír 'pen' mocsár jelentésű szóból származik. A *magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, III, főszerk. BENKŐ Lóránd, Bp., 1976.

zet. Nem gondolom azonban azt sem, hogy a vers „lírai fogantatású irányzatos mű”, vagy „irányköltemény” lenne. Histórianak azért lehet csak bajosan gondolni, mert két, hasonlóan az ún. wittenbergi történetszemléletben gyökerező vers Batizi András *Meglőtt és megleendő dolgoknak tereméstül mind az ítéletig való história*¹⁴ című műve és Dézsi András *Világ kezdetitül lött dolgokról*¹⁵ című verse e szemléletet a históriás énekre lényegesen jellemzőbb módon taglalja, szinte végig követhetők forrásaik, sőt egyik szövegünk magát egyenesen históriának nevezi. Farkas bibliai forrásai ugyan könnyen visszakereshetőek, de koncepciója inkább topikus, semmint egy forrásból táplálkozó. Szembeötlő az is, ahogy a történetszemlélet elemeit, közhelyeit éppen saját versének szerkezete miatt szétforgácsolja. A jeruzsálemi templom lerombolása Dézsi versében is szerepel, s míg Dézsi a nagy dánieli prófécia keretében a negyedik birodalom ténykedésének részeként említi, ahogy azt e világtörténet-felfogás általában teszi, addig Farkas önállóan, a nagy koncepcióból kiragadva használja. Míg a két másik szerző a háromszor kétezer éves világ illési jóslatát kifejti, addig Farkas csak utal erre.¹⁶ (Bármennyire is megkísérti a szöveg interpretálóját a három egymásra épülő párhuzam és a világidő hármass felosztása közötti kapcsolat, a vers nem követi pontosan az üres, a törvény alatti kétezer év, illetve a messiási kétezer éve felosztást.) Histórianak tehát nem nevezném a verset, de a lírai hangoltságával sem értek egyet. Topikus elemekből építkező énekeknek gondolom, mely számos formai jegye alapján élesen elkülöníthető a históriától.¹⁷

Toposzai viszont nézetem szerint egyáltalán nem térnek el a 16. század hasonló tárgyú műveinek toposzaitól. Annak belátása, hogy nemcsak egy töről fakadnak, hanem egyeznek is, alaposabb vizsgálatot igényel. A fentebb idézett Horváth Jánostól származó leírás és a motívumok vizsgálata alapján többé-kevésbé világos, hogy miben hasonlít a két nép, de még nem kaptunk választ arra a kérdésre, hogy egyáltalán miért említhetőek egy lapon. Kézenfekvőnek tűnik, hogy egyszerűen ama toposz megjelenésének tekintsük, mely a büntetés kapcsán a zsidókhoz hasonlítja a szóban forgó népet, legyen az bár magyar vagy épp német.

Öze Sándor a következőket írja monográfiája bevezetőjében e toposzról: „A zsidó–magyar párhuzam is mutat topikus jellemzőket. A magyar nép, mint a Biblia választott népe, eltért a kijelölt törvénytől, ezért Isten büntetésként a törökkel sújtotta, de mivel ő a választott nép, ha megtér, akkor Isten jobbra fordítja sorsát. Ez az alapvető felépítés, de sohasem retorikailag megszerkesztett szöveg! Megjelenésekor legtöbbször csonka, vagy csak a bűn és büntetés van hangsúlyozva, és a magyarok választott nép-mivoltáról nem beszél, vagy csak a magyarság

¹⁴ BATIZI András, *Meglőtt és megleendő dolgoknak tereméstül mind az ítéletig való história = Régi Magyar Költők Tára. XVI. századi magyar költők művei, II.*, szerk. SZILÁDY Áron, Bp., 1880, 95–113.

¹⁵ DÉZSI András, *Világ kezdetitül lött dolgokról = Régi Magyar Költők Tára. XVI. századi magyar költők művei, IV.*, szerk. SZILÁDY Áron, Bp., 1886, 7–20.

¹⁶ „Mikoron az üdö immár bétölt vala, / Atyaisten elbocsátá szent fiát” Az idő „bétölése” könnyen utalhat a messiás 2000 évének kezdetére.

¹⁷ A műfaj pontosabb meghatározására e tanulmány keretein belül nincs lehetőség, nézetem szerint a vers egyszerűen ének, esetleg prédikációs ének.

van megemlítve, és a párhuzam a zsidó népről nem szól.”¹⁸ Őze vélekedése sok vers tekintetében igaz lehet, de nem állja meg a helyét Farkas András művével kapcsolatban. Itt ugyanis bőségesen kifejtett párhuzamot találunk.

A vers egyes részei eligazíthatnak a párhuzam miértje tekintetében.

- ...
Régen ó törvénben, mikor Jézus uronk
Ez világra még nem született vala
15 Az zsidók valának istennek népei.

...
Jóllehet magyarok el-ben Scythiában
Hatalmasok és nagy sokan valának,
Demaga az istent nem esmerik vala,
100 Sem az ű szent fiát, mi édes megváltónkat;
Azért barom módra nagy vak pogányságban
Űk is élnek vala, bálvánt imádnak vala.

Az első idézett passzus a vers harmadik strófájából való, a zsidó nép rövid jellemzése. A második idézet a 15. strófából származik (a kritikai kiadás beosztása szerint a III. rész derekáról). A magyarok istent nem ismerő népként vannak ábrázolva, akik pogány módon élnek. Az utolsó sorból viszont világos, hogy ezzel nincsenek egyedül: „nagy vak pogányságban / Űk is élnek vala” (kiemelés tölem). A vers szerkezete nem nagyon engedi, hogy az ist másra vonatkoztassuk, mint a zsidókra. Vagyis a zsidók is „barom módra, nagy vak pogányságban” éltek. Farkas szavai szerint a zsidók „isten népei”, nem kiválasztottak, s mint a fentiekből kitűnik, a kereszténység szempontjából pogánynak tartja őket, csakúgy, mint a Szkítiában élő, bálványozó magyarokat.

Ha így áll a dolog, akkor a versben szereplő párhuzamokat át kell értelmezni. Horváth János jellemzése árnyalatnyi finomítással igaz lesz. A kivezetetés-hanyatlás/büntetés-megtérés párhuzamai csaknem pontosan írják le a verset, talán finomítható kivezetetés–büntetés–felkínált kegyelem hármassággá. A vers innen nézve tehát arról szól, hogy a jó Isten kiválasztja a (pogány) zsidókat, kiemeli Egyiptom sanyargatásából, a Kánaánba vezeti őket, azok időközben bűnösökké lesznek, büntetést szenvednek, majd Isten kegyelmet kínál nekik fiát küldve hozzájuk (kitérhetnének pogányságukból), ők ezt a kegyelmet elutasítják, büntetésből a jeruzsálemi templomot lerombolják, a zsidók pedig nyomorba taszítatnak. A magyarok oldaláról nézve: a jó Isten a pogány magyarokat Szkítiából Pannóniába hozza, jól tartja őket, majd bűneik miatt büntetést küld rájuk, és Farkas idejében a protestáns prédikátorokkal érkezik a megtérés lehetősége, a pogányság elvesztése, a kegyelem; a döntés a magyarokon áll. Annak a szintén topikus gondolatnak a megjelenéséről van itt szó, hogy a honfoglaló magyarok, noha felvették a kereszténységet, olyan vallás követőivé váltak, mely a katolikusok zsinatain addigra „foltos lett”, és minden igyekezet ellenére sem volt az igazság megismerhető a protestantizmus megjelenéséig. A zsidók számára tehát a Krisztussal felkínált kegyelem itt a „sok bölcsek” és „jámbor tanítók” (302. sor) által hozatik,

¹⁸ ŐZE Sándor, *i. m.*, 18.

hiszen eddig a „mi kápolnáinkban voltak éneklések, / De ah szent írásnak nem volt prédikálása” (225–226. sor).

Az a nézet, mely szerint a Farkas-szövegben a „régí jó királyok” pozitív színben tűnnek fel, nem egészen igaz. Úgy tekinthetők pozitívnak, ahogy a zsidók nagy királyai. A (pogány) zsidók nagy királyaihoz hasonlóan hatalmasok a (pogány) magyarok királyai. Voltaképpen nem különbözik Farkas András véleménye Károlyi Gáspárétól. Károlyi így ír a régi királyokról a *Két könyv*ben: „Hogy pedig az királyokrul szóljunk, kik eleitől fogva Magyarországbán voltanak, nem találisz csak egyetlenegyét is, hogy ki istenfélő volt volna, ki az Istent félte és tisztelte volna, mind egyig bálványimádók voltanak, *miképpen Izráelnek országában.*” [kiemelés tőlem P.B.]¹⁹ Ugyanezt mondja Farkas András is: amennyire jó király lehetett például Salamon pogányságában, annyira volt jó uralkodó például Szent István pogányságában; amennyire azok pogányságuk miatt rosszak, annyira rosszak emezek saját pogányságuk okán – Károlyi és Farkas mondandója egy tőről fakad és voltaképpen ugyanaz.

Hogy tényleg erről lehet szó, ahhoz érdemes szemügyre venni azt a helyet, ahol Farkas Attilát említi.

175 Első kijövésben még pogányságokban
 Adá a hatalmas Atilla kerált,
 Ki az nagy Nemrótnak unokája vala,
 Bendeguznak fia, ez velágnak félelme.

Horváth János mintha furcsállaná Attila megjelenését a versben, végül azt mondja, hogy említése amolyan nemzeti hagyomány lehetett.²⁰ Véleményem szerint nem erről van szó. A fenti gondolatmenet tükrében Attila pogánysága és Szent István pogánysága Farkas András szemszögéből nem sokban különbözik, hogy Attila miért szerepel mégis, és mi ereje lehet említésének, annak szintén toposzokban keresendők okai. A kereszténység védőbástyája néven ismert toposzban fontos szerepet játszik Attila személye: a magyarok, akik a hunok leszármazottai, régen mint Isten büntetése jelentek meg a keresztény Európában és őket rettegte a világ, amint most a törököt. Csak egy ennyire erős, nagymúltú nép képes ellent állni Isten mostani ostorának. A védőbástya-toposz összeomlása után a büntetés-toposz kerül előtérbe, szinte azonnal. A két nemzettudat- és nemzetsorsértelmezés voltaképpen számos ponton érintkezik egymással, így lehet fontos Attila megemlézése egy büntetés-versben.

(A fentieknek ellentmondani látszik a 175. sor „még” szava. Úgy tűnik, mint ha e szó azt sugallhatná, hogy a kereszténység felvételével a magyarság kitérne pogányságából és a jámbor királyok már pozitív megítélésűek lennének. A két 16. századi nyomtatott kiadás azonban ezt a sort így közli: „Első kijövésekben nagy

¹⁹ KÁROLYI Gáspár, *Két könyv* = SZABÓ András, *Károlyi Gáspár a gönci prédikátor*, Bp., 1984, 67.

²⁰ HORVÁTH János, *i. m.*, 39.

pogányságokban” (kiemelés tőlem), vagyis nem kitérnek a pogányságból, csak annak mértéke csökken.²¹⁾

A párhuzamok ilyen, a pogányságból való megtérés gondolatát középpontba állító értelmezés alátámasztására kínálkozik egyéb érv is.

227 Azért elveszté sok monostorinkat
 Mint Jeruzsálemben ah Salamon templomát.

Így ír Farkas a büntetésekről szóló középső párhuzamos részben a magyarok monostorairól. Meglepő és tulajdonképpen következetlen hasonlat ez. A párhuzam zsidókra vonatkozó része a babilóniai fogsággal zárul, a jeruzsálemi templomrombolás szükségszerűen csak a harmadik szakaszban szerepelhet. A magyarokat leíró rész tehát hasonlítottként megelőzi a hasonlót. Az Isten kegyelmét el nem fogadó zsidók büntetésből templomukat veszítik, azt a szent helyet, melyet istenüknek építettek, de ő már nem engedi használni azt, a megváltás elutasításával ugyanis elégtelen hit színtere lehet; a magyarok monostoraival hasonló a helyzet: azok kereszténynek látszó helyek, melyek az igazság megérkezével elégtelenek az igaz hit szempontjából.

Ezen a ponton érdemes visszatérni az argumentum kérdésére. Harmadik válaszként ezek tükrében nem elképzelhetetlen az az értelmezés sem, hogy a bevezető két strófa argumentatív leírását azzal az előfeltevéssel kell olvasni, hogy nem szól többről, mint amennyit összefoglal, vagyis a szöveg tényleg pusztán az Egyiptomból való kiút és a Szkítiából való kijövetel párhuzamát taglalja. Ez abban az esetben lehetséges, ha a szövegben szereplő Egyiptomot afféle lelki Egyiptomként olvassuk, vagyis a vers arról szólna, hogy a magyarok a zsidók testi Egyiptomból való kitéréséhez hasonlóan a reformáció elérkeztével kiszabadulhatnak lelki Egyiptomukból és megérkezhetnek az igaz hit tejjel-mézzel folyó földjére.

Az a hely jelenik meg itt éppen, melyet Dante hoz példaként a szövegértelmezés szintjeit magyarázva:

„A negyedik értelmet misztikusnak, vagyis érzékfelettinek nevezzük: s ezt akkor vizsgáljuk, amikor lelkileg magyarázunk egy írást, amely betű szerint is megállja a helyét, jelképes beszéddel az örök üdvösség magasztos dolgairól tudósít, amint a Próféta azon énekében is megfigyelhetjük, amely elmondja, hogy Izrael népének Egyiptomból való kijöttével Judea szent és szabad lett. Nyilvánvalóan igaz betű szerint, ám nem kevésbé igaz az is, amit lelkileg jelent, vagyis az, hogy a lélek megszabadulva a bűntől, szabad akarata alapján megszentelt és szabad lett.”²²

²¹ Nagyon érdekes ebben az esetben a Cornides-másolat alakja. Valószínűnek tartom, hogy a 18. századi másoló változtatja meg a szerintem eredeti „nagy” szót „még” szóra. Alighanem az időbeli távolság lehetett az ok, illetve, hogy a szent királyok pogányként való emlegetése a 18. század számára már furesn hangozhatott.

²² DANTE Alighieri, *Vendégség [Convivio]*, ford. SZABÓ Mihály = D. A. *Összes művei*, szerk. KARDOS Tibor, Bp., 1965, 186.

„MENT ŐKET AZ ISTEN EGYIPTOMBÓL KIHOZÁ”

About the Jewish and the Hungarian nation

András Farkas's only extant work is a very important Biblical historical song from the early phase of Protestantism in Hungary. This essay examines the author's view of the Jewish people in the poem while drawing a parallel with other sixteenth-century texts, which also rely on the historical approach of the Wittenberg School. After providing an overview of the textual sources of the poem, the essay argues that the poem does not make use of the well-known topos of the cult of King Matthias Corvinus and the so-called good old kings. Instead, similarly to the various articulations of the Wittenberg historical view, it speaks about those old kings drawing a parallel with ancient pagan Hebrew kings. The final conclusion of the poem is that the acceptance of true Christianity (in this case, the acceptance of Protestant doctrines) is the task of the present, and its refusal foreshadows the tragic fate of the Jews for the Hungarian nation.

Simon József

NILO¹

I.

1586 januárjának korai napjaiban Báthory István lengyel király csakugyan felvonhatta a szemöldökét a meglepetéstől, amikor megpillantotta Wolfgang mainzi választófejedelem ajándékát, azt a négy jezsuitát, akiket a fejedelem 1585. december 28-án indított útnak mély barátsága jeléül Krakkóba. A négy jezsuita meg is érkezett Krakkóba, közülük kettő idősebb és kettő fiatalabb személy. A jezsuitákat Báthory nagy beccsel fogadta, majd marsallján keresztül megparancsolta, hogy egy német fogadós kosztot, bort és sört tetszésük szerint bocsásson rendelkezésükre, költségeiket a király állja. A jövevények így lettek elszállásolva egy kellemes lakosztályban. A szolga ágya nem esett messze tőlük (amiről persze nekik fogalmuk sem volt), az éjszaka kellős közepén valamiféle beteg hangra volt alkalma felfigyelni, majd kisgyermek sírását vélte felismerni. Reggel a szolga részletesen beszámolt urának arról, hogy miket hallott éjszaka a jezsuita szálláshelyen. Erre aztán a fogadós, maga Jörgen von Leypzig, továbbá a nagyságos Báthory István Lengyelország királyának kinevezett őrszeme elszörnyülködött, majd ebédig gondolataiba révedt, akkor azonban fel akarta tární a titkot. Eljövén az ebéd ideje a jezsuiták csak hárman járultak asztalhoz, mire a fogadós a negyedik után érdeklődött. A válasz szerint társuk igen csak fájlalta a hólyagkövét, így gyakran megesik, hogy egész nap fel sem kel az ágyból stb.

¹ A tanulmány fejezetenként a következő forrásokra támaszkodik: I. *Mörderische geschicht der Jesuiten / Warhafftige / Erbärmliche vnd vnerhörte Thaten / Durch die Jesuwiter geschehen / zu Crackaw in Polen / Welche gefangen / nach Nilo geführt / allda jren rechten Lohn entpfangen / mit Schwerdt unnd Radt gerichtet worden. Anno 1586. Erstlich getruckt in der Königlichen Statt Dantz / durch Jacob Roth*; II. *Offenbarung der newen erschrocklichen vnnnd Teufflichen Landtlugen / so diß 1586. Jars wider die Societet IESV im Reich von andern Landen hin und wider außgespenst worden. Durch Petrum Hansonium Saxonem, zu Schutz der Warheit in Druck verfertigt, uyanitt továbbá: Kurtzer Bericht / vnnnd Augescheinliche Beweisung vnd Ursachen / warumb vorgemelte Zeitung nit wahr seyn können / sondern vom Titul vnd Anfang an biß zum Ende / durchaus erdichtet / der Auctor und Erfinder auch ein Bößhafftiger / verkerter / Teufflicher Calumniator und Lugner sey* [Ingolstadt, 1586]; III. *Warhafftige Königliche vnd andere beständige Zeugnuß wider die außgebreitte erdachte newe Zeitung vnnnd vnerfindtliche Anziehung beschuldigter Thaten / darmit etliche PATRES SOCIETATIS IESV zu Crackaw in Polen gefenglich eingezogen / nach Nilo geführt / vnd daselbstn gerichtet worden seyn sollen / mit Vnschuldt vnd falschem Grundt ahngegeben worden. Gedruckt in der Churfürstlichen Statt Meyntz / durch Casparum Behem. Anno Domini 1586.* – A hivatkozott röpiratok példányai fellelhetőek a berlini Staatsbibliothekben.

A fogadós szolgálja által hallott dolognak híre kélt a városban, különösképp a várban lett szóbeszéd tárgya az ügy. Persze a király fülébe is eljutott a híresztelés, aki személyes orvosát két doktor kíséretében küldte el a beteg jezsuitához, hogy azok a lehető legkevesebb okosságot se spórolják meg tőlük, mivel a felséges király szándékában állt, hogy már az első nap a Lívöldön fekvő Pernauba küldje őket. Az orvosok a pácienshez siettek, egy bizonyos instrumentummal próbálták meg a követ, itallal és a követ oldó szerrel segítettek volna rajta, azonban páciensük nem volt hajlandó bevenni az orvosságot, így nagy gyengeségben maradt. Lévé, hogy a gondviselő isten gazságukat nem akarta tovább tétlenül nézni, a fogadós az egyik doktort felvilágosította a szolgájától hallottak felől, akinek egyébiránt már elege volt a kezelésből, mivel a páciens semmiféle dolog vagy kérdés sem volt képes rávenni, hogy orvosságot vegyen magához. Ezen mindenki csodálkozott, ám a király mindezt bocsánatosnak tartotta, mivel e helyzetben ő maga is lemondott volna az orvosságról, ezért a beteg jezsuita elnézését kérte orvosai tetteiért. Maga elé parancsolta a másik három jezsuitát, akik már attól tartottak, hogy elkapják őket. A felséges király azonban megígérte, hogy a páciens olyan gondos ellátásban részesül, mintha maguk is mellette maradnának, mire a jezsuiták arra kérték a királyt, hadd halasszák el indulásukat, s még egy vagy két napot reményteljesen várakozhassanak Krakkóban. Ebbe végül is beleegyezett Báthory.

Mivel ezek belátták, hogy a betegség egyre súlyosabbra fordul, és ahelyett hogy mérséklődne, egyre hevesebbé válik, valamint hogy nekik hamarosan útra kell kelniük, az éjszaka leple alatt „segítettek rajta”, méghozzá *mit einem mörderlichen stücke*, ahogy utólagos tanúvallomásukban fogalmaznak. A szegény ártatlan kisgyermeket egy zsákban a ruha alá varrták. Reggel mutatták a fogadósnak, hogy társuk örök álomra hunyta szemét, ám utolsó kívánsága szerint pénzén kopsót és halotti leplet szándékozott beszerezni, ami meg is történt. Mindeközben nyilvánosságra került a szolga által hallottakon alapuló híresztelés Krakkóban, tanácsosain keresztül maga a király is tudomást szerzett róla. Erre a fent nevezett doktorokat és az orvost halottszemlére küldte, hogy a hullát meztelenül szemügyre vehessék, aminek alapján a király egyet s mást meg akart tudni, hisz lassan már ő is gyanúsna találta, hogy ilyesmi történjék meg ily szent személyekkel. A király a szállást a fogadóssal és a jezsuitákkal egyetemben őrizet alá helyezte, a fogadós szolgáját pedig a vártorony börtönébe zárta. Reggel kihallgatásra kerültek a doktorok és az orvos, majd a vendéglős félelemtől reszkető szolgálja. A felséges királyt mély szomorúság szállta meg, majd tanácsosaival visszavonult tanácskozni. Behívatta a három jezsuitát és szomorúan eléjük tárta azon gyilkos tettet, amit felőlük hallott, amire azok egy szót sem szóltak, mintha megnémultak volna. Rögvest börtönbe vetették őket, egyiket a másiktól elkülönítve, és egyenként is kerültek kihallgatásra.

A jegyzőkönyv tanúbizonysága szerint a következőket vallották:

Először:

Herr Caspar, a legidősebb, 64 éves, önként vallotta, hogy a mainzi választófejedelemségben született Mainzban. Tizenegy éve lett jezsuita, az elhalálozott nőszemély kilenc éve volt mellette, akit ő Conradusnak hívott, [*das er ... genandt*], aki azonban Clara névre volt keresztelve és egy mainzi polgár lánya. A nevezett nőszemélytől négy gyereke volt, akiket kivétel nélkül meggyilkolt. Arra kérte a felséges királyt,

hogy ne tegye ki hóhér általi fájdalmas kínzásoknak. Ehelyett szívesen szenvedné inkább azt a büntetést, amelyet a felséges király róna ki rá; hátralévő életének napjaiban soha többé nem szándékozik növel találkozni, s e napokat annál nagyobb szentségben kívánná tölteni.

Másodszor:

Herr Heinrich, 58 éves. A hesseni grófság alatti Darmstadtban született, önként vallotta, hogy apja evangélikus prédikátor volt, aki őt tanulás céljából Heidelbergbe küldte, majd Münchenbe, Bajorországba. Prédikatori hivatalának felvételekor az ördög cselvetése által hagyta magát félrevezettetni. A pápai hitet nyolc éve Herr Caspar által jezsuita módon vette fel. Csak öt éve volt mellette nője, korábbi tanítványa, azonban nem volt gyermekük. Ő Alexandernek hívta. A mainzi dóm prépostja adta össze őket, mivel csak egy konyhalányt illetve ágyast vett magához.

Harmadszor:

Alexander, Catharinának keresztelve, egy Heiligenstadt am Eichsfeld-i polgár lánya önként vallotta, hogy hat évvel ezelőtt a mainzi dóm prépostjának tanítványa volt, akinek két gyermeket szült. Mindketten a kölni dóm apái gondoskodása alatt éltek a vallomástételkor. A mainzi prépost azért rendelte Herr Heinrich mellé, mert csak egy ágyast vett magához – egyébiránt soha sem ártott egyetlen embernek sem.

Az önként adott vallomásokat kínvallatáskor elhangzottakkal egészítik ki:

Negyedszer:

Herr Caspar kínvallatásakor kitartott előző szavai mellett: kioltotta négy gyermeke életét, feleségével együtt. Igazán fájlalta, egyedüli vigasza abban áll, hogy a gyermekek még nem vették magukra a szent keresztség jegyét halálukkor. Abban reménykedett, hogy a gyermekek halálát nem gyilkossággént kéri rajta számon. Amikor azt kérdezték tőle, hogy mit tett az elhalálozott nőszeméllyel, azt válaszolta, hogy abban mindhárman bűnösök, egész éjszaka bánkódtak, és ő maga abban reménykedett, hogy semmiképpen sem gondolnak majd rájuk ezzel kapcsolatban úgy, ahogy az végül is megtörtént. Ezen kívül mást nem is tudtak tőle kérdezni, nyomorultan és könnyező szemekkel imádkozott nőjéért. Szerette volna földbe temetni és minden bűnt tagadott vele kapcsolatban. A király megparancsolta, hogy ne bánjanak vele annyira durván a kínvallatáskor.

Ötödször:

Herr Heinrich a kínvallatás alatt szintén kitartott fenti szavai mellett. Először azt kérdezték tőle: Hogyan cselekedték azt az elhalálozott nőszeméllyel, amit cselekedtek? Azt válaszolta, hogy mindannyian egyetértettek a dolgot illetően, mivel nem sok javulást észleltek állapotán és könnyíteni akartak szenvedésén, annál is inkább, hogy minél előbb készen álljanak a felséges király által tervezett útra. A vallatók a következőt vetették szemére: Ha nőjét nem találták volna mellette, talán kegyelmet kaphatna, azonban mivel a lelki, pápai és jezsuita szentség elleni tett nyilvánvaló esete forog fenn, ezért esetében úgy lelki, mint világi büntetés is várható. Herr Heinrich nem átalította a következőket válaszolni: Ha életével kell fizetnie nője miatt, akkor az összes jezsuitát Rómában és egész Itáliában, Münchenben és egész Bajorországban, Mainzban és Trierben, Heiligenstadtban és Duderstadtban, de Lengyelországban és Csehországban is meg kell büntetni. Arra kérte a felséges királyt, hogy tegyen meg egy keresztényi szívességet, hogy elkerülhesse azt, ami mégsem elkerülhető. Mivel

mármost a pápa, a kardinálisok és a püspökök, valamint az összes papok az egyházmegyéikben sem tudnak nő nélkül élni, s magukat eltartani sem képesek nélkülik, ezért a felséges királyt az Isten szerelmére arra kérte, hogy ő valamint nője hadd tengessék tovább életüket, illetve hogy minden uralma alatt álló területet és alattvalót hagyjon az igaz evangéliumi igazságra és ismeretre jutni, hogy megismerjék Jézus Krisztus Urunk ártatlan kereszthalálát, feltámadását és mennybemenetelét, minden királyok királyát és minden urak urát, akinek akár az egész világ sem volna képes ellenállni, és aki a végítéletkor az élők és holtak uraként tárja fel magát, akinek kíméletlen ítéletét isteni szájából fogjuk hallani: menjetek ti kárhozottak az örök tűzre, amely az összes ördöggel kész van a számotokra már öröktől fogva. Isten minden gyermekéhez azon szózat fog elhangozni, miszerint: gyertek ti mennyei atyám szep-lőtlenjei, örököljétek a birodalmat, ami öröktől fogva készen áll a számotokra.

A vallatást végző megbízottak azonnal a királyhoz siettek, és nagy szomorúsággal jelentették Heinrich vallomását, ami a királyt igaz intésként gondolkodóba ejtette, mégis azt válaszolta, hogy nem hajlandó személyesen beszélni Heinrichhel. Ehelyett azt kérdezte a megbízottaktól, hogy mi is volt a harmadik tanúvallomás tartalma. Azok azt válaszolták, hogy nála még nem voltak, de épp hozzá készültek.

Az Heiligenstadt am Eichsfeld-i születésű, Catharinának keresztelt Alexander is állhatatosan kitartott korábbi szavai mellett, mind ami a mainzi dóm prépostját, mind ami a tőle származó két gyermeket, akik Kölnben biztonságban éltek illeti, és azzal kapcsolatban is, hogy már nem tudja pontosan, mióta van Heinrich mellett. Ekkor erősen kérdőre vonták, s felszólították, adja elő, amit az esetről tudott, ezzel ugyanis elkerülheti a kínvallatást. Azt válaszolta, hogy ha szétszaggatják, attól még nem fog többet tudni az ügyről, így a hóhér felhúzta rá az ún. *braunschweigischen Stiffelt*, azaz a braunschweigi csizmának nevezett kínzőeszközt, mire a nő azt mondta, hogy ő nincs hozzászokva ehhez és nem képes a szenvedést elviselni. Hogy a következőket a hivatkozott braunschweigi eszköz rendeltetés szerinti használata avagy az ezen alkalmazástól való megrettenés hatása alatt vallotta, nem tudjuk: mindenesetre tizenegy éves korában lett asszony, de minden más férfítól érintetlen maradt, kivéve a fent nevezett prépostot a mainzi dómban és Herr Heinrichet. Ami az elhunyt Conradusnak nevezett Clarát, azaz Caspar úr feleségét illeti, ártatlannak vallotta magát, mivel kényszerítették, hogy addig üljön a fejpárnán, amit ők fogtak Clara szájára, amíg meg nem fullad. A kisgyermeket ő varrta és csomagolta Herr Caspar ingébe a ruha alá, mást azonban nem tett. A hóhér még más dolgokról is megkísérelte kérdőre vonni, eredménytelenül.

Ezután a megbízottak a királyhoz mentek, és felolvasták neki a jegyzőkönyvet, amit a jezsuiták önként és kíntól alatt vallottak, ahogy azt írásba foglalták. A király az egyháziakkal és világiakkal visszavonult tanácskozni, és a bűnösöket méltónak találták a halálbüntetésre. Másnap kora reggel a koporsóban fekvő meggyilkolt nőszeméllyel egyetemben a Nílushoz [*nach Nilo*] vezették őket. Itt a Nílus mellett [*vor Nilo*] Herr Caspart és Herr Heinrichet kerékbe törték, Catharinát azonban, akit Alexandernek hívtak, lefejezték a Conradusnak nevezett Clara közvetlen közelében. A meggyilkolt nőszemélyt az akasztófa alá temették el. Miután mindez megtörtént, a megbízottak visszatértek a királyhoz, jelentették, hogy mindent elvégeztek a király parancsa szerint. A következő reggelen az elhalálozott gyermeket az egyházi és világi emberek előtt méltósággal eltemették.

Nos, történetünk forrása biztosít minket arról, hogy ezen események így történtek meg. A tudósítást először Rigába küldték el levélben, majd sok más helyre is, „különösképpen megíratott az igen hű, világhíres Danzig városába is”, ahol a szöveg nyomtatására vállalkoztak 1586 korai hónapjaiban.

II.

Peter Hanson² mainzi jezsuita rendtársaival egyetemben érthető módon a legkevésbé sem volt elragadtatva attól, amit a névtelenségbe burkolózó danzigi szerző előadott. Az igazság védelmében cáfolatot készített, hisz a hazugság szégyenletes, nagyobb bűn mint a lopás, bár mindkettő büntetése az örök kárhozat. Már 1300 évvel ezelőtt megírta Cyprianus mártír, hogy az ördög és szolgálói arra használják az eretnekeket, hogy Krisztus szolgáinak dolgát hazugságokkal terheljék. Ugyanis azokat, akiket az igazsággal nem képesek meggyőzni, hamis rágalmakkal és vádaskodásokkal nyomják el; azt azonban, hogy ez manapság is érvényes, és az ördög szolgálóival együtt ugyanígy munkálkodik, ékesen bizonyítja a Hanson által teljes egészében utánnyomott danzigi *Newe Zeitung*.³ A szerző szégyenletes hazugságait és félrevezető tanait – amelyeket a lelketlen Luther és ifjú tanítványai ültettek el Németországban – arra használta fel, hogy mindenképpen ártson a Társaságnak, valamint, hogy a szegény félrevezetett népet a nyers és istentelen élettől az ő testi evangéliuma által vezesse ki. E kísérlete lelepleződött, és kiviláglott, hogy az igazság és a fény látszata alatt az ártatlan embereket önmagával együtt az örök kárhozatba akarta rántani.

Hanson biztosít minket affelől, hogy hasonló jelenségek szaftos tárgyalása nem ritka a jezsuita-ellenes iratokban. Így tudósítottak arról, hogy Münchenben egy gyermeket szörnyűséges bántalmazással kasztráltak; máshol arról, hogy Bécsben egy bizonyos jezsuita nemét meghazudtolva teherbe esett; továbbá, hogy egy szegény ember előadása szerint halálbüntetéssel fenyegetve vitték őt templomba; továbbá, hogy egyikük Augsburgban egész éjszaka álöltözetben és maskarában mulatozott és eközben megfulladt; Dillingenben éppígy járt egy varázsló jezsuita az összes boszorkányával és gonosz teremtményével együtt; továbbá, hogy Prágában az atyák egy szégyentelen nőszemélyt egy üvegedényeket tartalmazó hordóban húztak fel a kollégiumba, ami a padlóra esett, és a csörömpölés

² Peter Hansonról vagy Hansoniusról nem sok információval rendelkezünk, annyi mégis bizonyos, hogy több protestáns-jezsuita összetűzésben vett részt, illetve hogy Roberto Bellarmino néhány polemikus iratát az ő fordításában adták ki németül.

³ A *Mörderische geschicht der Jesuiten* több kiadást is megélt, Hanson a következő kiadást használta: *Newe Zeitung warhafftige erbermliche Mördtliche Thaten, durch die Jesuwiter geschehen, zu Cracaw in Polen gefengen, nach Nilo geführt, aldar jren rechten lohn entpfangen, mit Schwerdt und Radt gerichtet worden* [Danzig, 1586]. Ennek szövege kisebb helyesírási jellegű eltérésektől eltekintve teljes mértékben megegyezik a fenti *Mörderische geschichttel*.

mindnyájuk szégyenére vált.⁴ Még sok hasonló textust publikáltak a jezsuiták ellenfelei, amelyekre a kései irodalomtörténész nagy öröme Hanson műfajnevezést is alkalmaz: ezek *Centonovellen* és *Schandtschriften*, esetleg *Gemälden*.

Az egyetlen dolog, ami miatt bizonyos aggodalomra van okunk – nyugtatja meg és kedvetleníti el egyszerre a mainzi jezsuita olvasóját –, az az, hogy jóllehet sem személyeket, sem helyeket nem neveznek meg, és mindig kiderül ezen történetek kitalált és alaptalan volta, azért az ördög, az elvetemült hazugság-kovács nem hagy fel azzal, hogy a testi gyönyörökben tékozló igehirdetőit újból és újból felhajtsa. Igazából nincs is szükség cáfolatra a jezsuiták szempontjából, de mivel a látszatra támaszkodva az ördög igencsak munkál az igaz katolikus vallás meggyőltetése és megutáltatása mellett, ezért mégiscsak fel kell tárnunk a jelen írásba foglalt hazugságokat. Nem mintha egy protestáns agyszüleménye jelentékeny ellenfél volna, de mivel ő is csak az ördög eszköze, ezért rövid cáfolatban, nyilvánvalóan bizonyítani kell, miért nem lehet igaz a közölt *Zeitung*, hogy elejétől a végéig teljes egészében költemény, valamint hogy a szerző rosszindulatú és felfordult elméjű, ördögi vádaskodó és hazudozó.

Először is nem jelöli meg a nyomtatvány a szerző nevét, ami egyebek mellett – mint például a nyomtató nevének hamisítása – biztos jele a tartalom valótlanágának. Hanson szerint Danzignak mint királyi városnak megjelölése is eltér a szokástól, talán nem is Danzigban nyomtatták a *Zeitungot*. Valószínűleg titokban nyomtatták, és a körülmények amellet szólnak, hogy a tekintetes mainzi választófejedelem becsmérélsére írta valamely alattvalója a szomszédos Tübingiában, és a Danzignál jóval közelebb fekvő Erfurtban került nyomdába. A cím arról tesz tanúbizonyságot, hogy a nevezett cselekmény Krakkóban történt meg, azonban mivel a Krakkó és a német császárság, különösképpen Mainz között állandó levelezésben állók semmit sem jelentettek erről az eseményről, kitalációnak kell tartanunk. A legkülönösebb, hogy a mostani frankfurti húsvéti vásáron sem volt ez szóbeszéd tárgya, amint a kiterjedt kérdezősködés és tudakozódás kétségtelenül bizonyítja, hiszen a két vallás képviselői között egyetlen szavahihető sem akadt, aki megerősítené. Megtudjuk Hansontól, hogy a hazudozók szokása, hogy messzi tájakon megtörtént eseményeket költenek, ami után nem egyszerű kérdezősködni. Arról, hogy a király már szeptember 17-én elhagyta Krakkót, így nem lehetett jelen az események közben, valószínűleg a krakkói jezsuiták tájékoztatták mainzi rendtársukat. Hanson előzékenyen számol be arról, hogy a király 14 napig volt úton Varsóba, 10 napig tartózkodott ott, majd Grodnóba tért, ahonnan a nevezett időpontig nem mozdult ki – eltekintve néhány alkalomtól, amikor az itteni kastélya körüli erdőkben vadászott. Arra a tényre is fel lesz híva az olvasó figyelme, hogy legyen bármily mély is a barátság a mainzi választófejedelem és a lengyel király

⁴ Teljesen beleillik e felsorolásba az az 1607-es müncheni eset, amelyről Pázmány Péter számol be az *Öt szép levél*ben. Nem is annyira a protestáns *pasquillus* tematikus hasonlósága (jezsuiták visszaélései egy fiatal lánnyal stb.) szúr szemet az olvasónak, hanem az az egyezés, ami a mainzi jezsuiták és Pázmány szövegkezelésében figyelhető meg, amikor a magyar jezsuita a bajor herceg és a müncheni városi tanács nyomtatványait közli a protestáns vádak visszautasítása céljából. Vö. PÁZMÁNY Péter, *Öt szép levél*, sajtó alá rendezte BITSKEY István, Bp., 1984, 120–125. Köszönettel tartozom Balázs Mihálynak, aki felhívta figyelmem e helyre.

között – bár mindezidáig a fejedelemnek a lengyel királlyal sem ezen, sem más ügyből kifolyólag a legkisebb dolga sem volt –, az azonban mégsem szokás, és a jezsuita rend statutumával és szabályaival ellentétes, hogy a jezsuitákat saját felteveseiken vagy rendbeli provinciáisaikon kívül bárki más egyik területről a másikkra küldje. Ezentúl egészen meggondolatlan és így könnyen megragadható hazugság az is, hogy a jezsuiták egyike, akiket 1585. december 28-án küldenek Mainzból, az 1586. év három királyok napján, azaz nyolc nappal indulásuk után egy gyermeknek adjon életet. Mert már hogyan is volna lehetséges, hogy egy előrehaladott állapotú terhes nő egy olyan hosszú utat legyen képes utazni, mint a Mainz és Krakkó közötti több mint ezer mérföld, ráadásul a tél kellős közepén. Egyébként sem az 1585-ös, sem a rákövetkező 86-os évben egyetlen jezsuitát sem küldtek Lengyelországba, sem Mainzból, sem a teljes rajnai provinciából. Ugyanígy valószínűtlen az is, hogy a király udvari marsallján keresztül parancsolta volna meg a német fogadósok a jezsuiták elszállásolását, ugyanis a jezsuitáknak nemcsak szokása, hogy – saját házaik és lakásaik lévén – ne világiaknál és fogadósoknál szálljanak meg, hanem ez nekik a legszigorúbban meg is van parancsolva. Hogy azután a krakkói német fogadóst, a király örszemét, Georg von Leipzignek hívnák, arra az arrafelé járatások közül sehogy sem akar senki emlékezni. Egyébként sem szokás, hogy ilyen megbízással lássák el a fogadósokat, akik sokkal inkább a holtrészegséghez és az alváshoz, semmint a virrasztáshoz szoktak. Hogy-hogy nem küld a király a gyermekágyhoz az orvosokkal együtt káplánt, papot és egyetlen jezsuitát sem, akikben mégiscsak bővelkedik Krakkóban? Homályban marad az orvosok és a tanácsosok neve is: a fabula szerzőjének – mivelhogy ő maga az igazsághoz hűnek kíván látszani – mindezt pontosan meg kellene adnia, amivel elkerülhetné, hogy mások hazug története után kérdezősködjének.

Ami mármost a nevezett jezsuitákat illeti, a mainzi jezsuita kollégium matrikulájából és katalógusából egyértelműen kivehető, hogy a kollégium alapításának ideje óta egyetlen jezsuita sem lett bejegyezve Caspar vagy Conrad név alatt. Ugyanígy egyetlen olyan hessenit sem vettek fel soha a Társaságba, aki darmstadti származású Heinrich volna, de olyan heiligenstadti személyt sem, akit Alexandernek neveztek volna. A mainzi kollégiumban, de az egész rajnai provinciában sem találtak olyan Caspar nevezetű személyt, aki most lett volna 64 éves, sem egyetlen olyan Heinrichet, aki most töltötte volna be az 58. életévét. Vezetéknévüket sem adja meg, jöllehet – éppen aztán kiismeri magát a mainzi jezsuita! – ez az önkéntes és kínzás alatti vallomástételek jegyzőkönyvbe foglalásakor igencsak szokásos. Az is valószínűtlen, hogy ilyen vétség esetében a lengyel király anélkül ítélkezett volna – ráadásul halálbüntetés végrehajtásáról –, hogy írásban ne kérte volna ki a mainzi fejedelem vagy legalább a jezsuita provincia illetékes generálisának vagy provonciálisának véleményét. Teljesen ellentmond a szerző szavahihetőségének az is, hogy Heinrichet protestáns prédikátor atyja Münchenbe küldi tanulni, mivel a prédikátoroknál és szektásoknál ez nem csupán nem szokásos, hanem kifejezetten kárhoztatott, minthogy Münchenben a jezsuiták kollégiumán kívül egyetlen akadémia sem található.

Lassan elérkezünk az állítólagos danzigi nyomtatvány értelmezésének mélyrétegeihez. Hanson előbb csak annyit jegyez meg, hogy ha tényleg olyan nagy teológus lett volna Caspar, akit érdemes az eretnekségektől fertőzött kelet-európai

térségekbe küldeni, akkor tudta volna, hogy egy gyermek meggyilkolása kétszeres halálbüntetést von maga után, mivel így a gyermek meg lesz fosztva még a keresztség lehetőségétől is. A szerző célját azonban nem téveszti szem elől Hanson: bizonyos emberekben a keresztség felvétele előtt meggyilkolt gyermek illetően állami temetése által próbál hitet ébreszteni, természetesen anélkül, hogy pontosan megnevezné azon tanácsosokat, egyházi és világi személyeket, akik ezen eseményen jelen voltak. Persze teljesen nyilvánvaló, hogy az újrakeresztelkedők módjára a keresztleetlen gyermeket a túlvilági boldogság várja, és hogy mindazokat, akik ezen processzióban résztvettek, ugyanezen hibában bűnösnek állítja be. Azon sem kell meglepődnünk, hogy azon tanácsosokat sem nevezi meg, akik a Heinrich által kínvallatása közben előadott, és a királyt mély melankóliába ejtő ötödik evangéliumot a király számára közvetítették. Ám ezzel még távolról sem merültek ki a *Zeitung* teológiai értelemezésének lehetőségei. Az anonim szerző ugyanis úgy látta jónak, hogy a lengyel királyt – aki ezen események és a kivégzés megtörténtekor jelen kellett hogy legyen – Grodnóból Krakkóba hozza, avagy az aranycsinálók művészete és ubiquitas-tana által bebizonyítsa, hogy a felséges király egy időben két külön helyen lett légyen. Ezt azonban a kálvinisták sem hagynák jóvá. A mainzi jezsuita utoljára azt veti a szerző szemére, hogy mindezekon felül arról is tudósítania kellett volna, hogy a mainzi választófejedelem – minthogy választófejedelmi ökegyelme semmit sem tud az út előkészületeiről – a négy jezsuitát álmában küldte a lengyel királyhoz, így beszámolóját legalább egy álomra alapozhatta volna. Azonban mivel még ezt sem teszi meg, ezért világos, hogy *Zeitung*-ja teljes mértékben hazugság.

III.

Nos, ha hihetünk mainzi jezsuitánknak, akkor Báthory nem valamikor 1586 januárjának korai napjaiban vonta fel szemöldökét a csodálkozástól, hiszen egyáltalán nem is érkeztek jezsuiták Mainzból a választófejedelem mély barátsága jeléül, hanem akkor, amikor kézhez vette azt az igencsak tapogatózva megfogalmazott levelet, amelyet Wolfgang von Dalberg, Mainz választófejedelem és egyben érseke intézett hozzá 1586. május 22-ei keltezéssel. Ebben felvilágosítást kér azon ügyben, amiről a levélhez csatolt állítólag Danzigban nyomtatott *Neue Zeitung* értekezik. Aggodalmára nem annyira a *Zeitung*-ban megfogalmazott alaptalan vádak súlyossága, mint az adott okot, hogy az irat már nem csak az egyszerű népkörében terjed, hanem egyre több fejedelmi udvar is hangos az ebben foglalt botránytól. A *Zeitung*-gal kapcsolatban Báthory figyelmébe ajánlja Antonio Possevinó és Stanisław Sokołowski atyákat, akik segítségére lehetnek a szóban forgó mellékelt nyomtatvány értelmezésében. Mivel mindketten érintettek az ügyben, Wolfgang von Dalberg gyors válaszra kéri Báthoryt.

Báthory 1586. július 13-án Grodnóban kelt levelében válaszolt méltóságos, az atyaistenben különösen kedves barátjának. Megkaptuk leveleteket – írja –, nemkülönben az elküldött német nyelvű költeményt egynéhány jezsuitáról, akiket rágalmozott és kitalált, ám a büntetésre méltó vétek miatt állítólag a mieink végeztek ki. E mesét vagy költeményt nem kis csodálkozással olvastuk és azonnal parancsba adtuk, hogy gyűljön össze az összes tanácsos és a teljes udvar, akik az-

időtájt velünk voltak. Ezek között egy sem volt, aki fel ne ismerte volna, hogy nem csupán költött dologról van szó, hanem hogy még attól is távol van, hogy az igazságnak akár még csak hasonlatosságaként is tekinthetnénk. Ilymódon még cáfolatra sem tartjuk érdemesnek, mivel minden egyes részében önmagát cáfolja. – Báthory arról is biztosítja Wolfgang von Dalberget, hogy amikor ezen események állítólag bekövetkeztek, már nem tartózkodott Krakkóban, hanem már előzőleg litván nagyfejedelemségébe érkezett. Végül afelől sem hagyja kétségben a mainziakat, hogy királyságában nemhogy nem büntettek meg ilyen szörnyű cselekedetet, hanem soha senkit sem vádoltak hasonlóval.

Báthory felhívja a választófejedelem figyelmét egy olyan körülményre is, amelybe már Hanson, az elmeélet a *Zeitung*-értelmezésben oly kiválóan forgató jezsuita is belebotlott. A röpirat ugyanis a névtelen szerző rendkívül alacsony geográfiai ismereteiről tanúskodik, amennyiben a krakkói gyilkosságot végrehajtó jezsuitákról a szöveg címében azt állítja, hogy „a Nílushoz vezették [őket], és ott mindnyájan elnyerték jutalmukat: karddal és kerékkel kivégeztettek”. Báthory nagylelkűen hozza a mainziak tudomására, hogy – amint írja – a fent nevezett költemény tévesen tudósít arról, hogy a vádolt jezsuitáknak a Nílus mellett kellett elnyerniük büntetésüket, mivel jól tudjuk, hogy az ezen nevet viselő kellemes folyó Egyiptomban található, azonban királyságunkban a legkisebb vagy legjelentéktelenebb hely sincs, amelyik ezt a nevet viselné. Hogy Wolfgang von Dalberg hogyan fogadta Báthory kissé kioktató jellegű földrajzi eszmefuttatását, arról hallgatnak a források. Ám Hanson e ponton is érteni véli az anonim *Zeitung* szövegét, amennyiben kifejti, hogy egyetlen falu, vásárhely, vár vagy város sem található Krakkó körül, amely a Nílus nevezettel bírna, és ahol a címben bejelentett kivégzés lejátszódhatott volna. Emiatt a *Nilo* szó kétségkívül a költő saját leleménye, amivel arra szándékozott utalni, hogy *Zeitungja nil* vagy *semmi*, ami magyarul, azaz németén kitaláció. Conrad, Heinrich és az Alexandernek nevezett Catharina így a semmi partján vagy sehol sem nyerik el büntetésüket. Mindez idáig rendben is volna, ha ezzel bizonyítottnak találnánk, hogy a névtelen szerző szövege fikció, hisz az általa előadott cselekmény a semmiben játszódik. Ám mit kezdjünk azzal a mainzi választófejedelemnek címzett levéllel, amelyet Piotr Myszkowski krakkói püspök ír 1586. augusztus 2-án Krakkóban, és amelyben az anonim nyomtatvány tartalmának dörgedelmes elutasítása után a legkomolyabban biztosítja a választófejedelemet afelől, hogy semmiféle olyan Nílus nevű helyet, ahol a kivégzésnek le kellett volna zajlania, nem ismernek a környéken vagy a hozzá tartozó egyházmegyében, sőt a teljes királyságban sincs ilyen nevű helység. Mikołaj Zebrzydowski, a krakkói vár főkapitánya szintén 1586. augusztus 2-án ragad tollat, hogy megírja a király méltóságos, az atyaistenben különösen kedves barátjának, hogy az itteni – azaz Krakkó környéki – helyek egyike sem, még a legjelentéktelenebb sem viseli a Nílus nevet, amiből kiviláglik, hogy az egész írás semmi másról nem szól, mint a vallásos emberek elleni durva hazugságokról, akiknek erényei, erudíciója és szent dolgokban való buzgalmuk minden tekintetben hozzájárulnak Krakkó épüléséhez.

A névtelen szerzőt tehát rajtakapták, kiderült, hogy az általa előadottakból egy szó sem igaz. Mégis bizonyos öröm vegyülhetett a mainzi jezsuiták örömébe azután is, hogy piacra dobták a krakkói és mainzi udvar között e tárgyban folyt

levélváltás anyagát felölelő nyomtatványukat latin és német nyelven, 1586. szeptember 13-ai utószóval ellátva. Hiszen milyen nehézség is rejlene egy ilyen nyilvánvaló kitaláció leleplezésében, ahol maga a szerző vét akkor hibát, hogy a Nílust Krakkó közelébe helyezi? A mainzi jezsuiták mintájára a mai irodalomtörténész is felteheti a kérdést: vajon mi vezethette a névtelen szerzőt akkor, amikor e nyilvánvaló paradoxonnal megsemmisíti beszámolójának hitelességét? Arról nem is beszélve, hogy ha a röpirat címében a latin *Nilo* kifejezést nem a *Nílushoz* értelemben olvassuk, hanem a *sehová* jelentését tartjuk szem előtt, akkor ez az olvasat pozitív módon is megerősíti az előadottak fikciós jellegét. A válasz talán épp itt rejlik: úgy tűnik, hogy az ismeretlen, talán a radikális protestantizmus valamely ága felé hajló szerző úgy vélte, hogy röpirata nagyobb propagandisztikus értékkel bír akkor, ha feladva a történeti hitelesség látszatát erősítő eszközöket, olyan szöveget ad olvasója kezébe, amelynek megfejtése bizonyos irodalmi élménnyel jár. Paradox módon épp Hanson, a buzgó mainzi jezsuita lehetett egyedül tudatában annak, hogy a krakkói püspök és várkapitány dörgedelmes argumentációi mellett, hogy márpedig Krakkó közelében a legjelentéktlenebb települést sem hívják Nílusnak, illetve a levelezésanyag publikációjának utószavában kifejtett vélemény, miszerint nem kell mindent készpénznek venni, amit ezek a protestánsok írnak, éppen az anonim szerző malmára hajtják a vizet.

József Simon

NILO

Der Aufsatz behandelt einige kuriose Ereignisse in Krakau aus dem Jahr 1586. Die Quellen laden den Leser zu einer lebhaften religionspolitischen Szene in Polen unter der Regierungszeit Stephan Báthorys ein. Die fast banale Geschichte über vier Jesuiten, die dem polnischen König durch Wolfgang von Dalberg, den Kurfürsten von Mainz als großzügiges Geschenk Anfang Januar 1586 übersandt worden sind, zeigt die typischen Merkmale der propagandistischen Fiktion der Periode der Konfessionalisierung. Einer der Jesuiten bringt ein Kind zur Welt, das zusammen mit seiner Mutter von den anderen drei Jesuiten ermordet wird. Durch die Darstellung des detailliert aufgezeichneten Verhörprozesses kommen mehrere Straftaten ans Licht. Endlich werden die drei Jesuiten „nach Nilo“ geführt und hingerichtet. Der anonyme Erdichter der Fiktion entlarvt sich: Die Jesuiten werden in Nichts, d. h. nirgendwo enthauptet. Uns interessiert nicht die Tatsache, dass es sich hier um eine negative Utopie handelt, um so mehr aber die Reaktionen auf diese sich entlarvende Fiktion. Der Kurfürst von Mainz nimmt politische Kontakte mit dem König von Polen auf und die Jesuiten zu Mainz streiten sogar ab, dass es die genannten Jesuiten überhaupt gab. Sämtliche Würdenträger in Krakau argumentieren auf seriöse Weise dafür, dass nicht einmal die kleinste Ortschaft rund um Krakau den Namen Nilus trägt. Allein der Antwortbrief Báthorys an den Kurfürsten von Mainz nimmt die Ironie durch die Bezugnahme auf den wunderschönen Nil in Ägypten richtig wahr.

Sinka Zsófia

FELTEVÉSEK BOZÓTJÁBAN¹

A Balassa-kódex Rimay-részéről

A *Balassa-kódex* Rimay János verseit tartalmazó része 32 számozott versből áll.² Ez a számozás kétszer szakad meg: a Tizenkettedik (*Katonák hadnagya*)³ után az *Én édes Ilonám* kezdetű szerelmes vers számozás nélkül szerepel, amelyet a Tizenhatodik (*Vitézség embernek*) követ. A második, nagyobb hiány a 20. és 31. vers között van: a Huszadik (*Udvar s irigy tiszték*) másolása megszakad a harmadik versszak felénél, majd üres lapok következnek,⁴ s a Harmincegyedik (*Kedvező szemeddel*) énekkel folytatódnak Rimay szövegei.

A *Balassa-kódex* Rimay-részének nagy cruxát nem tudták megfejteni a kutatók. Horváth Iván és Tóth Tünde azonban *Rimay János ifjúkori versgyűjteményének rekonstrukciója* c. cikkükben publikálnak egy elméletet, s megoldottnak tekintik a problémát.⁵ Szerintük a fent említett tíz üres helyen Rimaynak a Balassi Bálint halálát megékesítő gyászkölteménye, az *Epicédium* állt. Feltevésükkel kapcsolatos kételyeimet és megjegyzéseimet foglalom össze ebben a dolgozatban.

Átszámozás

Horváth Iván és Tóth Tünde elmélete szerint a *Balassa-kódex* másolói át/be-számozzák a forrásukban más számokkal vagy számozatlanul talált verseket. Ez szerintem több okból is nehezen elfogadható.

Például amiatt, amiről éppen Horváth Iván írt elsőként,⁶ a Balassi-versek számozásáról: a szám része a címnek, mondattani kapcsolatban áll vele, összetartoz-

¹ Varjas Béla, a *Balassa-kódex* első kiadójának szavai a kódex eredetéről (*Balassa-kódex*, kiad. VARJAS Béla, Bp., 1944, XVII).

² *Balassa-kódex*, i. m., 1944, 140–184; *Balassa-kódex*, kiad. KÖSZEGHY Péter, betűhív átírás, jegyz., utószó VADAI István, Bp., Balassi, 1994, 148–175. STOLL Béla, *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, Bp., Balassi, 2002, 76. tétel.

³ *Balassa-kódex*, i. m., 1994, 160.

⁴ Ide egy későbbi kéz Zrínyi-szövegeket másolt. *Balassa-kódex*, i. m., 1994, 168–172.

⁵ HORVÁTH Iván–TÓTH Tünde, *Rimay János ifjúkori versgyűjteményének rekonstrukciója*. A tanulmány a sátorlajújhelyi konferencián (1999. május 26–29.) hangzott el. A konferenciakötetben: *Ámor, álom, mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete*, szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., Universitas, 2002, 457–469.

⁶ HORVÁTH Iván, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Bp., Akadémiai, 1982, 16.

nak – ezért kell a verscímekeket a számmal együtt közölni,⁷ s nem értelmetlenül csak a második részét, elszakítva a tagmondatokat egymástól (pl. *Kiben morog Cupidóra...* tehát helyesen: *Ötvenkettedik, kiben morog Cupidóra...*). Eszerint a számozást a vers(cím) fontos, szerzői eredetű részének tekintem, s nem olyan jegynek, melyet egy sietősen és mechanikusan dolgozó⁸ másolócsoporthoz írt hozzá vagy változtat meg benne. Ezt a komoly változtatást legfeljebb egy tudatos szerkesztőtől tartanám elképzelhetőnek (például a *Balassa-kódex* forrásának, az 1610 körül készült gyűjteménynek összeállítója ilyen volt), de nem egy olyan négy főből (kézből) álló másolócsoporttól, melynek tagjai gyorsan és olykor hibásan (több esetben következtelenül, máskor kettős lapozással) dolgoztak, a kódex metanyelvi prózai szövegeit⁹ nem transzformálták saját korukra, nem látták el anyagukat semmilyen rájuk (vagy körülményeikre, céljukra, a másolás apropójára stb.) utaló más megjegyzéssel, jeggyel sem.¹⁰

Véleményem szerint e négy kéz egyetlen önálló tevékenysége a kihagyás.¹¹ Úgy vélem, céljuk nem volt más, mint forrásuk (lehető legpontosabb) reprodukciója – hiszen másolók voltak.

Másrészt kétségbe vonhatónak tartom Horváth Iván azon véleményét is, miszerint ezeknek a be- és átszámozásoknak a funkciója, hogy segítse a másolókat a

⁷ Ahogy tette is fontos Balassi-kiadásában: BALASSI Bálint *Összes versei a versek helyreállított eredeti sorrendjében*, közzéteszi HORVÁTH Iván, Novi Sad, 1976 [1977] (Tanulmányok – Studije, 9); s utána például: BALASSI Bálint *versei*, kiad. KÖSZEGHY Péter és SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., Balassi, 1994. – A *Balassa-kódex* Rimay-gyűjteményében hat ilyen szintagmatikus című verset találunk (az 1., 7., 10., 11., 16., és 32. versek): *Első, kiben azt írja meg, miképpen hódoltatta ötlet Venus...* (Szólván nevemen...), *Balassa-kódex*, i. m., 1994, 148; *Hetedik, kiben echótúl veszen feleletet* (Kösziklák közt lakó), i. m., 155; *Tizedik, kiben kesereg a magyar nemzetnek romlásán s fogyásán* (Ó, szegény megromlott), i. m., 157; *Tizenegyedik, kiben Cupidóval feddik* (Cupido, ne, nyilad), i. m., 159; *Tizenhatodik, kiben az embernek ez földön való...* (Vitészég embernek), i. m., 162; *Harminckettodik, kit más kérésére csinált...* (Szűz Mária lakozván), i. m., 174.

⁸ Minden *Balassa-kódex*szel foglalkozó kutató így jellemzi a kódex másolócsoportját. Lásd például VARJAS, *Balassa-kódex*, i. m., 1944, XXVII.

⁹ A Balassi-részben találhatók, illetve a három (Balassi – Rimay – mostani poéták) részt megelőző bevezetőket. *Balassa-kódex*, i. m., 1994, 1, 57, 99, 148, 175.

¹⁰ Nem küszöbölik ki például azt az – át- és beszámozással könnyen eltüntethető – hiányosságot sem, mely a forrásuk csonkaságából fakad a Tizenkettedik és Tizenhatodik Rimay-vers között. *I. m.*, 160–162.

¹¹ A szakirodalomban általánosan elfogadott, hogy: az (1650 körül) dolgozó másolók rendelkeztek egy Balassi Bálint és Rimay János énekeit tartalmazó nyomtatott kiadással, s kihagyták vagy csak jelzésszerűen elkezdték és üres helyet hagytak ki azoknak a verseknek, melyek a forrásukban és a nyomtatványukban is szerepeltek. Ezzel időt spóroltak, hamarabb vissza tudták adni a kéziratos forrást, s későbbre halasztották a nyomtatványokból való bemásolást. – Ez a terv azonban nem valósult meg, valamiért később mégsem másolták be a hiányzó verseket az üresen hagyott lapokra. Éppen ez a *Balassa-kódex*szel kapcsolatos egyik legnehezebb kérdés, hogy ott, ahol nem jelölték, hogy oda mi került volna, mi állhatott. A kódex Balassi-részének hiányos verssorrendjét Klaniczay Tibor rekonstruálta (KLANICZAY, *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához*, Bp., MTA I. OK., 1957, 265–338). Jelen dolgozat pedig a Rimay-részben lévő támpont nélkül kihagyott hellyel kapcsolatos nézetekről szól.

későbbi, biztos szöveg pótlásnál.¹² Szerinte mind Balassi, mind Rimay esetében számozatlan verscsoportokat találtak forrásukban a számozott versek között (Balassinál eszerint ilyen számozatlan lett volna a 99. lap prózai megjegyzése után következő kilenc istenes vers, Rimaynál pedig a Huszadik és Harmincegyedik ének közti rész – az *Epicédium* versei). A későbbi bemásolást segítő nyomtatványuk incipitmutatójában megjelölik, beszámozzák azokat a verseket, melyeket most kihagynak a kódexből, kéziratukban pedig ugranak a számozással, így emlékeztetve magukat arra, hányat kell még ide másolni később.¹³

Meglátásom szerint azonban mivel nyomtatványukban, vagy valahol máshol mindenképpen jelölniük kell, hogy mely verseket, és milyen sorrendben akarnak később bepótolni – nem szükséges, sőt, felesleges munka lenne (ami nem egyeztethető össze a sietséggel!) a kódexen belüli átszámozással bonyolítani a dolgukat. (Megkockáztatnám, hogy ilyet egyáltalán nem is tennének meg).

Horváth Iván és Tóth Tünde elmélete szerint tehát a *Balassa-kódex* forrásának Rimay-részeiben (Rimay János ifjúkori versgyűjteményében) a Huszadik (*Udvar s irigy tiszték*) vers után következett az *Epicédium* számozatlanul, ezután pedig folytatódott a számozás a Huszonegyedik (*Kedvező szemeddel*) verssel, s befejeződött a Huszonkettedikkel (*Szűz Mária lakozván*). Ezt változtatták volna a *Balassa-kódex* másolói egy 32-ig számozott gyűjteménnyé.¹⁴ Gondolatmenetük azon az ötleten alapszik, hogy azért ugrik a számozással tízet a másoló, mert az *Epicédium* a nyomtatott kiadásokban tíz incipittel szerepel.

Viszont ha feltesszük – ahogy javaslok –, hogy a 32-es számozás nem a *Balassa-kódex* másolótól származik, hanem korábbi (szerzői, vagy legfeljebb az 1610 körüli összeállítóé), akkor nem illik erre a tíz helyre a hét darabból álló *Epicédium*,¹⁵ mert a nyomtatott kiadások előtt nem állt rendelkezésre incipitmutató, mely alapján ez a mű tíz versnek tekinthető. Az első Balassi és Rimay verseit tartalmazó nyomtatott kiadás pedig csak 1632-ben jelent meg.¹⁶

¹² HORVÁTH IVÁN, *Az eszményítő Balassi-kiadások ellen = Művelődési törekvések a kora újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk. BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, ÖTVÖS Péter, Szeged, 1997 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 35), 196 = H. I., *Magyarok Babelben*, Szeged, JATEPress, 2002, 184; HORVÁTH-TÓTH, i. m., 463–464.

¹³ Mindez persze csak akkor lehet érvényes, ha számozatlan verscsoportokat találtak, ami merőben hipotetikus.

¹⁴ Mely a Huszadik vers közben megszakad, utána üres lapok kihagyásával folytatódik az átszámozott Harmincegyedikkel (*Kedvező szemeddel*) és Harminckettedikkel (*Szűz Mária lakozván*).

¹⁵ Igaz, RADVÁNSZKY Béla az, aki először magától értetődően hétnek számozza az *Epicédiumot* (RIMAY János *Munkái*, Bp., 1904, 37–66), s ezt a számozást nem bírálja felül sem ECKHARDT Sándor (RIMAY János *Összes művei*, Bp., Akadémiai, 1955, 11–32) sem ÁCS Pál (RIMAY János *Írásai*, Bp., Balassi, 1992, 19–44; R. J., *Epicédium a Balassi fivérek, Bálint és Ferenc halálára*, Vizsoly, 1596; faksimile kiadás, Bp., Balassi, 1994), mikor kiadásaikban közlik ezt a versgyűjteményt.

¹⁶ Pontosabban: 1632 körül (RMNy 1519). Rimay halála (1631) és az 1633-as bécsi kiadás (RMNy 1599) közé tehető az *Istenes énekek* első kiadása.

Az előszó tanúsága: „a több”

A *Balassa-kódex* Rimay-része előtti bevezető szöveg utolsó sorai miatt vagyunk biztosak abban, hogy az eredeti, 1610-es gyűjteményben ott volt az *Epicédium*.¹⁷ Ez az előszó a mű helyét is megjelöli tehát, mikor azt mondja: „mely írássát a több éneki után helyhezítettünk.” Ezeket a szavakat Horváth Iván és Tóth Tünde szóban forgó cikke úgy értelmezi, hogy az *Epicédium* néhány vers után következik majd;¹⁸ én viszont azokkal értek egyet, akik szerint az előszó azt mondja: a gyász költemény a többi vers után, tehát a gyűjtemény végén kap helyet.¹⁹

Nemcsak azért vélem ezt, mert a *többnek* a *Balassa-kódex* idejéhez legközelebbi jelentése a TESz-ben ’többi’,²⁰ és mert a szövegben a *több* szót az *a* határozott névelő előzi meg,²¹ mely – funkciója szerint – határozottá teszi azt a tárgyat, névszót, mely előtt áll,²² s így a kifejezés nem határozatlan csoportra (néhány versre), hanem egy konkrét csoportra (*az* összesre, *a* többire) utal,²³ hanem azért is, mert szerintem így van értelme ennek a szövegnek.

Hiszen ez a bevezető beszél először a most következő (hiányos) Rimay-gyűjteményről, majd pedig – egy új, hosszabb egységben – kijelöli Rimay Balassihoz viszonyított helyét (rögtön utána következik),²⁴ s ezt a pozíciót többek között az az alátámasztja, hogy maga a mester rendelte meg halálos ágyán Rimaytól az *Epicédiumot* (s így zárja): „mely írássát a több éneki után helyhezítettünk.”

¹⁷ *Balassa-kódex, i. m.*, 1994, 148. „Sőt, halála óráján is ötlet vallotta Balassi helyében valónak lenni, kérvén arra, hogy az ő halálát verseivel ékesítse meg, kit véghez is vitt Rimay János, mely írássát a több éneki után helyhezítettünk.” (RIMAY János *Írásai, i. m.*, 55.)

¹⁸ „Ács Pál »a több éneki után« kifejezés »a több« szavát ’az összes többi’-ként értelmezi, mi viszont ’a(ma) több’, ’a(ma) jó egynehány’, ’a(ma) jó pár’ értelemben, ami semmiképp nem merészebb, mint az ő értelmezése.” HORVÁTH–TÓTH, *i. m.*, 464.

¹⁹ VARJAS, *Balassa-kódex, i. m.*, XXIV; ÁCS Pál, *Rimay János korai versciklusai*, ItK, 1989, 308–309. Ács ebben a cikkében 33-as ciklusnak tartja e Rimay-gyűjtemény 32 versét az azt követő *Epicédiummal* együtt.

²⁰ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, főszerk. BENKŐ Loránd, III, Bp., Akadémiai, 1976, 954.

²¹ Pontosabban: egybe vannak írva („atöb”).

²² Vadai István megfigyelése.

²³ Ugyanebben az értelemben használja Rimay az „az több” kifejezést tervezett Balassi-kiadásához írt előszavában: „...mint az sas az több apró madarak előtt, úgy ő minden magyar elméjek előtt...” – jól érthető, hogy itt nem ’néhány’ apró madárról van szó, hanem azt mondja: mindenki, ’az összes többi’ előtt volt Balassi. RIMAY János *Írásai, i. m.*, 49.

²⁴ Ahova illeszti is a kódex összeállítója, s a későbbi nyomtatott kiadások szerkesztői is.

A Rimay-előszó felépítése és tartalma tehát arra enged következtetni, hogy két fontos dolog, egység következik e prózai megjegyzés után: a (talán nem teljes) Rimay-gyűjtemény és a Balassi-epicédium.²⁵

Nem tartom valószínűnek, hogy az *Epicédium* helye egy versgyűjtemény közepén van. Sokkal inkább illik a végére vagy az elejére, de mindenképpen külön, ahogyan szerepel is az összes nyomtatott *Istenes énekek* kiadásban²⁶ (mindegyikben a Balassi–Rimay-részek záródarabja).²⁷

A fizikai lehetőségek

Ha megpróbáljuk beilleszteni az *Epicédium*ot a *Balassa-kódex* Huszadik és a Harmincegyedik verse közé, akkor feltételeznünk kell, hogy a mai kódexünkéből ezen a helyen hiányzik körülbelül hat levél.²⁸

Most ugyanis a félbehagyott Huszadik (*Udvar s irigy tiszték*) és a Harmincegyedik (*Kedvező szemekkel*) között csak öt, a másolók által üresen hagyott lap van (melyre egy kicsit későbbi kéz Zrínyi-szövegeket másolt, ahogy tette ezt a kódex több, általa üresen talált lapján korábban is).²⁹ Feltételezzük, hogy itt is a (nyomtatványukban meglévő) később bemásolható szövegeknek hagytak ki üres

²⁵ Ez a következtetés független attól, hogy kitől származik ez az előszó (az 1610-es összeállítótól, vagy Rimaytól). A legvalószínűbbnek azt tartom egyébként, hogy a kettő keverékéről van szó: egy már meglévő előszót használ föl a kódex összeállítója, mikor megírja bevezetőjét – de hogy milyen mértékben építi bele a sajátjába, megállapítani, azt hiszem, nem lehet. (Részletesen érvel meglévő előszó fölhasználása mellett VADAI István, *Hozzászólás a Hozzászóláshoz*, elhangzott a 2004-es sárospataki konferencián, kézirat.) Ezen a ponton szívesen leszámolnék a szakirodalom „jól informált előszó” kifejezésével, mely e bevezetőket csaknem tudományos szöveggént értékeli s nem az elvesztett (Tiszába esett) kézirat toposzát és az egész Rimay-imázs legalapvetőbb mítoszának megfogalmazását olvassa ki belőle – de ennek részletezése túlnyúlna e dolgozat lehetőségein.

²⁶ A Balassi és Rimay verseit összevegyítőokban (pl. Bártfa, 1632 k.; Bártfa, 1660 k.; Kassa, 1665) és a szétválasztókban (pl. Lőcse, 1666; Kolozsvár, 1669–77, stb.) egyaránt.

²⁷ Erre Ács Pál is rámutatott: Á.P., *Rimay János korai...*, i. m., 306–311 = Uő., „Az idő ósága”, Bp., Osiris, 2001, 43–51.

²⁸ Az *Epicédium* ugyanis háromhasábosan másolva – ahogyan a kódex ezen részén másolják a Rimay-verseket – kb. 15 lapra fér el. Ebből forrásunk mai állapotában megtalálunk 3 lapot, tehát kell még 12 lap (azaz 6 levél).

²⁹ A kézirat törzsanyagának másolását 1650 utánra tesszük (1–4. kéz), a Zrínyi-szövegek másolását (5. kéz) sem sokkal későbbre. Ez az ún. 5. vagy Zrínyi-kéz az *Adriai tengernek szirénája* c. kötet szövegét kezdte másolni a kódexbe, összesen három helyen: a Balassi-rész nagy cruxát követő lapokat (102–116), egy Rimay-oldalt (158) és a most tárgyalt 5 üres lapot (168–172) használta ki anyaga számára.

helyet, ezért nem fejezték be a Huszadik verset, s hagytak ki lapokat utána is.³⁰ Azonban az itt lévő öt lapból kettő kell(ett volna) az *Udvar s irigy tiszték* befejezésére, tehát mai kódexünkben csak három olyan lap van, mely a Huszadik verset követő versekre várt. A *Balassa-kódex* levélállományában ezen a helyen hiány van, éppen ívfűzethatárra esik ez az amúgy is zavaros rész, a Harmincegyedik (*Kedvező szemeddel*) vers egy új, az [I] ívfűzetten kezdődik.³¹ Ez, a [k] és [I] ívfűzetek közötti hiány Vadai István szerint legvalószínűbben két levélre tehető.³² Eszerint a hiányzó tíz verset hét (3 + a visszapótoltt 4) lapra kell elképzelnünk – ami még mindig kevés, hiszen egy vers átlagosan itt, a gyűjtemény második felében több mint egy lap. Tehát vagy olyan rövidebb versek álltak itt, amilyenek a gyűjtemény első felében lévők, vagy a kódex ezen pontján is hiány volt már a *Balassa-kódex* forrásában is, ahogyan csonka volt a másolók forrása Rimay Tizenkettedik és Tizenhatodik (vagy az *Én édes Ilonám* kezdetű) verse között.

A fentiekből az is következik, hogy nem kell feltétlenül tíz olyan verset keresnünk, amely megfelel a szigorú kritériumoknak (kb. 1610 előtti és később a nyomtatott – minden bizonnyal rendezetlen – kiadásokban szerepel),³³ hiszen forrásunkban csak három olyan üresen hagyott lapot találunk, melyekre ilyen istenes verseket feltételezhetünk.³⁴ Fogalmunk sincs, hogy mi volt azokon a lapo-

³⁰ Vita folyt a szakirodalomban arról, hogy milyen típusú nyomtatvány lehetett a *Balassa-kódex* másolóinál: rendezetlen (Balassi és Rimay verseit összevegyítő) vagy rendezett (szétválasztó – mely mindkét költőtől a rendezetlenséghez képest eltérő sorrendben és több verset tartalmaz). Itt nincs mód ezt a kérdést és ennek tétjét összefoglalni, de jelen dolgozat egyetért Horváth Ivánnal, aki osztja Bóta László véleményét, miszerint rendezetlen típusú nyomtatványt feltételezünk a másolók asztalára (BÓTA László, *Balassi istenes verseinek kronológiájához*, ItK, 1954, 420–429; Uő., *A Balassi–Rimay-versek első kiadásának keletkezéséhez*, ItK, 1983, 173–188; KLANICZAY, *Hozzászólás...*, i. m., 268–271; HORVÁTH Iván, *Az eszményítő...*, i. m., 1997, 195 = *Magyarok...*, i. m., 183).

³¹ A (későbbi számozás szerinti) 173. lapon. *Balassa-kódex*, i. m., 1994, 173.

³² A kódex hiányairól és fizikai állapotáról szóló leírást lásd: VADAI István, *A Balassa-kódexről*, II–V = *Balassa-kódex*, i. m., 1994. Innen tudjuk, hogy a minket érintő [k] 14, az [I] pedig 6 leveles ívfűzet. Vadai a [k] ívfűzetet eredetileg 16-osnak, az [I]-t pedig 8 levélből állónak feltételezi. – HORVÁTH–TÓTH 4 hiányzó levelet képzel ide, Tóth Tünde és Bíró Gyöngyi korábbi cikke alapján (HORVÁTH–TÓTH, i. m., 462). Számításaim szerint még ez az általuk mondott 8 lap sem elég az *Epicédium*hoz, ráadásul nehezen is lenne visszapótolható 4 levél a kódex e pontjára. Az *Epicédium* tényleges terjedelméhez szükséges 6 levél úgy lenne rekonstruálható, ha ebből egyet-egyet az itt találkozó ívfűzetek széleihez adunk hozzá, a maradék négyet pedig egy eredetileg önálló, s mára kihullott ívfűzetként, ami kevésbé valószínű. Eckhardt Sándor, s vele egyetértve Ács Pál 7-8 levél hiányt feltételez ide, de, ha jól értem, mikor ezt a számot meghatározzák, elsősorban nem a kódex fizikai állapotából indulnak ki, hanem a hiányzó versek szükségesnek ítélt terjedelméből.

³³ Ahogyan teszi HORVÁTH–TÓTH cikke, s felmutatja az e kritériumoknak megfelelő nyomtatványokban egy blokkban található *Epicédium*ot (megjegyzem: az általuk is feltételezett rendezetlen kiadásokban az *Epicédium* blokkját megbontja a tévesen itt szereplő *Mert ki megtér* kezdetű strofa, mely külön incipittel is szerepel a mutatóban, s így az *Epicédium* tömbjében 11, s nem 10 incipittel szereplő vers van).

³⁴ A Zrínyi-kéznek a kiesett levélnél megszakadó *Pars secunda* befejezéséhez még másfél lapra volt szüksége. Ha ezt a másolást be is fejezte, a kitöltendő három lapunkat legfeljebb ötre egészíthetjük ki.

kon, amelyek kiestek a kódexből. Egyáltalán nem biztos, hogy a Huszadik vers után induló helykihagyás a ma már nem látott lapokon is folytatódott.³⁵

A *Balassa-kódex* Rimay anyagának nagy cruxát a kódex fizikai oldala felől vizsgálva tehát igen összetett, többretegű problémával állunk szemben, hiszen

1. valószínűsíthető, hogy számolnunk kell ezen a helyen egy, már a *Balassa-kódex* forrásában is meglévő hiánnyal, csonkulással;³⁶

2. a mai, 1650 körül másolt kódexünk levélállománya sem ép itt;

3. a másolók üres lapokat hagytak ki ugyanitt.

Azt gondolom, nem járunk el körültekintően, ha e három körülményt homogén problémaként kezeljük s egy – bizonytalannak tűnő – mozdulattal próbáljuk megoldani. Ezért nem tudom elfogadhatónak találni e crux feloldására a *Rimay János ifjúkori versgyűjteményének rekonstrukciója* c. tanulmány javaslatát.

De valahol azért mégiscsak kellett szerepelnie az *Epicédium*nak az eredeti gyűjteményben. Föltehetően a végén. Elképzelhetőnek tartom, hogy a 32-es Rimay-gyűjtemény után az *Epicédium* vizsolyi kiadása volt odaillesztve, s így – a korban gyakori – kolligátumot alkotott a többi ívfüzettel. Ez volt az egyetlen mű az egész gyűjteményből, mely 1610 táján már hozzáférhető volt nyomtatvány formájában is.³⁷ Könnyen feltételezhető a *Balassa-kódex* forrásának szerkesztőjéről, aki összegyűjtött, egymás mellé helyezett és előszavakkal látott el Balassi-, Rimay- és egy kortárs verseket tartalmazó gyűjteményt, hogy beszerzett egy példányt a már legalább tizennégy éve forgalomban lévő vizsolyi kiadásból is.³⁸ De az is lehetséges, hogy a gyászköltemény egy kéziratot füzetben következett a Rimay-gyűjtemény után.³⁹

A fentiek értelmében Rimay János ifjúkori versgyűjteményének a szakirodalom által legutóbb felkínált rekonstrukciójának újragondolását és megváltoztatását ja-

³⁵ Azaz: állhattak itt akár Rimay-versek is. Ezt valószínűsíti, hogy az 5. kéz a Zrínyi-szöveg harmadik énekének másolásába már feltehetően nem kezdett bele, hiszen ha így tett volna, bizonyára folytatja a másolást a kódex végén, a „mostani poéták” versei után üresen lévő lapokon, de nem tette.

³⁶ Talán valóban nem volt teljes a gyűjtemény már az 1610 körüli összemásolásakor sem? Vagy az összeírás és a *Balassa-kódex* másolása, tehát kb. 1610 és 1650 között csonkulhatott? Mindkettő lehetséges. Lásd erről Ács, *Rimay János korai...*, i. m., 309–310.

³⁷ A kolligátum ötlete Honfi Zsófiáé.

³⁸ Noha éppen egy Ötvös Péter tanár úrral folytatott (gyors) beszélgetésben merült fel, hogy megjelent-e egyáltalán az *Epicédium* (nagyon problematikus) vizsolyi kiadása (RMNy 787). Ezt a kételyt támaszthatja alá Ács Pál új Rimay-cikke, amely egy elveszett címlapterv ötletéről is szól. Ács Pál, „Egy út készítettik”. *Balassi Bálint apoteózisa Rimay János Epicédiumában*, ItK, 2005, 210. – A kérdést valószínűleg eldönti a Balassi- és Rimay-források kollációja, hiszen így belátható lesz, hogy az *Istenes énekek* kiadásaiban a vizsolyi nyomtatványból vették-e át az *Epicédium* verseit, vagy egy másik forrásból.

³⁹ Mindkét eset feltételezi, hogy az 1610 körüli gyűjteményben külön ívfüzetekben voltak a különböző blokkok. E feltevésre alapos okom van, de itt nincs hely részletesen indokolni. Mindenesre egy ilyen helyzetben könnyen elveszhetett az *Epicédiumot* tartalmazó nyomtatvány vagy ívfüzet másik két füzet közül, s előállhatott, hogy a *Balassa-kódex* másoló a 32-es Rimay-gyűjtemény után a „mostani poéták” verseit találta.

vaslom, azzal az optimizmusmal, hogy e terület függőben lévő kérdéseire a Balassi- és Rimay-szöveghagyomány forrásainak kollációja⁴⁰ által – amire e módszerrel lehetséges – választ fogunk kapni.

Zsófia Sinka

NELLA SELVA DELLE IPOTESI

Il saggio tratta alcune questioni filologiche riguardanti il *Balassa-kódex* (Codice Balassa), una delle più importanti e insieme più problematiche fonti manoscritte ungheresi del XVII secolo, che tramanda soprattutto poesie di Bálint Balassi (1554–1594) e János Rimay (1569/1573?–1631). Partendo dai risultati dell'esame codicologico, viene messa in discussione la più recente ipotesi ricostruttiva della raccolta poetica di Rimay tramandata nel *Balassa-kódex*. Sottolineando la complessa stratificazione dei problemi posti dal codice, viene rifiutata la tesi secondo cui l'*Epicedium*, scritto da Rimay per la morte dei fratelli Balassi, debba essere inserito all'interno della raccolta ricostruita, composta di 32 poesie. Più ragioni conducono infatti a ritenere l'*Epicedium* un'opera per molti aspetti indipendente e separata, che già nel deperdito antigrafo del *Balassa-kódex* avrebbe potuto trovarsi collocata dopo le 32 poesie della raccolta medesima.

⁴⁰ A szegedi Régi Magyar Irodalom Tanszéken folyamatban lévő munka.

Szilasi László

„EGYIKE IS KÉTSÉG”
Az irodalmi Ábrahám-komplexumról¹

„Függ a titoktól, mert benne áll.”

Ma is úgy gondolom, hogy amikor nemrégiben azt állítottam: Ötvös Péter Zrínyi Miklós cím nélküli verséről szóló értelmezése² „az ortodox belső retorikai elemzés talán legkitűnőbb hazai példája”,³ mértéktartóan és igazságosan jártam el. Meggyőződése, hogy szakmánk alapvető interpretatív tanulmánykötetének⁴ megjelenése óta a régi magyar irodalom területén a klasszikus retorika fogalmainak szisztematikus alkalmazása kínálta fel a leggazdagabb értelmezői lehetőségeket – s e meggyőződés mellett, azt gondolom, épp Ötvös Péter (magát, feletébb rokonszenves szerénységgel, töredékes vázlatként megjelenítő) dolgozata a legerősebb érv (*argumentum*). Ez a retorikai tekintetben komplexnek, már-már totálisnak tekinthető interpretáció valójában azonban nem csupán a Zrínyi-szöveg több szinten megvalósuló (a beszédteni készletet a kifejezés eszközének, a már eleve meglévő jelentés lehetőség szerint áttetsző közvetítőrendszerének tekintő, s talán csupán ennyiben) *ortodox* retorikai vizsgálatát végzi el, méghozzá egyedülállóan kimerítő részletességgel (vegyük észre például, hogy az értelmezői szótáraknak azóta sem lettek maradéktalanul integráns részei a *hipotetikus antitetikus szillogizmushoz* hasonló, igencsak operatív szószerkezetek),⁵ hanem határozott mozdulattal előkészíti és meg is nyitja az utat olyan olvasásmódok felé is, amelyek elsősorban a retorikai eljárások és az egyéb közvetítőrendszerek konstitutív, a jelentéseket egyéb szándékoktól nem ritkán teljesen függetlenül generáló teljesítményeit hangsúlyozzák. Teljesen nyilvánvaló, hogy a (többnyire Paul De Man

¹ Mint sokan mások, dolgozataimat én is akkor szoktam a lehetőségekhez mérten késznek tekinteni, amikor Ötvös Péter (tüzetes olvasás után) rájuk üti az *imprimaturt*. Mivel ebben az esetben ennek a számomra oly kedves műveletsornak, a meglepetés-koeficiens szinttartása érdekében, ideiglenesen el kellett maradnia, az önzetlen és türelmes segítséget ezúttal Fazekas Sándornak, Font Zsuzsának, Karácsonyi Juditnak és Vadai Istvánnak kell megköszönnöm.

² Ötvös Péter, Zrínyi Miklós cím nélküli verséről = „Mint sok fát gyümölcse...” (Tanulmányok Kovács Sándor Iván tiszteletére), Bp., 1997, 34–42. – Az eredeti kifejezés („*ortodox retorikus belső elemzés*”) Szígyeti Csabától származik, lásd ÖTVÖS, i. m., 35.

³ Lásd: SZILASI László, „Nem ma”. Az irodalom kültügyeitől való ideiglenes tartózkodásom okairól (Válasz Takáts Józsefnek), ItK, 2003/6, 742–755 (746).

⁴ A régi magyar vers, szerk. KOMLOVSZKI Tibor, Bp., Akadémiai, 1979.

⁵ Lásd ÖTVÖS, i. m., 37.

névéhez kötött, s talán csupán ennyiben) *neológ* retorikai olvasás sokak szerint túlzottan is felszaporodó kortárs eredményei korántsem tűnnének annyira légből kapottnak, ha tudománytörténeti előzményként legalább egy tanulmánykötetnyi, az Ötvös Péteréhez hasonló szigorral és következetességgel megírt, józan retorikai értelmezésre támaszkodhatnának. Ezek megírása azonban, tudjuk, elmaradt.⁶

Bár a lehetőségek ebben az esetben igazán számosak, jelen alkalommal Ötvös Péter *Elégia*-elemzésének csupán egyetlen szálát kívánom továbbgombolyítani. Balassi Bálint utóélete felől vizsgálódva⁷ különösképpen fontosnak tartom ugyanis, hogy Ötvös Péter interpretációja nem olyan *Elégiát* olvas, amelyben Zrínyi Miklós korán elhalt, Izsák nevű fiától búcsúzik, s eközben magát Ábrahámként nevezi meg, hanem olyat, amelyben a magát mindvégig Ábrahámként megjelenítő beszélő siratja Izsákot – szinte teljesen függetlenül attól a (korántsem eldöntött)⁸ kérdéstől, hogy született- s meghalt-e egyáltalán a szerzőnek valaha is ilyen nevű gyermeke. A megnevezések valóság-alapú metafora helyett disszimilatív-alluzív exemplumként (Móz I,22) történő értelmezése döntő, különösképpen jelentős következményekkel járó interpretatív mozzanat. Ugyanis nem csupán az első strófa jelentését segít tisztázni,⁹ hanem elvezet egy kivételesen különleges, a régi magyar irodalom egészében is alighanem társtalan pillanathoz: a *hit*, az Istent kezdő és végpontként tételező *ideológia*, a biblikus-keresztény *ethosz*¹⁰ tagadhatatlan megingásának, szinte teljes nyíltsággal megjelenített (s talán épp ezért kéziratban maradt) összeomlásának feltárásához is. Ötvös Péter szövegértelmezésének (a lezáró összegzést kerülni igyekvő) végkifejletét idézem:

„Jóllehet mind jóért, körszterét és bal szerencséért az Istent kell áldani, a fülemüle régi bánatja ellenére erről ad példát, a biblikus igazság a személyes szférában mégis csak disszonánsan érvényesül (10-11. strófa). [...] A *vala mint egy szép virágszál* azokat az értékeket, amelyeket a *virág* kapcsán felsorakoztatott (*virágjában megmarad mindenkor ottan*), most [a 14. strófában] a visszájára fordítja, a *kertek* az utolsó sorban immár nem a Paradicsom kertét jelentik.”¹¹

Ezen összeomlás megjelenítésének szinte teljes poétikai-retorikai nyíltsága elsősorban abban mutatkozik meg, hogy a szöveg, isteni és emberi tereket és idöket ütköztetve, de egyszerű szembeállításukra módot nem adva, rendre lebontja a frissiben kiépített vigasztaló szólamokat. Az első egység (1-4. strófa) azzal a

⁶ E hiány későbbi következményeinek kérdéséhez lásd még: SZILASI László, *A történeti poétika története (1982–2000)*, BUKSZ, 2001. ősz, 258–264. = *Bevezetés a régi magyarországi irodalom filológiájába*, szerk. HARGITTAY Emil, Bp., Universitas, 2003, 240–252 = HORVÁTH Iván, *Balassi Bálint költészete történeti poétikai megközelítésben*, Bp., Akadémiai, 2004. Függelék.

⁷ Készülő munkám jelenlegi munkacíme: *A sas és az „apró madarak” (Balassi Bálint költői nyelvének utóélete a XVII. század első harmadában) Poétikai változások a magyar nyelvű költészetben az Istenes énekek megjelenése előtt: egy imitáció-központú irodalomtörténet kísérlete.*

⁸ Az Izsák névvel kapcsolatos biográfiai aggályokról lásd: KOVÁCS Sándor Iván, *A lírikus Zrínyi*, Bp., Szépirodalmi, 1985, 256–257, valamint 331–332.

⁹ ÖTVÖS, i. m., 37.

¹⁰ ÖTVÖS, i. m., 36.

¹¹ ÖTVÖS, i. m., 39.

klasszikus, topikus¹² vigasszal zárul, hogy a Paradicsom kert kívül helyezi a kis virág Izsákot a földi időn és az evilági bánaton, hogy a fiú, épp halála által, „[V]irágjában megmarad mindenkor ottan” (4/1.), de ezt azonnal megsemmisíti a második egység (5-7.) azon egyéni szempontú, de más létezőkre is kiterjesztett felismerése, hogy a beszélő így, másik térben és másik időben létezvén, *nem élheti gyümölcsét* az elhunynak, mert *nem érte meg*,¹³ hogy az gyümölcsöt hozzon (5/3). Ez az egység mindezek után, szinte természetes módon, a *mindent el kell szenvedni* keresztény-sztoikus tézisébe torkollik (7.), amit azonban a záróegységben (8-14.) végérvényesen szétzúz az egyénileg tervezett közös jövőendő megsemmisülése feletti apai fájdalom. Ezeket a történéseket alig-alig fedi el, a panasz szélsőségesen radikális hangjait alig-alig halkítja, sőt: talán éppen feltárja és felerősíti mindezt, hogy a szöveg nem tulajdonítja Izsák halálát egyértelműen Isten akaratának. Ezen állítás többszöri előfordulása (2., 3/1., 7/1.) mellett előbb a *fátum* (6/3), majd az *irigy szerencse* (10/1-2), végül az *irigy halál* (14/1-2.) neveztetik meg tettesként. Az egyetlen épen megmaradó vigasz Izsáknak az *evilági* kertek szépségére gyönyörűen álló szép virágszállhoz való *hasonlíthatósága* (14/3-4.): a gyermeknek a Paradicsom kertből e módon mégiscsak megtörténő költői, fikatív, retorikai, figuratív visszaszerzése, a költészet vigasztalása – *consolatio poeticae*.¹⁴

A hit és a filozófia vigasztalásának lehetetlenné válása után tehát csak a költészeté marad meg érintetlenül. A kérdés, az elődömtől korántsem független saját kérdésem mindezek után nyilvánvalóan csak az lehet, hogy *előkészíti-e*, s ennyiben *igazolja-e* ez a szöveg ezt a saját korában mégiscsak egyedülállóan váratlan végkifejletet. A kis Izsák *Virágjában megmarad mindenkor ottan / Itt pedig az földön lett volna hervadtan* (4/1-2) – előtte azonban, ha jól értem, gyümölcsöt

¹² E vigasz topikusságát jól mutatja, hogy az első egységre jellemző szókincs, történet-alakítás ill. argumentációs stratégia a misszilis-hagyományban még a következő század első harmadának végén is jól dokumentálható. Lásd pl.: DÁNIEL István levele Cserey Mihályhoz, 1733. április 18. = *A vargyasi Dániel család közpályán és a magánéletben*, szerk. VAJDA Emil, Bp., 1894, 503–505 (főként: 504).

¹³ Elfogadom Font Zsuzsa olvasati javaslatát: a kézirat 5. strófájának harmadik sorában a harmadik szót (*ertem*) az eddigi olvasati hagyománnyal ellentétben nem *élem*, hanem *értem* alakban kell átírnunk.

¹⁴ Jól látható, hogy a költészet ezen vigasztaló potenciálja jórészt azon alapul, hogy a *hasonlat* ebben a poétikai rendszerben olyasféle funkciókat is betölt, mint a későbbiekben az *apostrophé*: képes arra, hogy átjárásokat teremtsen különböző idők között, hogy a valós, múltó idő helyébe a diskurzus állandósított jelenét állítsa. E funkció működéséről bővebben lásd: Jonathan CULLER, *Apostrophé*, ford. SZÉLES Csongor, Helikon, 2000/3, 370–389.

hozott volna (5/3.).¹⁵ De mik is lennének valójában azok a gyümölcsök, melyeknek általa történő *élhetetlenségét*, *meg nem érését* ill. *be nem érését* a beszélő oly keserűen siratja? A szövegnek az ezen, úgy tűnik, egyáltalán nem mellékes kérdésre adott válaszai fokozatosan egyre bővebbek. Az 5. strófa szerint e gyümölcsök csupán abban álltak volna, hogy

Urának, hazának
És nagy Jehovának
Had talált volna kedvét,

ami nyilván a *senior*, a *patria* és a *Deus* fogalmi hármasságában álló, hagyományosan megszentelt *vazallusi* vitézi szolgálatra utal.¹⁶ A 6. strófa a *család* (*familia*: Zrini) személyre szabott érvével (*argumenta a persona*), ill. a *gloria* és a *fama* generációkon átívelő, s az apa által azonnal teljes egészében kisajátított (*Kedvet tett volna nékem*) erejével egészíti mindezt ki:

Hogyha ember korban
Ő gyuthatott volna,
Azt bizonynal elhitem,
Ő Zrini jó névvel,
Vitéz magyar kézzel
Kedvet tett volna nékem.

Az utolsó versszak előtti, s tematikailag már a *vigadozó*, Istennek hálát adó, hozzá *verssel* imádkozó fülemile képével (9/3-4.) felvezetett strófákat (12-13.) pedig már teljes egészükben idéznem kell.

¹⁵ A vers által tételezett Paradicsomban ezek szerint mindenki abban az életkorban éli örök életét, amelyben elhalálozott. Ezt az elgondolást nyilván hasznos lenne összevetni a korabeli túlvilág-elképzelésekkel, de erre jelen keretek között nincs terem. – Jeleznem kell: magam is érzékelem, hogy a vers metaforikája nem hézagatlanul folyamatos. Az első (1-4. str.) és a harmadik egység (8-14.) elsősorban a (talán valóban Rimayt követő [Lásd KOVÁCS, *i. m.*, 257–258]) plántált *virág* metaforájának jegyében építkezik, a másodikban (5-7.) kétségtelenül *pálma*fa képe dominál. Ha azonban észrevesszük, hogy a *közlés* által az 5. strófa utolsó három sora (ha – Font Zsuzsa figyelmeztetése nyomán – jól értem) azt panaszolja föl, hogy Izsáknak, *mint termett pálmafának köllött volna elröndölni menését* (nem pedig így: gyümölcshozás előtt. *virágjában*), akkor mégiscsak fennállnak azok a rejtettebb tropológiai és narratív viszonyok, amelyek indokoltá teszik a metrikailag is elkülönített egységeken átívelő jelentéstulajdonításokat.

¹⁶ Kétségtelen, hogy az 5. strófa negyedik sorának második szava (*hazának*) a *hazának* alak mellett *háznak* alakban is átirható. Ebben az esetben Izsák az atyai tervek szerint a legfelsőbb *senior*nak, a királynak, a Zrínyi-háznak és Jehovának találta volna kedvét, amiben nem nehéz észrevenni a jelentős utóélettel rendelkező *Isten* (Jehova) – *haza* (király) – *család* (Zrínyi-ház)-hármasságot (Font Zsuzsa értelmezése). Ezen megfontolandó javaslat ellenére értelmezésemben azért tartottam ki mégis Ötvös Péter olvasata (*hazának*) mellett, mert így olyan szöveg jön létre, amelyben retorikailag indokoltabbnak érzem a 6. strófa hosszasan és ellentétező kifejtett egyéni szempontú *familia*-argumentumát, továbbá a 12. strófa (azt hiszem: vitathatatlan olvasatú) utolsó két sorát: „*Hogy követi, meg is haladja versemet / És szegény hazánkért igyekezetemet.*” (Kiemelés tőlem. Sz. L.)

Így számlálom vala az én jövődömet,
 Hogy sok üdö múltván ez megvált engemet,
 Hogy követi, meg is haladja versemet,
 És szegény hazánkért igyekezetemet.

S zengőbb trombitával magyar vitézséget,
 Fogja énekelni erős kar erejét,
 És hogy ű is osztán érdemeljen ilyet,
 Kinek énekelhessék cselekedetét.

A vitézi dicsőség képei kényszerítő erejű, ismert hagyományú logikával¹⁷ futnak bele a *laus* képzetkörébe. Dicsőítő verseket írni és dicsérendő tetteket végrehajtani: ez lett volna a feladat, ez lett volna a gyümölcs. Talán még figyelemre méltóbb azonban, hogy a beszélőnek a jövőről megalkotott elképzelései mindközben az *imitatio* fogalomkörének¹⁸ mennyire szoros kötésébe állítják bele Izsákot, kettős értelemben is. Az utódnak, sok idő múltán, mindkét területen: a versszerzésben és a hazáért való igyekezetben egyaránt fel kellett volna váltania elődjét, a helyébe kellett volna állnia. Annak dicsőítő verseit és dicsérendő tetteit egyaránt *követnie* kellett volna, s végül meg is kellett volna *haladnia* azokat.¹⁹ Költő és hadvezér²⁰ – Izsáknak cselekedeteiben és verseiben tehát ugyanazt az utat kellett volna járnia, mint elődjének, de messzebbre kellett volna eljutnia.

¹⁷ KLANICZAY Tibor, *A nagy személyiségek humanista kultusza a XV. században* = Uő., *Pallas magyar ivadékai*, Bp., 1985, 41–59.

¹⁸ A fogalomkört tárgyaló magyar nyelvű fontosabb szövegekként lásd: GERÉZDI Rabán, *Balassi Bálint utóélete*, Itk, 1968/4, 401–410; BÁN Imre, *Az imitatio mint a reneszánsz arisztotelizmus esztétikai kategóriája*, FilKözl, 1975/4, 374–386 = Uő., *Költők, eszmék, korszakok*, szerk. BITSKEY István, Debrecen, KLTE, 1997; KOMLOVSZKI Tibor, *Rimay és a Balassi-hagyomány*, Itk, 1982/5-6, 589–600; SZIGETI Csaba, *Appendix Balassiana (Kronológia, tradíció, hagyománytudat a XVII. századi Balassi-követő nemesi műköltészetben)*, Itk, 1985/6, 675–687; NAGY Levente, *Imitációs technikák három 17. századi eposzunkban (Szigeti veszedelem, Kemény és Rákóczi-eposz)* = *Az olvasó – az olvasás. Irodalmi tanulmányok*, szerk. L. SIMON László és THIMÁR Attila, Bp., FISZ, 1999 (FISZ Könyvek, 1), 185–199; valamint: *Retorikák a reformáció korából*, szerk. IMRE Mihály, Debrecen, Kossuth, 2000 (Csokonai Könyvtár, Források, 5).

¹⁹ A megfogalmazásmód annyira hasonlatos, hogy a 13. strófa 3. sorának (*Hogy követi, meg is haladja versemet*) tekintetében még akár a Balassa-kódex kísérőszövegeivel való kontakt-hatást sem tartom kizártnak. Lásd pl: „Kezdenek itt már külömb-külobb féle szép énekek, melyeket ez mostani poéták szerzettek, akarván az poétaságban elmejeiket fárasztván futtanni az Balassi Bálint elméjével, és poétaságban elérni, és meg is haladni, melynek bizony csak az egyike is kétség, nem-hogy mindkettő.” (*Balassa-kódex*, közléteszi KÖSZEGHY Péter, előszó, átírás, jegyzetek VADAI István, Bp., Balassi Kiadó, 1994, 175) – Lásd még: VADAI István, *Balassi Bálint fajtalan éneki*, Itk, 1994, 673–681.

²⁰ Az, hogy ez a (magyar irodalom önértésére Zrínyi szabályának és pennájának, Petőfi alakjának, meg a *Nyugat* Mikes-logójának közvetítésével egészen Ottlik Gézáig jelentős hatást gyakorló) kettősség elsődlegesen mennyiben a Zrínyit megelőző Balassi utóélet teljesítménye, jól kiolvasható pl. Rimay: *Isten Asszonyokkal égben...* incipitű versének (RIMAY János *Összes Művei*, összeállította ECKHARDT Sándor, Bp., Akadémiai, 1955, 46, Nr. 7.) ill. Balassi: *Ez világgal bíró...* kezdetű énekének (BALASSI Bálint *Összes Művei*, összeállította ECKHARDT Sándor, I. Bp., Akadémiai, 1951, 88, Nr. 44.) összevetéséből.

Izsák, az utód, e tervek, jövődö-számlálások szerint *letzten Endes* nem lett volna más, mint az előd, Ábrahám *jávitott kiadása*. Isten, a fátum, a szerencse vagy a halál ezeket a számításokat rombolta szét. Izsák korai halála lehetetlenné tette az egyén létének a *saját halálon* túlnyúló, irányított utóéleten és imitációs logikán alapuló, szerves meghosszabbítását. S mindez – innen látható be – a beszélő számára legalább akkora súlyú ok a panaszra, mint a fiú korai halála. Magát, számára elveszett, mert általa immár irányíthatatlanná vált utóéletét (is) siratja. Az ő tavaszát rontotta el az irigy szerencse (10/1), az ő jövődöje lett oda (12/1), az ő keblére csapott le az a szörnű kasza²¹ (14/2).

Ebből a nézőpontból aztán felettébb szembeötlő, valójában mennyire *nem* szereplője ennek a szövegnek Izsák: a diskurzus, voltaképp igencsak meglepő módon, tulajdonképpen teljes mértékben az ő feje fölött zajlik. Zrínyi Miklós különös, cím nélküli verse műfaját tekintve végülis valamiféle halottsirató. Ám a műfaj ősi, Zrínyi korában meglehetősen széles áradású tradícióitól eltérően sem a halott megszólítása (*apostrophé*), sem annak beszélgetése (*prosopopoeia*) nem lelhető fel benne. Izsákhöz nem szólnak, Izsák nem beszél. Amiképpen – valójában – megszólítás és megszólalás nélkül marad az őt elpusztító erő is, legyen az akár Isten, a fátum, a szerencse vagy a halál. Ebben a szövegben mindvégig az Ábrahám arcát magára öltő beszélőé a szó, s azt sohasem Izsák vagy annak gyilkosa, hanem – ugyan konkrét megszólítás nélkül, de – mindvégig, pillanatnyi megingás nélkül az olvasó felé irányítja. Ha pedig – ahogy erre minden okunk megvan – a halotti búcsúztatók döntő retorikai mozzanatának a halott beszélgetését, a halottnak az ittmaradóktól való fiktív, a retorika eszközeivel létrehozott búcsúzását tekintjük, akkor azt mondhatjuk, hogy ebben a szövegben tulajdonképpen a magát Ábrahám maszkjában és szavaival folyton beszélgető narrátor a valódi halott.²² Az elégia elsősorban *őt* siratja. A költészet vigasztalása pedig elsősorban abban áll, hogy a poézis inherens eszközei által a fiú korai halála miatt elvesztett költői *posteritas* mégiscsak visszaperelhető.

És most álljunk meg egy pillanatra, és vegyük végre észre, hogy a vers alap-története, a fiú korai, az apát megelőző (s meglehet, teljes egészében fiktív) halála, ebben a tárgyalásmódban az előd és az utód közötti *irodalomtörténeti* viszony teljesen más módjára kínál modellt, mint azt általában megszokhattuk. Az irodalmi változásokat az irodalomtörténet-írásban általában a *Oidipusz-komple-*

²¹ Azt hiszem, kétségtelen, hogy a *fülemilére* lecsapó *kasza* némiképp zavaros képnek tekinthető. Ez azonban – úgy vélem – organikus folytatása és betetőződése a vers (Ötvös Péter által megfigyelt: *i. m.*, 39.) lassú *átlátszóvá* válásának. A nyelv, a tropológia leromlása nagyon pontosan viszi színre a legfontosabb panaszt: a hiányzó utóélet miatt bekövetkező bizonyosnak látszó költői megsemmisülést.

²² Az arc megrongálódásának és helyreállításának retorikai stratégiáihoz lásd: Paul DE MAN, *Az önéletrajz mint arcrongálás*, ford. FOGARASI György, Pompeji, 1997/2-3, 93–107. – Az arc helyreállításának Balassi-követő poétikai szokásairól lásd: OLÁH Szabolcs, *Az inspirált költészet poétikája: Hogyan befolyásolják a líra XVII. századi fogalmát a szabálypoétikák, a hívó ember valóságképzetei és a lejegyzőrendszerek?* (Az egyházi énekköltészet formaelvei a 17. században; egyéni vallásosság és közösségi énekköltészet viszonya). Kézirat.

xum²³ mintázatai szerint szokás cselekményesíteni:²⁴ az utód kezdettől fogva követi, majd apránként felülmúlja elődjét, életével és tetteivel öli meg, egyben avatja atyjává.²⁵ Ez a fiú azonban nem *élete*, hanem *halála* által öli meg az apját. Zrínyi cím nélküli versében az utóélet, az utód, a követő, az imitátor eljövendő élete és tetteinek sora teljes egészében, eredendő magától értődőséggel áll az előd hatalmában, az atyai mivolt és hatalom eleve, az utód későbbi tetteitől függetlenül létezik, és képes részletekbe menően előre megírni saját későbbi utótörténetét – a szinte feldolgozhatatlan súlyú tragédia éppen abban áll, hogy egy külső, felülmúlhatatlan erő kivételes esetekben mindennek ellenére mégiscsak képes megsemmisíteni a hibátlan atyai tervezetet. Ábrahámnak kizárólag Istennel, a fátummal, a szerencsével, a halállal van vitája, ezt tárja részletesen az olvasó elé. Izsák nem veszélyes vetélytárs, Izsák nem akceptálható vitapartner, Izsák nem önálló tényező. Azt hiszem, a hagyomány működéséről alkotott előfeltevéseknek ezt a speciális konglomerációját bízást (mert nem előzmények nélkül) nevezhetjük *Ábrahám-komplexumnak*.

Az irodalomtörténet-írás számára a narratív modell megválasztása korántsem mellékes kérdés. Példának okáért: Balassi Bálint XVII. század eleji utóéletét, ezt a Zrínyi Miklós költészetétől korántsem idegen²⁶ történetet szorosan vizsgálva nagyon könnyen juthatunk arra a narratíva formájú következtetésre, hogy az utódok (Rimay, Wathay, Madách és a többiek) előbb szinte szolgáian követik, azután egyre radikálisabban újraolvassák, végül pedig (apránként) odahagyják mesterük költészetét. Az utódok követés-története az *imitatio* – *aemulatio* – *altera inventio* sorrendet követi. Ebben pedig, némi igyekezettel, előbb-utóbb alighanem valóban felfedezhetnénk a hatás-iszony (*anxiety of influence*) nagyhatású bloomi elméletének és modelljének megjelenését is: választás – szövetség – rivális inspiráció –

²³ E komplexum legtagabb látókörű magyar nyelvű tárgyalásaként lásd: DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Bp., Akadémiai – Universitas, 2004, 225–357: *Öskeresés - Egy irodalomtörténeti eredetválasztás Oidipusz-drámája* című fejezetében.

²⁴ A fogalom értelmezéséhez lásd: Hayden WHITE, *A történelmi szöveg, mint irodalmi műalkotás*, ford. NOVÁK György = *Testes könyv*, szerk. KISS Attila Atilla, KOVÁCS Sándor S. K., ODORICS Ferenc, Szeged, 1996 (Dekon-könyvek, 8), 333–354. A tágabb kontextushoz lásd még: Hayden WHITE, *A történelem terhe*, Bp., Osiris, 1997. – A WHITE nézeteivel kapcsolatos vitákról jó áttekintést ad: *A történelem poétikája*, szerk. és vál. THOMKA Beáta, Pécs, Kijárat, 2000 (Narratívák, 4).

²⁵ Konkrét esettanulmányként lásd: SZILASI László, *A Kopereczky-effektus, avagy miképpen fidadzhatja egy beszéd a saját apját* (Mikszáth Kálmán: A Noszty fiú esete Tóth Marival, IX. fejezet), Holmi, 1997. szeptember, 1256–1272 = *A szerző neve DEKONFERENCIA-IV. Szeged [in Mojo] 1997. április 17-18.*, szerk. FOGARASI György, ODORICS Ferenc, Szeged, Ictus és JATE Irodalomelméleti Csoport, 1998 (deKON-KÖNYVek, Irodalomelméleti és Interpretációs Sorozat, 11), 118–145 = SZ. L., *A Kopereczky-effektus*, Pécs, Jelenkor, 2000, 80–109.

²⁶ Lásd pl.: LUDÁNYI Mária, *Balassi Szép magyar komédiájának közvetlen hatása a hazai udvari dráma fejlődésére*, ItK, 1976, 676–681; KAZINCZY Andrea, *Adalékok Zrínyi Balassi- és Rimay-ismeretéhez*, ItK, 1984, 635–636; KOVÁCS Sándor Iván, *i. m.*, 77–78, 111–114, 129–132. – Lásd még: ECKHARDT Sándor, *Balassi Bálint utóélete*, ItK, 1955, 407–424 = Uő., *Balassi-tanulmányok*, Bp., 1972, 387–423.

Új Költőtípus – előd-értelmezés – előd-felülvizsgálat.²⁷ Ettől azonban nem csupán az tart vissza, hogy Bloom saját elképzeléseit – nagyon becsületos és vonzó módon – elsősorban a felvilágosodás *utáni* költészetre tartja érvényesnek,²⁸ a korábbiakat pedig – hallgatólágosan – meghagyja az *imitatio* terepének, hanem az is, hogy a Balassi-imitatio története Zrínyi *Elégiájának* (Ötvös Péter által fókuszált) fényében sokkal inkább tűnik Ábrahám, mintsem Oidipusz történetének. „Ez azt jelentené, hogy nem egyedül az apagyilkosság lenne ennek a kultúrának az alapja, nem a fiú írná a történetet, nem zené az apát, hanem az Ábrahám-Izsák történet, az Ábrahám és az Isten közötti titok, mely Izsák előtt titokban marad.”²⁹ Az Oidipusz-komplexumhoz szabott narráció azt sugallná, amit a szövegek voltaképp csak nagyon-nagyon ritkán támasztanak alá: hogy a követők *aemulatív* törekvései egyben *apagyilkosság*-kísérletek is lennének.

„Nem a kéznél lévők közül, a rendelkezésre állók közül a legjobbat kiválasztani, hanem a legjobbat megteremteni: új teret.”³⁰ A kortárs-irodalmi hagyomány-elképzelések jelenléte az irodalomtörténet-írásból természetesen mindig kiiktathatatlan. Ám az imitáció-alapú költészet *etoszából* alapvetően mégiscsak hiányzik a teremtés ezen kultusza. Az imitáció-alapú költészet *fejlődése* a kéznél lévő, a rendelkezésre álló lehetőségek közötti választásokon és a *különböző* kiválasztott elemek *más-más* stratégiájú felülmúlási, meghaladási törekvésein alapul. Nincsen, nem létezik *új* tér. Minden poétikai tér *öröklött*. A játék mindig *azon belül* folyik. Éppen ezért az *imitáció* gyakorlatait az *anxiety* gyakorlataitól elsősorban épp az *különbözteti* meg, hogy a követés [*imitatio*] és a meghaladás [*aemulatio*], nem pedig az el(mis)másolás [*misprision*] és az elfojtás [*repression*] vezérlik. Az elődnek érintetlenül, vagy épp: megnövekedve kell kikerülnie az imitációs folyamatból, annak érdekében, hogy a követő *aemulatív* teljesítménye – hozzá képest – jól érzékelhetően mutakozhassék meg. Az Oidipusz-narráció

²⁷ Harold BLOOM, *Költészet, revizionizmus, elfojtás*, Helikon, 1994/1-2 (Az *amerikai dekonstrukció*, szerk. KOVÁCS Sándor S. K.), 58–76. (76.: BLOOM ezen a ponton egy Thomas Frosch-citátum által összegzi saját tanait.) Ford. HÓDOSY Annamária. – A tan részletes kifejtése összesen öt (4+1) kötetben történt meg. Harold BLOOM, *The Anxiety of Influence. A theory of Poetry*, London, Oxford, New York, Oxford UP, 1973; *Kabbalah and Criticism*, New York, Continuum, 1975; *A Map of Misreading*, London, Oxford, New York, Oxford UP, 1975; *Poetry and Repression. Revisionism from Blake to Stevens*, New Haven, Yale UP, 1976; *The Western Canon*, New York, Harcourt Brace and Co., 1994. (A fontos magyar fordítás a negyedik, 1976-os könyvből származik: 31–51.)

²⁸ BLOOM, *i.m.*, 1994, 69.

²⁹ ORBÁN Jolán, *A dekonstruktív irodalomtörténet-írás lehetőségei és lehetetlenségei*, Literatura, 2005/3, 298–311 (307). – A tanulmány e ponton francia előzményre, a mester egyik legszebb, kései dolgozatára hivatkozik: Jacques DERRIDA, *Donner la mort*, Paris, Galilée, 1999, 173–190. – Derrida Kierkegaard-t (Sören KIERKEGAARD, *Félelem és reszketés. Harmadik probléma*, ford.: RÁCZ Péter, Bp., Európa, 1986) továbbgondoló szövege (mindennemű irodalomtörténet-módszertani visszhang nélkül) magyarul is megjelent: Jacques DERRIDA, *A halál adománya (Adni – kinek? A tudás paradoxona)*, ford. SZABÓ László, Vulgo, 2. évf./3-5, 144–160. Lásd még: John D. CAPUTO, *Pillanatok, titkok és szingularitások (A halál adománya Kierkegaard-nál és Derridánál)*, ford. KALMÁR György és SIMON Kata, Vulgo, 2. évf./3-5, 161–180.

³⁰ ESTERHÁZY Péter, *Utazás a tizenhatos mélyére*, Bp., Magvető, 2006, 16.

módszeresen lecsökkenti ezen (örző, védő, szolgáló, gyarapító, konzerváló) műveletek fontosságát – másfelől pedig nem ritkán indokolatlanul megemeli a követők poétikai teljesítményének értékét. Márpedig, bár az elkülönbözödés imitativ-aemulativ vágya és igyekezete az előd szövegeinek poétikai szerveződéseit több esetben valóban meghaladhatóvá teszi, ám a követők szövegei számára az előd-szövegek és a nyelv közötti paktumok – konkrét poétikai tartalmuk tekintetében – többnyire voltaképpen mindvégig titokban maradnak. E paktumokat csak utólag, az ezen ismeretlent burkoló és hordozó meghaladási kísérletek olvasása által lehetséges megfejteni. Hiszen nem is léteznének, ha nem próbálták volna meghaladni őket. S ennyiben persze – de kizárólag csak ennyiben – az imitatio Ábrahám-komplexumában is a fiúk avatják előddé a korábbiakat. Ám nem az apák legyilkolása által, hanem azáltal, hogy azok (számukra ismeretlen, de csak általuk hozzáférhető) titkait hordozzák.

A következők messzire vezetnek: meggyőződésem például, hogy az *imitatio* gyakorlatainak és a hozzájuk kapcsolódó Ábrahám-komplexumnak az Európában megszokottnál hosszabb (a felvilágosodáson is jóval túlnyúló) élettartama lehet az egyik oka a magyar irodalom azon alapvető *kultikus* hajlandóságainak, amelyeket még az Oidipusz-komplexumra fixált magyar irodalomtörténetírói tradíció sem tudott maradéktalanul és véglegesen elfedni. Az Ábrahám-modell gyakoribb aktiválása nem csupán ezeknek a kultikus szerveződéseknek a létrejöttét és működését tehetné, azt hiszem, jóval átláthatóbbá,³¹ de közelebb vezethetne azon (elismerem: archaikusabb és talán ritkábban felbukkanó, megmagyarázhatatlannak tűnő, s ezért gyakorta leértékelt) irodalomtörténeti és egyéb kapcsolatformáknak az alaposabb megértéséhez is, amelyekben az utód, a követő, a tanítvány szemmel láthatóan a legkevésbé sem érdekelt az előd, a követendő minta, a mester legyilkolásában. Nagyon is akarja az poétaságban elméjét fárasztván futtatni az mester elméjével: őt a poétaságban elérni, és meg is haladni – de közben mégiscsak, újra meg újra azt kénytelen derűs rezignációval konstatálni, hogy ennek bizony csak az egyike is kétség, nemhogy mindkettő.³²

László Szilasi

„EGYIKE IS KÉTSÉG”

About the Abraham Complex in Literature

In the history of European and Hungarian literature, the rhetorical changes of post-Enlightenment poetry are mainly emploted using the narrative patterns – anxiety of influence and Oedipus-complex – elaborated and studied by Harold Bloom. However, even Bloom claims that these narrative patterns cannot be applied to the imitation-centered poetry preceding the Enlightenment. The essay – following Kierkegaard and Derrida – continues Ötvös Péter's interpretation of the poem by Zrínyi Miklós, the *Cím nélküli vers*, and argues that the most organic and useful models for the narratives of literary history on the rhetorical changes of the imitation-centered poetry prior to the Enlightenment may actually be the patterns of the Abraham-complex.

³¹ Ennyiben már korábban is segítségemre lehetett volna. Lásd pl.: SZILASI László, *A selyemgubó és a „bonczoló kés”*, Bp., Osiris-Pompeji, 2000.

³² A mondat eredeti alakját lásd: *Balassa-kódex*, idézett kiadás, 175.

A. Ábrahám - komplexum

BB. fülemle
vagy XXV.

Zrínyi Miklós: [Elégia]

Elégia a dőre (= egy jén)

Idő 1. jén (fő dő) - történet jén

1. Elég volt Istennél Ábrahám jó kedve,
Fianak halála mert meg volt engedve;
Másképpen vagyok én Istentől büntetve,
Avagy talán inkább Istentől szeretve.
2. Meglátá kis Izsákot és megszereté,
Kar-angyalok között el is viteté,
Ezt az áldozatot menyben helyezteté,
Paradicsom kertiben ütet teteté.
3. Tudom, miért köllött most szintén az Úrnak
Paradicsom kertiben kis virág Izsák,
Tavasszal ugyanis virágót plántálják,
Ütet is most ültetik kised anyalkák.
4. Virágjában megmarad mindenkor ottan,
Itt peng az földön lett volna hervadtan,
Ottan örök öröme neki az Úrban,
Itt búbanat ütet verné világban.
5. Ebben csak egy ok van,
Az kit én szívem bán,
Hogy nem élem gyümölcsét;
Úrnak, hazának
És nagy Jehovának
Had talált volna kedvét;
Mint pálmafáirémet,
Úgy ő neki köllött
Elröndölni menését.
6. De heában sírok,
Utána ohajtók,
Fátum irig énekem;
Hogyha ember korban
Ő gyuthatott volna,
Azt bizonynal elhittem;
Ő Zríni jó névvel,
Vitéz magyar kézzel
Kedvet tett volna nékem.
7. Így akarta Isten,
Az ember mit tegyen,
Vele nem pörölhetni;
Az mi dolgunk nem más,
Csak mint pironkodás,
Mindent el kell szenvedni;
Mind jóért, köröszért,
És bal szöröncséjért
Az Istent köll áldani.
8. Ím most ifiadik megvényt esztendő,
Tavaszra fordula téli kemény üdö,
Újul föld, frissül viz, vigadik az erdő,
Teli szép madarakkal magas levegő.
9. Az szép fülemile sírassal úgy tetszik,
Régi bánatjéért hogy panaszkodik,
De nem, hanem még inkább ú vigadozik,
Hálát Istennek ad, vessel imádkozik.
10. Ah, az én tavaszomat irigylontá
Szerencse, sőt még inkább télre fordítá;
Derült szememet esőnek bocsátá,
Jéggel én szívemet s búval beburitá.
11. Gyönyörű madárkám, kicsin fülemilém,
Ah, igen hirtelen elröptüle tülem,
Az énnékem vala minden reménségem;
De mint könnyű árnyék, elkele előlem.
12. Így számlálom vala az én jóvendőmet,
Hogy sok üdö múlván ez megvált engemet,
Hogy követi meg is haladja versemet,
És szegény hazánkért igyekezetem.
13. S zengőbb trombitával magyar vitézséget,
Fogja éneklenni erős kar erejét,
És hogy ú is osztán érdemeljen ilyet,
Kinek énekelhessék cselekedetét.
14. Ah, szép fülemilét az irigylontá
Leccsapá kebelemben szörnyű kaszával,
Izsákot, mely vala mint egy szép virágzál,
Kertek szépségére mely oly gyönyörűn áll.

Idő 2. jén (fő dő) = más jén

a mit: ehny
si meg: onó

$$4 + 3 + 7 = 14$$

Margináliák Zrínyi Miklós Cím nélküli versének Ötvös-féle átiratán és kéziratán
(Kiosztmány-facsimile: Szegedi Egyetem, BTK, Auditorium Maximum,
2006. tavasz, évfolyam-előadás)

1375

Wipul K. Singh (owner)
auth. & editor
Killingiswari,
(Chennai)

13.

2

3

4

[illegible]

Washburn
Washburn
1-2

8 /m megt. kősziké magy. került először
Tudósai fordult. Lili. Kemény. Lili
Világ. Lili. Füstöl. magy. került az elő
Lili. /p. "máskor" magy. került

14

9 Az. Sz. utolsó. jött. ut. kősziké.
Lili. kemény. jött. magy. került
De nem. hanem. magy. került. ü. magy. került.
Hatal. jött. ut. jött. jött.

verses
(versesekkel)

10 Az. az. Lili. Tü. Tü. Tü. Tü. Tü.
Lili. Lili. Lili. Lili. Lili. Lili.
Lili. Lili. Lili. Lili. Lili. Lili.
Lili. Lili. Lili. Lili. Lili. Lili.
Lili. Lili. Lili. Lili. Lili. Lili.

12 Egy. Tü. Tü. Tü. Tü. Tü. Tü.
Lili. Lili. Lili. Lili. Lili. Lili.
Lili. Lili. Lili. Lili. Lili. Lili.
Lili. Lili. Lili. Lili. Lili. Lili.

verses
kősziké - kősziké
kősziké - kősziké

13 Lili. Lili. Lili. Lili. Lili. Lili.
Lili. Lili. Lili. Lili. Lili. Lili.
Lili. Lili. Lili. Lili. Lili. Lili.
Lili. Lili. Lili. Lili. Lili. Lili.

14

kül³

15 Sz. Sz. Sz. Sz. Sz. Sz.
Lili. Lili. Lili. Lili. Lili. Lili.
Lili. Lili. Lili. Lili. Lili. Lili.
Lili. Lili. Lili. Lili. Lili. Lili.

Szörényi László

SARBIEWSKI A MAGYAROKRÓL

Maciej Kazimierz Sarbiewski (Sarbievius, 1595–1640), a „szarmata, vagy keresztény Horatius” nem csupán a 17. század legnagyobb lengyelországi-litvániai neolatin költője, hanem minden idők egyik legkiválóbb latin lírikusa. Egész Európában ismerték, már életében igen sok, halála után is több tucatnyi írása jelent meg, jó néhány nyelvre fordították is. Magyarországon is nyilván ismerték, egy-két versét a 20. században le is fordították. A magyarokkal való kapcsolatáról azonban – tudomásom szerint – még senki sem írt; noha a 16. századi lengyel költők magyar vonatkozásairól már sokat tudunk.

Lírai költeményei negyedik könyvének első darabja egy alkaioszi óda: *Ad equites Polonos*. (Az „eques” itt persze nem lovagnak, hanem nemesembernek értendő.) Ez a költemény első pillantásra is beilleszkedik azon politikai, illetve történelmi ihletettséggű darabok közé, amelyeknek irányát egyrészt a VIII. Orbán pápa udvarában megfogalmazott, Róma hajdani rangját a pápa vezette külpolitika diadalokra áhító propagandája határozza meg, amelynek szerves részét képezi egy győztes török elleni hadjárat terve, illetve álomképe, aminek eredményeképpen felszabadulhat majd Görögország is, sőt az egész hajdani Kelet-Római Birodalom, amely természetesen ezek után feladja a skizmát és egyesül majd Rómával; másrészt a Lengyel Köztársaság, azaz a lengyel-litván állam török- és tatár-ellenes politikája. Sarbiewski költői világának két meghatározó sarokpontja van: az egyik a teljes romlás, az apokaliptikus pusztulás, amely a maga szélsőséges romlottságával és háborúival magával ránthatja az egész világot a megsemmisülésbe, a másik pedig a talán mégis lehetséges, újjászülethető Aranykor. A politika vagy a történelemszemlélet nyelvére fordítva e két végletes irányt: a gonosz pusztítás irányába mutatnak a törökök és az eretnekségek, az Aranykor irányába pedig az összes valóságos vagy kívánt győzelem a török és a vallási megoszlás fölött. Az Aranykor irányába mutató mozgások legfőbb irányítója természetesen a pápa és köre – elsősorban unokaöccse, a bíboros államtitkár –, lengyel vonatkozásban pedig maga a nemesi köztársaság, azaz a nemes lengyel nemzet, illetve a mindenkori király és a trónörökös. A költő legbensőbb lírai énje fölötté áll az evilági küzdelmeknek; számára nemcsak az egész emberi történelem, hanem maga a teremtet világ egésze, a nagy Természet úgyis múlandó, és ezért leghőbb vágya a „belesemmisülés” Istenbe. Ez a miszticizmus feleltethető meg talán az utánozhatatlan horatiusi világnézeti mixtum egyik alkotórészének, az epikureizmusnak, míg a katolikus és lengyel államnacionalista álláspont a másiknak, azaz a sztoikus rómaiságnak.

Felsorolom azokat a verseket, amelyek a fenti gondolatkörbe illeszthetők, mivel az összes magyar vonatkozás is csak ebben a szövegösszefüggésben nyeri el értelmét:

Lyricorum Liber I.

I. óda: *Ad Urbanum VIII. Pontificem Maximum, Cum infestae Thracum copiae Pannonia excessissent.* (VIII. Orbán pápához, midőn az ellenséges török csapatok kivonultak Magyarországról.) – Most fog csupán visszatérni az Aranykor, mivel a török csapatok magyarországi kivonulásával az egész „római”, azaz keresztény világ békéje helyreáll. Feltehetőleg az I. Ferdinánd és Bethlen Gábor között kitört háború (Bethlen első támadása) lezárására íródott, amikor a királyi Magyarországot sem háborgatták többé Bethlen török segédcapatai. A költő olyan jelentősnek tartja az eseményt, hogy – Horatius Carmen Saeculare-jének mintájára – azt javasolja a pápának, hogy szűz lányok és fiúk kettős kórusával rendezzen ünnepélyt.

VI. óda: *Ad Principes Europae, De recuperando Orientis imperio.* (Európa fejedelmeihez, a Keleti Birodalom visszaszerzéséről.)

XII. óda: *Ad Principes Romani Imperii, De recuperandis Graeciae provinciis.* (A Római Birodalom fejedelmeihez, Görögország tartományainak visszaszerzéséről.)

XV. óda: *Ad Equites Polonos, Cum Ladislaus Poloniae Princeps, fuso Osmano Turcorum Imperatore, victorem exercitum in hiberna reduceret.* – (A lengyel nemességhez, midőn László lengyel király – miután megfutamtotta Oszmánt, a török császárt – győztes seregét téli szállásra vezette.) – IV. Ulászló lengyel király győzelméről van szó Oszmán török szultán fölött; mint tudjuk, ez ihlette Gundulić *Osman* című művét, a legnagyobb horvát barokk eposzt.

XVI. óda: *Temporum ignaviam reprehendit* (Korholja kora tunyaságát.) – A tunya jelenben természetesen a török háború a legnagyobb kihívás.

XX. óda: *Ad Principes Italiae, De recuperando Orientis Imperio.* (Itália fejedelmeihez, a Keleti Birodalom visszaszerzéséről.)

Lyricorum Liber II.

I. óda: *Ad Ferdinandum II. Caesarem Augustum, Cum Thracum copiae excessissent e Pannoniae finibus.* (A fenséges II. Ferdinánd császárhoz, midőn a török csapatok kivonultak Magyarország határaiból.)

IX. óda: *Ad Decium.* (Deciushoz) (Csak akkor lehetünk méltók a híres ókori hősökhez, ha megszabadítjuk az összes erény őshazáját, Görögországot a barbár járomtól.)

XI. óda: *Ad D. Virginem Matrem, Cum illi templum Johannes Carolus Chodkiewicz, signa contra Osmanum Byzantinum Imperatorem moturus, extrueret.* (A Boldogságos Szűzanyához, midőn neki Jan Karol Chodkiewicz templomot emelt, mielőtt zászlót bontott volna Oszmán bizánci császár ellen.)

XVIII. óda: *In D. Virginem Matrem, Carmen Seculare, Parodia ex Q. Horatio Flacco.* (Százados ének a Boldogságos Szűzanyához, Paródia Horatiusból.) –

A paródia itt nem a mai jelentésben szerepel; Sarbiewski és korának klasszicista poétikája olyan imitációt értett rajta, amely egészében követi az antik mintát, de tárgyát felcseréli, illetve modern tárggyal helyettesíti. A szüzek és az ifjak itt a vers végén egyesített kórusukban azért könyörögnek, hogy az égiek távoztassák el a haza földjétől a médeket és a gétákat, akik itt természetesen a törököknek és tatároknak felelnek meg.

XX. óda: *Ad Joan. Stephanum Menochium rectorem Collegii Romani Soc. Jesu, Cum Libros de Principum institutione in lucem edidisset.* (Giovanni Stefano Menocchihoz, a Jézus Társasága Római Kollégiumának rektorához, midőn kiadta könyvét a fejedelmek neveléséről.) – Leszögezi, hogy a Collegio Romanóban nevelkedő ifjú külföldi jezsuita növendékeknek történelmi múltjukból kell mintaképet mutatni, így például Nagy Károlyt, a lengyeleknek Kázmért – utalás Szent Kázmér királyfira –, az erdélyieknek pedig Szent Imrét; így fognak majd teremni új Károlyok, Kázmérok és Imrék!

XXII. óda: *Laudes Invictissimi Potentissimique Sigismundi III., Poloniae Sueciaeque Regis.* (A győzhetetlen és leghatalmasabb III. Zsigmond lengyel és svéd király dicsérete.) – Sok utalással a török elleni háborúkra.

XXIII. óda: *Ad Germaniam, Civili bello ardentem.* (A polgárháború tüzeiben égő Németországhoz.) – II. Ferdinánd császár háborúi között természetesen megemlíti a dákokkal, vagyis az erdélyiekkel folytatott háborúját is.

XXVI. óda: *Ad D. Virginem Matrem, Cum fame, bello, coelique intemperie laboraret Polonia.* (A Boldogságos Szűzanyához, midőn Lengyelország éhségtől, háborútól és természeti csapásoktól szenvedett.)

Lyriconum Liber III.

XIX. óda: *Ad Militares Europae Ordines, De Provinciis Graeciae recuperandis.* (Európa katonanépéhez, Görögország tartományainak visszaszerzéséről.)

XX. óda: *Ad Aulum Laevinium, Visnovii Poloni Equitis virtus, cuius pro patria interempti cor, per summam barbariem, inter se partiti Turcae et depasti sunt.* (A. L-hez. Wisnowiecki lengyel lovag hősiessége, aki elesett a hazáért és akinek szívét – mérhetetlen barbárságuk miatt – a törökök egymás között szétosztották és megették.)

XXVII. óda: *In primi lapidis jactu, cum Jo. Car. Chodkevicius contra Osmanum Turcarum Imp. signa moturus, templum Virgini Matri Crosensis S. J. Collegii exstrueret.* (Az alapköletételkor, midőn a hadaival Oszmán török császár ellen induló J. K. Ch. templomot emelt a Szűzanyának a krosnói jezsuita kollégiumban.)

XXVIII. óda: *Ad Abrahamum Bzovium, De sacra Annalium Historia Eugenii IV.* (Abraham Bzoviushoz, IV. Jenő pápa évkönyveinek szent történetéről) – természetesen kiemeli IV. Jenő törökellenes haditerveit.

Lyricorum Liber IV.

I. óda: – lásd részletesen később

IV. óda: *Celebris Polonorum de Osmano Turcarum Imperatorem victoria proelio ad Chocimum Dacico, anno Domini MDCXXI. VI. Non, Septembr. commisso parta.* (A lengyelek híres győzelme Oszmán török császár fölött, amelyet a moldvai Chocim melletti csatában arattak 1621. szeptember 7-én.) – Az ókori értelemben vett Dáciához számítja a költő Moldvát, illetve Besszarábiát. – A verset egy Galesus nevű, a Duna mentén élő dák paraszt szájába adja.

V. óda: *Parodia ec Joannis Kochanowii poetarum Polonorum principis Liberi II. Ode XXIV. Cum Scythae citeriorem Podoliam inopinato invasissent, populariter decantata.* (Paródia Jan Kochanowski, a lengyel költők fejedelme II. könyvének XXIV. ódájára, midőn a tatárok váratlanul megszállták az innenső Podóliát és amely lengyel népnnyelven íródott.)

VI. óda: *Palinodia, ad Parodiam Joannis Kochanovii, Cum victoria de Turcis parta renuntiaretur, ac paullo post Stanislaus Koniecpolius, exercituum regni Poloniarum ductor campestris, Scythas prosperis proeliis fudisset.* (A Kochanowskira írott paródia visszaéneklése, midőn megérkezett a törökök fölött nyert győzelem híre és nem sokkal azután Stanislaw Koniecpolski, Lengyelország seregeinek tábornagya szerencsés kimenetű csatában legyőzte a tatárokat.)

IX. óda: *Ad Romam, Eam bonarum artium nutricem esse.* (Rómához, hiszen a szépművészetek dajkája.) – Említi többek között az eretnek csehek és erdélyiek fölött aratott katolikus győzelmeket.

XVI. óda: *Ad equites Polonos, Illis quim maxime campestribus proeliis idoneos esse.* (A lengyel nemesekhez, akik a legkiválóbbak a gyalogos csatákban.) – Emlegeti a lengyeleket támadó gótokat, azaz svédeket.

XX. óda: *Ad Divam Virginem, Carmen votivum* (Fogadalmi ének a Szent Szűzhöz.)

XXIV. óda: *Ad D. Virginem Matrem, Paeon militaris Polonorum, quem Divus Adalbertus, Archiepiscopus Gnesensis, Polonorum Apostolus conscripsit, regnoque Poloniarum testamento legavit.* (A Boldogságos Szűzanyához, a lengyelek harci dala, amelyet Szent Adalbert gnieznói érsek, a lengyelek apostola írt és végrendeletileg Lengyelországra hagyott.) – A költő még azt is megjegyzi, hogy e csatadalt akkor éneklék a lengyelek, amikor hadrendbe fejlődve összecsapnak az ellenséggel. A szöveget Piotr Skarga, III. Zsigmond király udvari papja adta ki és magyarázta Szent Adalbert életrajzában; Sarbiewski lengyelből fordította latinra.

XXIX. óda: *Ad equites Polonos, Anno MDCXXX.* – Ez az év a svéd támadás kezdetének az éve.

XXXVII. óda: *Ad Joannem Palmium,* (Johannes Palmiushoz) – ez is fordítás Kochanowski lengyel verséből (II. könyv, XX. óda), amelyet arra az alkalomra írt, amikor a Visztula menti táborban Lengyelország rendjei megválasztották királyukul Báthory Istvánt.

Epigrammatum Liber

XCIX. epigramma: *De S. Leone Pontifice, qui Attilam Hunnorum regem in Italiam cum copiis influentem monitu suo et oratione repressit* (Szent Leó pápáról, aki Attila hun királyt, midőn csapataival betört Itáliába, figyelmeztetésével és imájával legyőzte.) – Szójátékra kihegyezve, amennyiben addig forgatja a szót, amíg kiderül, hogy ugyan Attila is oroszlán volt és a pápa is – tudniillik, ami a nevét illeti – de végül az egyik oroszlán rablónak, a másik pásztornak bizonyult.

Végigtekintettük azokat a motívumokat, amelyek mind együtt találhatók a IV. könyv I. ódájában, amelyben Magyarország sorsa intő példává válik a lengyelek számára. A török azért tudta legyőzni és elpusztítani Magyarországot, mert az vallásos hitében meghasonlott, és ezért nem védhette meg sem hadi vitézség, sem természetes oltalmazója, a Duna. A lengyelekre is ez a sors vár, ha nem maradnak mindnyájan hűséges fiai a katolikus egyháznak, és nem tisztelik Szűz Máriát, Lengyelország Patrónáját. A csehek is az eretnekség miatt pusztultak el.

Sarbiewski az alkaioszi óda szerkezeti felépítésében Horatius nagy Maecenas-ódáját követi (Carm. III. 29.), ez az egyetlen 16 strófás vers Horatius művei között. Tematikailag viszont a Carm. III. 6-ot követi (*Ad populum Romanum*), amely a templomok és a hazai kultuszok elhanyagolásából vezeti le Róma elkorcsosulását és pusztulását.

A XIX. században, a reformkor romantikus költészetében, sőt prózairodalmában is, a felosztott, folyton pusztított és megalázott Lengyelország intő példájává lett a magyar íróknak; elég Vörösmartyra utalnunk (Pl.: *Az élő szobor, Az elveszett ország, Az emberek*). Láthatjuk, hogy kétszáz évvel korábban Magyarország volt az elrettentő példa a lengyelek számára...

MATTHIAE CASIMIRI SARBIEVII

LYRICORUM

LIBER QUARTUS.

ODE I.

AD EQUITES POLONOS.

Cum montem Carpatum redux ex Italia inviseret.

- 1 AETERNA magnis carmina Carpati
Inscribo saxis. Discite, posteri,
Castisque descendum puellis
Et pueris geminate cantum.
- 5 Frustra, Poloni, cingimus oppida
Muris, & arces addimus arcibus;
Delubra si squalent, & altis
Coelituum viret herba tectis.
- Frustra, caduci fulminis artifex
- 10 Moles ab altâ turre remugiit,

- Si moesta respondere cantu
Templa negant, Superumque pridem
- Sacro stupescunt aera silentio.
Quod si nec idem sit Superis honos
15 Templis in isdem, nec sub una
Lege superstitiosioris
- Per ora vulgi religio fremit;
Cives iisdem non bene claudimur
Portis, & infelix eundem
20 Instruimur acies in hostem.
- A plebe Numen separibus male
Placatur aris. Scimus ut impias
Vastata Graiorum per urbes
Sacra suis perire rixis.
- 25 Fumate propincae templa Bohemiae:
Concussa regni viscera Pannonnes
Flevire collatis in unam
Viribus incubuisse stragem.
- Hinc inde laevos despice Carpato,
30 Polone, campos, quos pecorum ferax
Dravusque Savusque, & bicornis
Frugifero secat Ister amni.
- Quanto careret corpore Thracius
Regni tyrannus, si bene mutuas
35 Mentis, & obligata Divis
Barbarus extimuisset arma!
- Atqui timendae Panno potentiae
Vallarat altis oppida moenibus:
Pontemque dedignatus, omni
40 Danubius famularis unda.
- Cingebat urbes. Sed quid inutiles
Possent scelestae praesidio manus?
Quas ira non laeti Tonantis
Riserit, indigetesque Divi.
- 45 Jam nunc Polonis fata Quiritibus
Edico vates: Dum tibi consona
Votisque, cantuque, & Sabaeo
Thure calent, precibusque templa,
- Omnis recurvo Lechia poplite
50 Dum, Virgo, prima, dum media die,
Dum te salutamus supremam,
Et dubio tibi lucis ortu

- Septena coram flamma Decembribus
Collucet aris; dum tibi patrium
55 Paeana dicit, supplicesque
 Accumulat pià turba ceras:
- Noster nivoso Vistula Carpato,
Nosterque ab ipso fonte Borysthenes,
 Labentur in Pontum, nec Austrum
60 Aut Gothicam metuemus Arcton.
- Errone mentes ambiguas rapit,
An clamor aures? vox gravior cavâ
 Respondit e nube, & serenûm
 Non dubii micuère Divi.

A szövegekzlés forrása: *Matthiae Casimiri Sarbievii Carmina*, Argentorati, Ex Typographia Societatis Bipontinae, Anno XI (1803), 139–141. – A vers által felidézett hazautazás 1625-re esett, amikor a költő – Magyarországot érintve – Rómából hazatért Lengyelországba. Először 1632-ben jelent meg az Ódák könyvének nyitóverseként.

A vers prózai magyar fordítása, az áttekinthetőség kedvéért verssorokba tördelve:

MACIEJ KAZIMIERZ SARBIEWSKI
LÍRAI KÖLTEMÉNYEINEK
NEGYEDIK KÖNYVE

ELSŐ ÓDA
A LENGYEL NEMESEKHEZ

Midŏn a [költő] Itáliából hazafelé jövet megpillantotta a Kárpát hegyét¹

Örök énekeket vések be a Kárpát
Nagy szikláiba. Tanuljátok meg, utódok,
És megtanulandóként tiszta leánykáknak
És fiúknak ismételjétek meg dalom.

Ó lengyelek, városainkat hiába övezzük
Falakkal és hiába csatlakoztatunk várakat a várakhoz;
Ha a szentélyek szennyesek és magas
Tetőin az égilakóknak fű virul.

A lecsapó villám mível terhe
Hiába bődült vissza a magas toronyból,
Ha a szomorú templomok válaszul
Éneküket megtagadták, és már előbb az Égiek

¹ Itt: a Magas Tátra.

Ércei szent hallgatásba dermednek.
Mert ha nem egyforma módon tisztelik az Égieket
Ugyanazon templomokban, és nem is egy
Törvény alatt hangzik fel

A babonás köznép ajkán a hitvallás;
Mi, honpolgárok nem kapunk kellő védelmet
Bezárt kapuink mögött és szerencsétlen hadrendként
Szereljük fel magunkat ugyanazon ellenség ellen.

Az Istenséget, ha külön oltáron tiszteli,
Nem tudja megengesztelni a köznép. Tudjuk, hogy a görögök
Szentségelenné vált városaiban a feldúlt szentség
Önnön maguk viszályai miatt pusztult el.

Füstölögnek a szomszédos Csehország templomai:²
A Pannonok feldúlt országuk kebelén
Siratták el azt, hogy – miután valamennyien összeszedték
Erejüket – mindnyájan egyazon veszedelemben hullottak.³

Ó lengyel! Tekintsd meg innen, a Kárpát hegyétől⁴ balra
Elterülő mezőket, melyeket a nyájakban gazdag
Dráva és Száva hasít és termékeny
Folyamával a kétszarvú Iszter.⁵

A trák zsarnok⁶ mily nagy területét
Nélkülözné az országnak, ha a barbár az egymás iránt
kölcsonösen jóindulatú lelkülettől, és olyan fegyverektől rettegett volna
Amelyek el lettek volna kötelezve a Isteneknek!⁷

Pedig az egykor félelmetes hatalmú Pannon
Magas falakkal övezte városit:
És a hátán hidat nem tűrő
Duna, habjaival szolgálván

Övezte a városokat. De haszontalan
Oltalomként mit érnek bűnös kezek?

² Célzás az 1618-ban kitört Habsburg ellenes cseh fölkelésre és a rákövetkező polgárháborúra, illetve a 30 éves háború első szakaszára, amelyben Csehországot feldúlták a protestáns és katolikus ellenfelek.

³ Célzás a mohácsi csatára.

⁴ A Kárpát, azaz a Magas Tátra itt a Magyarországot és Lengyelországot elválasztó határként szerepel.

⁵ A Duna, amelynek néha a Vaskapu fölötti szakaszára is szokták használni ezt az elnevezést. Kétszarvú: két főággal torkollik a tengerbe; a költő úgy látszik a jelenlegi, legdélebbi Szent György-ágra nem gondolt.

⁶ Ez a kifejezés a török szultánt jelenti.

⁷ Krisztianizált jelentése: a szenteknek vagy általában a mennynek.

Melyeket a haragvó Mennykövező⁸
Kinevetett, és a honi Istenek.⁹

Immáron most Lengyelország Atyáinak
Fedem fel jósként végzetük: amíg a Tenéked tetsző módon
Zengenek a fogadalmak és az énekek, és
Izzanak sábai tömjénnel¹⁰ az oltárok és a templomokban az imák,

És Lechus egész földje¹¹ térdre borulva
Ó Szűz,¹² üdvözlöd téged hajnalban, délben
És köszönt téged, ha lehull az est,
És midőn a fény késlekedik felkelni

Decemberben, oltáraidat hétszeres lánggal
Kivilágítja; amíg neked hazai nyelven
Diadaléneket zeng, és a kegyes tömeg
Könyörgésből gyertyákat gyűjt néked:

Akkor, amíg a hófedte Kárpát hegyéről a mi Visztulánk
És a Dnyeper, amely forrásától miénk,
A tengerbe ömlik, sem a Déli.¹³
Sem a Gót¹⁴ Göncöltől nem félünk.

Kétséges lelkünket tévedés ragadja-e el,
Vagy fülünket valami zaj? Egy igen súlyos hang válaszol
A felhő üregéből, és derült fényben küldtek villámot
A kétségbevonhatatlan Istenek.¹⁵

Bibliográfia

Motiejus Kizimieras SAARBIEVIJUS, *Lemties žaidimai, Poezijos rinktinė, Ludi Fortunae, Lyrica selecta*, ed. Eugenija ULČINAITĖ, Vilnius, Baltos Lankos, 1995. (latin-litván kétnyelvű válogatás a kiadó litván és angol nyelvű tanulmányával).

⁸ Az Atyaisten, aki itt megkapja Jupiter jelzőjét.

⁹ A magyar szentek.

¹⁰ A jeruzsálemi templomban a dél-arábiai Sába földjéről származó tömjénnek mutatták be az illatáldozatot.

¹¹ Lechus Lengyelország mondai alapítója. Sarbiewski eposzt írt róla, amely azonban sajnos elveszett.

¹² Szűz Mária, ez esetben mint Lengyelország királynője, oltalmazója.

¹³ A déli Göncöl csillag, avagy Nagy medve vonatkozhatik Ausztriára és a Krími Tatár Kánságra, illetve az Oszmán birodalomra egyaránt.

¹⁴ A gót Göncöl természetesen a svéd birodalom. A svédek a maguk legendás őstörténetét a gótokig vitték vissza.

¹⁵ Az antikizáló csodás előjelet az igazi, azaz kétségbevonhatatlan istenek adják, azaz a keresztény mennyország lakói: maga Isten, Mária és a Szentek.

Mathias Casimirus Sarbievius in cultura Lithuaniae, Poloniae, Europae, ed. Virginijus GASILIŪNAS, Institutum Litterarum Ethnographiaeque Lituaniae, Vilnius, 1998.

Michael VON ALBRECHT, *Rom: Spiegel Europas*, Tübingen, Stauffenburg Verlag, 1998, 598–607.

László Szörényi

SARBIEWSKI E GLI UNGHERESI

Maciel Kazimer Sarbiewski (latinizzato in Mathias Casimirus Sarbievius) fu uno degli esponenti di maggior spicco della poesia neolatina internazionale del secolo XVII. Era chiamato dappertutto l'Orazio „polacco” o „sarmatico”. Nelle sue opere più importanti rinnovò la poesia delle odi e degli epodi oraziani con un'imitazione invero creativa. Il saggio *Sarbiewski e gli ungheresi* passa in rassegna i tanti componimenti in cui il poeta polacco, spesso in riferimento all'auspicata liberazione di tutto l'Impero bizantino d'un tempo, fa menzione dell'Ungheria come un paese quasi totalmente distrutto dai turchi. La visione storica delle sue opere rispecchia, da una parte, i progetti diplomatici correnti alla corte del papa Urbano VIII (Maffeo Barberini), dall'altra, la politica antiturca dei re polacchi. – Il saggio analizza dettagliatamente un componimento pubblicato per la prima volta nel 1632: una poesia del libro IV delle *Odi*. Si tratta di un'ode alcaica in cui il poeta pone davanti agli occhi dei lettori polacchi l'esempio della misera sorte dell'Ungheria. Secondo lui, infatti, i turchi avevano potuto occupare e rovinare il paese perché, dopo la Riforma, gli ungheresi si erano allontanati dalla loro fede; anche la Polonia, sostiene Sarbiewski, rischierebbe la stessa sorte, qualora non osservasse in pieno il Cattolicesimo e volgesse le spalle a Maria Vergine, patrona del paese. Il simbolismo del componimento, da una parte, si ispira alle odi romane di Orazio (che celebravano la religiosità tradizionale romana), attingendovi l'idea secondo cui un Paese che trascura il proprio culto è destinato ad andare in rovina. Dall'altra parte, preannuncia un motivo che sarà proprio del Romanticismo nazionale ungherese (ricorrente soprattutto nelle poesie di Mihály Vörösmarty): i poeti ungheresi avvertiranno la propria nazione che il destino della vicina Polonia (l'occupazione straniera e lo smembramento del paese) potrebbe ripetersi. L'esperienza di viaggio, che stava alla base della poesia di Sarbiewski, più precisamente il momento in cui il poeta vide i monti Tatra, alla frontiera polacco-ungherese, risale al 1625, anno in cui il poeta gesuita, terminati gli studi a Roma, stava tornando in patria attraverso la Germania e l'Ungheria.

Vadai István

MESE

A *Döbrentei-kódex* 483. lapján olvasható egy több szempontból is igen figyelemreméltó szöveg, mely a *Mese* címet viseli. A kódex szövegét eleinte nem gondolták versesnek, Szilády Áron nem is közli a maga RMKT kiadásában. Pintér Jenő olvassa először ritmikus szöveggént, egészen pontosan a következőt írja róla: „*Verses találós mese*. Az 1508-ban másolt *Döbrentei-kódex*ben maradt fenn. A Szentháromságról szól. Mint általában a középkori magyar versek, ez is meglehetősen alakatlan és nehézkes nyelvű tákolmány.”¹ A következő megszólaló Négyesy László. Ő a *Döbrentei-kódex* több doxológiáját, ritmikusan is olvasható szövegrészletét javasolja felvenni a középkori versek sorába.² Jelöljük ezt a szövegközlést a továbbiakban (1)-gyel:

A Döbr.-K. 483. lapján (Nytár XII. 253.) az Énekek éneke után ez a kis találós mese van (sorokra tördelve közlöm):

Soha tavol tőle.
benne vağon neki lelke :
eğges ketten. es harmaľ.
es ninčen benneľ valaztaľ.
Raia kǵvǵľ ǵ nezeľe.
lankad. mikent eš'er
Viğaz felven mikent ivdit
Monga kedven kedvet :
mert meg tǵzǵt : mikent tǵvs (= tǵvis)
Idvǵľľegnek hivattatik.
velǵnk eğbe lakozik
elmenkben es zivǵnknek allatt'aban.

Az utolsó sor is ritmizálható, de lehetséges, hogy a mondóka ebben prózába megy át. [...] A találós mese talán a Szentháromságra vonatkozik (?).

Ennek megfelelően Horváth Cyrill már szerepelteti az RMKT I. kötetének második kiadásában (2):³

¹ PINTÉR Jenő, *A magyar irodalom története a legrégibb időktől Bessenyei György fellépéséig*, Bp., 1909, I, 182.

² NÉGYESY László, *Szerzelék középkori verses emlékeinkhez*, It, 1915, 177.

³ *Régi Magyar Költők Tára I²* (*Középkori magyar verseink*), sajtó alá rendezte HORVÁTH Cyrill, Bp., 1921, 144.

MEE.

- Soha tavol tőle.
benne: vaĝon neki lelke:
eĝges ketten. es harmas.
es ninLen benne valasztal.
5 Raia kŕvŕl ŕ nezeŕe.
lankad. mikent ester
viĝaz felven mikent ivdit
Mongŕa kedven kedvet:
mert meg tŕzŕt: mikent tŕvs
10 Idvŕŕŕegnek hivattatik.
velŕnk eĝbe lakozik
elmenkben es zivŕnknek allatt'aban.

Jól látható, hogy a két közlés eltérő betűjelölésű. Ennek túlzott jelentősége nincs, részben abból fakad, hogy Négyesy nem autopszia alapján közöl, hanem a Volf György-féle Nyelvemléktár 12. kötetére támaszkodik.⁴ Egy helyen ront a szövegen (ester → est'er). Horváth Cyrill ezt a hibát visszajavítja (est'er → ester), és kitesz egy kettőspontot a 2. sor *benne* szava után. Egy helyen ront is a szövegen, a 7. sor *Viĝaz* szavát kis kezdőbetűvel írja. Négyesy közlését azért szerepeltetjük a felsorolásban, mert szavaiból kiderül, hogy ő tördelte sorokra a szöveget. A sorokra tördelésnek nem kis szerepe van abban, hogy ezt a szöveget versként olvassuk. A *vers* fogalmához olyan erősen hozzátapadt a szokásos tipográfia, hogy azt a szöveget is hajlandóak vagyunk versnek tekinteni, amelyik egyébként nem ritmizálódik önként. Főleg amióta megszoktuk azt, hogy a modern költemények gyakorta élnek a soráthajlás eszközével. Az a nyelvi, szintaktikai ismétlődésre épülő versmodell, amit Lotz János kezdett el felvázolni,⁵ majd Horváth Iván fejtett ki alaposan,⁶ a soráthajlással látványosan sérül. Szabály helyett partikuláris jelenséggé válik. Ilyen konvenció nélkül pedig hajlamosabbak vagyunk versnek olvasni a prózát is. Hogy teljesen világos legyen, miféle torzulásról van szó, nézzük meg a *Döbrentei-kódex* faksimile kiadásának⁷ betűhív átiratát (3):

Mese Soha tavol tőle · benne :

vaĝon neki lelke : eĝges ketten · es harmas · es ninLen ben
nek valasztal · Raia kŕvŕl ŕ nezeŕe · lankad · mikent ester
Viĝaz felven mikent ivdit Mongŕa kedven kedvet : mert
mert meg tŕzŕt : mikent tŕvs Idvŕŕŕegnek hivattatik · velŕnk
eĝbe lakozik elmenkben es zivŕnknek all'att'aban

⁴ *Döbrentei codex – Teleki codex*, közléteszi VOLF György, Bp., 1884. (Nyelvemléktár, 12), 253.

⁵ LOTZ János, *Általános metrika* = Uő., *Szonettkoszorú a nyelvről*, szerk. SZÉPE György, Bp., 1976, 215–236.

⁶ HORVÁTH Iván, *A vers*, Bp., 1991, 119–136.

⁷ *Döbrentei-kódex. 1508. Halábori Bertalan keze írásával*, közléteszi ABAFFY Csilla, T. SZABÓ Csilla, közrem. MADAS Edit; Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 1995, 483.

Magát a fakszimilét nem közöljük itt, de egy ideális szövegrögzítés természetesen tartalmazná. Az átirat lapról-lapra, sorról-sorra, betűről-betűre szinkronban halad a kódex hasonmásával, vagyis megőrzi az eredeti szöveg tördelését is. A 483. lap alján helyezkedik el a *Mese*, a vastagítás azt jelzi, hogy a cím pirossal van írva. Ráadásul a szöveg azáltal is elkülönül a megelőző résztől, hogy a címtől kezdve pirossal alá van húzva. Ahogyan ez régi szövegeinknél szokásos, folyamatosan halad, nincs verssorokra tördelve. Ezügyben legfeljebb az interpunkció igazíthat el valamelyest. A másoló pontot, kettőspontot, és virgulát (függőleges vonal) használ tagolásra, a mi szövegünkben ez utóbbi nem szerepel. Természetesen az interpunkció egyszerre több dolgot is szolgál: jelölheti a szöveg szintaktikai határpontjait, az értelmi tagolást, a metrikai szegmentálást, a felolvasásnál tartandó szüneteket. Olykor előfordulhat az is, hogy egy pont nem jelöl semmit, vagy a leírás ritmusából fakadó pszichológiai mozzanatból fakad, vagy véletlenül kerül a papírra; a fakszimile bevezetője szerint a másoló „Olykor fáradtabban, sok hibát és tintafröccsöt ejtve [...] rőtta a betűket”, illetve: „igen sok lappon találunk indokolatlan pöttyöket, vesszőket a sorok között. [...] Ilyenkor nehéz eldönteni, vajon szándékos mellékjelről van-e szó. Az ékezetnek tetsző jelek vagy véletlenek, vagy esetleg későbbi kés [sic!] nyomai is lehetnek.”⁸ Ezért az interpunkció vizsgálata nem fog egyértelmű válasszal szolgálni, ettől függetlenül különösen fontos a szövegrögzítésnél hűen megőrizni.

Hasonló okokból fontosak a szövegben használt nagybetűk. Általában mondatkezdetet jelölnek (még a tulajdonnevek is kisbetűsek maradnak), de előfordulhat, hogy metrikai vagy egyéb szerepük van. Sajnos az is igaz, hogy gyakran csupán írástechnikai okokból, megszokásból használ a scriptor bizonyos szituációkban nagybetűt. Tanulságos, hogy az RMKT sorozat általános gyakorlata az, hogy minden verssort automatikusan nagybetűvel kezd. (Horváth Cyrill középkori kötetete ez ügyben szerencsés kivétel.) A kisbetűzés-nagybetűzés eltérő használatából fakadó torzulást az *RMKT I² átirata* mutatja be (4):

Mese

Soha távol tőle,
Benne: vagyon neki lelke,
Egyes ketten, és hármas,
És nincsen benne választás.
Rája kívöl ű nézése,
Lankad, miként Eszter
Vigyáz félvén miként Judit
Mondja kedven kedvét:
Mert megtűzött, miként tövüs
Idvösségnek hívattatik,
Velönk egybe lakozik
Elménkben és szívönknek állatjában.

Hiába őriztük meg ebben a szövegben az eredeti központoszást, már nem figyelhető meg, hogy Négyesy a nagybetűk segítségével tagolja a szöveget. Azért

⁸ *Uo.*, 32–33.

kezd új sort a 7. és 8. sorban, mert a *Vigaz* és a *Monga* szavak nagybetűsek. Ha ezt nem tudom, megkísérelhetek másféle tagolást is, pl.: *Ű nézése lankad – miként Eszter vigyáz félvén – miként Judit mondja kedven kedvét.*

Az eddigieket összefoglalva: azt mondhatjuk, hogy a szöveg közlése már önmagában interpretáció. Értelmező mozzanat, hogy (1) versként közelítünk a szöveghez, (2) sorokra tördeljük (3) módosítjuk a kisbetű-nagybetű használatot (4) módosítjuk a központosítást. Mindez hozzájárul az olvasat kialakulásához, és ha óvatlanul járunk el, akkor nem közelítjük a szöveget az eredeti jelentéséhez, hanem éppen meggátoljuk ennek a rekonstruálását.

Mondhatjuk-e ezek alapján, hogy Pintér Jenő felismerése, illetve az az igény, hogy versként írjuk le a szöveget, hibás volna? Nem, hiszen szerintünk is vers. Mondhatjuk-e, hogy megtévesztő a sorokra tördelés? Nem, mert szerintünk is ez a legelfogadhatóbb tördelés. Mondhatjuk-e, hogy a négy megvizsgált szövegközlés közül a (3) a legjobb, mert a legkevesebbet tünteti el a jelekből, s nem próbál meg a versesség tekintetében orientálni? Nem, mert (a) nem igaz, hogy pontos lenne, (b) feleslegesen tükrözi a szöveg esetleges, íráshordozótól függő jegyeit. Nem az a cél, hogy ne interpretáljunk, hanem az, hogy mindig világos maradjon, hogy hol kezdődik az interpretáció.

Vegyük sorra a kifogásokat. (a) A fakszimile átirata nem pontos, mert például lefelejt egy pontot a 4. sor végéről (a *mert* szó után). Nem jelöli külön betűvel az *s* és az *f* jeleket. Arról most nem is beszélve, hogy egy sor további mikrofilológiai, paleográfiai, optikai stb. jegyet nem vesz tekintetbe. Persze mindez nem is feltétlenül feladata az adott átírásnak. Jelen esetben például sok mindent pótol a párhuzamosan közölt fotó. (A színeket, papírminőséget, vízjelet, vegyi összetételt persze még ez sem tükrözi jól.) A pontatlanság most csupán azt jelenti, hogy ez az átirat is köt kompromisszumokat, következésképpen ez is interpretál. (b) Az átirat felesleges jegyeket rögzít, s ezzel megnehezíti az értelmezést. Például sorról sorra halad, holott a szöveg jelentésének nincsen köze ahhoz, hogy a *Döbrentei-kódex*nek mekkora a tükörmérete. Egy átiratnak, ha már nem egyetlen forrást igyekszik tükrözni, hanem az ettől függetlenül elgondolt szöveget, le kell vetkőznie ezt az esetleges, csak az adott szituációtól függő jellegzetességet. De ilyen ügy a betűk jelölismódja is. Nem érdekes a szöveg értelmezése szempontjából, hogy a 2. sor *nincsen* szavában a másoló a *cs* hang jelölésére az *L* jelet használta. Ez érdekes lehet egy írástörténész, nyelvész számára, érdekes lehet a textológus számára, érdektelen azonban az irodalmár számára, leginkább csak arra jó, hogy félreolvasa a szöveget, meg hogy megnövelje a nyomdaköltséget, vagy megnehezítse a szövegrögzítést. Ugyanez érvényes az *ö* és *ü* hangok jelölésére is. Ha ezekre egyetlen jelet használ a másoló, tökéletesen elegendő ezeket *ö*-vel és *ü*-vel átírni. A *g* jel észrevehetően félreolvasásra ad lehetőséget. Én például az utolsó sor *égbe* szavát azonnal *égbe* alakban írtam le, s csak utólag javítottam ki a hibát. Olykor nem is lehet eldönteni, hogy írt-e speciális betűt a másoló. A szöveg utolsó szavában például csak a fakszimile átirata tükrözi, hogy a 2. *l*-nek cifrája van. Ezzel az a gond, hogy sehogyan sem illeszkedik a szó ejtéséhez vagy értelméhez. Valószínűleg a másoló mechanikus tévesztése, amit az átirat szövegjeggyé minősít. Vagyis a kódex fakszimiléjének átirata is torzít, kevesebbet is mond, mint az

eredeti, meg feleslegesen túl is precíz keddi a közlést. De mindezt nem azért teszi, mert ügyetlen, hanem azért, mert *minden* megoldás ilyen.

Vizsgáljuk meg a szöveggözlések áttekintése után a *Repertórium* által megadott adatokat:⁹

RPHA-1242 Soha távol tőle, benne vagyon neki lelke – Mese

Irodalomtörténeti adatok

Szerzője ismeretlen. Nem dedikált. Fordítás, de nincs azonosított mintája. Nincs akrosztichonja. Nincs kolofonja. Keletkezési ideje: nem később mint 1508.

Metrum és műfaj

Bizonytalan verselésű szótagszámláló, izostrofikus, nem énekelt. A szöveg teljes, 12 sor.

Műfaji besorolásai:

[világi → nem história → erotikus → arisztokratikus regiszter → aenigma]
és [vallásos → nem história → dogmatika]

Bibliográfia

A vers 1 katolikus forrásból ismert.

Kéziratos forrása: *Döbrentei-kódex*, 1508, {katolikus} (H 5) p. 483

Modern kiadása: *RMKT-1-144*.

A *Repertórium* nem tartalmaz szöveget, egy ilyen szövegbázis megalkotás lenne az egyik kitűzött célunk. A *Repertórium* ennél kevesebb is, több is. Hogy miért kevesebb, az világos. Minden laikus, akinek eddig bemutattam az adatbázist, akár elektronikus formájában, akár könyvben, rögtön a versek szövegét kereste. Egy olyan szövegtár készítése, mely megelégszik az 1601 előtti versek népszerűsítő kiadásával, egyébként nem is reménytelen feladat. A *Repertórium* nem ezt tűzte ki céljául. Ott nyújt többletet, hogy összegyűjti a versekre vonatkozó irodalomtörténeti, metrikai, műfaji és bibliográfiai tudnivalókat. Önálló megállapítást leginkább a metrumok és a műfajok területén tesz.

A *Repertórium* azt állítja, hogy ez a vers szótagszámláló. Nem az. Azt mondja, hogy izostrofikus. Nemhogy izo-, mégcsak nem is strofikus. A csúsztatás oka persze megérthető. A munkacsoport legyártott bizonyos metrikai alapkategóriákat. Aztán ezekbe a dobozokba próbálta belegyömöszölni a versegyedeket. Amikor nagyon látványosan nem ment a dolog, a vers bekerült a *bizonytalan verselésű* csoportba. Az adatlapon ez a szófordulat jelzi, hogy a mondat végéig minden további megállapítás tendencia jellegű. Persze, lehet úgy képzelni, hogy a középkori vers még nem számlál pontosan szótagokat, még nem mutat határozott strofikus jelleget, még alakulóban van, ám hamarosan eljön az az idő, amikor egységes izo-szabállyá szentesül a kánon. A teljes egyformaság, az izo-szabály és az AA-nyitás hangsúlyozása helyett én legszívesebben másra figyelnék.

⁹ *Répertoire de la poésie Hongroise ancienne*, ed. Iván HORVÁTH, Gabriella H. HUBERT, Zsuzsa FONT, János HERNER, Etelka SZÓNYI, István VADAI, Paris, 1992. Hálózati kiadása: <http://magyar-irodalom.elte.hu/repertorium/>; Gépeskönyv, ContentWare Labs, 2000, v. 5.0.5.

Horváth János alapvető fontosságú verstani munkájában, *A középkori magyar vers ritmusában*, a következőket írja szövegünkkel kapcsolatban:¹⁰

Ezek után középkorvégi emlékeink közül már csak *hat* marad fenn olyan, melyet az eddigi módokon – sem kötött sorképletek módjára, sem énekszövegekül – nem értelmezhetünk, pedig ritmikusnak érzünk: *Lófekély ellen*, *Mese*, *Igen zep imadfad es aytatos*, *Contra thargy equorum*, *Döghalálról való imádság*, *Contra febres*.

Ez emlékek műfaji szempontból is (**mese, imádság, ráolvasás**) összetartoznak s külön figyelmet érdemelnek: nem éneklésre valók, hanem felmondásra, s ha a magyar-nak ez időben volt énektől független (vagy megvált), tisztán csak beszélt, felmondott versfaja, annak megismerésével leginkább az itt felsorolt szövegek kivallatása kecsegtetethet, még ha részben latinból is vannak fordítva.

Anélkül, hogy belemennénk egy alaposabb metrumtipológiai fejtegetésbe, lezögezhetjük, hogy Horváth János rendkívül érzékenyen különíti el a vizsgált középkori versek egy csoportját, mert a jelenséget ugyan partikulárisnak tartja, de nem lényegtelennek. Talán még ott is közel jár az igazsághoz, amikor a *Mese* metrumtípusát a ráolvasásokkal köti össze. Egészítsük ki a képet néhány 16. századi metrumpéldával. Telegdi Kata verses levele nagyon hasonló metrikai jelenség. A ráolvasások száma bővíthető. A *Supra aggnő* vagy az *Emericus Török köszön Krisztinának* szerintem szintén ide tartozik. Létezik a korban csízió, sőt szószám-láló csízió is, mely nem is szótagokat számlál. Pesti Gábor 185 olyan verset ír, ami szintén nem szótagszámláló, talán szabadindítású versnek nevezném.¹¹ Tudunk dallamrögzítéses hexameterről és hangsúlyváltó szapphói strófáról is.

Azt gondolom, hogy a *Repertórium* ebben az értelemben a történeti-poétikai módszer kudarca. A helyes eljárás metrum-ügyekben az volna, ha éppen a partikuláris jelenségekre figyelni oda különös gonddal. Az adatbázis éppen a tömeges adatkezelés miatt az átlagot emeli a vizsgálat tárgyává. A történeti-poétika szükséghelyzetben magukból a primer szövegekből igyekszik elvonni a szabályokat, ha egyéb helyen nem leli fel őket. A *+1* című dolgozat erre törekedett.¹² Olyan metrikai elvet próbált feltárni, mely kétségtelenül működött, noha szekunder módon nem dokumentált.

De menjünk tovább. Nézzük meg a *Repertórium* műfaji besorolását. A *Mese* két műfajlánccal jellemzett szöveg. Ez önmagában nem hiba, hiszen nem csak vegyítiszta műfajú szövegek léteznek. Egy himnusz lehet könyörgés is, egy zsoltár lehet dicséret is, egy széphistória lehet moralizáló költemény is. Itt azonban homlokegyenest egymásnak ütköző meghatározást látunk. Egyfelől a *Mese* szó értelmezése miatt a vers megkapta az *ænigma* műfaját. Balassi is így kezdi a Nagyciklus első versét: *Ænigma. Jelentem versben mesémet*. Másfelől a *Döbrentei-kódex* rövid vallásos szövegei legtöbbször rövid zárlatok, doxológiák, a *Mese* kétségtelenül vallásos szöveg, talán dogmatikai tárgyú, ahogy erre az *Egyes ketten és hár-*

¹⁰ HORVÁTH János, *A középkori magyar vers ritmusa*, Berlin, 1928, 123–124.

¹¹ VADAI István, *Elfeledett verselési rendszerek*, (kiadatlan), előadás formájában elhangzott a Visegrádon 1995. november 8-12. között megrendezett Régi modernek – Matematikai poétikák a középkortól a felvilágosodásig című konferencián.

¹² VADAI István, *+1 (Metrikai határjelölések a régi magyar versben)*, ItK, 95(1991), 351-369.

mas szövegrész utal. Emiatt mondta Pintér Jenő, hogy a Szentháromságról szól, és ezt fogadta el (egy kérdőjellel) Négyesy László is. Vagyis a szándék világos, a *Repertórium* azt szeretné mondani, hogy ez vallásos találósmese, dogmatikai *ænigma*. A hibát ott követi el, hogy ügyetlenül megalkotott műfaji rendszert használ. Ezt eredetileg Horváth Iván gondolta el a Balassi-könyve számára, és ott, azon a korpuszon működni is látszott. Ebben az egyes műfaji kategóriák fastruktúrában helyezkednek el, és minden egyes alcsoport öröklí a fölötte lévő szint tulajdonságait. Például: világi → azon belül epikus → azon belül történeti → azon belül jelenkorú → azon belül históriás ének. Csakhogy jelen esetben az adatbázis csak a két legalsó műfajt rántotta egymás mellé, és nem számolt azzal a furcsa következménnyel, hogy a számítógép számára minden *ænigma* automatikusan arisztokratikus, sőt erotikus is lesz. Látható, hogy a hiba részben az át nem gondolt rendszerben van, meg az is megfigyelhető, hogy az egész úgy jellemző módon egy Horváth Iván által kedvelt trubadúr-műfaj jellemzőit öröklí, vagyis most nem Balassi középkorias, hanem a középkor Balassias.

Vizsgáljuk meg most a szöveg jelentését, és műfaját. Ha ez találós kérdés, akkor fejtsük meg. Nem fogadom el helyes válasznak a már fentebb emlegetett Szentháromság javaslatot. Horváth Cyrill megoldását sem hiszem el maradéktalanul, de előbbre jutunk, ha idézzük az RMKT jegyzetszövegét:¹³

Vö. 144. l. A *DöbrC* 483. l. olvasható találós mesének nem ismerünk eredetijét, az emlék azonban, úgy látszik, latinból van fordítva, legalábbis erre vall 5-ik sora, mely nyilván a *scholasticus ad extra spectatus* (kifelé való hatását tekintve) kifejezésnek *hibás* tolmácsolása.

A mese ugyanis három részből áll: az első (1. s.) megállapítja, hogy a szóban forgó valami (az Isten) mindig és mindenütt jelen van; a másodikban (2–4. s.) el van mondva, hogy milyen «benne», az az *in se*, magában véve; a harmadik arról szól, minő *ad extra spectatus*, jelesül: hogy «lankad», mint Eszter; féltő gonddal vigyáz, mint Judit; hogy «monga kedven kedvet: mert meg tőzöt: mikent tővs».

Az előadás azonban részben így is bizonytalan értelmű. Feltevésnek talán megjárja, hogy a «lankad» *szeret* helyett van használva, a «vigyáz» az isteni gondviselés örökösére vonatkozik, a «monga kedven kedvet» olyanfélét tesz, hogy «kegyelmét jeleníti». A «mert megtűzött, miként tővis» értelme a «megtűzött» értelmén fordul meg, mely kétségtelenül a «tű» névből van képezve (vö. megaranyozott, megezüstözött, megbörözött) és mint ilyen annyit tesz, mint *acubus ornatus*. Átvitt értelemben «megtűzött» a sündisznó tüvel, azaz hegyes tüskékkel borított bőre, a tövisbokornak tüskékkel rakott ága. A mese szerint «megtűzött» az Üdvözítő, mivel töviskoszorút visel és feje, mint a tövisbokor, tüskékkel van övezve. A töviskoszorú a Megváltó kínszenvedésének eszköze és jelvénye, viszont a kínszenvedés ama nagy szeretetnek folyománya, melylyel a Fiuisten az emberiség iránt viseltetik. A szóban forgó helynek értelme tehát a következő: szerelmét jelenti, mivel tüskével van övezve, mint a tövisbokor; azaz: mivel szenvedett érettünk.

Nagyon tanulságos, ahogy Horváth Cyrill tetten éri az *ad extra spectatus* kifejezést. Emiatt tettünk ki a (8)-as szövegben egy kettőspontot. Először a *Benne* után áll kettőspont, a fentebbi logika értelmében a *Rája kívül ő nézése* után is ki

¹³ Régi Magyar Költők Tára I², 500–501.

kell tenni. Vagyis először *belső* tulajdonságokat sorol a mese, majd *külső* tulajdonságok jönnek. Az Isten megoldás azonban szerintem nem pontos.

Ha csak a mese elejét olvasom, a *belső* tulajdonságokat, majd a végére ugrok, ahogy Horváth Cyrill is teszi, akkor a megfelejtés jónak tűnik. Nem világos azonban, hogy mit keres a szövegben Eszter és Judit. Két női név. Emiatt, no meg a *lankad* és a *kedven kedvét* miatt még erotikus felhangja is van a szövegnek. A *Döbrentei-kódex* ebből a szemszögből különösen érdekes, hiszen éppen a *Mese* előtt olvasható benne az *Énekek éneke*, merész szóképekkel, szerelmes témával. Még a *lankad* is előbukkan benne:

Ajtómnak köszöbét megnyitám én szeretőmnek. Tahát ű lehajlott és elment vala. Én lelkelem ellankada, hogy szóla. Keresem, és űtet meg nem lelem, kajáltám és nem felele énnem. [...] Ha meglelenditek szeretőmet, hirdessétek meg űneki, hogy szerelm miá lankadtam. (478–479)

Az *Énekek éneke* tözsomszédtségében egészen bájos ötlet, hogy a *Mesét* erotikus *ænigmának* értsük. Aztán arra gyanakodhatunk, hogy valamilyen memoriterrel van dolgunk. Nem példa nélkül való, hogy a bibliai könyvek sorrendjét ilyen módon rögzítik, csíziószerűen. De vegyük a fáradságot, és vessük össze szövegünket az érintett két rövidke ótestamentumi könyvvel.

A Vulgatában három könyv: Tóbiás, Judit és Eszter könyve a történeti könyvek után következik. Több jellegzetesség is összekapcsolja őket: (1) szövegtörténetük bizonytalan (2) deuterokanonikusak (3) különleges irodalmi műfajuk van, szabadon bánnak a tényekkel.

Az Eszter történetben Ahasvérus király előbb elüzi magától Vásti királynét, majd Esztert emeli maga mellé királynénak. Eszter eltitkolja zsidó származását. Amikor Ahasvérus ki akarja irtani a zsidókat, Eszter jár közben az érdekükben. Noha tilos hívás nélkül a király színe elé lépnie, mégis rászánja magát. Ezen a ponton elágazik a történet szöveghagyománya. A Károlyi-fordítás a rövidebbik változatot tartalmazza (ahogyan a Bécsi-kódex Eszter-története is):

5¹ Történt pedig harmadnapon, hogy Eszter fölöltözött királyiasan, és megállt a király házának *belső udvarában*, király háza ellenében, és a király üle királyi székében, a királyi házban, a ház ajtajának átellenében. ²És lön, a mint meglátá a király Eszter királynét, hogy áll az udvarban, kegyet talál a szemei előtt, és kinyújtá a király Eszterre az arany pálczát, a mely kezében vala; akkor oda méne Eszter, és megilleté az arany pálcza végét.

A katolikus szöveghagyomány egy hosszabb változatot rögzít:

5^{1a} A harmadik napon, amikor befejezte imáját, letette szolgálai ruháját és felöltötte minden ékességét. Amikor már tündöklött a szépségtől, és segítségül hívta a szabadító és mindent látó Istent, maga mellé vette két szolgálólányát. Az egyikre könnyedén rátámaszkodott, mintha kimerült lett volna a gyönyörtől, a másik pedig követte, a ruháját tartva, amely a földre omlott. ²Szépségében elpirult, arca derűs volt, s csupa báj. De azért szorongatta a szívét a félelem. ³Amikor minden ajtón áthaladt, a király előtt találta magát. Királyi trónusán ült méltósága minden jelvényével, arannyal és drágakövekkel ékesítve. Félelmetes volt. ⁴Amikor fölemelte villogó tekintetét és szikrázó haraggal felnézett, a királyné összeesett. Színe elváltozott, s fejét szolgálólányára haj-

totta, aki kísérte. ^eAkkor Isten megindította a király szívét s fölébresztette benne a gyöngédséget...

A történet azzal folytatódik, hogy a király megkegyelmez a zsidóknak, akik ennek az eseménynek a tiszteletére tartják meg a Purim-ünnepet. Az Eszter-történet népszerű lehetett a XVI. században, két históriás ének is ránk maradt, Bogáti Fazakas Miklós: *Eszter dolga*, és Kákonyi Péter: *Asvérus király históriája*. Ez utóbbi a teljes, mindkét fentebb bemutatott motívumsort tartalmazza:

225 Az szép Eszter ruhájában öltözik,
Ő asszonyi nagy szépsége megtetszik,
Gyenge szűne, szép piros színe fénlék,
Király eleibe Eszter belépék.

Csak két leán Eszterrel bément vala,
230 Egyik gyenge Eszternek segít vala,
Másik ruhája alját fogta vala,
Port ne tenne, ruháját viszi vala.

Úl vala király aranyos széküben,
Fénlik vala aranyas öltözetüben,
235 Rettenetes vala tekünetiben,
Rejá tekinté mint gonosz kedvében.

Tőle Eszter oly igen megrettene,
Azt alítá, hogy immáran elveszne,
Az leánra Eszter magát ereszté,
240 Íme királt ottan megkeseríté.

...

253 Vete király fejére arany vesszöt,
Megcsókolá a szép Eszter az vesszöt,
255 Elmúlata ő hirtelen félelmét,
Így kezdé el az szép Eszter beszédét.

A másik bibliai történet, Judit és Holofernes históriája hasonlóképpen népszerű része volt a Szentírásnak. Megtaláljuk a Bécsi-kódexben és a Székelyudvarhelyi-kódexben is. Noha a protestánsok később kiemelik a kánonból, Károlyi Gáspár Bibliája még tartalmazza. Bibliai históriaként feldolgozta a történetet Tinódi Sebestyén és Sztárai Mihály is. Judit elfogatja magát az ellenséggel, hogy az ostromlott zsidó várost megmentse. Amikor találkozik Holofernessel, két a *Mese* szövegében is megjelenő mozzanatot figyelhetünk meg a viselkedésében. Mindkét szerző hasonlóan fogalmaz, Tinódit idézzük:

261 Eszös és bölcs asszon az Judit vala,
Olofernest hogy ű meglátta vala,
Nagy félelmet ű ott mutatott vala,
264 Ott ű magát földhöz ütötte vala.

289 Egy víg kedvét Olofernes jelönté,
290 Mert nagy gazdagon ő sokat főzete,
Sok fejedelmeket mind leülteté,
Sok vígasságot előttök tétete.

Legottan hopmestörétől izene,
Sátorából hogy az asszon kijönne,
295 Hogy előtte víg kedvet jelöntene
Minden akaratjának ű engedne.

Lám, ha hallá asszony hamar szököllék,
Drága öltözetben hamar öltözzék,
Asztalához az királynak bélépék,
300 Nagy jó víg kedv asszontúl jelönteték.

Vagyis azt szűrhetjük le a két biblia történetből, hogy Eszter *ellankad*, azaz gyengének mutatja magát, Judit pedig előbb *félelmet* tanúsít, majd *kedvét* jelenti. Ezek a tulajdonságok nem illenek sem a Szentháromságra, sem az Istenre. Megmaradva ebben a dogmatikai körben, leginkább Jézus jöhet szóba. Ekkor az *Egyes ketten és hármás* kifejezés *ketten* szava is világossá válik. Egy személy, de kettős természetű: ember és Isten. (Emmanuel, Máté 1,26) A Szentlélekkel és az Atyával pedig hármás természetű. A *Nincsen benne választás* értelemszerűen azt jelenti, hogy *nincsen közöttük különbség*, azonos lényegűek. Jézus az, aki tövissel koronáztatik, aki üdvösségnek hívatatik. Jézus az, aki a keresztfán ellankad, gyenge, mert emberi testet visel. Erre a mozzanatra egy 17. századi példát idézhetünk:¹⁴

2. Vallyon s kerlek, ki nem sirna,
Téged Jesus ki nem szánná
Illy keserves, ily rút kínokért?
Bizony kemény szű, vad természetű,
Há szive rajtad sirva nem fakad,
Oh szép meg váltom, kénok közt mint lankad.

3. Menyországnak nagy királlya,
Szenteknek szép koronája
Egy rút keresztre szegeztetik:
Az egész tested el fogta véred,
El ájul szived, jaj nincsen szined,
Hátul változott szép ékes személyed.

Jézus az, aki félelmet mutat a Getsemani kertben. Ezen a ponton válik érthetővé a *Mese* egyik szava, a *Vigyáz*, hiszen ebben a situációban azt jelenti, hogy *virraszt*. A *Döbrentei-kódex* szentleckéi három változatban is tartalmazzák ezt a

¹⁴ Régi Magyar Költők Tára. XVII. század 15/A. Katolikus egyházi énekek (1660-as, 1670-es évek), szerk., STOLL Béla, Bp., 1992, 188. sz.

jelenetet, hiszen a szinoptikusok, Máté, Márk és Lukács mindannyian elbeszélik. (Máté 26,27; Márk 14, 15,1-46; Lukács 22; 23,1-53)

Tahát jöve vele Jesus egy Gyetseman nevő faluban, és mondá ű tanejtványinak: Itt üljetek, míg amoda megyek és imádok. És felvén Pétert és Zebedeos két fiát, kezdé szomorodnia és keseregni [félni és rettegni]. Tahát monda nekik Jesus: Mind halálíg szomoró én lelkem, szenvedjetekek itt, és vigyázjatek velem. És onnéjét előlépék és orcájára esék. Imádván és mondván: Én Atyám, ha lehet, múltjék el énrólam ez pohár, de maga bizony ne miként én akarom, de miként Te.

És jöve az tenejtványokhoz, és lelé űket alottokban. És mondá Péternek: Így nem vigyázhattál énelem egy idén. Vigyázjatek és imádjatek, hogy késértetbe ne menjetekek. (433-434) [446]

Ez teljesen egybecseng azzal, hogy a Judit történetben, Judit kedvét jelenti, majd a lakomázás után virraszt, megvárja, amíg Holofernes részegen elalszik. A Getsemani imajelenet ebben a vonatkozásában párhuzamos a Judit-történet éjjeli imajelenetével. A Lukács evangélium egyik szava egy korábbi mozzanatra kapcsol vissza:

Atya, ha akarsz, váltsad el ez pohárt énrólam, de maga bizony nem akaratom. De tided legyen. Jelenék kedég űneki mennyből angyal, bátorejtván űtet, és elbágyadván hozjá imáda. És lön űneki véreje, miként földön folyó vércseppen (457)

Itt tehát az *ellankad* szó szinonimája, az *elbágyad* bukkan föl. Vagyis lehet, hogy mégsem arról van szó, hogy Jézus a keresztfán lankad el, hanem nagycsü-törtöki magányosságában. Ez azért is könnyen elképzelhető, mert az ótestamentumi történetben Eszter ellankadásának az oka szintén a halálfélelem. A *Döbrentei-kódex* szerint Máté evangéliumában Jézus *szomorodni és keseregni* kezdett, Márknál azonban ugyanerre már a *félni és rettegni* szavakat használja. Søren Kierkegaard hasonló okokból adja lírai-filozófiai esszéjének a *Félelem és reszketés* címet. A félelmet az egzisztenciális magányosság váltja ki, maga a létezés, a reszketést pedig Ábrahám és Izsák példája, a hit és az értelem paradoxona, az elfogadhatatlan és mégis elfogadott halál.

A *Mese* két női alakja így párhuzamos értelmezést nyer. Eszter az érzelmi reakciót jeleníti meg (lankad), Judit pedig talán az értelmet (félve virraszt). Ezt a felosztást használja a *Mese* utolsó sora is: *elménkben és szívünkben*. Vagy ugyancsak a *Döbrentei-kódex*ben, 5 lappal korábban, az *Énekek éneke* egy részlete: *Én aloszom, és én szívem vigyáz*. Ilyen értelmű az apostolok mentegetőzése, hogy miért nem virrasztottak Jézussal, miért aludtak el: Lehet, a lélek készséges, de a test erőtlén. A *Döbrentei-kódex* 150 zsoltára után egy szintén versnek minősített záradék így fogalmaz: *Testben, elmében, halálra, ítéletre, Istennek jöveti, ez négy adventi evangéliumba vagon*.

Nem lehetetlen az sem, hogy az *ad extra spectatus* kifejezést eredeteti értelmében kell vennünk, vagyis a *lankad*, *virraszt félve* nem Jézusra értendő, hanem „kifelé való hatását tekintve”, azaz, hogy Jézus kelt ilyen hatást: *lankaszt, virrasztásra késztet*. Bár ezt a megoldást nehézkesnek vélem.

Lehetséges az is, hogy Eszter és Judit attribútumai metaforikusak. A *lankad*, *bágyad* az elalvást, a *vigyáz*, *virraszt* az ébrenlétet jelentheti. Az egyik a *halált*, a másik az *életet*. Ebben a sorrendben Jézusra vonatkoztatva, a *halált* és a *feltáma-*

dást. Azért érdemes megkísérelni ezt az értelmezést, hogy magyarázni tudjuk a következő sort, a *Mondja kedven kedvét*. A korábbi értelmezésünk szerint ez a sor még Juditra értendő, hogy ő ajánlkozik fel Holofernesnek. Ha azonban külön megállapítást látunk benne, akkor Jézusra. Az öröm pedig a feltámadott Krisztus attribútuma.

A *kedven kedvét* figura etimologica. A töismétlés erőteljes alakzata a kódex-irodalomtól egyáltalán nem idegen. Horváth János kódexeink nyelvezetéről beszélve külön kitér a halmozásra és ismétlésre. Emellett a *divina dulcedóról*, az *isteni édességről* értekezik, arról, hogy a középkori irodalom rajongással gyönyörködik a misztikumban. Szinte örömet leli abban, hogy Mária és Jézus alakját a legfinomabb jelzőkkel árnyalja. Gondoljunk csak Vásárhelyi András Mária-énekének felsorolására. Horváth János éppen a *Döbrentei-kódex* és az *Apostolok méltóságáról szóló könyvecse* (1521) szövegének segítségével mutatja be, hogyan simul egymáshoz szent és profán:¹⁵

A divina dulcedo-nak egyik jellegzetes típusa s egyszemmind legfőbb foka a mennyei jeggyessel való egyesülés misztikus gyönyörűsége, melynek viszont ó-szövetségi s földibb előképe – a maga csodálatos exoticus couleur locale-jával: a Canticum canticorum. Szép fordítását őrzi ennek a Döbrentei-kódex: »Virágokkal ékesíthetek engemet, malozsfákkal szórhatok meg engem, mert szeretet miá ellankadék. Ű balja én fejem alatt és ű jogja engem megölel... Ime, én szeretöm szöl én nekem: kelj fel én barátom, én galambom, én jó termetem, siess és jöjj, mert immár tél elmúlt, hideg eltávozott és elment, mi földönkbe virágok jelentek, irtásnak ideje bejött, mi földönkbe gerliceszó hallatott, fígefák bombóztak, virágos szőlők illatjokat adtál, – kelj fel én barátom, én szépem, én galambom és jöjj el... Kelj fel, felszél és jöjj alszél! fűdd meg az én kertemet és folynak ű drága illati.« [...] Hogy az Énekek-éneke egész szerelem-stilisztikájával mily felismerhetőleg elárasztotta a keresztyén »mennyei lakodalom« conceptióját, arra szép példát idézhetünk az oly sok tekintetben kiváló Könyvecse-ből: »Minemő leszén az nap, mikoron urunk Jézusnak édes anyja Mária elődbe jövend, mondván: kelj fel, siess én szép szeretöm, jöjj el, koronáztassál meg, mert immár a tél elmúlt, az hóharmat elment és eltávozott! Akkor repölsz az vőlegénynek, az édes Jézusnak karjára, hajtván fejedet az ő szent mellyére. Látván az angyalok, csodálkoznak, mondván: kicsoda ez, ki jödögél ez pusztából, gyönyörködven vígasságban, hajtván magát az ő szeretőjére? ... Akkoron nagy bátorsággal megöleled az vőlegényt, mondván: Megtaláltam azkit szeret az én lelkem, megtartom ötet és soha el nem bocsátom. Akkoron nagy édesen énekled: bal keze fém alatt, és jobb karjával megölelt engemet... Eszem s iszom és örvendek.«

Az *Énekek énekének* ilyenfajta értelmezése egyáltalán nem újkeletű. Órigenész homiliái és kommentárjai éppen ebben az értelemben fejtik fel a szöveg metaforikáját. A vőlegény Jézus, a menyasszony pedig az ótestamentumi időkben Izrael, később szélesebb értelemben az egyház, de létezett a menyasszony = hívő lélek értelmezés is. Nem lehet véletlen, hogy a *Mese* éppen az *Énekek éneke* után szerepel. A *Döbrentei-kódex* a *Canticum canticorumot* ezzel a címmel tartalmazza: *Salamon inéklése – Isten anyaszentegyházzal egyembe*. Vagyis az Órigenész

¹⁵ HORVÁTH János, *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*, Bp., 1931, 1944² (reprint 1988), 268–269.

által feltárt, elvont jelentésében érti. Ezzel teljesen egybecseng a záradékként leírt *Mese*, mely burkoltan a völegényt nevezi meg.

A *Könyvecse* idézetekből álló kompiláció. Sokszor megnevezi forrását is. Jelen esetben az *Énekek éneke* mondatai előtt ezt írja: *Ó, dücsőséges Szent Jeromos doktor, te mit mondasz ez mellé? Szól ő is erről, s úgy mond.* Majd következik a Horváth János által is idézett szövegrész. A kódex fakszimile kiadása ugyan nem jelzi, de bizonyos, hogy a *Könyvecse* itt Órigenész homiliáira megy vissza, ezeket ugyanis Jeromos fordította latinra. A mű a középkorban széles körben elterjedt, Szent Gergelynél éppúgy felbukkan, mint Clairvaux-i Szent Bernátnál. Érdemes egymás mellé fektetni a *Döbrentei-kódex Énekek éneke* szövegét és a *Könyvecse* szóbanforgó részét. Több párhuzamos mondat is található bennük, mint az elhangzott Horváth János idézetben. A *Könyvecse* közvetlenül az *Énekek éneke* után *Jób könyvét* idézi, és ez a *Döbrentei-kódex*ben is az *Énekek éneke* után következik. A két kódex meglepően párhuzamos.¹⁶

De térjünk vissza a dolgozat gondolatmenetéhez. A *divina dulcedo* kapcsán ide kívánczik egy észrevétel. Horváth János egy cikkében így jellemzi a *Bécsi-kódexet*: „A sort Ruth könyve nyitja meg, aztán folytatja «mulier fortis» Judith, majd Eszter története, ki a számkivetésben dicsőíté meg Izrael fejét...” A *Mese* ugyanígy, meglehetősen feminin jellegű. Azzá teszi Eszter és Judit említése, csak nőket említ, férfiakat nem. A megjelenő tulajdonságok, a *lankad, vigyáz félvén* szintén gyengédek. A *kedven kedvét* is finomkodó. Horváth János fentebbi idézete Jézust, mint *mennyei jegyest* mutatta be. Ha ehhez hozzátesszük, hogy a *Döbrentei-kódex* teljes egészében tartalmazza az *Énekek énekét*, és éppen ezt követi a mi versünk, akkor megkockáztatható egy feltevés a kódex használóit illetően.

Azt tudjuk, hogy az *Apostolok méltóságáról* szóló *Könyvecse* scriptora domonkos apáca volt. Volf György szerint a kódex a margitszigeti dömés apácakolostorban készült. Ezt ugyan konkrét adat nem támasztja alá, de ellenérv híján ezt a megállapítást fogadja el a szakirodalom. A *Döbrentei-kódex* felhasználóiról azonban nem tudunk semmit. Szentiványi Róbert azt feltételezi, hogy a sárospataki klarisszáknak íródott volna. A fakszimile kiadás előszava szerint „Mindezt azonban semmivel bizonyítani nem tudjuk.” A szakirodalom hangsúlyozottan bizonytalankodva leginkább premontreinek vagy pálosnak szokta gondolni. Volf Györgynek vannak érvei amellett, hogy a kötetben is tetten érhető Mária-kultusz alapján a kódex apácák számára készült, állítását azonban a legújabb kiadás nem veszi át. Még azt sem említi meg, hogy Volf talált a kódexben egy domonkos rendi ösnyomtatványt. A fentebbiek alapján úgy vélem, kimondható, hogy a *Döbrentei-kódex* tartalma, stílusa, feminin jellege arra utal, hogy apácák számára másolták le, sőt megkockáztatom, hogy a *Könyvecsével* való tartalmi azonosságai alapján (*Énekek éneke*, *Jób könyve*) talán ugyanabban a környezetben, a domonkosok között. Javasolom tehát, hogy a *Repertórium* felekezet mezőjét alakítsuk át úgy, hogy – legalábbis a középkori részben – rendeket tüntessen fel, és itt a *Döbrentei-kódex*hez azt írjuk oda egy kérdőjellel, hogy domonkos-rendi.

¹⁶ V.ö. SZERECZ A. Imre, *Kódexeink párhuzamos szentírási töredékei*, Bp., 1916. A szakirodalom nem azonosította még, de meghatározható a *Döbrentei-kódex* szövegének megfelelő Jeromos-hely is: *Eustochiumhoz a szüzességről*, 22. levél vége.

Gondolatmenetünk során elindultunk egy RMKT-vers átírásainak vizsgálatától. Megnéztük, hogyan befolyásolja a szövegrögzítés az értelmezést. Kritika alá vettük a *Repertórium* adatlapját, majd megpróbáltuk értelmezni a szöveget. Az értelmezés folyamatosan nagyobb és nagyobb köröket írt le, előbb csak a *Meséről* volt szó, aztán az *Énekek énekéről*, majd az egész kódexről, sőt kódexekről. Azt gondolom, hogy egy majdani adatbázis elkészítésénél nem csak adatokat, hanem szövegeket kell tárolni. Nem csak szövegeket, hanem szövegkörnyezetet is. Sőt, nem csak szövegkörnyezetet, hanem vállalt értelmezéseket, kommentárokat is. Nemcsak primer szöveget, hanem hozzátartozó jegyzeteket, sőt esetleg szekunder irodalmat is. Magától értetődő, hogy mindezt szinoptikus módon. Egyetlen tömondatban: szövegrögzítés = szöveggondozás.

István Vadai

FAVOLA

Alla pagina 483 del *Döbrentei-kódex* (1508), codice manoscritto di lingua ungherese, si legge una favola in forma di indovinello (*aenigma*) di sei righe. Si tratta di un ritmo, già pubblicato fra i monumenti linguistici medioevali ungheresi. La soluzione dell'indovinello non è stata però oggetto di studi approfonditi. Nel codice il ritmo segue il *Cantico dei cantici* (*Canticum canticorum*), dunque non sorprende forse che l'enigma si riferisca a Gesù quale sposo celeste. Poiché i codici in ungherese venivano spesso allestiti per religiose che non conoscevano il latino, anche il testo in questione potrebbe essere stato pensato per una lettrice. Ciò spiega perché in esso la figura di Gesù venga disegnata con tratti di levità e finezza quasi femminili, e come egli sia paragonato alle figure bibliche di Ester e Giuditta. Nella poesia si realizzano gli elementi stilistici della *divina dulcedo*. – Il saggio vorrebbe dimostrare come l'edizione di un testo sia al tempo stesso anche l'interpretazione di esso. Non possiamo trascrivere, fissare e pubblicare correttamente un testo, se nel frattempo non lo interpretiamo, e con esso il suo contesto (in questo caso il codice), tentando poi anche di studiarlo in relazione con altri codici. Poiché il testo della *Favola* e quello della traduzione del *Cantico dei cantici* che la precede mostrano relazioni con il testo del *Könyvecse az apostolok cselekedeteiről* (Libretto sugli Atti degli apostoli) del 1521, riteniamo che anche il *Döbrentei-kódex*, finora mai collocato in un'area precisa, sia stato allestito nell'ambito dell'Ordine dei domenicani e, presumibilmente, per le suore domenicane residenti sull'Isola Margherita.

Veres Magdolna

AZ 1664 KÖRÜLI VÁLTOZÁSOK KÉT HARSONÁSA: FRIEDRICH BRECKLING ÉS JOHANN AMOS COMENIUS*

A harmincéves háború kimeneteléhez kötött, a protestáns államok és egyházak egységére és belső megújulására irányuló chiliaszta váradalmak nem szűntek meg a vesztfáliai békekötés után sem. Dániel könyvére visszavezetve úgy számították, hogy a világ teremtésétől kezdve a hatodik ezer év végén élnek, amit a reformáció óta tartó, a pápával mint Antikrisztussal folyó harc is igazolt. Bár Krisztus ezer éves földi uralmának eljövételét a bevett protestáns egyházak elvetették,¹ az mégis az egyházukat megreformálni szándékozók érve lett.

„Hát ti, Antikrisztusok, hűtlen intézők, az Istenünk ügyében jövünk hozzátok, hogy adjatok számot gazdálkodásotokról és a szőlőskert gyümölcseről. Mit szereztek és mit használtak eddig? Számoljatok el! Ha nem, Urunk el fogja venni hivatalotokat, és másoknak adja szőlőjét, akik szorgalmasabban szolgálják Őt, és hasznára vannak. [...] Ám Isten sokkal szigorúbb haraggal fenyít meg titeket, mint korábban a zsidókat.”²

Friedrich Breckling az 1661-ben Zwollében megjelent *Ruffende Stimme aus Mitternacht, in dieser Mitternacht...*³ című művében a megtérést, a Bábelből való kivonulást és a kereszténység megjobbítását sürgeti. Elsősorban az ezért felelős egyháztól, az iskoláktól és a katonaságtól, valamint az 1660-as években erős protestáns hatalmaktól, Dániától és Angliától várja a cselekvést. A spiritualista iro-

* A tanulmány forrásainak gothai összegyűjtését és feldolgozását a Fritz-Thyssen-Stiftung Herzog-Ernst ösztöndíja és az OTKA T 42948 sz. pályázat támogatása tette lehetővé. A felkészülésben és gothai munkában a kitűnő berlini kutató, Gertraud Zaepernick katalógusára támaszkodtam: *Verzeichnis der Handschriftenbestände pietistischer, spiritualistischer und separatistischer Autoren des 17. und 18. Jahrhunderts in der Landesbibliothek Gotha sowie in anderen Handschriftensammlungen und Archiven in Gotha und Erfurt*.

¹ Az ágostai (XVII. artikus) és a helvét hitvallás (XI. artikus) mint zsidó tantól határolódnak el.

² „Nun ihr Antichristen und untreue Haußhalter, wir kommen von unsers Gottes wegen zu euch, und fordern die Früchte des Weinbergs und Rechnung von eurem Haußhalten. Was habet ihr bißher gethan und genutzet? Thut Rechnung von eurem Haußhalten. Wo nicht, so will unser Herr das Ampt von euch nehmen, und andern seinen Weingarten außthun, die fleißiger in seinem Dienst und nutzen machen. [...] Ihr werdet aber durch die Art des Zorns Gottes mit viel grösserm Ernst, als vormahls die Juden, außgehauen.” Friedrich BRECKLING, *Rufende Stimme aus Mitternacht*, 1661, 77–79.; lásd még. Lk 16,1–8 és Lk 20,9–19.

³ Vö.: John BRUCKNER, *A Bibliographical Catalogue of 17th Century German Books Published in Holland*, Monton, 1971, 290. (a továbbiakban BRUCKNER)

dalomban igen tájékozott Breckling itt angol minta alapján dolgozik,⁴ és a prófétaakra jellemző retorikával Isten nevében beszél.⁵ Olyan beszédmódot választ, mely a kifejezés terén a legtöbbet engedi meg. Eszerint az „Északról hívó hang” metaforája Breckling saját egyházkritikusi tevékenységére utal, hiszen lelkészi hivatalát Dániában és Németalföldön töltötte be.⁶ Ő maga az Északról kiáltó harsona vagy kakasszó, „mert ha egy kakas elkezd kiáltani, akkor mindenki más is felébred, ezért hát virrasszatok, és ébresszetek föl magatokkal együtt másokat a mostani elbizakodottság álmából”.⁷

Breckling tovább játszik a metaforával, kihasználva, hogy a „Mitternacht” kifejezés az 'Észak' és 'éjfél' jelentést egyszerre hordozza. Így utal a Sátánt jelképező sötétségre is, miként a cím jelzi: „északról hívó hang ebben a sötétségben”. Breckling írásában a Sátán negatív, de komoly szerephez jut a Bábel sötétségéből való kivonulás kiindulópontjaként, szemben Johann Amos Comeniusszal,⁸ ahol a Gonoszt a jó oldal erősítésével és szinte kizárólagos bemutatásával próbálja legyőzni. A Bábelből való kivonulás Brecklingnek a végső időkre vonatkozó váradalmára is utal. Figyelemmel kísérte az új üstökösök és csillagok megjelenését követő számítgatásokat a világ végéről, gyűjtötte az ehhez kapcsolódó próféciákat és prófétákat mint az „igazság tanúit”,⁹ ám mindez mégsem tölt be nála olyan központi szerepet, mint Comenius pánszófiájában. A „Mitternacht” kifejezés az északi protestáns országokra utal, melyek fontos szerepet tölthetnek be Isten közelgő ítéletekor. „Ti is, Észak Királyai, nagy ígéretet kaptok, miszerint Isten Lelke és Szava a ti északi országaitokban akar lakozni és nyugodni, bárcsak

⁴ Richard LANCETER, *Gallicantus, seu Praecursor Gallicinii primus*, London, 1660.

⁵ „A kürt (sófár) hangja Isten-jelkép, Isten megjelenését kíséri a Sínai hegyen, a tízparancsolat átadásakor (Kiv 19,16). Jelzi a harag napját (Zak 9,14; Szof 1,16); a pusztító hét angyali trombitászó az idők végét hirdeti (Jel 8, 12), s a trombita hangja gyűjti egybe a halottakat az Utolsó ítéletre (Mt 24,31).” *Szimbólumtár*, szerk. PÁL József, ÚJVÁRI Edit, Bp., Balassi Kiadó, 1997, 293.

⁶ Az 1629-ben a Flensburg melletti Handewittben született Beckling 1657-től a dán királyi csapatoknál tábori lelkész, majd apja mellett 1659–1660-ig Handewittben. Az itt megjelentetett, a lélektelen lutheránus köegyházat támadó *Speculum Pastorum* című pamflete miatt elbocsátották hivatalából és bebörtönözték. Ezután Hamburgon át Zwolléba menekült, ahol 1660–1667-ig lelkész volt, itt szintén felmentették állásából. Ettől kezdve hivatalt nem viselt. 1672-től Amszterdamban, 1690-től 1711-es haláláig pedig Hágában élt. Vö.: Anselm STEIGER, *Friedrich Breckling Autobiographie*, Tübingen, Niemeyer, 2005 (Frühe Neuzeit, 109), 132–133.

⁷ „Denn wenn ein Han anfänget, so wachen alle andere auf, darumb wachet auch, und wecket mit euch auf aus dem heutigen Schlaß der Sicherheit” BRECKLING, *Ruffende Stimme aus Mitternacht*, [Allgemeine Vorrede].

⁸ Johann Amos Comenius (1592–1670) a fehérhegyi csata után száműzött cseh testvérek lelkipásztora, majd 1632-től püspöke. Diplomáciai kapcsolatait és didaktikai-pánszofikus munkáit a világ megjobbításának szolgálatába állította, ezzel is előkészítve a közelgő utolsó ítéletet, és az azt megelőző boldog ezer évet.

⁹ A gothai Forschungsbibliothekban fennmaradt Breckling-kéziratok egy része a spiritualista irodalomból és a spiritualizmus történetéhez kapcsolódó személyekről szóló anyaggyűjtés; névsorokat, könyvlistákat is tartalmaz. Mint köztudott, az egyik biográfiai gyűjtemény kivonatolt változata jelent aztán meg Gottfried ARNOLD, *Unparteyische Ketzer- und Kirchen-Historie* című munkájában, mint az „igazság tanúinak katalógusa”.

felismernének.”¹⁰ Majd öngazolásul hívja az ószövetségi prófétáktól kezdve a kortárs prófétáig mindazokat, akik hozzá hasonlóan intették és megtérésre, Isten parancsa szerinti életre buzdították népüket.

Hasonló prófétai szerepet szán magának Breckling az 1663-ban szintén Zwollében megjelentetett *Mysterium Babylonis et Sionis* című teológiai traktátusában.¹¹ A Péter apostolt bűnére ráébresztő kakasszó¹² ennek a munkának is meghatározó metaforája.

„Fel kell emeljem a hangomat és harsonáznom kell, hogy még néhányan fölébrednének ettől az éjféli intéstől, hogy virrasszanak és imádkozzanak, és észrevegyék erről a kakasszóról, hogy itt van az idő és az óra, hogy Krisztus, a mi vőlegényünk megjelenjen megváltásunkra és ítéletünkre.”¹³

Breckling itt korábbi írásait felhasználva újból a hamisan megélt, antikrisztusi és bábeli kereszténység elhagyására szólít fel, ami szükséges feltétele a jó és rossz megkülönböztetésének. Ehhez ad kulcsot munkájában: Krisztus követése csak akkor valósulhat meg, ha meg- és visszatérünk a pokolba vezető széles útról. „Hiszen ami nem Sion, az Bábel: ami nem fentről, Istenből születik újjá, az a régi születés és a Sátán alatt áll. Ami nem az égből való, az a mélységből van.”¹⁴ Breckling agitációs tevékenysége tehát kiegészül millenarista küldetésstudatával. A közelgő ítélet tudatában a protestánsokat javulásra és az egység helyreállítására szólítja fel, hogy példát mutasson a pápistáknak s a megtérítendő török, zsidó és pogány népeknek.¹⁵ Ezért nagy felelősség terheli a prédikátorokat: „A hivatalokat haszontalan és ártalmas lelkészek látják el, úgy, hogy végül már a házakban egyre fogy a hit. Olvashatjuk ezt Luther Dánielről írt előszavában, az én *Speculum Pastorum*omban, és J. A. Comenius *Letzte Posaun über Deutschland*ában.”¹⁶

¹⁰ „Auch ihr Könige von Mitternacht habt noch grosse Verheissung, dass Gottes Geist mit seinem Wort bey Euch im Lande gegen Mitternacht wohnen und ruhen wolle, möchtet ihr es nur erkennen”. BRECKLING, *Ruffende Stimme aus Mitternacht*, 74.

¹¹ *In Nomine Jesu. Mysterium Babylonis & Sionis... Durch Fridericum BRECKLINGIUM, aus Holstein, Predigern bey der Evangelischen Gemein in Zwoell*, Gedruckt im Jahr 1663. (BRUCKNER, 322.)

¹² Vö.: Mt 26,74–75.

¹³ „Ich muß meine Stimme [...] erheben und posaunen; ob noch einige in diesem Mitternächtigem Abbel möchten auffgewecket werden zu wachen, beten, und an solchen Hahnen-geschrey zu merken, dass die Zeit und Stunde da ist, da Christus unser Bräutigamb, zu unser Erlösung, und zum Gericht [...] erscheinen wird.” BRECKLING, *Mysterium Babylonis et Sionis*, Vorrede und Dedication

¹⁴ „Denn was nicht Sion ist, das ist Babel: was nicht von Oben herab auß Gott wiedergebohren ist, das stehet in der alten Gebuhrt unter dem Satan. Was nicht aus dem Himmel ist, das ist aus dem Abgrund” BRECKLING, *Mysterium Babylonis et Sionis*, 10.

¹⁵ „Bleibet also warhafftig, dass die heutige Secten ins gemein ein viel ärger, unbußfertiger, sicherer und verstockter Babel für Gott seyn, als die Papisten, Türcken, Juden und Heiden,” BRECKLING, *Mysterium Babylonis et Sionis*, 15.

¹⁶ „die Predigstütle [werden] mit unnützen schädlichen Predigern [...] bestellt; ja dass auch endlich in den Häusern wenig Glaube mehr seyn wird. Davon besehe man die Vorrede Lutheri über Daniel, mein *Speculum Pastorum*, und J. A. Comenii Letzte Posaune über Deutschland.” BRECKLING, *Mysterium Babylonis et Sionis*, 18.

Breckling szerint tehát az ítéletre vonatkozó alapvető írások Luther és saját írása mellett Comeniusnál keresendők. Fontos, hogy Luthertől épp a kronológiát meghatározó Dániel kommentárt idézi, magától az egyházkritikus hangvételt meghatározó Christian Hoburg-mű ihlette *Lelekipásztori tükrét* – melyről Hoburg is elismeréssel nyilatkozott,¹⁷ Comeniustól pedig ismert lelki és vigasztaló írásai-val szemben egy politikai célzatú, bíráló hangú traktátust nevez meg. Érdekes, hogy Breckling, aki önigazolásul rendszeresen idézi saját és az övével egybecsen-gő kortárs műveket, miért épp ezt a röpiratot említi Comeniustól, akit egyébként ritkán idéz, és akkor is inkább csak teológiai-pánszofikus műveit.

Ez a kérdés felveti kettejük személyes kapcsolatát, amit a szakirodalom levelezésükkel igazoltnak lát. Jóllehet a Jan Kvačala által kiadott levelezést és a *Clamores Eliae*ben Julie Nováková által közzétett leveleket összevetve kiderül, hogy egyelőre csak egyetlen levelet ismerünk, amit Breckling írt Comeniusnak feltehe-tőleg 1663 körül. A levél egy emlékeztető, amiben Breckling a Castellio-féle bibliafordítás újrakiadása iránti igényt fogalmazza meg, ugyanis Comenius a *Janua sive Introductionum in Biblia Sacra* c. munkájában ehhez már hozzáfogott.¹⁸

Így kettejük művei alapján indultam el: hol találhatóak érintkezések és egy-másra hatásukat bizonyító utalások. A fent említett *Letzte Posaun* szerzőségének kérdése vetette fel a fentiekén kívül Comenius és Breckling szorosabb együttmű-ködését. A mű egyik, 1663-ban Amszterdamban Anthonio de Roynál nyolcadrét alakban megjelenő kiadását a közeli utókor Brecklingnek tulajdonította, jóllehet a Comenius-művet csak később kötötték össze Breckling hasonló tematikájú írásai-val.¹⁹ Breckling szerzőségét látszott erősíteni az is, hogy Comenius halála után ti-zenhárom évvel, 1683-ban ő adja ki a röpiratot *Letzte (Türcken) Posaun über Deutschlandt* címmel, magyarázó jegyzetekkel. E két kiadás között a *Letzte Po-saun* 1663-ban negyedréti alakban jelent meg még egyszer, majd a rákövetkező

¹⁷ Christian Hoburg (1607-1675) német spiritualista, akinek *Spiegel der Misbräuche beim Pre-digt Ampt* című írásához hasonlóan vonta felelősségre az ortodox lutheránus egyház hivatalt viselő tagjait Breckling a *Speculum Pastorum* című traktátusában és a *Synagoga Satanae*ban. Hoburg a *Regenspurgischer Heerholdt*ban ezért Brecklinget többször ifjú Timóteusnak nevezi. Vö.: *Regenspurgischer Heerholdt*, 33, 83.

¹⁸ *Korrespondence Jana Amose Komenského*. Vydává Jan KVAČALA, v Praze 1898, I, 286, CCXL.; Johann Amos COMENIUS, *Clamores Eliae*, Julie Nováková, Kastellaun–Hunsrück, Aloys Henn Verlag, 1977, 20. Kvačala I. kötetében a következő, CCXLI. levelet is Brecklingnek tulajdo-nítják, jóllehet a *Clamores Eliae* jegyzetei szerint azt egy, eddig nem azonosított, J. R. monogram-mal szignálták. A hallei Frankesche Stiftungenbe került Breckling-hagyatékból ismert a *Janua sive Introductionum in Biblia Sacra* egy Breckling által megjegyzetelt (1658. BFSt 14 F 1) példánya, ami még további kutatásra ad lehetőséget.

¹⁹ Breckling 1664-ben kiadott *Libertas [et] potestas ecclesiae vindicata* című írása mellé került a *Letzte Posaun über Deutschland die in verdämlliche Sicherheit versunkene Welt von Sünden-schlaf aufzuwecken, und dadurch entweder der nu aufs neue herbeiwälzenden Sündflut zu entge-hen, oder ja die Seele vor ewigem Untergang zu retten, Von einem heimlich seufzenden Jeremia J. C. an die sämtliche in dem deutschen Jerusalem, Regensburg, versammelte Chur- und Fürsten, ja alle Reichsstände und Städte gesandt...* és Breckling *Religio libera...* című könyve nyomdai kolligátumként, tehát két 1663-ban Amszterdamban megjelentetett traktátus. A *Letzte Posaun* ezen kiadásához lásd BRUCKNER, 330.

évben háromszor kiadási hely és kiadó megnevezése nélkül. A *Letzte Posaun* kritikai kiadása²⁰ ezek közül csak hármat említ – egyet 1663-ból és kettőt 1664-ből –, továbbá figyelmen kívül hagyja a kiadások formátumának változását. Mivel nem ismeri a kései Breckling-kiadást, nem merül fel annak a kérdése, hogy az milyen kapcsolatban áll az előzményekkel.

A fent bemutatott Breckling művekhez hasonlóan Comenius is egy egész országot és elsősorban annak vezetőit, hatalmasait szólítja meg: akik az éppen fenyegető török veszély miatt birodalmi gyűlést hívtak össze Regensburgba. A magát „titkon sóhajtozó Jeremiás”-nak nevező szerző csak a J. C. monogramot adja meg.²¹ Miként Jeremiás próféta, Comenius is a kárhozatos elbizakodottságba merült világot szeretné felébreszteni az utolsó idők harsonájával és megmenteni Isten haragjától és ítéletétől; felelősségre vonja az 1662-ben összehívott birodalmi gyűlést, amely a fiatal Lipót császárt kritizáló és a török elleni hadviselést hátráltató állandósult küldöttgyűléssé alakult. Comenius a büntetés okát abban látja, hogy a legtöbben betű szerint élnek, s ebben a fő felelősség a hivatalukkal visszaélő lelkészeket terheli. „De miről ismerjük meg az igazakat? A gyümölcsükről, mondja Krisztus, (lásd Hemingius *Pastorját*, Breckling *Speculum Pastorumát*, és hasonlókat).”²² Ám a műben megszólított prédikátorok Isten követeit és prófétáit²³ eddig kigúnyolták és agyonverték, miként a gonosz szőlőművesek. Ezzel magukra vonták Isten haragját, melynek jelei: a negyven évig húzódó háborúskodás, az igazak számának megfogyatkozása, az ágostai hitvallás elhagyása, a meglazult egyházi fegyelem. Bábel bukásának biztos jele, hogy elbizakodottak, és nem akarnak megjavulni. Hiszen a külső ellenség helyett a belső ellen kellene felvenni a harcot, mert a török is annak örül, ha a keresztények nem egyeznek, s ezzel az ő végső győzelmét készítik elő.²⁴ Végül a csodás természeti jelenségek – mint a végidők jelei – felsorolása következik 1618-tól kezdve: földrengés, járvány, földcsuszamlás és üstökösök, értelmezésüket csak sejteti, a hozzáértőkre hagyja. Comenlust éppen ezek az égi jelek indítják arra, hogy az addig általa kiadott három próféta, Christoph Kotter, Christina Poniatowska és Mikuláš Drabík mellé beálljon a közelgő ítélet harsonásai közé. Befejezésül és mintegy utolsó,

²⁰ Jan Amos COMENIUS, *Letzte Posaun*, Praha, 1974 (Dílo Jana Amose Komenského, 13), 96–154.

²¹ Comenius szerzőségéhez lásd: DÜNNHAUPT, *Personalbibliographien zu den Drucken des Barock*, Stuttgart, 1992, II, 786. F. 2.1; Adolf PATERA, *Jana Amosa Komenského Korrespondence*, Praha, 1892; Johann Amos COMENIUS, *Göttliche Offenbarungen*, Amsterdam, 1664. Vorrede.

²² „Woran aber soll man die Rechtschaffene erkennen? An ihre Früchten, sagt Cristus, (Videatur Hemingii Pastor, Brecklingii Speculum Pastorum, et similia).” COMENIUS, *Letzte Posaun*, Praha, 1974, 112.

²³ „seine treue Boten...: Bernhardus, Waldus, Wicleffus, Hussus, Taulerus, Erasmus, Lutherus, Arndt, Prätorius, Baumannus, und sonst innumeri testes veritatis.” COMENIUS, *Letzte Posaun*, Praha, 1974, 117.

²⁴ „Ihr Katholischen freut euch ja, wenn die Evangelischen sich selbst unter einander aufreihen und euch zur endlichen Victori, die ihr dadurch hoffet, den Weg bereiten. Merket ihr aber nicht, dass sich die Türken vielmehr zu freuen Ursach haben, dass wir allesamt widereinander sein und ihnen den Weg zur endlichen Victori über uns alle bereiten?” COMENIUS, *Letzte Posaun*, Praha, 1974, 122.

súlyos érvként két látomást közöl egy újabb látnoktól. Stephan Meliš²⁵ prágai szabótól, akinek megnevezéséhez és szövegének teljes közléséhez Comenius ekkor még nem kapta meg a cseh testvérek elöljáróinak engedélyét.²⁶ A látomások hitelességét Meliš istenes és jámbor volta meg együgyűsége igazolta: magától nem találhatta volna ki a Lengyelországot lerohanó török és tatár seregeket vagy a német birodalmi gyűlés összehívását. Meliš látomásai és a meg nem fejtett bolygó-együttállások egymást értelmezik. Ekképp a Jupiter, a Mars és a Szaturnusz 1662-es konjunkciója a tüzes háromszögben,²⁷ illetve az 1663-as Jupiter és Szaturnusz együttállás feltehetőleg Comenius értelmezésében is az új császár által kezdett korszakot jelöli, általánosan pedig a lelki Bábel Európából való kiűzését és Krisztus földi uralmának megkezdését hirdeti. (Hasonlóképpen érvel majd harminc évvel később az 1680-81-es üstökösök és az 1683-as nagy konjunkció kapcsán Johann Jacob Zimmermann²⁸ is.)

A röpiratot záró látomások érdekessége, hogy azokból egyes 1663-as égi jelek hiányoznak, hiszen akkor még nem történtek meg. Ezt a hiányt öröklí majd az egyik 1664-es, és meglepő módon a Breckling-féle 1683-as kiadás is. Bár Breckling az előszóban elhatárolódik a műtől, és szándékosan nem oldja fel a szerző monogramját, azt mégis kiadásra érdemesnek tartja,²⁹ és azzal indokolja a kései megjelentetést, hogy már régen elfogyott a könyvkereskedésekből, s nem utolsó

²⁵ Stephan Meliš († 1676 után) Prágából Lesznóba menekült, itt ismerte meg őt Comenius. Meliš nem tartotta látomásait isteni eredetűnek, de Comenius saját neve elhallgatásával kiadta őket, mivel ezekben Anglia kapott vezető szerepet, és a Comenius által korábban kiadott próféciaikkal tematikailag egybecsengtek.

²⁶ Comenius már 1659-ben, egy évvel a látomások abbamaradása után nyomdába adja őket, de majd csak a 1660-as években jelenik meg a könyv (*Visiones Nocturnae*) latin és német nyelven hely és év nélkül.

²⁷ „Trigonus oder Triplicitas wird von drey Zeichen gemacht, da von jedes Anfange bis zum Anfange des andern, 120 Grad sind. So machen Widder, Löwe, Schütze einen Trigonus, und der heißt feurig, weil diese drey Zeichen feurig sind. In einem von diesen drey feurigen Zeichen kommen die drey obern Planeten, ohngefahr alle 800 Jahr zusammen, und weil sie sich langsam bewegen ereignet sich gewöhnlich dass auch die andern Planeten zu ihnen kommen. Das ist der Astrologen trigonus igneus.” *Geschichte der Mathematik seit der Wiederherstellung der Wissenschaften bis an das Ende des achtzehnten Jahrhunderts*, Hrsg. Abraham Gotthelf KÄSTNER, Göttingen, 1796. Bd. 4: Mechanik, Optik, Astronomie, 232.

²⁸ *Mutmaßliche Zeit-Bestimmung... von Ambrosius SEHMANN VON CAMINIEZ*, 1684. Az álnéven megjelentetett asztrológiai, chília-szta munka összefoglaló jelleggel értékeli a 17. század fontosabb íróit e témában. Comenius prófécia-kiadását, a *Lux e tenebrist* jól ismeri, s alpműként ajánlja az érdeklődőknek. A világ végét 1693-ra számolja saját és Drabík jóvendölése alapján, melynek fontos megelőző jelei a *Letzte Posaunban* is dokumentált üstökösök és konjunkciók. Zimmermannhoz lásd még Juhász Levente tanulmányát ebben a kötetben.

²⁹ „ein dem Ansehen nach religiöser und treuer Patriote, der sich einen heimlich seuffzenden Jeremiam nennet, ein Tractätlein herauß gegeben... Wer der Verfasser sey, weiß ich eigentlich nicht... Sed quia latere voluit, per me lateat, als der ich ohne diß in lectione autorum, caeteris paribus, gewohnet bin mehr zu sehen quid dicatur, als quis dicat... eine Mixtur deß Guten und Bösen drinnen ist, dennoch deß Guten mehr als deß Bösen, und im übrigen sothanen Tractätlein gar dienlich sey, uns von dem Schlawfe der Sicherheit aufzuwecken.” COMENIUS, *Letzte Türcken Posaun*, 1683, 5.

sorban pedig az 1682-83-ban újra aktuális török veszély miatt. Breckling a műhöz fűzött megjegyzéseiben tovább fejtegeti, hogy miért nem mond többet a szerzőről. Az általa hozott hasonlat beszédes: „A tapasztalat azt mutatja, hogy egy gyűlölt név gyakran még a jó írást is, ha nem is egészen gyűlöletessé, de legalábbis igen gyanússá teszi. Mivel a rosszindulatú olvasó ugyanúgy a gyűlölt név elszínezett üvegén keresztül viszonyul magához a műhöz is”.³⁰ Ehhez kapcsolódóan elmeséli azt az anekdotát, hogy Olaszországban Luther neve nélkül nyomtatták ki a Miatyánkról írt értelmezését, amely így nagy tetszésre talált. Ezek a példák jól mutatják, hogyan viszonyult Comeniushoz kortársai egy része: befejezetlenül maradt didaktikáját elfelejtették, chiliaszta és profetikus írásai miatt pedig elvetették, és jórészt csak az őt bírálók nyomán ismerték. Breckling ez ellen a negatív előítélet ellen lépett fel az előszó és a jegyzet kettősségével. Ugyanakkor megszólaltathatja itt Breckling saját, az igazság tanúit részletező feljegyzéseiből ismert véleményét, bírálatát is Comeniusról. Ebben fájjalja, hogy ez az „Isten adta tehetség és az igazság pártatlan tanúja, amellet nagy didaktikus és pánszofosz, aki eléggé ismert, és hogy milyen mértékben kereste a fiatalság és az emberi nem általános javát, az ismeretes számunkra a Consultatio Catholicából... amelyben a pánszofia templomát kellőképp körülírta és a teljes bölcsességig tökéletesíthette volna, ha meg nem hal 1670-ben Amszterdamban, és erejét nem Drabík látomásainak és mások jelenéseinek megvédésére pazarolja, és az egyetlen szükségest, az Istentől rábízott tallérok-kal el nem fecsérli, amit ő idős korára már belátott, és gyakran szívből sóhajtozott ily nemes adományok elpazarlásán, és az idő elvesztegetésén.”³¹

A kései Breckling eltávolodása a chiliazmustól még nem érződik az 1660-as években, amikor a *Synagoga Satanae* írja,³² amelyben Comeniust mint Krisztus győzelmes birodalmának magához hasonló tanúját említi. Comenius is épp ezekben az években a legtevékenyebb még. A *Letzte Posaun* mellett kiadja a három általa népszerűsített próféta látomásait latinul, németül és angolul.³³ Ezekkel egy

³⁰ „Sintemal die Erfahrung bezeuget, dass ein Verhasster Name oft eine gute Schrift, wo nicht stracks gantz verhasstet, iedoch zum wenigsten ziemlich verdächtig mache. Dann der übel affectirte Leser stehet gleichsam durch das gefärbte Glaß des verhassten Namens das werck selber an.” COMENIUS, *Letzte Türcken Posaun*, 1683, 44.

³¹ „ein von Gott sehr hoch begabter Mann u[nd] unparteyischer Zeuge der Wahrh[eit] dabey auch ein großer Didacticus u[nd] Pansophus, ist aus seinen herrl[ichen] Schrifften... gnugsam bekand, u[nd] wie sehr er des gemeine beste der Jugend u[nd] des gantzen menschl[ichen] Geschlecht gesucht ist uns seiner Consultatione Catholica pro totius generis humani salute de rerum humanorum emendatione offenbahr, darin er des Templum Pansophicum gnugsam delineiret, u[nd] auch biß auf s[eine?] völliges sapienziam [?] perficiret hätte, wenn er u[nd] darüber 1670 in Amsterdam gestorben, und seine // Kräfte in den Visionibus Drabicii und anderer Leute Offenbahrun-gen zu verthädigen alzu viel versenket, u[nd] des unum necessarium mit[?] dem Ihm selbst von Gott anvertrauten Pfunde darüber ver.... hätte welches Er in s[einem] Alter von hinten zu wol ein gesehen, u[nd] oft hertzl[ich] über s. so edler gaben Verschwendung u. Verlorhne Zeit geseuffzet hat.” FB Gotha Chart A 306, 143–144.

³² *Synagoga Satanae. Satans Schule...* In der Eile aufgesetzt durch Friedrich BRECKLINGEN, Evangelischen Prediger, In Zwoll, Im 1666. Jahr. (FB Gotha Th 4° 1020–1021 (05))

³³ *Revelationum divinarum... epitome*, Amsterdam, 1663, *Göttliche Offenbahrun-gen*, Amsterdam, 1664, *The Prophecies of Kotterus, Poniatowia, Drabicius*, London, 1664.

időben, 1664-ben, a birodalmi gyűlésre jelenik meg Amszterdamban a *Regenspurgischer Heerholdt* Christian Hoburg³⁴ kiadásában, mely – a *Letzte Posaun*hoz hasonlóan – kivonatokat közöl e próféták látomásaiból. Ez a munka nagyobb terjedelemben és intenzívebben foglalkozik a török kérdéssel, melyre a választ Zrínyi Miklós személyében találja meg.³⁵ Zrínyi Miklós itt V. Frigyes és Gusztáv Adolf után kerül a Jeremiás 5,4-6 és az Ezdrás 4,11–12. által kijelölt helyre, mint az erdőből jövő oroszlán vagy Észak oroszlánja.

„Mivel gróf Zrínyi, aki testi fegyvereit állítja a testi szakadás ellen, megérdemli, hogy önök közül senki se zaklassa vagy gúnyolja; ...de én magamat a *Heerhold*-hangommal... nem a testi ellenség testi szakadása elé állítom, hanem az igaz Isten rettenetes haragjának lelki szakadásáért, akit égbekiáltó bűncinkkel ellenségünké tettünk.”³⁶

De miként elődeinél, úgy Zrínyi Miklósnál is végzetesnek bizonyult ez az attribúció. A prófécia és chiliaszta váradalmak beteljesületlenül maradásával Comenius élete utolsó évtizedét visszahúzódnak tölti, ahogy Breckling is zwollei állása elvesztésével támogatásra szorul, így elveszti vezető szerepét az általa addig összefogott spiritualista táborban. Ám míg Brecklingnél a chiliazmus veszít jelentőségéből,³⁷ addig Comeniusnál egyértelműen megmarad, ahogy azt a kései munkáját, a *Clamores Eliae*t átszövő megjegyzések mutatják.

Magdolna Veres

ZWEI POSAUNER WÄHREND DER ÄNDERUNGEN UM 1664:
FRIEDRICH BRECKLING UND JOHANN AMOS COMENIUS

In der Studie wird die Beziehung zwischen dem in Amsterdam lebenden alten Comenius und dem Spiritualisten Friedrich Breckling untersucht. Die Fachliteratur behandelt diese Beziehung wie ein selbstverständliches Faktum, obwohl uns bloß ein einziger Brief bekannt ist, den Breckling von Zwolle aus an Comenius geschrieben hat. Der Vergleich der chiliastischen Traktate beider Autoren weist jedoch eine gegenseitige Wirkung nach. Es wird auch in dem von den Zeitgenossen Breckling zugeschriebenen Werk *Letzte Posaun* (1663), das in Wirklichkeit Comenius' Schrift ist, und dessen postume Ausgabe aus dem Jahre 1683 behandelt, die man Breckling zu verdanken hat.

³⁴ Vö. a 17. lábjegyzet. Hoburgot lásd még a 23. jegyzetben Bernhard Baumann álnév alatt. Prätorius álnevet is viselt.

³⁵ Vö.: PÉTER Katalin, *Zrínyi Miklós angol rajongói = Angol életrajz Zrínyi Miklósról: London 1664.*, bev. és szerk KOVÁCS Sándor Iván, Bp., 1987 (Zrínyi Könyvtár, II), 32.

³⁶ „Weil der Graf SERINI, der sich jetzo mit seinen leiblichen Waffen, gegen den leiblichen Riß stellet, damit verdienet, dass er von niemand unter euch gelästert, weniger verspottet wird; ...Ich mit dieser meiner Heerholds-stimm mich stelle vor den Riß... nicht vor der leiblichen Riß des leiblichen Feindes, sondern für den geistlichen Riß des grimmigen Zorns des gerechten Gottes, den wir uns mit unsern Himmelschreyenden Sünden zum Feinde gemacht haben.” *Regensburger Heerholdt*, 10.

³⁷ „Des späteren Brecklings Annäherung an die lutherische Kirche” Vö. a Dietrich Blaufuß által írt Breckling szócikket: *Theologische Realencyklopädie*, Berlin, De Gruyter, 1981., Bd. 7, 151.

Viskolecz Noémi

KIÉ A KÖNYVTÁR?

I. Lipót kísérlete a Bibliotheca Corviniana maradványainak megszerzésére

Ötvös Péter „Festschrift”-ekbe, ünnepi kötetekbe írt tanulmányait olvasgatva feltűnt nekem a felütésben szereplő személyes hangvétel, az a kedves-ironikus, baráti hangnem, amivel az ünnepelthez fordul. Én ezért – hasonló tónusban – nem szeretném elmulasztani a gratulációt és a köszönetet a szakmai és kevésbé szakmai beszélgetésekért, a szemüveg fölötti figyelmeztető pillantásokért, a közös hallgatásokért egy olyan közleménnyel, mely szorosan kapcsolódik Ötvös Péter kedvelt könyv- és művelődéstörténeti kutatásaihoz.

Dolgozatomban egy olyan példát szeretnék bemutatni a korai újkorból, mely arra mutat rá, hogy a könyvtárak – és rajtuk keresztül a kultúra, a szellemi javak, az azokat megtestesítő (mű)tárgyak – birtoklása mindig is érzékeny pontja volt a hatalomnak. A Habsburgok I. Ferdinánd magyar trónra kerülésével, 1527 óta folyamatosan próbálkoztak az önálló magyar állam jelképeinek megszerzésével, különösen jól példázza ezt a magyar korona ide-oda vándorlása: 1790-ig hol Erdélyben, hol Pozsonyban, hol a Habsburgok prágai vagy bécsi kincstárában bukkan föl.¹ De vajon egy korona vagy egy könyvtár válhat-e az önálló államiság szimbólumává? Mátyás király reprezentatív könyvtárának esetében határozott igennel válaszolhatunk: rögtön Mátyás halálát követően az elsőrendű jogbiztosítékok között szerepel a korona és az országra vonatkozó oklevelek mellett egy 1490-es egyezségben Corvin János és a rendek között.²

Az 1666-os budai utazás

I. Lipót (1640–1705, magyar király 1657-től, német-római császár 1658-tól) már uralkodása elején komoly érdeklődést tanúsított a könyvtár, kincstár és egyéb udvari gyűjtemények iránt, és célul tűzte ki egyrészt birodalma kincseinek egyesítését Bécsben, másrészt a gyűjtemények egyéb forrásokból való grandiózus gyarapítását. Valamikor az 1660-as évek elején szerzett értesülést arról, hogy Budán még feltalálhatók a Corvina maradványai. Talán Apafi Mihály budai látogatása irányította erre figyelmét, az erdélyi fejedelem ugyanis Érsekújvár ostromából visszatérően megállt Budán, és megtekintette „a régi híres dicsőséges ma-

¹ Ezzel kapcsolatban kitűnő tanulmány RADNÓTI Sándor, *Az üvegalmárium. Esettanulmány a magyar korona helyéről*, Beszélő, 2001/11.

² MIKÓ Árpád, *A Corvina-könyvtár története = Uralkodók és Corvinák. Az Országos Széchényi Könyvtár jubileumi kiállítása*, 2002, 123–138, itt 131.

gyar királyok residentiáját”, sőt, Mátyás volt könyvtartó házába is beengedték a törökök.³ Nem kizárható, hogy ekkor szerezte meg a ma az Osztrák Nemzeti Könyvtárban található Catullus-kódexet.⁴ Lipót terve megvalósításához akkor fogott, amikor a törökkel lezárta a magyarországi háborút – sőt, az 1664-ben elkezdődött béketárgyalásokba illesztette könyves akcióját. Különösen jól dokumentált vállalkozásának súlyát jól jelzi, hogy egy diplomáciai tárgyalássorozat kényes pontja volt: fennmaradtak a vasvári béke okmányát Konstantinápolyba vivő császári követ, Walther Leslie gróf ezzel kapcsolatos levelei illetve az utazásáról szóló félhivatalos beszámoló.⁵ De más forrással is rendelkezünk, ugyanis a kódexek felkutatásával megbízott, enyhén grafomán császári könyvtáros, Peter Lambeck is megörökítette a budai kirándulást naplójában,⁶ majd ennek alapján a császári könyvtár történetét taglaló kommentárjaiba is beillesztette.⁷ Lambeck a 17. század azon nagy formátumú, modern könyvtárosai közé tartozott – bízvást említhető egy lapon Gottfried Wilhelm Leibnizcel (wolfenbütteli hercegi könyvtár) és Gabriel Naudéval (Mazarin könyvtára) –, akik az írott kultúra emlékeit a kulturális hagyomány részeként kezdték el számba venni és regisztrálni, és a könyvtárakat e hagyomány legfontosabb őrző- és átörökítő intézményének tekintették.⁸

³ Erről Cserei Mihály történetéből tudunk, vö. CSEREI Mihály, *História = Magyar emlékirók 16–18. század*, kiad. BITSKEY István, Bp., 1982, 479.

⁴ JAKÓ Zsigmond, *Erdély és a Corvina = Uő, Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez*, Bukarest, 1976, 177.

⁵ *Caesarea Legatio, Quam Mandante Augustissimo Rom. Imperatore Leopoldo I. Ad Portam Ottomanicam suscepit, perfecitque Excellentissimus Dominvs, Dominvs Walterus S.R.I. Comes de Leslie, Dominus Pettovij, & Neostadij ad Mettoviam: Sac. Caes. Majestatis a Consilijis intimis, & Aulae Bellicis, Campi Mareschallus & Confiniorum Slavoniae, et Petriniae Generalis, Aurei Velleris Euqes...*, Viennae Austriae, Typis Matthaei Cosmerovij, Sac. Caes. Majest. Aulae Typographi, Anno Domini 1668.

⁶ Österreichische Nationalbibliothek, Handschriftensammlung, Codex 8291*, Peter Lambeck, *Iter Budense A. 1666*. A naplót és a kísérő tanulmányt kiadásra készítem elő.

⁷ Petri LAMBECHII HAMBURGENSIS *Commentariorum de Augustissima Bibliotheca Caesarea Vindobonensi Liber Primus*, Vindobonae, Typis Matthaei Cosmerovij, Anno M.DC.LXIX., Tomus II., Caput IX. Az utazást részletesen ismertette Gebhard König Lambeck kommentárjaiban található elbeszélése alapján, ugyanakkor budai naplóját elveszettnek hitte, nem ismerte, vö. Gebhard KÖNIG, *Peter Lambeck (1628–1680). Leben und Werk mit besonderer Berücksichtigung seiner Tätigkeit als Präfekt der Hofbibliothek in den Jahren 1663–1680*, Diss. Wien, 1975, 72–76. Magyar kutatók közül először Gulyás Pál számolt be róla, a későbbiekben pedig Csapodi Csaba, de mindketten csak röviden érintették, vö. GULYÁS Pál, *A könyvtár állapota 1541–1686 = Bibliotheca Corvina: Mátyás király budai könyvtára*, Bp., 1927, 30; CSAPODI Csaba, *Mikor pusztult el Mátyás király könyvtára?*, Magyar Könyvszemle. 1961, 399–421, itt 406., a lábjegyzetben a *Commentariorum i. m.*, Vindobonae, 1769-es kiadásának 948. oldalára hivatkozik. Ugyanez CSAPODI Csaba, *A budai királyi palotában 1686-ban talált kódexek és nyomtatott könyvek*, Bp., 1984, 44.

⁸ MONOK István, *A hagyomány megőrzésének egy lehetősége: a bibliothecarius doctus*, Könyv, könyvtár, könyvtáros, 2000/9, 9–16.

Leslie ekkoriban már idős, magas rangú katona és diplomata,⁹ akit a császár tehát a béke ratifikálása mellett azzal is megbízott, hogy tárgyaljon a Corvinákról. Hosszas előkészítés után, 1665 májusában indult útnak a küldöttség, és augusztusban érkezett meg Konstantinápolyba. Leslie csak 1665 novemberében értesíthette először pozitív fejleményekről az uralkodót, azt írta, remény mutatkozik a könyvtár ügyében, és Budára egy könyvekhez értő szakembert kért.¹⁰ A császár ezért november 24-én magához rendelte Lambeck könyvtárost, és utasította a budai utazáshoz szükséges előkészületek megtételére. 1665. december 5-én azt jelentette Leslie, hogy a nagyvezír engedélyezte a könyvtár meglátogatását, sőt, néhány könyv elvitelét is.¹¹ Végül a császár 1666. február 22-én adott parancsot Lambecknek az útra, s két nappal később személyesen látta el ajánlólevelekkel és részletes utasításokkal. Lambeck és társai március 3-án érték el Budát, ahol azonnal találkoztak a török birodalomból már visszatért és ott várakozó Walther Leslievel, aki arról számolt be, hogy a korábbi ígéretek ellenére nem akarják beereszteni őket a könyvtárba.

A következő nap felkeresték a budai vezírt, a pompás fogadáson a megbeszélések hosszúra nyúltak – mindenféle eredmény nélkül. Néhány napos tétlenség következett Lambeck számára (várost nézett és fürdőzött), miközben a császári diplomácia megfeszített erővel dolgozott: a budai vezír március 7-ére engedélyt adott a látogatásra, de a könyvtár bejárata előtt megtiltotta a belépést. A törökök tárgyalási technikája mit sem változott az évtizedek alatt, hazudtak, tagadtak, időt húztak, majd március 10-én váratlanul fordult a kocka: a legnagyobb titokban beengedtek három, számukra jelentéktelen embert, köztük Lambecket. Ők 12-15 fegyveres török által közrefogva Mátyás palotájának az udvarára lovagoltak. Itt a pecsétes zár felnyitása után körülbelül húsz lépcsőfokot mentek lefelé, és egy egyetlen ablakkal ellátott sötét helyiségbe jutottak. Lambeck a földön piszokban és porban heverő könyvek számát 300-400-ra becsülte, nagyobb részüket nyomtatványnak látta. Könyörgésükre mindhárman kiválaszthattak egy-egy kódexet, később ezeket a császár gyűjteményébe ajándékozták, az egyik egy XV. századi negyedréti papírkódex Janus Pannonius verseivel, mely felfedezése óta a Janus Pannonius szövegkiadások etalonja.¹² Amikor visszatértek, Lambeck előadta láto-

⁹ Graf Walter Leslie (1606–1667) – skót származású nemes, II. Ferdinánd szolgálatában kezdte katonaként, a harmincéves háború hadszínterein tűnt fel, állítólag nem kevés szerepe volt Wallenstein meggyilkolásában. 1645-ben már diplomáciai feladatot is teljesített, a pápánál járt követtségben (akitől egy ezüstdasztalt kapott ajándékba). 1650-ben tábornok és a Hadi Tanács elnöke, 1665-ben titkos tanácsos. Ugyanebben az évben – nagykövetnek nevezte ki I. Lipót – Konstantinápolyba utazott, hogy a vaskári békét ratifikálják. 1667-ben halt meg utód nélkül.

¹⁰ ÖNB, Handschriftensammlung, Hausakten 1665/9-10, f. 9. r-v. Litera Dni Comitis Leslai ratione reliquiarum Bibliothecae Corvinianae Budensis. Ezeket a kéziratokat bemutatták Bécsben is az 1983-as török kiállításon, vö. *Österreich und die Osmanen. Ausstellung des österreichischen Staatsarchivs und der Österreichischen Nationalbibliothek*, Wien, 1983, 11. A részletet már Lambeck is közölte: *Commentariorum, i. m.*, II, 941; az ő nyomán: KÖNIG, *i. m.*, 72. (7. jegyzet).

¹¹ ÖNB, Handschriftensammlung, Hausakten 1665/9-10, f. 10.

¹² Teleki Sámuel figyelmét a Janus-kódexre Adam Kollar könyvtáros hívta fel, Teleki Kovásznai Tóth Sándorral együtt készítette elő a kéziratot, mely Utrechtben jelent meg 1784-ben. Vö. CSAPODI Csaba, *A Janus Pannonius-szöveggyűjtemény*, Bp., 1981 (Humanizmus és reformáció, 10), 8.

gatásukat Leslienek. Március 14-én a nagykövet társaságában indultak vissza Bécsbe, ahol a császár azonnal audienciára rendelte őket, és Lambeck vigasztaló szavai ellenére sem leplezte óriási dühét és csalódottságát.

Lipót akciójának értékelése

R. Várkonyi Ágnes az utóbbi évek kutatásai alapján rámutatott, hogy az abszolutista berendezkedés bevezetése nem a Wesselényi-szervezkedés után történt, hanem már 1663-tól fokozatosan kiszorították a magyar állami intézményeket az ország ügyeiből. Ezt jelképezik a vaskvári béke megkötésének körülményei is: a törökökkel váratlanul és titokban egyezett meg a császár, a szentgotthárdi győzelmes csata magyar vezéreit teljesen kizárva a tárgyalásokból. A magyarok számára szégyenteljes béke szövegét nem hozták nyilvánosságra, és Paul Hocher főkancellár a béke országgyűlési becikkelyezését sem tartotta kívánatosnak.¹³ Lipót próbálkozásában – mely ennyire szorosan kötődött egy, a magyar nemzetet évtizedekre megbénító politikai döntéshez – nem csupán a művelt, tájékozott, kiváló nevelésben részesült fiatalember gyűjtési szenvedélyét kell látnunk, hanem egy új művelődéspolitikai szándék és a kultúrát mozgató-átszabó politikai-hatalmi törekvése csíráit is. A kódexek kiszabadításával azt az üzenetet küldhette volna a magyar rendek felé, hogy csak ő – illetve egy erős központi hatalom – képes a magyarság kulturális felemelésére. Hogy ezzel egyben a magyar kultúra és művelődés integrációját is megcélozta, efelől semmi kétség. Konkrétan a magyar király politikai irányváltásáról, a magyar rendekkel szembeni kemény fellépéséről és annak legitimációjáról van szó. A magyar korona vándorlása ugyancsak jelzi az ilyen irányú beavatkozást: 1663-ban már Bécsben volt, igaz, Lipót a magyar rendeket csillapítandó, visszaadta 1664 decemberében.¹⁴ Aztán 1683-ban újra Bécsbe rendelte a török veszélyre hivatkozva, sőt, tovább is kellett menekíteni Linzbe, majd Passaubába, de 1683 végére ismét visszaszállították Pozsonyba. Lipót uralkodása alatt tett egy harmadik utat is a szent korona minden magyar tiltakozás ellenére: 1703-ban egy, a pozsonyi várat ért villámcsapás szolgáltatott ürügyet Bécsbe vitelére, s csak 1712-ben került újra Pozsonyba.¹⁵ A könyvtáron és a koronán kívül egy különleges ereklyét is megkísérelt megszerezni: tudomására jutott, hogy Raguzában a domonkosok őrzik a Szent Jobbot, István király ereklyeként

¹³ R. VÁRKONYI Ágnes, *A Wesselényi szervezkedés történetéhez 1664–1671 = Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*, szerk. FODOR Pál, PÁLFFY Géza, TÓTH István György, Bp., 2002, 423–459, itt 458–459.

¹⁴ Az átvételi elismervényt 1664. december 10-én Magyarország főméltóságai írták alá Bécsben, a dokumentumot Pálffy Géza szívességéből olvashattam, jelzete: Magyar Országos Levéltár, N 48. Lad. K., No. 1. Nr. 34., f. 84. Ugyanakkor Lipót egy levelében (Bécs, 1666. szeptember 27.) ismét ígéretet tesz a magyar rendeknek, hogy a török veszély elől Bécsbe szállított magyar koronát haladéktalanul visszaszállíttatja Pozsonyba, vö. *A bécsi gyűjteményekből Magyarországnak jutott tárgyak kiállítása a Magyar Nemzeti Múzeumban*, Bp., 1933, 70. Ezek szerint kétséges, hogy a koronát visszakapták volna a rendek 1664 végén.

¹⁵ BENDA Kálmán, FÜGEDI Erik, *A magyar korona regénye*, Bp., 1979, 168–169; TÓTH Endre, SZELÉNYI Károly, *A magyar Szent Korona. Királyok és koronázások*, Bp., 2000, 76–77.

tisztelt jobb kezét. A szerzetesek azonban a nyomatékos császári óhaj ellenére sem adták át a relikviát.¹⁶ Lipót rendkívül tudatos szimbólumhasználatára világít rá egy másik eset is: Szent István örökösének tekintve magát, az ő példája nyomán 1693. augusztus 15-én a bécsi Stephansdomban újra Mária védelmébe ajánlotta Magyarországot.¹⁷

Corvinák Bécsben

Lambeck azzal vigasztalta az uralkodót, hogy van elég Corvina Bécsben a császári könyvtárban. Ezek jó részéről tudjuk, hogy még II. Lajos uralkodása alatt – a budai udvarba bejáratos bécsi humanisták révén – kerültek Bécsbe.¹⁸ De hogy milyen jelentős számú kódexet tartott számon Lambeck, az is alátámasztja, hogy egy külön műben tervezte a Mátyás könyvtárából származó kötetek bemutatását. Erre aztán nem került sor, viszont egy márvány emléktáblán a könyvtár bejárata fölött megörökítette a Hofbibliothek alapítóinak és gyarapítóinak névsorát, köztük Mátyás királyét is:

„De nemcsak a császári utódok gazdagították tovább a könyvtárat, hanem a legboldogabb magyar király, Corvin Mátyás könyveinek nagy része...”¹⁹

A későbbiekben ez a felirat eltűnt – feltehetőleg az új barokk könyvtár felépítésekor –, s aztán hiába keresték magyar tudósok a XX. században, például a Corvina-kutató Gárdonyi Klára, akinek kérdéseire az Osztrák Nemzeti Könyvtár tisztviselői ravasz hamburginak titulálták Lambecket, és a legendák körébe utalták a tábla és a felirat létezését.²⁰ Mindenesetre a Monarchia felbomlását követő, a közös vagyon megosztásáról folyó tárgyalásokban bármily meglepő, de a Lambeck-féle felirat jelentős szerepet kapott: a magyar állam a Corvinákra ennek alapján is igényt tartott.

Hogy milyen kincsek rejtőznek a Hofbibliothekben, arra csak a 18. században kezdtek ráébredni magyar tudósok. Bél Mátyástól Pray Györgyig sokan megcsodálták a szebbnél szebb magyar kéziratokat és kódexeket, sőt, a fontosabb történeti forrásokat publikálták is,²¹ de a szisztematikus felmérésre csak a XIX. század végén kerülhetett sor Csontos János jóvoltából. Ő 1884-től több hónapot töltött Bécs könyv- és levéltáraiban, eredményeit a Magyar Könyvszemlében tette közzé.²² Neki is köszönhető, hogy az 1919–1932 között zajló osztrák-magyar tárgyaláso-

¹⁶ FRAKNÓI Vilmos, *A Szent Jobb*, Századok, 35(1901), 880–904.

¹⁷ SZILÁRDFY Zoltán, *A török háborúk emléke barokk szentképeken = Történelem – kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*, szerk. MIKÓ Árpád, SINKÓ Katalin, Bp., 2000, 358.

¹⁸ FÖLDESI Ferenc, *Budától Bécsig = Uralkodók és Corvinák. Az Országos Széchényi Könyvtár jubileumi kiállítása*, 2002, 91–95.

¹⁹ A felirat szövegét közzétette művében, vö. LAMBECK, *Commentariorum*, i. m., I, 72. és 73. oldal között.

²⁰ CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára, *Humanista kódexek nyomában*, Bp., 1978 (Gyorsuló idő), 55.

²¹ Pl. Bél Mátyás Anonymus *Gesta Hungarorum*át 1746-ban.

²² CSONTOSI János, *Könyvbúvárlatok Ausztriában*, Magyar Könyvszemle, 1890, 29–41.

kon a magyar fél igényei *egy részének* érvényt tudott szerezni. A két állam 1932. november 27-én a velencei egyezményben állapodott meg a Magyarországnak visszaadandó könyvtári és múzeumi állományról. Összesen 37 kéziratot, köztük 16 Corvinát vételezett be az Országos Széchényi Könyvtár 1933-ban.²³

Az Országos Széchényi Könyvtár 2000-ben nagyszabású projektet indított *Bibliotheca Corviniana Digitalis* címmel az Európai Unió és az UNESCO támogatásával, melyben virtuálisan kívánja rekonstruálni Mátyás hajdani könyvtárát.²⁴ Számos európai könyvtárat sikerült megnyerni a digitális programnak, például a wolfenbütteli Herzog August Bibliotheket vagy a firenzei Medici-könyvtárat (Bibliotheca Medicea-Laurenziana). Az Osztrák Nemzeti Könyvtár – mely 39 kódexszel²⁵ ma is a legtöbb Corvinával rendelkező intézmény a világon – elutasította az együttműködést.

Mátyás király könyvtárának története egymásra torlódó bonyolult jelentés-strukturák sokasága – megítélése szorosan összefügg tudományon kívüli megfontolásokkal. A címben feltett kérdés (kié a kultúra és kié a könyvtár?) természetesen költői. Lipót kísérlete, hogy a magyar rendekkel szembeni politikáját a kultúra eszközeivel legitimálja, már akkor sem volt és azóta sem új módszer.

Noémi Viskolcz

WEM GEHÖRT DIE BIBLIOTHEK?

Leopolds I. Versuch die Reste der Bibliotheca Corviniana zu erwerben

Es war zwar weltweit bekannt, dass die berühmte Bibliotheca Corviniana weit verstreut war am Anfang des 16. Jahrhunderts, dennoch ging eine gewisse Anziehungskraft von dem Ofener Hof aus. Deshalb wurde der kaiserliche Gesandte in Konstantinopel, Walter Graf Leslie, beauftragt, 1666 auf seiner Rückreise nach Wien zu versuchen, die Bibliothek zu besichtigen und Codices anzukaufen. Der Kaiser schickte auch seinen Bibliothekar Peter Lambeck als Experten nach Ofen, der mit zwei Begleitern das geheime Gewölbe in der Burg endlich betreten durfte und drei Handschriften mitnehmen konnte. Die in Ofen erworbenen drei Codices lassen sich heute in der Österreichischen Nationalbibliothek nachweisen, darunter auch die Gedichte des Janus Pannonius. Leopold wollte nicht nur die Bücher von Matthias Covinus, sondern auch andere Nationalsymbole, z.B. die ungarische Krönungskrone (und Krönungsinsignien) und auch die Heilige Rechte des Königs Stephan erwerben. Sein Versuch sollte meiner Meinung nach im Kontext seiner absolutistischen Machtausübung bewertet werden.

²³ MAUER Zsuzsa, *A Velencei kulturegyezmény a könyvtári és múzeumi állományokról: 1932. november 27.*, megjelenés alatt, a szerzőnek köszönöm, hogy beletekinthettem a kéziratba.

²⁴ Lásd: www.corvina.oszk.hu, jelenleg 37 Corvina érhető el digitálisan ezen a honlapon.

²⁵ Arról megoszlanak a vélemények, hogy hány hiteles Corvina maradt az Osztrák Nemzeti Könyvtárban, a Bibliotheca Corviniana Digitalis 39-et tart számon, Csapodi Csabánál azonban ettől eltérő adatok szerepelnek vö. CSAPODI, *Mikor pusztult el, i. m.*, 406–407, (42 darab); Uő., *The Corvinian library. History and stock*, Bp., 1973, 487–489. (37 darab). A hitelesség problematikáját legutóbb Mikó Árpád tárgyalta, vö. MIKÓ, *A Corvina-könyvtár története, i. m.*, 132–134

Vizkelety András

POGÁNYOK VAGY KERESZTÉNYEK?

Akadémiai székfoglaló előadásomban hosszasan foglalkoztam a magyar és a frank birodalmat, majd a hozzájuk csatolt és később a német-római császárságot alkotó kontinentális germán törzsek irodalmának kezdeteivel, a párhuzamokkal és a különbözőségeikkel.¹ A német nyelvű irodalom első, 9-10. századi emlékei között ott vannak azok a különböző nyelvjárású, tehát különböző törzsi kultúrákból származó varázsformulák, ráolvasások, áldások, amelyek a pogány mitológia hagyományait néhány szervesen hozzákapszolt keresztény vallásos fordulat által, pl. a Miatyánk elmondásának ajánlásával 'megszentelve', megtalálták a szóbeliségből a pergamenhez, a klerikusok kezében lévő írásbeliséghez vezető utat.

Az első magyar szöveg, az ún. Bagonyai ráolvasás, amely hasonló mágikus gyakorlat hazai meglétéről tanúskodik, de már Jézus és Mária a szereplői, csak a 15. sz. végéről levéltári anyagban maradt meg.² A pogány mágikus hagyományt jobban megőrző Szelestei ráolvasást az újkor hajnalán, a 16. század második évtizedében jegyezte le Gosztonyi János győri püspök.³ A pogány eredetű, már egyértelműen vallásos köntösbe öltöztetett, de a szóbeliségben továbbélő áldásokat, ember és állat gyógyulását elérni hivatott fohászokozásokat szinte napjainkban, többségükben a 20. század utolsó harmadában gyűjtötte össze és közölte Erdélyi Zsuzsa.⁴ Ugyancsak zömmel 20. századi gyűjtésekből való a Pócs Éva által közölt, hasonló képet nyújtó ráolvasás-korpusz.⁵ Mindezekkel a továbbiakban nálunk a néprajztudomány foglalkozott.⁶

2001-ben és 2005-ben a dániai Silkeborgban egy-egy kiállítás került megrendezésre, amely a pogány germán és a keresztény vallás időleges és részleges együttéléséről tanúskodó régészeti leleteket mutatott be a viking kor idejéből,

¹ VIZKELETY András, *Irodalmak születése*, sajtó alatt. Vö. BORZSÁK István, *Vizkelety András üdvözlése akadémiai székfoglalója alkalmából* (2005. február 28) = B. I., *Dragma. Válogatott tanulmányok*, Bp., Telosz, 317–319.

² JAKUBOVICH Emil, *A Bagonyai ráolvasások*, MNy, 16(1920), 78–80. A folklórban továbbélő, 1974-ben gyűjtött párhuzama ERDÉLYI Zsuzsanna, *Hegyet hágék, lőtöt lépék. Archaikus népi imádások*, Bp., Magvető, 1976, 122–123.

³ ERDÉLYI, i. m., 102. – A többi 16-17. századi szövegemléket lásd: *Szem meglátott, szív megvert. Magyar ráolvasások*, kiad. PÓCS Éva, Bp., Helikon, 1986, 197–210.

⁴ Uo.

⁵ *Magyar ráolvasások*, I–II, összeállította PÓCS Éva, Bp., MTA Könyvtár, 1985.

⁶ *Magyar néprajz. V., Magyar népköltészet*, főszerk. VARGYAS Lajos, Bp., Akadémiai K., 633–748.

800 és 1050 között, az eredmények azonban nemcsak ennek a régiónak, hanem a szomszédos frank és szász területek térítéstörténetéhez is érdekes adalékokat nyújtottak, hangsúlyozza Capelle a kiállítások tanulságait összefoglaló kötetben.⁷ Az ottani leleteket magyar régészeti adatokkal is érdemes egybevetni, sőt a fent vázolt irodalomtörténeti tényekhez is szolgáltatnak párhuzamot, hiszen – amint Capelle is kiemeli – a megvizsgált régió Európa peremvidékeihez tartozott, tegyük hozzá: csak úgy mint a Kárpát-medence.

Ismeretes Thitmar merseburgi püspöknek (meghalt 1018-ban) a késő felnőttkorban megkeresztelkedett Géza fejedelemről adott jellemzése, amely szerint, amikor Gézát egyszer kérdőre vonta püspöke, hogy az igaz Istenen kívül miért tiszteli áldozatokkal a pogány isteneket is, a fejedelem önérzetesen azt válaszolta, hogy elég gazdagnak és hatalmasnak érzi magát, hogy ezt megtegye.⁸ Hasonló, a keresztény latin írásbeliségben fennmaradt bírálatok az északi germánok, vagy egyes vezetőik szkeptikus, sőt ironikus magatartásáról, e 'kétkulacsosságra' utaló kijelentéseikről szép számmal találhatók. Természetesen ezeknek a megnevezett konkrét személyekhez fűzött hitelét ronthatja, hogy egyrészt a latin források sokszor tekintélyes idő elteltével írnak minderről, másrészt a szerzők, mint klerikusok, természetesen elfogultak voltak a pogánysággal, vagy annak mindennemű kultikus megnyilvánulásának megőrzésére vonatkozó eseménnyel vagy kijelentéssel szemben. Norvégiában azonban Géza fejedelem állítólagos kijelentésének időben is pontosan megfelelő magatartásformákról is tudunk: Jó Hakon (meghalt 960 körül) keresztény norvég király pl. Lade-ban pogány véráldozaton vett részt, de az Odinnak szentelt serlegre keresztet vetett.⁹ Az óízlandi *Hákornarmál* (Hakon-dal) epilógusa kifejezetten méltatja Hakon vallási türelmét.¹⁰

Magyarországon a pogány kultusz továbbélésére következtethetünk az 1092-es szabolcsi zsinat rendelkezéséből, amely tiltja, hogy a hívek kutak, fák, források vagy kövek mellett pogány isteneknek áldozzanak. Hogy ez Szent László korában mennyire volt még szokásban, nem dönthető el, párhuzamos rendelkezés mindenestre megtalálható Nagy Károly kapitulárájában is, amely mintául szolgálhatott.¹¹ Feltehető, hogy a Csobánka mellett és még sok helyütt az országban található, ma is 'szent kútnak' nevezett forrás egykor pogány kultuszhely volt. Kutakhoz, forrásokhoz fűződő hiedelmekről számos, de datálhatatlan adattal rendelkezünk.¹² A kútnak mint Krisztus-szimbólumnak keresztényi átértelmezése nem okozhatott nehézséget.¹³ A fák, illetve mitikus ligetek kultuszára 10-12. század-

⁷ Torsten CAPELLE, *Heidenchristen im Norden*, Mainz am Rhein, Ph. von Zabern, 2005.

⁸ *Hic Deo omnipotenti variisque deorum inlusionibus immolans, cum ab antistite suo ob hoc accusaretur, divitem se et ad haec facienda satis potentem affirmavit.* Vö. Albinus Franciscus GOMBOS, *Catalogus fontium historiae Hungaricae ...III*, Bp., Szent István Akadémia, 1938, 2203.

⁹ CAPELLE, i. m., 44.

¹⁰ *Lexikon des Mittelalters*, IV, Stuttgart–Weimar, Metzler, 1999, 1869.

¹¹ ZÁVODSZKY Levente, *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*, Budapest, Stephaneum, 1904, 73–74.

¹² *Néprajzi Lexikon*, III., Bp., Akadémiai K., 1980, MTA Néprajzi Kut. Csop., 364.

¹³ *Lexikon der christlichen Ikonographie*, hrsg. Engelbert KIRSCHBAUM, I, Rom–Freiburg–Basel–Wien, Herder Verlag, 1968, 330–336.

ban is használt pogány, majd keresztény temetkezési helyek (Zalavár, Kérpuszta, Halimba) fatörzs leleteiből lehet következtetni.¹⁴

A kultuszhelyek kontinuitásáról az északi germánoknál számos, konkrét, korai régészeti adat tanúskodik. Ádám brémai kanonok még a 11. század közepén részletesen leírja a Thornak, Frikának és Wodannak szentelt uppsalai pogány szentély szertartásait, amelyen keresztények is résztvettek, és amely fölé egy századdal később keresztény templom épült.¹⁵ Ez persze a keresztényüldözések alatt Itáliában is gyakorlat volt, gondoljunk a római San Clemente templom alatti Mitrász-szentélyre. Ott és akkor azonban inkább a rejtőzködés kényszere játszotta ebben a főszerepet.

Egy kultusztárgy korai átfunkcionálásának még a térítés korára visszanyúló példája a gotlandi svéd szigeten lévő templom keresztelő medencéjéhez felhasznált kőlap, amelyre eredetileg pogány temetkezési szertartást véstek, aztán átvésés nélkül beépítették a keresztelőmedence alá, csak lyukat fúrtak rajta, hogy a keresztelővíz kifolyhasson.¹⁶ Ezzel az utólagos felhasználással ellentétben pogány-keresztény szimbolumnak már a készítő által szándékolta egyidejű együttését példázza az ugyancsak Gotland szigetéről származó függő kereszt, amelynek egyik oldalán Krisztus, a másikon Thor alakja látható.¹⁷

A gyakorlat még a 12. században is folytatódott. A hyllestadi (keresztény) templom nyilvánvalóan korábbi portálját a Sigurd-monda jelenetei díszítik: Kardkovács-jelenet, Sigurd (a nyugati germán hagyományban Szigfrid) megöli a sárkányt, megsüti a sárkány szívét, ami neki varázserőt kölcsönöz, majd a sárkánytól megszerzett kincset elszállítja.¹⁸ Nem okozhatott különös nehézséget, hogy a keresztény szemlélők némi fantáziával és invenciós készséggel, valamint bizonyára némi ironiával a jeleneteket a sárkányölő Szent Györggyel hozzák kapcsolatba.

A hazai honfoglalás- és korai Árpád-kori régészeti leletek között nem találunk olyanokat, amelyek hasonló sokrétűséggel dokumentálnák a két vallás időleges egymásmellett élését. Sírleletek a kereszténység térhódításával eltűnnek, így talán a temetkezési helyekből (Hajdúdorog, Sárrétudvar, Tiszafüred, Arad-földvár) előkerült kereszteteket a pogány szokás és a keresztény hit keveredéseként értékelhetjük.¹⁹ Jelentősebb a Pilinyi kettős női sírban talált pogány amulett és görög feliratos keresztény csüggő.²⁰ Két kultuszelem összeolvadásaként lehet értelmezni H. Tóth Elvira feltevését, hogy az egyház a pogány magyar lándzsás sírjeleket be-

¹⁴ SZÖKE Béla, *Spuren des Heidentums in den frühmittelalterlichen Grabfeldern Ungarns*, *Studia Slavica*, 2(1956), 119–155.

¹⁵ CAPELLE, i. m., 40–41

¹⁶ Uo. 35.

¹⁷ Uo. 51.

¹⁸ Uo. 73–75.

¹⁹ „Őseinket felhozád...” *A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus*, szerk. FODOR István, Bp., Magyar Nemzeti Múzeum, 1996, 229–230, 272–273, 291, 299–300.

²⁰ DIENES István, *A honfoglaló magyarok*, Bp., Corvina, 1972, 48.

leillesztette saját szertartásrendjébe.²¹ A legdekoratívabb így értelmezhető lelet a tiszabezdédi tarsolylemez,²² amelyen a szerteágazó indákat a pávasárkányokkal a magyar mitológia életfajaként szokás értelmezni. Az indák bizánci keresztet fognak közre. Ez persze keresztény szemlélőkben sem kelthetett visszatetszést, a burjánzó életfa, ágai között madarakkal, nem volt idegen a korai keresztény ikonográfiában sem, itt is utalhatunk a már említett San Clemente bazilika apszis-mozaikjára.²³

Hasonló a helyzet az egész Európában elterjedt építőáldozat északi germán és hazai dokumentálhatósága terén. Az építőáldozatra vonatkozó leginkább közismert magyarországi elbeszélő adat a bizonytalan időbe datálható Kőműves Kelemen balladája. Régészeti adatok, amelyek inkább csak embert helyettesítő áldozati formákra, haj, csontok, ember árnyékát megmért pálca újkori befalazására vonatkoznak, elég gyakoriak.²⁴ A Privígye melletti Chrenóc gótikus templomának tornyán látható, pólyás gyermeket ábrázoló domborműnek építőáldozatra vonatkozó értelmezése aligha lehet helytálló.²⁵ Bartha Eleknek az adatok összesítése alapján kialakított véleménye szerint azonban az építőáldozat korai formája az állatáldozat lehetett.²⁶ Az állatáldozat középkori leletei között egyetlen olyan van, amely keresztény szakrális épülethez fűződik, a budai Szent Péter plébániatemplom szentélye alatt talált, kakascsontvázat tartalmazó korsó.²⁷ Elhelyezésének, ill. beépítésének ideje azonban bizonytalan.

Égészen korai építőáldozatról tanúskodó leletek maradtak fenn északnémet területen, mégpedig templomok mellett Alsó-Szászországban és Westfáliában. Harburg mellett két fatemplom északi fala mellett 800-850-ből származó gyermeksírt találtak, az eltemetettek, Capelle feltételezése szerint, a templomoknak nyújtottak volna védelmet. Münsterben (Westfalia) a karoling-kori vártemplom fala mellett talált ló- és kutyacsontváz értelmezhető építőáldozat kétségtelen jeleként.²⁸

Mind az írásbeli, mind a régészeti adatok arról tanúskodnak, hogy a kontinentális germán népeket térítő ír és angolszász papok 'elasztikus misszióspraxisa' sokkal nagyobb készséget mutatott pogány hiedelmeknek tolerálásában, mint a magyar törzseket térítő szláv, német, olasz misszionáriusok. Feltehetőleg erre (is) vezethető vissza a magyar nyelvű írásbeliség kései kialakulása.

²¹ H. TÓTH Elvira, *Sajátos temetkezési szokások a Duna-Tisza közti avarkori temetőkben = Hattoltkultusz*, szerk. HOPPÁL Mihály, NOVÁK László, Bp., 1982, 55.

²² „Őseinket felhozád...” i. m., 182–184.

²³ *Lexikon der christlichen Ikonographie*, i. m., I. 258–268.

²⁴ BARTHA Elek, *Házkultusz. A ház a magyar folklórban*, Debrecen, Kossuth L. Egyetem, 1984, 10–11.

²⁵ ERNVEY József, *Építőáldozat emléke a XVIII. századból*, *Ethnográfia*, 38(1927), 260–261.

²⁶ BARTHA, i. m., 11.

²⁷ K. CSILLÉRI Klára, *A magyar népi lakáskultúra kialakulásának kezdetei*, Bp., Akadémiai K., 1982, 373.

²⁸ CAPELLE, i. m., 19–21.

HEIDEN ODER CHRISTEN?

Der vorangehende Beitrag untersucht Ergebnisse der beiden Ausstellungen von 2001 und 2005 im dänischen Silkeborg, welche dem archäologisch, bildlich und schriftlich überlieferten Heidentum im Norden und dessen allmählichen Abnehmen in der Missionszeit bis zur frühchristlichen Zeit gewidmet waren, und die von Torsten Capelle ("Heidenchristen im Norden", Mainz am Rhein, 2005) ausgewertet wurden. Sie zeugen von einem teilweise erstaunlichen Zusammenleben heidnischer und christlicher Motive oft auch in christlich-sakralen Bereichen bereits im 8.-10. Jahrhundert. Der Vergleich dieser Fakten mit entsprechenden ungarischen Funden zeigt, dass Spuren heidnischer Riten und Bräuche in Ungarn erst aus späteren Jahrhunderten und mit christlichen Wendungen und Motiven viel stärker vermengt vorkommen als im Norden Europas. Dies unterstützt die Vermutung, dass die im germanischen Missionsgebiet von irischen und angelsächsischen Mönchen angewandte sog. 'elastische Missionspraxis' von den vorwiegend deutschen Priestern in Ungarn nicht verfolgt wurde, was wahrscheinlich auch mit der späten schriftlichen Überlieferung ungarischer Texte zusammenhängt.

TARTALOM

BALÁZS MIHÁLY–KESERŰ GIZELLA Két ismeretlen régi magyar vers	5
BALÁZS-HAJDU PÉTER Panna bendője (Egy 17. századi kurvacsúfoló retorikai olvasata)	25
BARTÓK ISTVÁN Sylvester és Servestanus (Adalék a kora újkori német–magyar kulturális kapcsolatok történetéhez)	33
CSEPREGI ZOLTÁN Bűjőcskázó életrajz: Wernher György hányatott ifjúsága	41
FARKAS GÁBOR FARKAS Az 1572-es szupernóva magyar forrásai	47
FAZEKAS SÁNDOR „Obsidio Szigetiana” (Meditáció a Zrínyiász magyar címadásáról)	59
FONT ZSUZSA Az Igaz keresztyénség szövegtörténetéhez	65
HEVESI ANDREA Ajánlat Balassi Bálint <i>Fulviáról</i> című versének elemzéséhez	73
HOFFMANN GIZELLA Artner Vilmos (1602–1657) testimóniuma	77
H. HUBERT GABRIELLA Zsoltáréneklési vita a 17. század közepén	85
JANKOVICS JÓZSEF Wesselényi Ferenc nádor szemantikai érdeklődése	97
JANKOVITS LÁSZLÓ Hüvelmény	107
JUHÁSZ LEVENTE “I have not become a quaker” (J. Kelpius és a londoni kvékerek)	115
KASZA PÉTER Bulvársajtó – retorika – történetírás (Megjegyzések Brodaries István <i>Historia verissimájának</i> keletkezéstörténetéhez)	123
KATONA TÜNDE Ellenprogram és vágyteljesítés (A középfelnémet erotikus költészetről)	133
KESERŰ BÁLINT Sebastian Franck és a „platonista-hermetikus kereszténység”	143
KRUPPA TAMÁS Mentség a rendi jogok és a vallás védelmében (Bocskai István ismeretlen levele Európa protestáns fejedelmeihez)	150
LATZKOVITS MIKLÓS Két 16. századi drámatörödékről	159
LÁZÁR ISTVÁN DÁVID Antropomorfizmus Filarete–Bonfini <i>De Architectura</i> című művében	171
MÁTÉ ÁGNES Petrarca és Nagy Lajos	177
MONOK ISTVÁN Batthyány Boldizsár, a franciás	185
NÉMETH S. KATALIN Az emlékkönyvek hasznáról és káráról	199
PAP BALÁZS „Ment őket az isten Egyiptomból kihozá”	211
SIMON JÓZSEF Nílo	221
SINKA ZSÓFIA Feltevések bozótjában (A <i>Balassa-kódex</i> Rimay-részéről)	231
SZILASI LÁSZLÓ „Egyike is kétség” (Az irodalmi Ábrahám-komplexumról)	239
SZÖRÉNYI LÁSZLÓ Sarbiewski a magyarokról	251
VADAI ISTVÁN Mese	261
VERES MAGDOLNA Az 1664 körüli változások két harsonása: Friedrich Breckling és Johann Amos Comenius	275
VISKOLCZ NOÉMI Kié a könyvtár? (I. Lipót kísérlete a Bibliotheca Corviniana maradványainak megszerzésére)	283
VIZKELETY ANDRÁS Pogányok vagy keresztények?	289

OT, 900

804.01

AL

INHALT

MIHÁLY BALÁZS–GIZELLA KESERŐ Zwei unbekannte alte ungarische Gedichte	5
PÉTER BALÁZS-HAJDU Pannas Ranzen (Die rhetorische Lesung eines Hurensportgedichts aus dem 17. Jahrhundert)	25
ISTVÁN BARTÓK Sylvester und Servestanus (Ein Beitrag zur Geschichte der deutsch–ungarischen kulturellen Beziehungen in der frühen Neuzeit)	33
ZOLTÁN CSEPREGI Biographie in Versteckspiel: die viel bewegte Jugend von Georg Wernher	41
FARKAS GÁBOR FARKAS Hungarian Sources of the 1572 Supernova	47
SÁNDOR FAZEKAS “Obsidio Szigetiana” (Meditation about the Entitling of ‘Zrinyász’)	59
ZSUZSA FONT Zur Textgeschichte der ungarischen Übersetzung des <i>Wahren Christentums</i>	65
ANDREA HEVESI Piste de recherche pour le poème <i>Fulviáról</i> (Sur Fulvie) de Bálint Balassi	73
GIZELLA HOFFMANN Testimonium Doctorale Juridicum des Wilhelm Artner	77
GABRIELLA H. HUBERT Über die Polemik des Psalmsingens Mitte des 17. Jahrhunderts	85
JÓZSEF JANKOVICS Ferenc Wesselényi’s Semantic Inquiry	97
LÁSZLÓ JANKOVICS Hüvelmény (dropsy)	107
LEVENTE JUHÁSZ “I have not become a Quaker” (J. Kelpius and the London Friends)	115
PÉTER KASZA Boulevardpresse – Redekunst – Geschichtsschreibung (Bemerkungen zur Entstehungsgeschichte der <i>Historia verissima</i> von Stephanus Brodericus)	123
TÜNDE KATONA Gegenprogramm und Wunschverwirklichung (Einige Gedanken zur mittelhochdeutschen erotischen Dichtung)	133
BÁLINT KESERŐ Sebastian Franck und das „Platonisch-Hermetische Christentum”	143
TAMÁS KRUPPA Excuse Defending Estate Rights and Religion (Bocskai István’s Unknown Letter to Protestant European Monarchs)	150
MIKLÓS LATZKOVITS Über zwei Dramenfragmente aus dem 16. Jahrhundert	159
ISTVÁN DÁVID LÁZÁR L’antropomorfismo nell’opera <i>De Architectura</i> di Filarete–Bonfini	171
ÁGNES MÁTÉ Il Petrarca e Luigi il Grande	177
ISTVÁN MONOK Balthasar Batthyány, le francophone	185
KATALIN S. NÉMETH Über Mode der Festschriften	199
BALÁZS PAP „Ment őket az isten Egyiptomból kihozá” (About the Jewish and the Hungarian nation)	211
JÓZSEF SIMON Nilo	221
ZSÓFIA SINKA Nella selva delle ipotesi	231
LÁSZLÓ SZILASI „Egyike is kétség” (About the Abraham Complex in Literature)	239
LÁSZLÓ SZÖRENYI Sarbiewski e gli ungheresi	251
ISTVÁN VADAI Favola	261
MAGDOLNA VERES Zwei Posauner während der Änderungen um 1664: Friedrich Breckling und Johann Amos Comenius	275
NOÉMI VISKOLCZ Wem gehört die Bibliothek? (Leopolds I. Versuch die Reste der Bibliotheca Corviniana zu erwerben)	283
ANDRÁS VIZKELETY Heiden oder Christen?	289

X 20998

